

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΙΗΜΕΡΟ ΚΟΡΑΗ

29 και 30 'Απριλίου 1983

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ
ΤΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ

ΑΘΗΝΑ 1984

ΔΙΗΜΕΡΟ ΚΟΡΑΗ

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ Ε.Ι.Ε.

ΔΙΗΜΕΡΟ ΚΟΡΑΗ

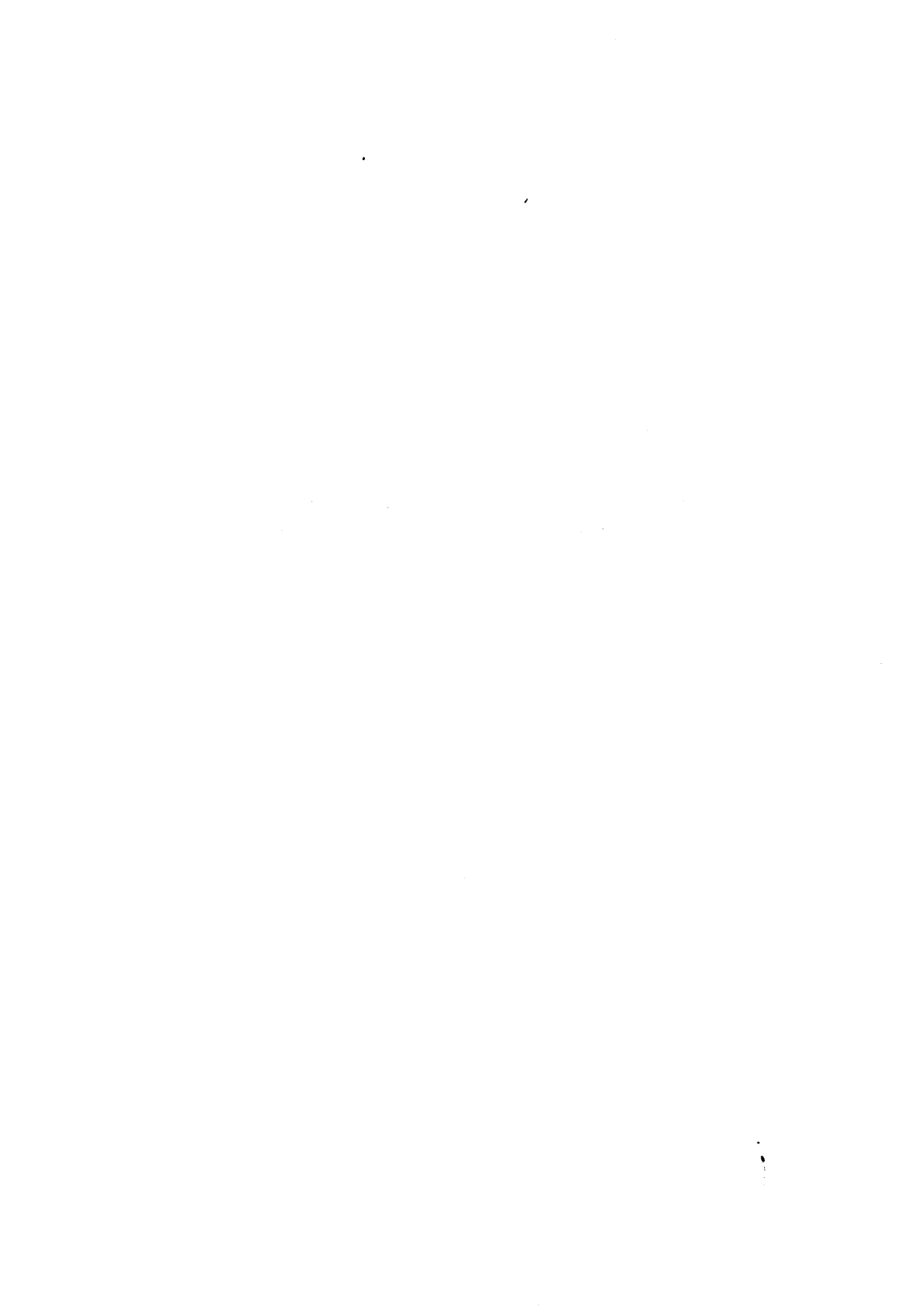
29 και 30 'Απριλίου 1983

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ
ΤΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ

ΑΘΗΝΑ 1984

ή γλωσσική θεωρία

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

Ο ΚΟΡΑΗΣ ΚΑΙ Η ΓΛΩΣΣΑ

Ἡ θεωρία

Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἐκαλλιέργησε πάντοτε πρόθυμα τὶς ζητήσεις γύρω στὰ γλωσσικὰ θέματα. Σκέπτομαι τοὺς παλαιούς γραμματικούς, τοὺς λεξικογράφους, τοὺς σχεδογράφους, τοὺς σοφιστές, τὸν Πλάτωνα. Βεβαίως, σὲ μιὰ τέτοια ἀπόφασή μου, θὰ βρεθοῦν κάποιοι, ὀλίγοι ἢ πολλοί, νὰ ἀντιμιλήσουν ἐπικριτικά, πού προβάλλω σκεπτικὰ ἀντλημένα ἀπὸ τὴν ἔθνικὴ χαρακτηρισολογία. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, συγγέοντες παρατηρήσεις καὶ κρίσεις, φαινόμενα καὶ ἐκμετάλλευσή τους, μακρὰ καὶ βραχεῖα διάρκεια στὴν διαχρονικὴ ἔρευνα, θὰ μοῦ καταλογίσουν ἱστορικὸ ἰδανισμό. "Ὅμως, ὅ,τι ἀντίθετο κι ἂν ὑποστηρίχθηκε κατὰ καιροῦς, ἡ ἔθνικὴ χαρακτηρισολογία, ἡ ἀτομικὴ, ἡ οἰκογενειακὴ, ἡ συλλογικὴ χαρακτηρισολογία, ἡ κληρονομικότητα, εἶναι ὅλα συστατικὰ τῆς ἱστορίας, καὶ μάλιστα τῆς ἱστορίας τῶν συνειδήσεων, τὰ ὅποια ὀφείλουμε νὰ μὴν παραβλέπουμε. Ἡ κακὴ χρῆση τῶν ἐργαλείων δὲν ἀποτελεῖ ἀφορμὴ γιὰ νὰ τὰ ἀθετοῦμε.

Στατιστικῶς, λοιπόν, σκεπτόμενοι —ἀφοῦ, σὲ τέτοιες περιπτώσεις, δὲν ὑπάρχει καὶ ἄλλος τρόπος νὰ σκεφθοῦμε— ὁ Κοραῆς εἶχε αὐξημένες πιθανότητες νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ ζητήματα γλωσσικά. Ἐπίσης, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, αὐξημένες εἶταν οἱ πιθανότητες γιὰ νὰ προκαλέσει τὴν προσοχὴ τοῦ κόσμου τῶν ἑλλήνων λογίων, προβάλλοντας γλωσσικὲς θεωρίες.

Ἔστώσο, σ' αὐτὸν τὸν γενικὰ εὐνοϊκὸν ὄρο, θὰ ἔπρεπε, γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ κάτι σχετικὸ, νὰ συντρέχουν καὶ ἄλλες, συγκλίνουσες αἰτίες. Ἄς σκεφθοῦμε τὸ διαλεκτικὸ παιχνίδι τοῦ Gustave Lanson ἐναντίον τῆς αἰτιοκρατικῆς διδασκαλίας. Ὁ γάλλος λόγιος ἀναφέρεται στοὺς δύο ἀδελφούς τραγωδοποιούς Κορνηλίου, Corneille, τὸν Πέτρο, μιὰ ἀπὸ

τις κορυφές τῆς γαλλικῆς γραμματείας, καὶ τὸν Θωμά, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργο ἔχει περάσει στὴν ἀφάνεια· καὶ ἀναρωτιέται : (ὡς ὑποθεθεῖ ὅτι) «κατέχουμε τὴν συνταγὴ πὺ χρειάζεται γιὰ νὰ γίνει ὁ Κορνήλιος, ἀλλὰ ποὺς θὰ εἶναι; ὁ Πέτρος ἢ ὁ Θωμάς;» Ἐδῶ τὸ σόφισμα, εἴτε ὁ παραλογισμός, φαίνεται ἀμέσως : εἴμαστε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ ἔχουμε ὅ,τι χρειάζεται· ἀπειροελάχιστα γνωρίζουμε ἀπὸ ὅσα θὰ ἔπρεπε νὰ κατέχουμε, προκειμένου νὰ προβοῦμε σὲ μιὰ κάπως ἀνεκτὴ πρόγνωση σὲ τέτοια θέματα. Ὅ,τι μποροῦμε νὰ κάνουμε, εἶναι ἕνας λογισμὸς πιθανοτήτων, καὶ πάλι, ἐκεῖ, ὄχι κὰν πρὸς τὴν πρόβλεψη, ἀλλὰ προκειμένου νὰ ἐρμηνεύσουμε μὲ τρόπο ὀρθολογισμένο φαινόμενα ἤδη ὑπαρκτά.

Βρισκόμαστε, δηλαδή, ἐμπρὸς στὸν κανόνα τῶν πολλαπλῶν αἰτίων, τὸν ὁποῖο, νομίζω ὅτι θὰ εἶναι ἀρκετὸ νὰ ὑπενθυμίσω ἀπλῶς ἐδῶ. Στὸν ἱστορικὸ χῶρο τῶν ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν, εἶναι καταρχὴν ἀνάγκη, προκειμένου νὰ ἐρμηνεύσουμε ἕνα φαινόμενο, νὰ μὴν σταματοῦμε ἱκανοποιημένοι στὸ πρῶτο, ἔστω καὶ πειστικὸ, αἴτιο πὺ βρίσκουμε, ἀλλὰ νὰ ἐπιδιώκουμε νὰ σχηματίσουμε ἕνα κύκλωμα, ἕνα πλέγμα αἰτίων, πὺ νὰ περικλείνει σφικτά, ὅσο μποροῦμε, τὴν ἐξεταζόμενη περίπτωση. Νὰ τὰ ἐξαντλήσουμε, δὲν ὑπάρχει οὔτε θέμα οὔτε φροντίδα : δὲν θὰ παίξουμε οὔτε τὸ σόφισμα τοῦ σωρείτη, οὔτε τὸ παιγνίδι τῆς κολοκυθιάς πὺ ἐπαίξαμε ὅταν εἴμασταν μικροί. Ἐκεῖ, φυσικά, ὑπάρχει, ὑποτίθεται ὅτι ὑπάρχει, ἕνας δείκτης εὐαισθησίας τοῦ ἱστοριογράφου, ἡ ἀποτίμηση πὺ θὰ κάνει συσχετίζοντας τὴν ἀναλογικὴ ἀξία τὴν ὁποία ἔχουν τὸ ζητούμενο καὶ τὸ κόστος του.

Ἡ ἱστορία, πάντως, στὶς περιπτώσεις ὅπου παρεμβαίνει ὡς συντελεστής ἢ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ὄχι τὰ φαινόμενα ἀλλὰ ἡ ἀντίληψη τὴν ὁποία ἔχει γι' αὐτὰ ὁ θεωρὸς τους, δὲν εἶναι ποτὲ μονολιθικὴ. Μονολιθικὴ τὴν κατασταίνει ὁ ἱστοριογράφος, στὴν ἀδυναμία του νὰ προσαρμόσει κάπως τὴν ἀφήγησή του πρὸς τὰ ἱστορούμενα. Ἀπὸ τὴν περασμένη ἀνθρώπινη βιοτὴ, τὰ ὅσα γνωρίζουμε ἀποτελοῦν ἕνα ἀσήμαντο ποσοστὸ· καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα, πάλι, τὰ ὅσα μποροῦν νὰ χωρέσουν μέσα στὶς ἀφηγήσεις τῆς ἱστορίας, εἶναι, ἐπίσης, μηδαμινά. Ἔτσι ἀναγκαστικά, ἀπλουστεύεται σὲ τεράστιες ἀναλογίες ἡ παράσταση τὴν ὁποία δίνουμε ἀναφορικὰ μὲ τὰ περασμένα, σβήνουν οἱ ἀποχρώσεις, παραλείπονται οἱ μειονότητες, καὶ φθάνουμε πιά στὴν μονολιθικότητα γιὰ τὴν ὁποία ἐμιλήσαμε, ξέμακρη ἀπολύτως, ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰ σχετικὴ κὰν εἰκόνα τους. Γιατὶ ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ, στὸ σύνολό της, εἴτε περιορισθοῦμε στὸ βραχύβιο ἄτομο, εἴτε ἀναχθοῦμε στὴν ὁσοδήποτε μακρὰ διάρκεια, εἶναι καμωμένη ἀπὸ ἀναλογίες, ποσο-

στά, ἀποχρώσεις· χαριτωμένα τὸ λέει ὁ Βολταῖρος, μιλώντας, ἀκριβῶς, γιὰ τέτοια ζητήματα : ὑπάρχει πάντοτε ἓνα μικρὸ κοπάδι χωρισμένο ἀπὸ τὸ μεγάλο. Γιὰ νὰ κλείσουμε αὐτὴν τὴν παρένθεση, πού, ἀκριβέστερα, εἶναι μία μεθοδολογικὴ προσπέλαση, μπορῶ νὰ ἀναφερθῶ σὲ κάτι ἄλλο : εἶναι ἓνα δελτίο μου πού ἀπομνημονεύει παλαιὰ μου ἀνάγνωση καλοῦ γαλλικοῦ βιβλίου, ἐνὸς γάλλου μεσαιωνολόγου σημαντικοῦ, τοῦ Gaston Paris. Γράφει, λοιπόν, αὐτὸς κάπου, καὶ ἐκφράζεται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο, προκειμένου γιὰ τὰ θέματά του¹: «Μπορεῖ κανεὶς, παραμερίζοντας κάποια φαινόμενα ἐξαιρετικὰ καὶ μεμονωμένα, νὰ πεῖ ὅτι σ' ἐκείνους τοὺς καιροὺς ἡ πίστη ἐστάθηκε πλέρια, ἀπόλυτη, χωρὶς ἐπιφύλαξη, χωρὶς ἀμφιβολία». Ὡστόσο, τὸ Εὐαγγέλιο μὲ τὸν κόκκο σινάπεως, ὁ Πασκάλ μὲ τὴν μύτη τῆς Κλεοπάτρας ἢ μὲ ὅ,τι ἄλλο, ὁ Βολταῖρος μὲ τὸ κοπάδι του, τὰ εἶπαν καλύτερα : ἡ μεταβολὴ θὰ γίνεῖ ἂν καὶ ὅταν μεταβληθοῦν οἱ ἀναλογίαι. Οἱ Χιῶτες, νομίζω, ἔχουν μία ὠραία παροιμία γιὰ τέτοιου εἴδους διαπιστώσεις : «Εἶδα ἐγὼ πολλοὶ σπανοί, μὰ εἶχαν τρίχα καὶ μαλλί». Ὁχι. Ἄν θέλουμε νὰ κάνουμε ἱστορία, καὶ μάλιστα ἱστορία τῶν συνειδήσεων, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀρχίζουμε ὅπως ζητεῖ, λέγοντας ὁ Rousseau : «πρῶτον ἄς παραμερίσουμε τὰ γεγονότα», «d'abord écartons les faits». Ὁ ἱστοριογράφος, ὅταν κρατεῖ στὰ χέρια του ἓνα φαινόμενο, πού εἶναι μικρὸ καὶ φαίνεται ἀσήμαντο καὶ περαστικό, πρέπει νὰ τὸ ἐξετάζει μὲ προσοχή, μὲ σεβασμό, νὰ σκέπτεται πὼς ἔχει ἴσως νὰ κάνει μὲ τὸν κόκκο σινάπεως τῆς παραβολῆς, καὶ πὼς μελεταίει ὅ,τι, ἴσως, αὔριο θὰ καλύψει τὸν κόσμο.

Ἔτσι ὅμως, σὲ ἓναν τέτοιο χῶρο, ὅπου οἱ πιθανότητες συμβαδίζουν μὲ τὶς παροιμίες καὶ μὲ τὶς παραβολές, ξαναβρεθήκαμε κοντὰ στὸ χαμογελαστὸ πνεῦμα τοῦ Κοραῆ, στὰ μετωρίσματά του, —ἢ, τὰ μέτωρά του. Στὸ μεταξύ, σὲ ὅσες γενικὲς παρατηρήσεις ἐκάναμε ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ροπή πρὸς τὰ γλωσσικὰ θέματα, θὰ ἔχουμε νὰ προσθίσουμε, στηριγμένοι στὸν κανόνα τῶν πολλαπλῶν αἰτίων, ἄλλες ἐπάλληλες ἢ συνάλληλες συμβολές πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Πρῶτιστα θὰ ἐπισημάνουμε στὸ πέρασμά μας αὐτὸ ἀπὸ τὴν προϊστορία τῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα μελετοῦμε, κάποια συστατικὰ ἀπὸ τὶς ἀρχόμενες ζητήσεις τοῦ Κοραῆ ἐπάνω στὴν νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα. Τὰ συστατικὰ αὐτά, στὸν ὀρθολογικὸ τους συσχετισμό, συμπληρώνουν, χωρὶς νὰ ὀλοκληρῶνουν, τὴν ἀναλυτικὴν εἰσαγωγὴν στὸ θέμα μας, τὴν ὁποῖα συνεχίζουμε. Βεβαίως, ἔχουμε ὑπόψην μας ὅτι ἡ, δική μας πλέον, ζήτησις, γιὰ νὰ πα-

1. Gaston Paris, *La littérature française au Moyen-Âge*, ἕκτη ἐκδ., σ. 15.

ρουσιάζει την αναγκαία ἀρτιμέλεια, θά ἔπρεπε νὰ περιλάβει καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἀρχαιογνωσία· ὥστόσο, δὲν θά προχωρήσουμε πρὸς τὰ ἐκεῖ πολὺ βαθιὰ γιὰ νὰ μὴν ἐκκλίνουμε ὑπερβολικὰ ἀπὸ τὸν δρόμο μας. Μένουν, λοιπόν, τὰ οἰκογενειακά του προηγούμενα, πρῶτα. Καὶ ὕστερα, διαδοχικὰ, τὰ ἀκόλουθα. Τὸ γενικὸ πνευματικὸ κλίμα στὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, καὶ τὰ ἔντονα γλωσσικὰ ἐνδιαφέροντα τῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ πιά θά ἔχουμε βεβαιωθεῖ ὅτι σ' αὐτὴν, κατεξοχὴν, ἀνήκει ὁ Κοραῆς· θά ἀναφερθοῦμε κατόπιν στὴν δυτικὴ παιδεία καὶ στὰ χαρακτηριστικὰ της ἀπὸ τὴν ἄποψη ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει. Καί, τέλος, συγκλίνοντας γιὰ νὰ ἐνοποιήσουμε τὴν ζήτησή μας, θά ριζοῦμε μιὰ ματιὰ στὴν ἑλληνικὴ παιδεία τῶν χρόνων ἐκείνων, καὶ θά δοῦμε νὰ σμίγουν στὴν προσωπικότητα τοῦ Κοραῆ οἱ δύο δρόμοι στοὺς ὁποίους μᾶς ἔφεραν οἱ προκριματικὲς μας ζητήσεις. "Ὅσοι ἔτυχε, κάπως, νὰ παρακολουθοῦν τὶς ἐργασίες μου στὸν τομέα ὅπου, μὲ κάθε εὐρύτητα, βρισκόμαστε τώρα, γνωρίζουν ὅτι γιὰ μένα ἡ ἱστοριογραφία δὲν εἶναι χρονογραφία : θά ἀκολουθήσουμε, βέβαια, γενικὰ, μιὰ σειρὰ διαχρονικὴ στὴν διερεύνηση τοῦ ζητήματος ποῦ ἐθέσαμε ἐδῶ, ἀλλὰ πάντοτε μὲ συσχετίσεις ποῦ βγαίνουν ἀπὸ τὴν σειρὰ αὐτὴν, προκειμένου νὰ ὀλοκληρώσουμε συγκεκριμένες περιπτώσεις.

Σκεπτόμαστε, λοιπόν, πρῶτα, τὸν καιρὸ κατὰ τὸν ὁποῖο διαμορφώνεται ἡ βιοθεωρία τοῦ Κοραῆ, καί, πὺ στενά, πὺ βασικά, τὸν οἰκογενειακὸ χῶρο μέσα στὸν ὁποῖο ἀνατρέφεται. Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτό, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ὅσο, καθὼς εἶταν φυσικὸ, ἐτόνισε ἀργότερα μὲ διαφόρους τρόπους, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν παιδεία τὴν ὁποία ἀπάντησε στὴν οἰκογένειά του, πάντως, καὶ ἀπὸ τὴν πατρικὴ του πλευρά, καὶ ἀπὸ τὴν μητρικὴ, ἀπὸ τοὺς Κοραῆδες, δηλαδή, ὅπως καὶ ἀπὸ τοὺς Ρυσίους, ἡ λογιόσύνη τὸν παραστέκει αἰσθητά. Δὲν ἔχουμε νὰ ἀπομακρυνθοῦμε πολὺ ἀπὸ ἐκεῖνον, οὔτε πρὸς τὰ περασμένα, οὔτε πρὸς τὶς ἀπροσδιόριστες συγγένειες : ἀρκεῖ νὰ τὶς θυμίσουμε, στὸ ὀλίγο καὶ ἀβέβαιο ποῦ γνωρίζουμε περίπου. Οἱ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ εἶταν, ἀσφαλῶς, ἰσχυρότεροι τότε ἀπὸ ὅσο εἶναι στοὺς καιροὺς μας, ἀλλὰ ἡ τεκμηρίωσή τους, τουλάχιστον στὰ δικά μας, σήμερα, μάτια, παρουσιάζει πάντως δυσκολίες· ἀκόμη καὶ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ βαθμοῦ συγγενείας ἀγγίζει συχνὰ τὴν ἀσάφεια καὶ μπορεῖ νὰ παραπλανήσῃ τὸν σημερινὸ ἐρευνητὴ. Ἔτσι, ἕνας παλαιότερος λόγιος, ὁ Ἀντώνιος Κοραῆς, φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὸν κλάδο τοῦ Ἀδαμαντίου. Πάντως ἕνας θεῖος του, ἀδελφός, δηλαδή, τοῦ πατέρα του, ὁ Σωφρόνιος Βελιγραδίου, διατηρεῖ τὸν σύνδεσμο μὲ τὸ σπιτικὸ τοῦ Ἀδαμαντίου : ὁ τελευταῖος αὐτός, ὅταν πρώτη φορὰ ἐταξίδεψε πρὸς τὴν Δύση, στὸν πηγαμὸ του, τὸ 1771, καὶ στὴν ἐπιστροφή

του, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1777, ἔκανε δύο σταθμούς στὴν Βιέννη· ἐκεῖ εἶχε καταφύγει καὶ ἐζοῦσε ὁ Σωφρόνιος, φεύγοντας τὸ Βελιγράδι ὅπου εἶχε ὑποστεῖ διώξεις ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐνάμεσα στὸν ἱεράρχη καὶ στὸν ἐπίδοξο λόγιο, ἴσως νὰ εἶχε ἀναπτυχθεῖ καὶ κάτι σὰν πνευματικὸς δεσμός². Ἐνας ἀνεψιὸς ἐξ ἀδελφῆς τοῦ πατέρα Κοραῖ, Κύριλλος, εἶταν ἐκπαιδευτικὸς στὴν Σμύρνη.

Αὐτὰ γιὰ τὴν πατρικὴ προσφορά. Ἀπὸ τὴν μεριά τῆς μητέρας, ὁ παπὸς του εἶναι ἀρκετὰ γνωστὸς μέσα στὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς του, ὥστε νὰ μὴν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ συστάσεις : πρόκειται γιὰ τὸν Ἀδαμάντιο Ρύσιο, λόγιο, ἐκπαιδευτικὸ, συγγραφέα. Ὅπως δὲν εἶταν σπάνιο σ' ἐκεῖνους τοὺς καιροὺς, ὁ Ρύσιος ἀνακατεύθηκε καὶ σὲ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις, μὲ σχετικὴ ἐπιτυχία, ἀν δὲν γελιέμαι. Δὲν γνωρίζουμε ἀν καὶ πόσο ἐπηρέασε τὸν ἐγγονὸ τοῦ Ἀδαμάντιο ἢ διπλῆ, ἐμπορικὴ καὶ λόγια, καταβολὴ τὴν ὁποία ἔβρισκε ἔτσι ἀπὸ ἀμφοτέρους τοὺς οἰκογενειακοὺς του κλάδους. Πάντως, περίπτωσι, σπάνια ἐκείνη, στὰ τότε χρόνια, ὁ Ρύσιος ἐμόρφωσε ἀρκετὰ τὶς τρεῖς θυγατέρες του, σὲ βαθμὸ ὥστε ἡ μητέρα τοῦ Κοραῖ, ἡ Θωμάη, μπόρεσε αὐτὴ νὰ διδάξει τὰ πρῶτα γράμματα στὰ δύο παιδιὰ της. Χωρὶς νὰ γνωρίζουμε, κατὰ τρόπο θετικὸ, τίς σχετικὲς λεπτομέρειες, ἀξίζει νὰ προσθέσουμε ἀκόμη κάτι στὸ οἰκογενειακὸ αὐτὸ πορτραῖτο : ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ρυσιίου, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε στοὺς καιροὺς ὅπου ἐγεννήθηκε ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς (ὁ πρεσβύτερος ἀπὸ τὰ ἐγγόνια του), ἐπῆγε σ' ἐκεῖνον. «Τὸ λίκνο μου ἀκουμποῦσε σὲ μία βιβλιοθήκη», μποροῦσε νὰ πεῖ κι αὐτός, ὅπως ἔλεγε ἀργότερα ὁ Baudelaire· ὅσοι ἀπὸ ἐμᾶς εὐτύχησαν νὰ τοὺς δοθεῖ τέτοιο λίκνο, γνωρίζουν τὴν διάστασι τὴν ὁποία προσθέτει στὴν ζωὴ τοῦ νέου, πὺ ρέπει πρὸς τὰ γράμματα, ἢ προσφορά αὐτὴ τῆς μοίρας.

Ὁ Κοραῖς τὸ ἤξερε. «Οἶκος ἀναγνώστου»· τέτοιο ἐστάθηκε τὸ σπίτι του, ἀπὸ τὰ βρεφικὰ του, λοιπόν, χρόνια, ὡς τὰ ἔσχατα γηρατεῖά του. Ἡ Βιβλιοθήκη του στὴν Χίο (ἔστω καὶ φαλκιδευμένη, ὅπως πρέπει νὰ πιστεύουμε ὅτι μᾶς ἔχει παραδοθεῖ) δείχνει καλὰ τὸν ρόλο τὸν ὁποῖο ἔπαιξε τὸ ἔντυπο μέσα στὴν ζωὴ του· ἄς μὴν ξεχνοῦμε, στὴν περίπτωσι αὐτὴν, τὸν ἀμφιδύναμο κανόνα τοῦ ἔθιμοῦ : ἡ λειτουργία ἢ ὁποία προκαλεῖ τὸ ὄργανο, ἀλλὰ καὶ τὸ ὄργανο πὺ προκαλεῖ τὴν λειτουργία. Αὐτὴν, ἀκριβῶς, ἐδωροφόρησε στὸν Κοραῖ ἢ οἰκογένειά του, μέσα ἀπὸ τὸ διπλὸ κανάλι, τῆς μνήμης καὶ τῆς παρουσίας. Ὅσα λέμε ἐδῶ

2. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Κοραῖ», Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἐμαντόν, 1940, σ. 7 σημ. καὶ σ. 10 σημ. 5.

εΐταν ἀπολύτως συνειδητὰ καὶ σ' ἐκεῖνον : τὰ γνωρίζουμε ὄχι ἀπὸ μαρτυρίες τρίτων, οὔτε συμπερασματικά· ὁ ἴδιος ἐπανελημμένα ἀσχολήθηκε μὲ αὐτὰ, καὶ ἔγραψε σχετικὰ. Ἔτσι ξέρουμε ὅτι ἀνετύπωσε μίαν ἀρχαῖκὴν ὠδὴν τοῦ Ἀντωνίου Κοραῆ, ὅτι ἐφρόντισε νὰ βρεῖ στὴν Ἀνατολὴ ἓνα ἀντίτυπο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ρωσίου *Λατίνων θρησκείας ἔλεγχοι*, καὶ τὸ προσέφερε στὴν δημοσίαν Βιβλιοθήκην τοῦ Παρισιοῦ· καὶ οἱ τέτοιες ἐνέργειές του δὲν εἶναι, τυχόν, κάποιας νεανικῆς ἀνησυχίας γεννήματα, μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο του, μακριὰ ἀπὸ ἐκείνους πού τὸν γνωρίζουν : γίνονται, τὸ τύπωμα τῆς ὠδῆς τοῦ Ἀντωνίου Κοραῆ στὰ 1819, ἡ δωρεὰ τῶν *Ἐλέγχων* τοῦ Ρωσίου δέκα χρόνια ἀργότερα. Δὲν εἶναι γεροντικῆς ματαιοφοροσύνης μέριμνα στὸν Κοραῆ τῶν ἐβδομήντα καὶ τῶν ὀγδόντα ἐτῶν : ἂν εἶχε τέτοιες ροπές, ἢ ἂν τις εἶχε ἀναπτύξει μὲ τὴν ἡλικία, θὰ τις ἐγνωρίζαμε καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐκδηλώσεις. Ὅμως, τὸ ἀντίθετο βλέπουμε, ἀπαρέγκλιτα, στὴν μακρὰ ζωὴ του : νὰ ἀποφεύγει σταθερὰ καὶ μὲ συνέπεια κάθε εἴδους ἐπίδειξη. Ἄλλωστε, γιὰ τὴν μετριοφοροσύνη του θὰ ξαναμιλήσουμε, δίνοντάς της στὴν πρέπουσα περίστασι τὶς πρέπουσες διαστάσεις.

Ἔτσι, νομίζω ὅτι ἂν εἶχαμε σκοπὸ νὰ ἐξακριβώσουμε ποιῆς ἐστάθησαν κυρίως οἱ καταβολές τῶν ροπῶν τοῦ Κοραῆ στὰ θέματα τῆς παιδείας, θὰ μπορούσαμε περίπου νὰ ποῦμε ὅτι ἐπλασιώσαμε τὸ θέμα μας. Βεβαίως, καὶ τὸ εἶδαμε κιόλας, αὐτὰ τὰ ζητήματα ὀφείλουμε νὰ τὰ πλησιάζουμε μὲ πολὺ ἀνεκτικὴ διάθεσι, ἐπειδὴ ξέρουμε πόσο μεγάλα εἶναι τὰ κενὰ τῶν γνώσεών μας, καὶ πόσο αὐθαίρετα εἶναι τὰ ὄρια τὰ ὁποῖα θέτουμε στὴν ζήτησή μας ὅταν ὑπακούσουμε στὸ ἀριστοτελικὸ παράγγελμα «ἀνάγκη δὴ στήναι». Ἄλλὰ ἐδῶ, περαιτέρω, ζητούμενο εἶναι μέσα στὸ μεγάλο σχῆμα τῆς παιδείας ἓνα συγκεκριμένο ζήτημα : ὁ Κοραῆς καὶ τὸ γλωσσικὸ θέμα. Γιὰ νὰ προσεγγίσουμε σ' αὐτὴν τὴν διατύπωσι, μᾶς χρειάζεται νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ στοιχεῖα τῆς ἱστορίας πού νὰ ἔχουν ἄμεσο σύνδεσμο μὲ τὴν ἔρευνά μας : συγκλίνουσες πού νὰ φέρνουν τὶς πιθανότητες καὶ τὴν σκέψη μας πρὸς τὸν εἰδικὸ αὐτὸν στόχο.

Σὲ μίαν περίπτωσι τέτοια, διαθέτουμε δύο σκεπτικὰ πού μοῦ φαίνονται ἀρμόδια γιὰ τὴν προσέγγισή μας. Εἶναι, πρῶτον, τὸ γενικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, στοιχεῖο πού πρέπει νὰ μὴν τὸ ἀμελοῦμε ποτέ· καὶ κατὰ δεύτερο λόγο, εἶναι τὰ ἰδιάζοντα φαινόμενα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, σὲ ἐκεῖνον τὸν φθίνοντα δέκατον ὀγδοο αἰῶνα, στοὺς καιροὺς, δηλαδή, ὅπου ἐδιαμορφωνόταν ὁ στοχασμὸς, καὶ ἡ φιλοκαλία, ἃς ποῦμε ἀμέσως, τοῦ χίου σοφοῦ, στὰ θέματα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ νὰ ἐπανέλθω καὶ πάλι στὸ ζήτημα τοῦτο, ἄκρως βασικὸ γιὰ τὶς ἔρευνές

μας : Μὲ τίς δύο αἰτιακὲς ἀλυσσίδες τίς ὁποῖες ἐπιπλέον ἐκαθορίσαμε, δὲν πρέπει καθόλου νὰ πιστεύουμε ὅτι ἐξαντλήσαμε τὸ πλέγμα τῶν αἰτίων πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Οἱ θύρες μένουν πάντοτε ἀνοικτὲς γιὰ ἄλλες καὶ ἄλλες ζητήσεις· ἀπλῶς ἐπιδιώκουμε κάθε φορὰ νὰ ἔχουμε ἐπάρκεια, καὶ σταματοῦμε ὅταν, εἴτε δὲν κατορθώνουμε νὰ βροῦμε ἄλλα αἷτια, ἢ πιστεύουμε ὅτι τὰ ὅσα ἐβρήκαμε ἔχουν, περίπου, καλύψει τίς οἰκείες ἀνάγκες μας. Αὐτὸ τὸ σταμάτημα, αὐτὸ τὸ στῆναι, εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀσφαλέστερους δείκτες τῆς εὐαισθησίας τοῦ ἱστοριογράφου. Στὴν περιπτώσή μας, σκέπτομαι, φυσικά, ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ στραφοῦμε, μὲ χρήσιμα ἀποτελέσματα, πρὸς τὴν χαρακτηρολογικὴ προσωπογραφία τοῦ Κοραῆ· ὅμως αὐτὰ θὰ μᾶς ἐπήγαιναν πολὺ μακριά. Ἄς τὰ ἔχουμε ὡς ὑποδοχὴ στὴν κάθε μία ἀπὸ τίς ἐπιμέρους ἐρμηνεῖες μας, χωρὶς νὰ τὰ ἀπομονώσουμε, σήμερα, καὶ χωρὶς νὰ τὰ ἀνασυνθέσουμε.

Ἔτσι, κοιτάζουμε πρῶτα πρὸς τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς στὴν γενικότητά του. Σὲ μιὰ τέτοια θεώρηση, τὸ θέμα μας, τὰ γλωσσικὰ πράγματα, δηλαδή, βρίσκεται κατεξοχὴν ἐξαρτημένο ἀπὸ μιὰ ἑκατονταετία, ἡ ὁποία τοῦ ἔδωσε (στὴν πράξη καὶ στὴν θεωρία) σημασία ἐξειδικιασμένη. Ὁ αἰώνας, βέβαια, ὀλόκληρος, ὁ δέκατος ὄγδος. Ὁ Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας, γράφοντας στὰ 1815 μὲ ψευδώνυμο ἐναντίον τοῦ Νεοφύτου Δούκα, τὸν ἐλέγχει ὅτι τὴν ἀνάταση τὴν ὁποία φανερώνει ἡ ἐλληνικὴ παιδεία κατὰ τὴν φθίνουσα προηγουμένη ἑκατονταετία, ὁ ἠπειρώτης λόγιος ἀποφεύγει νὰ τὴν ἀποδώσει σὲ ἐκείνους στοὺς ὁποίους ὀφείλεται, ἀλλὰ τὴν προσγράφει στὸν αἰώνα, ἔτσι ἀπρόσωπα, «ὡς ἂν ὁ αἰών», σχολιάζει εἰρωνικά ὁ ἱεράρχης, «εἶχεν εἰς τὴν ἀτμοσφαῖραν τὴν τοιαύτην δύναμιν»³. Θὰ μπορούσε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο νὰ ἐλέγξει καὶ τὸν Κοραῆ, ὁ ὁποῖος ἔγραφε στὰ 1804, ἀναφερόμενος σὲ φαινόμενα πού εἶναι ἐκάστοτε «ἡ κοινὴ ἀρετὴ τοῦ καιροῦ»⁴. Καὶ ὅμως εἶχαν δίκιο οἱ δύο διυστάμενοι λόγιοι, ὁ Δούκας καὶ ὁ Κοραῆς, νὰ μιλοῦν ὅπως ἔκαναν, γιὰ τὰ θέματα αὐτά, ἐνῶ ὁ Ἰγνάτιος ἀναζητοῦσε ἀπλῶς ἀφορμὲς γιὰ νὰ ἐπιτιμήσει τὸν Δούκα. Οἱ αἰῶνες, ἦ, νὰ ποῦμε καλύτερα, οἱ ἐποχές, χαρακτηρίζονται, κατὰ διαστήματα, ἀπὸ μιὰ διαφορετικὴ εἰκόνα συμποίας, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, τοὺς δίνει, ἀκριβῶς, τὴν κάποια ἐνότητα πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ξεχωρίζουμε μέσα στὸν χρόνο, τίς ροπές, τὰ ρεύματα, τὰ

3. Ἐπιτομὴ ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ κλήρου, 1815, σ. 113. Πβ. καὶ Νεόφυτος Δούκας, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν παναγιώτατον πατριάρχη τῶν Κύριλλων περὶ ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας, Βιέννη 1815, σ. 9, 20 καὶ 50.

4. Ἡλιοδῶρου Αἰθιοπικά, Α', Παρίσι 1804, σ. ις'.

κινήματα, ὅ,τι ἐκφράζει μέσα στήν διαχρονία τήν διατήρηση ἢ τήν μεταβολή. Για τὰ σφάλματα στα ὁποῖα κινδυνεύει νά ὑποπέσει ἡ ιστοριογραφία, μεθοδεύοντας ἔτσι τήν ζήτησή της, δέν ἔχουμε λόγο νά μιλήσουμε σήμερα ἐδῶ· τὸ μόνο πού, ἴσως, ἀξίζει νά σημειωθεῖ, εἶναι ὅτι καταρχήν ἔχουμε δύο κυκλώματα ἀποτυχίας : τὸ ἓνα ἀστοχεῖ στήν διάκριση τῶν φαινομένων, στήν ἀποτίμηση, τήν διαβάθμιση τῶν φαινομένων· τὸ ἄλλο ἀστοχεῖ στήν διάκριση τῶν φορέων. Ἄς θυμηθοῦμε τὸν Σολωμὸ νά ταυτίζει τις διδασκαλίες τοῦ Κοραῆ με τὸν ἀρχαϊσμό τοῦ Δούκα, ἢ, ἀντίθετα, τὸν Σταγειρίτη πού ταυτίζει τις θεωρίες, πάλι τοῦ Κοραῆ, με τὰ κινήματα του ἀκράτου δημοτικισμοῦ. Ἄλλὰ αὐτὰ εἶναι ἄλλων φροντίδων θέματα⁵. Ὁ Κοραῆς ἄλλωστε, νόστιμα ἐσημείωνε στὰ 1812, ἀπὸ ἄλλες ἀνάλογες ἀφορμές : «Τοιαύτη πάντοτε ἐστάθη ἡ τύχη τῶν συμβουλευόντων τήν μέσσην ὁδόν». Πάντως, ἔχουμε νά προσθέσουμε ἐδῶ κάτι ἀποφασιστικό γιὰ νά ὁλοκληρώσουμε τήν εἰκόνα τῆς ἐλληνικῆς ἐποχῆς. Ἐνα ζήτημα πολυσυζητημένο ἀλλὰ ἄλυτο ἀπὸ αἰῶνες, εἶχε φθάσει πιά στὸ μὴ περαιτέρω : ὁ ἐλληνισμός, πλησιάζοντας στήν ἀνανεωμένη δυτικὴ παιδεία καὶ στὶς ἐπιτεύξεις της, ἔπρεπε νά ἀποκτήσει λαλιά γιὰ νά εὐθυγραμμισθεῖ με τήν νέα πολιτισμικὴ διαμόρφωση τοῦ δυτικοῦ κόσμου⁶.

Ὡς πρὸς τὸ κλίμα, λοιπόν, τῆς ἐποχῆς, ἐκεῖνα πού ἔχουμε κρατούμενα γιὰ τήν σημερινή μας ζήτηση, εἶναι δύο: Ἡ τοποθέτηση τοῦ Κοραῆ πρῶτα-πρῶτα, μέσα στὸν ἱστορικὸ χῶρο γιὰ τὸν ὁποῖο μιλοῦμε τώρα, καί, κατὰ δεύτερο λόγο, τὰ χαρακτηριστικὰ ὅσα μᾶς ἐνδιαφέρουν ἀπὸ τις δραστηριότητες τῆς δέκατης ὄγδοης ἑκατονταετίας στὸ κύκλωμα τῆς παιδείας. Γιὰ τὸ πρῶτο θέμα θὰ ἔλεγα ὅτι πολὺ συχνὰ ξεχνοῦμε τήν ἰσχυρὴ ὀργανικὴ σχέση τοῦ Κοραῆ με τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα. Ἴσως ἡ μακρὰ του ζωὴ, ὡς βαθιὰ μέσα στὸν δέκατο ἑνατο αἰῶνα, ἴσως ἡ ἀκμαία συμμετοχὴ του σὲ προβληματισμοὺς πού ἀνήκουν σ' αὐτὸν τὸν ὕστερο, τὸν πλησιέστερό μας, αἰῶνα, ἴσως ἡ πάντοτε ζωντανὴ παρουσία τοῦ ἔργου του στα μεταγενέστερα χρόνια καὶ ὡς τοὺς καιροὺς μας, ἴσως ἄλλοι λόγοι τοὺς ὁποῖους κρίνω περιττὸ νά ἀναζητήσω, φέρνουν τὸν Κοραῆ κοντὰ μας πάντοτε. Ὅπως δὴποτε ὅμως, ἐκεῖνο πού ἔχουμε νά ὑπολογίσουμε πολὺ ἀπλὰ εἶναι ὅτι ὁ Κοραῆς ἐζήσε μέσα στήν δέκατη ὄγδοη

5. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 1977, σ. 455.

6. Ἴσως θεωρηθεῖ ὅτι ἀρκοῦν τὰ ὅσα ὀλίγα ἔχω σημειώσει στήν ἐργασία μου «Λεξικογραφία καὶ ἰδεολογία» (πρόλογος στήν νέα ἐκδ. τοῦ ἔργου τοῦ Στέφανου Α. Κουμανούδη, *Συναγωγή Νέων Λέξεων*, 1980, σ. XLIV).

ἑκατονταετία περισσότερα ἀπὸ τὰ μισὰ τῆς χρόνια, καὶ ὅτι, ἐπίσης, ἔζησε ἐπομένως περισσότερο ἀπὸ τὴν μισή του ζωὴ μέσα στὴν ἑκατονταετία ἐκείνην. Κι ἂν λογαριάσουμε τὸ πόσο μετράει στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἡ παιδική, ἐφηβικὴ καὶ νεανικὴ ἡλικία του, γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ ἐσωτερικοῦ του κόσμου, θὰ πρέπει, ἀπὸ πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἀπόψεις, νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Κοραῖς ἀνήκει κυρίως στὸν δέκατο ὄγδοο αἰώνα. Πιὸ ἀναλυτικὰ, ἀκριβέστερα, ἴσως εἶναι σωστὸ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ ἔθνικός μας ἡγέτης διετύπωσε, μὲ τὰ συστατικὰ ὅσα διέθετε στὸν φθίνοντα δέκατο ὄγδοο αἰώνα, προβλήματα τῶν ὁποίων λύσεις προσέφερε στοὺς συμπατριῶτες του τὸν ἐρχόμενο δέκατο ἔνατο.

Εἶχε δίκιο ὁ Δούκας· πιὸ πρὶν εἶχε δίκιο ὁ Κοραῖς : ἡ κάθε ἐποχὴ φέρνει, ἂν ὄχι τίς δικές της λύσεις, τουλάχιστον τοὺς δικούς της προβληματισμούς. Σ' ἐκείνην τὴν τελευταία δεκαετία, 1791, ἄς ποῦμε, ὡς 1800, μὲ τὴν δράση καὶ τὸν θάνατο τοῦ Ρήγα Βελεστινῆ, μὲ τίς πρώτες σημαντικὰ συγγραφικὰ δραστηριότητες τοῦ Κοραῖ, νιώθει ὁ ἱστοριογράφος ὅτι ἕνας καινούριος ἀέρας ἔχει φυσῆξει στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Στὴν βραχυπρόθεσμη ἑλληνικὴ ἱστορία τῶν χρόνων ἐκείνων, διαπιστώνει κανεὶς ἔντονα καὶ τῶν δύο τὴν συμμετοχὴ σὲ ὅσα παρασκευάζονται. Στὸ κοραϊκὸ ἄσμα *πολεμιστήριον* ποὺ ξαναπαρουσιάσθηκε πρόσφατα μὲ ἄψογο φιλολογικὸ τρόπο ἀπὸ τὸν Φίλιππο Ἡλιοῦ, ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ἔργου σ' αὐτὴ τὴν ἔκδοση μᾶς ὑπενημιρίζει μίαν πολὺ χαρακτηριστικὴ μεταγενέστερη παράσταση, τῆς ὁποίας ἔχουμε διάφορες παραλλαγὰς σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια : δείχνεται ἡ Ἑλλάδα, ἡ ὁποία πληγιασμένη ἀπὸ τίς ταλαιπωρίες ἢ ἀπὸ τὸν χρόνο, βρίσκει παρηγοριὰ καὶ συμπαράσταση ἀπὸ τὰ παιδιά της. Σὲ ἄλλες εἰκόνες, αὐτοὶ ποὺ τὴν παραστέκουν εἶναι πρόσωπα συμβολικά· σ' αὐτὴν ὁ χαρακτὴρ εἰκόνισε τὸν Ρήγα Βελεστινῆ καὶ τὸν Κοραῖ, νὰ ἀνασηκῶνουν τὴν μητέρα τους. Ὡραῖα, στὴν συμβατικότητα καὶ στὴν ἀδεξιότητά του, ἐξέφρασε ὁ τεχνίτης τὸ νόημα τῆς στιγμῆς ἢ ὁποία μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ.

Φράγκικα εἶναι ντυμένος, βέβαια, ὁ Κοραῖς στὴν εἰκόνα. Κι ἀναρωτιόμαστε—αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα μας— τί μποροῦσε νὰ φέρει στὸν ἑλληνισμὸ ἀπὸ τὴν φωτισμένη Εὐρώπη—νὰ μετακενώσει, ἄς μεταχειρισθοῦμε μίαν δική του ἔκφραση— νὰ μετακενώσει χρήσιμο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Μέσα σ' αὐτὸν τὸν ρηξικέλευθο δέκατο ὄγδοο αἰώνα, τὸν δῦσπιστο καὶ κριτικὸ, τὰ πάντα ἀμφισβητοῦνται, μπαίνουν ὑπὸ ἔλεγχον (κανονικὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου), καί, συνεπῶς, ὅλα ξαναβρίσκονται στὴν ἀγορά, στὸ forum, τῆς παιδείας, ἔτσι ποὺ ὁ καθένας μπορεῖ νὰ ξεχωρίσει κάποια κινήματα ποὺ νὰ εἶναι σύμφωνα μὲ τίς δικές του

ζητήσεις, και να τὰ οικειοποιηθεῖ. Ἄλλα εἶναι ἐντονότερα και ἄλλα ἀφανέστερα: πάντοτε ὑπάρχει τὸ ζήτημα τῶν ποσοστῶν, τῶν ἀναλογιῶν. Ὅμως γιὰ τὰ θέματα ὅσα μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, δύο ροπές ἀγγιζαν ἄμεσα τὸν Κοραῖ, ἀντιφατικές, ὅπως ὅ,τι ἀναδεύθηκε μέσα στὸν αἰῶνα: σ' ἓναν κοινὸ παλμό, μαζί με τὸ διεθνικὸ, εὐρωπαϊκὸ, και πανανθρώπινο αἴτημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, προβάλλουν τὴν ἰδιαιτερότητά τους, με τρόπο διεκδικητικὸ, ἄλλα αἰτήματα, διπρόσωπα και αὐτά. Ἔτσι, στὸν διεθνισμὸ τῶν Φώτων ἀνταποκρίνεται διαλεκτικὰ μία θέληση τῶν ἔθνοτήτων γιὰ διαφοροποίηση. Καί, ἀντίστοιχα, ἀπέναντι στὴν νέα διεθνικὴ γλῶσσα, τὴν γαλλικὴ, ἡ ὁποία ἤρθε νὰ ἀντικαταστήσει τὴν λατινικὴ στὸν ρόλο αὐτόν, ὀρθώνονται και καλλιεργοῦνται, δηλαδὴ γίνονται ἀντικείμενα συστηματικῶν μελετῶν, οἱ ἔθνικες γλῶσσες ποὺ βαθμιαῖα προάγονται σαφέστερα και ἀσφαλέστερα, ἀπὸ λαλούμενες σὲ γραφόμενες, σὲ γλῶσσες παιδείας (*langues de culture*). Τὸ φαινόμενο εἶναι ἰδιαίτερος ἐκδηλο στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, ἀλλὰ (ὁσμωση εἶτε συνέπεια) ἐπεκτείνεται πρὸς τὴν Ἄνατολή, πρὸς τὴν Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη. Ἐτοιμάζεται ἡ ἀνέλευση δύο κλάδων τοῦ ἐπιστητοῦ: ὅ,τι ὀνομάζουμε σήμερα γλωσσολογία και λαογραφία: μαζί καλλιεργεῖται και ἡ φιλολογία τῶν ἔθνικῶν γλωσσῶν, στὴν ὁποία θὰ συναντήσει ὁ ἐρευνητὴς τῶν φαινομένων αὐτῶν σημαντικὲς ἐπιδόσεις τοῦ Κοραῖ⁷. — Ἐδῶ, ὅμως, ἔχουμε νὰ προσθέσουμε κάτι σχετικὸ: ὡς πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, ἐπίσης, ἡ Δύση εἶχε νὰ προσφέρει πολλὰ στὸν Κοραῖ, ἔτοιμο νὰ τὰ δεχθεῖ. Ἀπὸ τὴν μία μεριά, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἡ θητεία του στὴν Ὀλλανδία, στὰ χρόνια 1771-1778, τὸν εἶχε φέρε σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ εὐρωπαϊκὰ κέντρα καλλιεργείας τῶν γραμμάτων, γενικὰ, και τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰδικότερα: και ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ τεκμήρια τῆς ἐποχῆς, ἡ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα, ὁ Κοραῖς ἀξιοποίησε καλά, στὸν τομέα αὐτόν, και σὲ ἄλλους συγγενικούς, τὴν ἐκεῖ παραμονή του.

Ὀλίγο ἀργότερα, ἀπὸ τὸν καιρὸ τῶν σπουδῶν του στὸ Montpellier, ἡ, ἐκεῖ κάπου κοντὰ στὰ 1800, ἡ Γαλλία θὰ τοῦ δώσει μία εἰκόνα θεωρίας και πράξης, ποὺ εἶναι στενὰ δεμένες με τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Σ' αὐτὰ ἔχουμε, πάντως, δύο σαφεῖς αἰχμές: πρώτη, χρονικὰ, βάζουμε τὸ *Voyage du jeune Anacharsis* τοῦ ἀββᾶ Barthélémy, βιβλίο ποὺ ἐξαίρει τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πολιτισμὸ και τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παιδεία, και ποὺ

7. Φυσικὰ ἀναφέρομαι ἰδίως στὰ Ἄτακτα, ἀλλὰ και ὡς πρὸς τὴν θεωρία και ὡς πρὸς τὴν πράξη σὲ ὅλο τὸ ἔργο του εἶναι διάσπαρτο τὸ ἀντίστοιχο φρόντισμα.

ἔγινε, ἀμέσως ἀφότου πρωτοβγῆκε (1788), ἀγαπητὸ ἀνάγνωσμα, σὲ ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις, ἑνὸς εὐρύτατου ἀναγνωστικοῦ κοινού, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς λογιουσῆς· δεύτερον, στὴν γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐπάνω, παρουσιάζεται ἀκμαία, ἀδιάκοπη, ἡ μνήμη τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας. “Ὅταν ξεκινάει νὰ ὀργανώσει τὴν ζωὴ του στὴν Δύση, ἔχει πιά πεισθεῖ ὅτι ἡ παιδεία εἶναι ὁ δρόμος ποὺ φέρνει πρὸς τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἐλευθερία.

Αὐτά, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα πολλά, ἄλλων ἐνδιαφερόντων ἀντικείμενα, μποροῦμε νὰ θεωροῦμε ὅτι προσέφερε ἡ φωτισμένη Εὐρώπη, κιόλας ἀπὸ τὴν πρώτη διαμονὴ τοῦ Κοραΐ στὸν δυτικὸ χῶρο, καὶ κατόπιν, ὅταν ξαναπῆγε στὴν Δύση, γιὰ νὰ διαβιώσει, πλέον, ἐκεῖ ὀριστικά. Τώρα πιά, ἔχουμε τεκμήρια ἄξια λόγου γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία του. Σὲ μιὰ τέτοια ἔκφραση θὰ προσπαθήσουμε νὰ συλλάβουμε δύο ἔννοιες: ‘Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία· δηλαδὴ τί τοῦ ἔδωσε ὁ ἑλληνικὸς χῶρος στὸν τομέα τῆς παιδείας, καί, συνάμα, τί ἐπληροφορήθηκε στὴν Δύση ἀπὸ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παιδεία. ‘Ἡ παιδεία στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἡ παιδεία ὡς πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ἔτσι κλείνει ὁ μεγάλος διερευνητικὸς κύκλος τὸν ὁποῖο ἀνοίξαμε σταδιακὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης μας, γιὰ νὰ ἔχουμε περίπου τοποθετήσει —καὶ σὲ μεγάλο μέρος λύσει— τὸ πρόβλημά μας: ‘Ο Κοραΐς καὶ ἡ γλώσσα. ‘Ἡ θεωρία.

Ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἔφερε, πρῶτα-πρῶτα, τὴν φυσικὴ του κλίση πρὸς τὴν μελέτη· συνάμα θὰ σημειώσουμε σ’ αὐτὸν ἕναν χαρακτήρα ἀνεξάρτητο καὶ φιλελεύθερο. Σ’ αὐτά, πολὺ ἐγκαίρως, ἐθεμελιώθηκε ἡ στερεὴ τυπολογικὴ γνώση τῶν ἀρχαίων γραμμάτων, ὅπως τὴν ἐπισημάναμε ξεκινώντας τὸ μελέτημά μας. Ἡ Δύση θὰ τοῦ ἐπιτρέψει, θὰ τὸν βοηθήσει νὰ διαμορφώσει ἕναν ἰδεολογικὸ κόσμον μέσα στὸν ὁποῖο σμίγουν ἡ Ἑλλάδα, ἡ ἐλευθερία, ἡ παιδεία. Θὰ τοῦ δώσει μιὰ ἀκόμη διάσταση, ποὺ κι ἐκείνην τὴν ἀναζητοῦσε τὸ καθαρὸ καὶ συστηματικὸ πνεῦμα του, τὴν θέληση γιὰ διαύγεια τοῦ νοῦ καὶ σαφήνεια τοῦ λόγου. Ἐπανειλημμένως ἐπανερχεται στὴν ἀναγκαιότητα τῶν δύο ἀρετῶν, τὶς ὁποῖες συχνὰ ἐνώνει στὴν θεωρία του ὅπως καὶ στὴν συνείδησή του, καί, ἐπίσης συχνά, παραπονιέται ὅτι δὲν συναντάει στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία τοῦ καιροῦ του.

* * *

Αὐτὰ ὅλα θὰ τὰ βροῦμε ἀρμονικὰ διακοσμημένα μέσα στὴν γλωσσικὴ του θεωρία. Ὁ χαρακτήρας του δὲν τὸν ἄγει πρὸς τὶς ἀκρότητες. Ὅμως, συνάμα, τὴν φυσικὴ του μειλίχια στάση, τὴν ροπή του πρὸς τὴν

μεσότητα τὴν ἐνίσχυσε καὶ ἡ δραματικὴ ἐμπειρία τὴν ὁποία ἀπεκόμισε ἀπὸ τὰ βίαια κινήματα τὰ ὁποῖα εἶδε ἀπὸ κοντὰ στὴν γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ἄλλωστε, πείρα, ὠρίμανση, διάθεση, μεθοδευση, νέες θεωρήσεις τῶν λύσεων ὅσες μποροῦν νὰ προταθοῦν γιὰ τὰ διάφορα σχετικὰ προβλήματα, ὅλα αὐτὰ μαζί, συγκλίνοντας, εἶναι φανερὸ ὅτι τὸν κινοῦν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Εἰδικὰ, μόνον ὡς πρὸς τὴν μεθοδευση, ἔχει κανεὶς κάποιους δισταγμούς : μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορίσουμε ἂν προέρχεται ἀπὸ τὸν χαρακτήρα του ἢ ἀπὸ τὴν στοχαστικὴ πείρα του στὰ πράγματα αὐτά· ταιριάζει, ἴσως, ἐδῶ νὰ θυμηθοῦμε τὴν παροιμία τὴν ὁποία ἀποθησαυρίζει : «ἡ ἀλήθεια εἶναι μαλῶτρια»⁸. Βέβαια, προσωπικὰ θὰ εἶχα τὴν τάση νὰ πῶ ὅτι ἡ ροπή του πρὸς λύσεις ποὺ νὰ μὴν προκαλοῦν βίαιες ἀντιδράσεις, τὸν ὁδήγησε πρὸς τὶς ἀνάλογες, ἥπιες, μεθοδεύσεις τὶς ὁποῖες τοῦ ἐπρότεινε ἡ ἐμπειρία του.

Πάντως, προέχει νὰ κρατήσουμε μία διαπίστωση, στὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ καταλήξουμε καὶ ἀπὸ μόνη τὴν γνώση τῶν μεταβολῶν οἱ ὁποῖες προσιδιάζουν στὴν ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ τὶς ὁποῖες, εἰδικὰ, παρατήρησαν σὲ παλαιότερα χρόνια οἱ μελετητὲς τοῦ Κοραΐ, ὡς πρὸς τὰ θέματα ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ : ἡ γλωσσικὴ θεωρία του δὲν εἶναι κάτι στατικό, ποὺ μένει ἀκίνητο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν πνευματικῶν του ἐπιδόσεων ὡς τὸ τέλος τῆς μακρᾶς ζωῆς του, ἀλλὰ παρουσιάζει μὲ πολλὴ σαφήνεια μία καμπύλη τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας. Καὶ ἀξίζει ἀμέσως νὰ ποῦμε ὅτι ἡ γραμμὴ τὴν ὁποία διαγράφει ἡ θεωρία του καταλήγει σὲ ὀλοένα σαφέστερη ροπή πρὸς τὴν ζωντανὴ λαλιά, ἃς ποῦμε —κάπως συμβατικά— πρὸς τὴν δημοτικὴ. Πολλὲς φορές ἰσχυρίστηκα ὅτι ἡ λογία δημοτικὴ τὴν ὁποία γράφουν πολλοὶ ἀπὸ ἐμᾶς, ἀποτελεῖ τὴν ὀργανικὴ ὀλοκλήρωση τῆς διδασκαλίας τοῦ Κοραΐ. Οἱ συνεχῶς ἀνανεωμένες ζητήσεις μου σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἐνισχύουν τὶς τέτοιες ἀντιλήψεις μου, καὶ θετικὰ καὶ ἀποθετικὰ, ἀνατρέποντας δηλαδὴ τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις ὅσες ἔχουν προβληθεῖ, ἢ ὅσες θὰ ὑπῆρχε λόγος, σύμφωνα μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, νὰ προβληθοῦν. Μένει σωστός, χωρὶς τὴν συνδηλωμένη πλευρὰ τοῦ φόγου, ὁ χαρακτηρισμὸς τὸν ὁποῖο ἔδινε, πρὶν ἀπὸ ἑκατὸν τριάντα χρόνια, ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος, γιὰ τὴν «νεογραιικὴ» γλῶσσα, (πρόθυμα θὰ ἔλεγα τὴν λογία δημοτικὴ) : εἶναι, κατὰ τὸν ἰδρυτὴ τῆς *Νέας Σχολῆς*, «ἡδὺ ὄνειροπόλημα τῆς γεροντικῆς ἡλικίας»⁹ τοῦ χίλου διδασκάλου μας.

8. *Πλουτάρχου Βίοι παράλληλοι*, Γ', Παρίσι 1811, σ. ιζ'.

9. Π. Σοῦτσος, *Νέα σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου*, 1853, σ. 16.

Ἄν, τώρα, ξεκινήσουμε μεθοδικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀπὸ τὶς πρῶτες σχετικὲς ἐνδείξεις τῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα ἐξετάζουμε, θὰ πρέπει νὰ προτάξουμε τὶς ἀναγκαῖες γενικὲς παρατηρήσεις: ὅπως ἡ θεωρία δὲν εἶναι κάτι στατικό, μονολιθικό, σφαιρικό, μέσα στὴν διαχρονία, παρόμοια δὲν θὰ εἶταν λογικὸ νὰ πιστεύσουμε ὅτι γεννιέται ἀκέρια, ἀνοπλη, ὅπως ἡ Ἄθηνᾶ ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ πατέρα της. Δὲν ἔχω ἀμφιβολία ὅτι μέσα στὸ μυαλὸ τοῦ μικροῦ παιδιοῦ — ἅς ποῦμε πρῶτα —, μέσα στὸ μυαλὸ τοῦ νέου ὁ ὁποῖος ἀρχίζει νὰ ἀντιμετωπίζει τὸν κόσμον μὲ κάποια ὑπευθυνότητα, ἢ κοσμοθεωρία του, μιὰ κάποια κοσμοθεωρητικὴ διάταξη τῶν πραγμάτων, στηριγμένη στὶς ἐλάχιστες ἐμπειρίες του, ἔχει ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς ἓνα ἀμυδρὸ σχῆμα· ὅμως ἡ νέα πείρα τῆς ζωῆς, ὁ στοχασμὸς, ποὺ ἀκολουθοῦν, φέρνουν στὸ πρῶτον αὐτὸ νεφέλωμα, μὲ ὅ,τι ὀνομάζουν οἱ μαθηματικοὶ διαδοχικὲς προσεγγίσεις, μιὰ σειρά ἀπὸ ἀκατάπαυστες τροπολογίες. Τὸ ἀρχικὸ σχῆμα ὀλοένα ἐξελίσσεται καί, σὲ πολλοὺς ἀπὸ μᾶς δὲν σταθεροποιεῖται ποτέ, ἐνῶ σὲ ἄλλους, εἴτε ἐνωρίτερα εἴτε ἀργότερα, σκληρύνεται, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα γίνεται ἓνα δόγμα ἀνεπίδεκτο μεταβολῶν. Στὸν Κοραῆ, μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε καὶ κάποιες πρῶτες ἀλλαγές, καὶ μιὰ ὀλοένα πλουτιζομένη καὶ ἀσφαλέστερα, ἐδραϊότερα, καθοριζομένη θεωρία.

Τῶν πνευματικῶν του ἀπαρχῶν ἔχουμε ποικίλα δείγματα: εἶναι τὰ γράμματά του τὰ ἐμπορικά, τὸ περίφημον γράμμα του ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ πρὸς τοὺς συνεταίρους του, ἢ Ἄνθολογία του, καὶ κάποια ἄλλα τεκμήρια, ὀλιγότερο σημαντικά. Ἄντίστοιχα, ἔνιες μαρτυρίες τὶς ὁποῖες διαθέτουμε, συγκλίνουν καὶ ἐκεῖνες πρὸς κοινὰ συμπεράσματα μὲ ὅσα μᾶς ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὰ τεκμήρια· δηλαδὴ, ὅλα αὐτὰ μαζὶ μᾶς παρέχουν τὴν βεβαιότητα γιὰ μιὰ σημαντικὴ, τυπολογικὴ τὴν εἶπα κίβλας, ἑλληνομάθεια. Ὁ Κοραῆς χρησιμοποιεῖ ἀνέτως ποικίλα κείμενα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, καὶ γράφει εἴτε πολὺ φροντισμένα ἀρχαιοτρόπα ἑλληνικά, ἢ καὶ ἀρχαῖα. Αὐτὰ θὰ μᾶς ἐπῆγαιναν, ἅς ποῦμε πάντως, ὡς τὴν δεύτερη, ὀριστικὴ, ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴν Σμύρνη πρὸς τὴν Δύση· ἅς μὴν ξεχνοῦμε, ὅμως, ὅτι ὁ δρόμος του τὸν φέρνει ἄμεσα στὸ Montpellier, ὅπου, μέσα στὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν, οἱ ἰατρικὲς σπουδὲς τὶς ὁποῖες κάνει ἐπιβραβεύονται μὲ τοὺς οἰκείους ἀκαδημαϊκοὺς τίτλους, στοὺς ὁποῖους τὴν ἰατρικὴ διδασκαλία τοῦ Ἰπποκράτη ἐκφράζει ὁ νέος ἰατρὸς μὲ καθαρῶς φιλολογικὴ διατριβή: ὁ Κοραῆς εἶναι τώρα ἔτοιμος νὰ γίνῃ φιλόλογος, ἑλληνιστής.

Ἄλλὰ, τὸν ἴδιον ἀκριβῶς χρόνον, 1788, 15 Ἰανουαρίου, ὅταν μόλις ὀλίγους μῆνες πρὶν εἶχε ἀνεβεῖ τὴν διδακτορικὴ βαθμίδα, ἔχουμε ἤδη

ένδιαφέρουσα εκδήλωση τῆς μέριμνάς του για τὴν νέα ἑλληνική : «ἐπιθυμητὸν ἦτον βέβαια νὰ κανονίσωμεν τὴν κοινὴν ἡμῶν διάλεκτον ἀπαρραλλάκτως κατὰ τοὺς κανόνας τῆς ἑλληνικῆς ἀλλ' ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον, πρέπει λοιπὸν τόσον νὰ προσεγγίζωμεν εἰς αὐτὴν ὅσον συγχωρεῖ τὸ ἔθος» —ἐννοεῖ ἡ συνήθεια, ἢ, ὅπως θὰ ἐλέγαμε ἀλλιῶς σήμερα, ἡ χρῆση— «καὶ τὸ ἔθος δὲν συγχωρεῖ πάρεξ ὅσα δὲν μακρύνονται πολλὸν τῆς κοινῆς ἀκοῆς καὶ τῆς σαφηνείας»¹⁰. Ἐχοῦμε δηλαδὴ ἀπὸ τότε ἀκέραιο ἓνα πρῶτο πρόγραμμα ζωῆς, μὲ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ ἐκείνου ὁ ὁποῖος μᾶς τὸ προτείνει. Ἴσως δὲν εἶναι περιττὸ νὰ θυμίσω ὅτι ἀπέφυγα νὰ ἐκθέσω πλατύτερα, γιὰ νὰ μὴν διακόψω ὑπερμέτρως τὸ παράθεμα, ὅτι σταθερὰ σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια, καὶ ἀκόμη καὶ μεταγενέστερα, ἑλληνικά, ἑλληνική, νοοῦνται πάντοτε τὰ ἀρχαῖα.

Λοιπὸν, τὸ πρόγραμμα, ἃς ποῦμε τὸ σχέδιο, μᾶς δίνει : τὴν προτίμηση γιὰ τὴν ἀρχαία γλῶσσα, τὴν διαπίστωση τῆς ἀδυναμίας στὴν ὁποία βρισκόμαστε γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὰ δικά της καθεστῶτα, τοῦ ἐθισμού —τῆς χρήσης, εἴπαμε— γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς γλῶσσας, καί, τέλος, τὸν στόχο τῆς σαφηνείας, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι κυρίαρχος στὶς γλωσσικὲς μας ζητήσεις· καλὸ πρόγραμμα φαίνεται (καὶ μάλιστα ὅταν ξέροῦμε ὅτι προτείνεται ἀπὸ ἄνθρωπο ποῦ ἐβγήκε ἀπὸ τὰ ἑλληνικά σχολεῖα τῶν χρόνων ἐκείνων) καλὰ δεμένο μὲ τοὺς παλαιούς καιροὺς, ἀλλὰ καὶ συνάμα ἐκφραστικὸ τῆς ἰδιοσυγκρασίας, τῆς νοοτροπίας τοῦ Κοραῆ. Μᾶς ἀρέσει ὡς τεκμήριο ἀνεδαφικὸ ἐντελῶς, πού, ὡστόσο, μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ μιᾶς πολιτικῆς ἢ ἐκδήλωσης, ἢ θεωρητικῆς, σὰν ἰδανικό, προτίμηση γιὰ τὰ ἀρχαῖα· κολάζεται ἀμέσως μὲ τὴν ρεαλιστικὴ θεώρηση ὅτι μιὰ τέτοια τροπὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ. Ἐνοεῖται, ἔτσι, ἡ πύλη πρὸς τὴν μέση ὁδὸ. Ὁ ἐθισμὸς τέλος, ὅτι ὀνομάζει ἔθος· ἢ συνήθεια, ἢ χρῆση. Αὐτὸς μᾶς φέρνει ἐξίσου στὴ γραμμὴ τῶν ἀρχαίων γλωσσικῶν ζητήσεων (ἃς θυμηθοῦμε τὸν Ὀράτιο), ὅσο καὶ τῆς ἀντίστοιχης διδασκαλίας τοῦ γαλλικοῦ κλασικισμοῦ, στὸν ὁποῖο, στὴν περιπτώσει αὐτῆν, ὀφείλομε νὰ περιλάβουμε τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα. Ἄλλὰ ἐδῶ, ὁ Κοραῆς ἐτοιμάζει καὶ πάλι τὴν ἐνδιάμεση λύση : μᾶς προβάλλεται ἡ μέση ὁδός.

Πραγματικὰ στὴν παραδοσιακὴ διδασκαλία τοῦ δυτικοῦ κόσμου, δύο ἀντίρροπες δυνάμεις διέπουν τὰ γραμματικὰ φαινόμενα : εἶναι ὁ κανόνας καὶ ἡ χρῆση. Τὸ σχῆμα αὐτὸ τὸ ξαναβρίσκουμε καὶ στὴν ἑλληνικὴ λογιόσυνη : ὁ κανόνας ποῦ θέλει νὰ ἐμμένουμε στὴν παραδομένη

10. Ἰ. Κοραῆς, Ἰστορία, Ἰστοριογραφία, ἐκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., Α', 1964, σ. 94.

μορφῆ, ἡ χρῆση πού ἀλλοιώνει καὶ ἀνανεώνει σύμφωνα μὲ κάποιες λειτουργίες τῶν συλλογικῶν σωμάτων· δηλαδή, γιὰ νὰ δανεισθοῦμε τὴν εἰκόνα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸ ἄσπρο καὶ τὸ μαῦρο ἄλογο, ἡ συντήρηση δίπλα στὴν ἐπαναστατικότητα. "Ὁμως ὁ Κοραΐς δὲν μανιχαΐζει, ὅπως δὲν μανιχαΐζει, πρόδρομός του στὰ μάτια μας, οὔτε ὁ Καταρτζής: ἀνάμεσα στὶς δύο ἀκρότητες, περνάει ἡ μέση ὁδός. Ἡ χρῆση, ναί, πού ἀπεκδέχεται τὴν ἀνανέωση, ἀλλὰ ἡ χρῆση σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα ὅσα μᾶς δίνουν οἱ λογιότεροι: «οἱ λόγοι ἀνδρῶν τοῦ ἔθνους», γράφει τὸ 1804, «εἶναι φυσικὰ οἱ νομοθέται τῆς γλώσσης τὴν ὁποῖαν λαλεῖ τὸ ἔθνος»¹¹.

Ὡστόσο, πολὺ οὐσιαστικὴ γιὰ τὴν ἐγκαιρότητά της, εἶναι ἡ ἀπαίτηση τῆς σαφήνειας. Εἶμαι πρόθυμος νὰ πῶ ὅτι προκειμένου νὰ ἀνιχνεύσουμε ἕναν πυρήνα μέσα στὴν γλωσσικὴ θεωρία τοῦ Κοραΐ, ὁ πυρήνας αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρωτεύουσα σημασία τὴν ὁποία προσγράφει στὴν σαφήνεια. Ἐδῶ σμίγουν ἡ τάση τοῦ Κοραΐ πρὸς τὴν σαφήνεια, καὶ ἡ παρόμοια ροπὴ τὴν ὁποία δηλώνει ὁ δέκατος ὄγδος γαλλικὸς αἰώνας. Αἰώνας στὸν ὁποῖο δὲν προέχει ἡ φιλοκαλία· κατεξοχὴν διαλεκτικός, γιὰ τὸν ὁποῖο κυρία ἀρετὴ τοῦ λόγου εἶναι ἡ σαφήνεια. Ἄρκει νὰ θυμηθοῦμε τὸ παράδειγμα τοῦ Βολταίρου, ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὶς χαμηλές ἐπιδόσεις τὶς ὁποῖες ἔχει νὰ ἐπιδείξει ὁ αἰώνας σχετικὰ μὲ τὴν ποίηση. Γιὰ τὸν αἰῶνα αὐτόν, ὅσο καὶ γιὰ τὸν Κοραΐ, ὁ λόγος εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος. Ὁρθολογισμός. Εἶπα πρὶν γιὰ τὴν σαφήνεια πού προβάλλει ἀμέσως, αἴτημα, στὸ πρῶτο σχετικὸ ξεκίνημα τοῦ Κοραΐ· ἴσως δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἐπανειλημμένως ἐπανέρχεται σὲ τοῦτο, μέσα στὸ ἔργο του. Στὴν συνείδησή του, στὴν σκέψη του, ὁ λόγος ἔχει κύριο σκοπὸ νὰ πείσει· ἀπὸ αὐτὸ τὸ παραδρόμι ἐπανέρχεται στὴν ἰδέα τῆς σαφήνειας. Μποροῦμε νὰ σχεδιάσουμε μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο τὴν σχετικὴ συλλογιστικὴ σειρά: ἡ ρητορικὴ εἶναι ἡ τέχνη πού ἄγει τὸν ἀκροατὴ πρὸς τὴν κατάφαση· ἀλλὰ («τὸ πρῶτον ἔργον τοῦ θέλοντος νὰ πείσει εἶναι νὰ λαλῆ σαφῶς»). Ἀμεσότερα, στὸ ἴδιο κείμενό του λέει ἀλλιῶς, μιλώντας πρὸς τοὺς νέους συγγραφεῖς, ὅσοι θέλουν νὰ ἔλξουν τοὺς ἀναγνώστες τους πρὸς τὰ ὀρθά, «διὰ νὰ τοὺς πείσετε, ἀνάγκη εἶναι πρῶτον νὰ σᾶς καταλαμβάνωσι· πρώτη λοιπὸν ἀρετὴ τοῦ λόγου, καθὼς προεῖπα, εἶναι ἡ σαφήνεια»¹².

Ὁμως, αὐτὰ τὰ λέω ταράζοντας ὀλίγο τὸ χρονικὸ τῆς ἱστορίας τὴν ὁποία ἀφηγοῦμαι. Ὁ Κοραΐς ἐνίοτε γράφει στὰ ἀρχαῖα κείμενα ὅσα

11. Ἑλληδώρου *Αἰθιοπικά*, β.π., σ. οα'.

12. Ἰσοκράτους *Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί*, Α', Παρίσι 1807, ιγ' καὶ ιζ'-ιη'.

ἔχει ἐκδώσει μία εἰδική εἰσαγωγή. Ἄλλοῦ καθιέρωσε, ἀπὸ τὸν *Πρόδρομο τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης*, δηλαδή ἀπὸ τὰ 1805 καὶ πέρα, μία σειρά προλεγομένων τὰ ὁποῖα τιτλοφορεῖ *Ἀυτοσχέδιοι στοχασμοὶ περὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης*: στοχασμοὶ γεμάτοι πολύτιμες συμβουλές καὶ ὑποθήκες. Τὸ κείμενο ποῦ ἐμνημονεύσαμε τώρα ἀνήκει στὶς τέτοιες ὑποθήκες τὶς ὁποῖες ἔχει προτάξει τὸ 1807 στὸν Ἴσοκράτη, ρήτορα καὶ ρητοροδιδάσκαλο. Μὰ ἀφοῦ ἀνοίξαμε τὴν παρένθεση, μία συσχέτιση θὰ εἶχε ἴσως ἐδῶ τὴν θέση της, γιατί προσθέτει μιὰ ἀπόχρωση στὴν διαμόρφωση τῆς γλωσσικῆς θεωρίας του καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ διαμόρφωση αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὸν χαρακτήρα του. Μοῦ ἐδόθηκε ἡ ἀφορμὴ, πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια, νὰ σχολιάσω τὴν τοποθέτησή του ἀπέναντι στὴν ποίηση. Γι' αὐτόν, ἡ καλλονὴ τοῦ λόγου, μὲ τὰ πρόσθετα θέλητρα ὅσα προσφέρει ἡ ποίηση —δηλαδή στίχος, ρυθμός, εἰκόνες— εἶναι ἕνας τρόπος ποῦ βοηθεῖ τοὺς ἀνθρώπους νὰ αὐξάνουν τὴν πειστικὴ τους δύναμη· βλέπει τὴν ποίηση σὰν θεραπευτικὴ τῆς διαλεκτικῆς¹³. Μὲ τὸν ἴδιο, καθὼς βλέπουμε, τρόπο, ἀντιμετωπίζει καὶ τὴν ρητορικὴ. Γνήσια μᾶς φαίνεται καὶ σὲ τοῦτο νὰ ἐκπροσωπεῖ τὸν αἰῶνα του, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ διδακτικὴ θεώρηση ἔχει τὸ ἀπόλυτο προβάδισμα ἀπέναντι στὴν αἰσθητικὴ. Ἔτσι, νομίζω, ὀφείλουμε νὰ ἐντάξουμε, μέσα στὴν θεωρία του, τὴν πρωταρχικὴν θέσιν τὴν ὁποία δίνει στὴν σαφήνεια, ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ὄριμης παραγωγῆς του, ὡς τὸ τέλος του.

Ὡστόσο, ἀφοῦ εἶδαμε κάτι πιδ γενικὸ στὴν σύλληψη τῆς προσπάθειάς του, ἄς ξαναπάρουμε αὐστηρὴ διαχρονικὰ σειρά. Δεύτερος, μετὰ τὸ γλωσσικὸ του διδάγμα πρὸς τὸν Λῶτο, μεγάλος —ἐννοοῦ σημαντικὸς— σταθμὸς στὴν πορεία του πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση τῆς γλωσσικῆς πλευρᾶς τῶν ἀναζητήσεών του, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅ,τι ὀνοματίζει ὁ Κοραῆς α' *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου*», δηλαδή ὁ πρόλογός του στὰ *Αἰθιοπικὰ* τοῦ Ἡλιοδώρου, τοῦ 1804. Γιὰ τὸ σπουδαῖο αὐτὸ τμῆμα τῆς διδασκαλίας του, μᾶς ἔχει δώσει ὠραία ἀνάλυση καὶ μετάφραση ὁ Βικέντιος Rotolo· ὥστε δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἐκταθοῦμε σ' αὐτό. Πάντως ὁ πρόλογος αὐτὸς ἀποτελεῖ, στὴν ἀπαρχὴ ἀκόμη τῶν ἐκδοτικῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ Κοραῆ, σὰν ἕνα πρόγραμμα ὅλων τῶν ἔκτοτε γλωσσικῶν ζητήσεών του. Ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ προγράμματός αὐτοῦ, νομίζω ὅτι ἐπιβάλλεται νὰ ἀπομονώσουμε ἕνα καὶ μόνον στοιχεῖο, ποῦ δὲν τὸ ἐπισημάνανε ἐνωρίτερα, καὶ ποῦ συμπληρώνει ἀπὸ μία πλευρὰ τὴν εἰκό-

13. *Ο.π.*, ιε'.

να τοῦ χίου σοφοῦ. Εἶναι, μὲ ἀγαστὴ μετριοφροσύνη, ἡ διαπίστωση τὴν ὁποία κάνει, γὰρ τὸν ὀλίγο ρόλο τὸν ὁποῖο παίζει ὁ λόγιος στὴν διαμόρφωση τῆς γλῶσσας. Ἀναφέρομαι πρῶτιστα στὴν συνείδηση ὅτι ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖ ἀναπαλλοτρίωτο ἔθνικὸ κεφάλαιο. Σ' αὐτὸ μετέχουν ὅλοι οἱ πολῖτες· μόνος ὁ χρόνος μπορεῖ νὰ μεταβάλλει τὰ γλωσσικὰ πράγματα.

Δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ποῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα σύνολο ἰδεῶν πρωτοτύπων : ἀπὸ τίς πολλὰς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν στὸν γαλλικὸ πνευματικὸ χῶρο τὸν δέκατο ἔβδομο καὶ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, οἱ ἔννοιες αὐτὲς ἀπέρρευσαν ὁμαλὰ καὶ ὀριστικά : γιὰ τὸν γάλλο φιλόλογο τῆς ἐποχῆς τὴν ὁποία μελετοῦμε τώρα, οὔτε, παντοδύναμος, ὁ βασιλιάς, δὲν ἔχει τὴν ἐξουσία νὰ δώσει σὲ μία λέξη ἓνα νόημα ποὺ δὲν ἔχει στὸ στόμα τῶν πολλῶν· ὁ παλμὸς τῆς δημοκρατίας, ἐφαρμοσμένοι στὰ γλωσσικὰ πράγματα. Τοῦ ἰδίου πνεύματος τεκμήρια ἔχουμε καὶ ἄλλα μέσα στὸ ἴδιο κείμενο, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα μεταγενέστερα γραπτὰ τοῦ Κοραΐ, τοῦ ὁποίου τὸ δημοκρατικὸ ἰδανικὸ ἀποτελεῖ τὴν χρυσὴ κλωστή ποὺ διέπει ὅλη του τὴν ζωὴ. Κάτι ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ προσθέσει, χωρὶς νὰ ἐμβαθύνει ἐδῶ σχετικὰ, ἀναφέρεται σὲ μία κατηγορηματικὴ ἀντίληψη τοῦ χίου διδασκάλου, τὴν ὁποία ὅπωςδὴποτε πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε : κατὰ τὴν γνώμη του, ἡ κατεξοχὴν φυσιολογικὴ μεθόδευση γιὰ τὴν βελτίωση, τὸν καθαρισμό τῆς γλῶσσας, δὲν περνάει ἀπὸ μόνον τὴν ἀποβολὴ λέξεων ξένων, ἰδίως ἰταλικῶν ἢ τουρκικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐκθυμὴ εἰσοδοχὴ μέσα στὸ σημερινὸ λεξιλόγιο λέξεων ἀντλημένων ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα.

Μιὰ τέτοια γνώμη προϋποθέτει, ἀπαιτεῖ νὰ καθοδηγεῖται ὁ λόγιος ἀπὸ μία προσεκτικὴ καὶ φιλόκαλη δοσολογία. Τί εἶναι ἀφαιρετέο ἀπὸ τὴν προφορικὰ παραδομένη γλῶσσα μας, καὶ τί εἶναι προσθετέο σ' αὐτήν. Μιλῶ γιὰ φιλοκαλία : μία χάρη τοῦ λόγου, τὴν ὁποία διέθετε σὲ ἐξαιρετο βαθμὸ ὁ Κοραΐς· ἄς ποῦμε ἀντλημένη ἀπὸ τὸν χαρακτήρα του, ἄς ποῦμε ἀντλημένη ἀπὸ τὴν χιώτικη παράδοση λόγου καὶ πνεύματος, ἄς ποῦμε ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴν μακρὰ καὶ ἐνσυνειδήτη ἐπαφὴ του μὲ τὰ γαλλικὰ γράμματα. Κρατῶ, ἀγκαλὰ καὶ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μας, δύο παρατηρήσεις μεταγενεστέρων ἐλλήνων λογίων σχετικὰ μὲ τὴν γλῶσσα τοῦ Κοραΐ : μιλοῦμε γιὰ γλωσσικὴ πράξη, τὴν ὥρα ποὺ φαίνεται ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ περιορισθοῦμε στὴν θεωρία. Ἄς εἶναι δικαιολογητικὸ μας αὐτὴ ἡ ἀδιάκοπη παλινδρόμηση ἀνάμεσα στὴν θεωρία καὶ στὴν πράξη, χαρακτηριστικὸ πάντοτε τῆς κάθε ἀνθρώπινης ζωῆς, καὶ ἄς μνημονεύσουμε : τὸν Δ.Ν. Βερναρδάκη, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ γλῶσσα τοῦ Κοραΐ εἶναι ἀάπομι-

μησις τῆς δημοτικῆς γλώσσης»¹⁴, καὶ τὸν Παλαμᾶ, ποῦ μεταχειρίζεται τὴν ἔκφραση «ὁ ἀπλὸς καὶ γλυκομίλητος Κοραϊσμός»¹⁵.

“Ὄμως, ἀφοῦ ἔτσι τὸ ἔφερε ὁ λόγος, ἄς θυμηθοῦμε, κιόλας, τὴν ὠραία αὐτοκριτικὴ στάση τοῦ Κοραῆ ἀπέναντι στὴν ἴδια τὴν δική του προσπάθεια : ὀλίγα χρόνια ἀργότερα, μιλώντας ψευδώνυμα γιὰ τὸν ἑαυτό του (ὡς Νικόλαος Γεωργίου Κύπριος), γράφει : «αὐτὸς ὁ συμβουλευσας τὴν μέσην ὁδόν, ἐκρατήθη πάντοτ’ εἰς αὐτήν;»¹⁶. Συνεχίζοντας θα ἀπαντήσουμε κι ἄλλη παρόμοια ἐκδήλωση μετριοφροσύνης. Ἄλλὰ πιὸ καλὰ ἀπὸ μετριοφροσύνη, πνευματικὴ ἐντιμότητα νομίζω ὅτι πρέπει νὰ χαρακτηρίσουμε τὴν σύσταση αὐτῆν· καὶ μιὰ τέτοια ἀρετὴ, ποῦ εἶναι ἡ ὑψιστὴ ἀρετὴ τοῦ λογίου, τὴν βρίσκουμε νὰ διατρέχει, ὄχι μόνο μὲ λόγια ἀλλὰ καὶ μὲ πράξεις, ἀκέρια τὴν ζωὴ του.

Ἐκρατήθη, λοιπόν, πάντοτε εἰς αὐτήν, τὴν μέση ὁδὸ ὁ Κοραῆς; Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπαντήσῃ κανεὶς μὲ ἀπόλυτα κατηγορηματικὸ τρόπο. “Ὄμως, δὲν ἤρθαμε ἐδῶ γιὰ νὰ κρίνουμε, αὐτόκλητοι κριτές : ἤρθαμε νὰ καταλάβουμε, νὰ ἱστορήσουμε. Καὶ ὡς πρὸς αὐτήν, τὴν μόνη μας ὀφειλή, θὰ εἶχα δύο παρατηρήσεις νὰ κάνω σχετικὰ μὲ τὴν πορεία τοῦ Κοραῆ μέσα στὸν πίζουλο χῶρο τῶν προσμίξεων. Πρῶτα πρῶτα, εἶπαμε, καθάρισμα τῆς γλώσσας ἀπὸ τὰ ξένα, καὶ ἄνοιγμα πρὸς τὸ ἀρχαῖο λεξιλόγιο. Ἄλλὰ κι ἐδῶ, πάλι, σύνεση, προσοχή, μέση ὁδὸ· εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ μείνουμε ἀκόμη ὀλίγο στὰ 1804 : μέσα στὴν διόρθωση τῆς γλώσσας ζητεῖ νὰ περικλείουμε καὶ τὴν διαφύλαξη πολλῶν λέξεων καὶ συντάξεων, «τὰς ὁποίας ὡς βαρβάρους σπουδάζουν νὰ ἐξορίσουν ἀπὸ τὴν γλῶσσαν, ὅσοι μετὰ προσοχῆς δὲν ἐρεύνησαν τὴν φύσιν τῆς γλώσσης»¹⁷. Ὄλίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1809, ἡ ἀνάγκη τὴν ὁποία ὑπαινίχθηκε ἐδῶ, πλουτισμοῦ τῆς γλώσσας ἀπὸ τίς παραδοσιακὲς λαλιὲς οἱ ὁποῖες διασώζουσαν στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχαία, τὸν κάνει νὰ συλλάβῃ ἓνα σχέδιο σχετικὸ. “Ὅπως τοῦ συμβαίνει πάντοτε, τὸ σχέδιο προβάλλεται μὲ τίς λεπτομέρειες τῆς ἐφαρμογῆς του : «νὰ περιέλθωσι τὴν εὐρωπαϊκὴν καὶ ἄσιανὴν Ἑλλάδα, καὶ τὰς νήσους αὐτῶν, δύο νέοι λόγιοι, εἰς τοῦ ἄλλου χωριστά, ἔχοντες δύο λεξικά τῆς κοινῆς γλώσσης, μὲ προσκολλημένον φύλλον ἓν ἄγραφον εἰς ἕκαστον φύλλον τυπογραφημένον· καὶ νὰ συνάξωσιν μὲ τὴν ἐσχάτην ἀκρίβειαν ὄχι μόνον τὰς λέξεις, ὅσαι λεί-

14. Δ. Ν. Βερναρδάκης, *Ψευδαττικισμοῦ ἔλεγχος*, 1884, σ. 443.

15. Κ. Παλαμᾶς, *Γράμματα*, Β', 1907, σ. 108.

16. *Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐκδότας τοῦ Λογίου Ἐρμού*, 1817, σ. 8.

17. *Ἡλιοδώρου Αἰθιοπικά*, β.π., σ. μθ' καὶ η'.

πουσιν ἀπὸ τὰ κοινὰ λεξικά, ἀλλὰ και τὰς φράσεις τῆς γλώσσης»¹⁸ και τὰ λοιπά· περαιτέρω ἐξηγεῖ τοὺς λόγους οἱ ὅποιοι ἐπιβάλλουν μία τέτοια ὀργάνωση. Δύο χρόνια μετὰ, ἐπανέρχεται στὸ σχέδιό του, πού τὸ θεωρεῖ, ὅπως λέει, «ἔργον ἀναγκαῖον»¹⁹· και πάλι, ἕνα χρόνο ἀργότερα, στὰ 1812, προτείνει, ζητεῖ, τὰ ἴδια²⁰. ‘Ο Νεόφυτος Δούκας τὰ παρακολουθεῖ ὅλα αὐτά, ὁμολογουμένως χωρὶς πολλὴ προσοχή, οὔτε καλὴ διάθεση, και τὰ σχολιάζει με τὸν τρόπο του· ἰδοὺ τὰ σχόλια τοῦ Δούκα: «Και ὁ Κοραΐς σὲ στέλλει συνεχῶς εἰς τὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος νὰ ἐκλέξης τὰς συμφορὰς τῆς (ἕνα μὴ λάβῃς δηλονότι λέξιν ἐκ τῆς ἀρχαίας ἄνευ τῆς ἐσχάτης ἀνάγκης)»²¹.

Ἄναφέραμε ὅμως αὐτὴν τὴν πρόσμιξη, ἐμιλήσαμε γιὰ δοσολογία. ‘Ο Κοραΐς εἶναι ἀνήσυχος. Ζήτημα ποσοστῶν, ζήτημα ἀναλογιῶν: τί θὰ πρέπει νὰ κρατήσουμε, τί θὰ πρέπει νὰ ἀποβάλουμε, τί θὰ πρέπει νὰ δανεισθοῦμε και ἀπὸ ποῦ; Ἐξεθαρρεύθηκε σὲ ἕναν ἄνθρωπο ὅπου κανόνες δὲν ὑπάρχουν, οὔτε μποροῦν νὰ ὑπάρξουν. Και ξανά ἔχουμε τὴν ἐξομολόγηση, τὸν αὐτοέλεγχο, σὲ κείμενο πιά τυπωμένο με τὸ ὄνομά του: «Ἄλλα», γράφει, «ἐκλέγω ὡς καλὰ, ἄλλα ἀποβάλλω, ἢ ὡς κακὰ, ἢ ὡς ἀνάρμοστα εἰς τὴν σημερινὴν ἡμῶν γλῶσσαν. Ἡ ἐκλογή και ἡ κρίσις ἐνδεχόμενον νὰ ἦναι σφαλμένη· ἀλλ’ ἡ κρίσις μου δὲν εἶναι νόμος. Ἄς τὴν ἀκολουθῆ ὅστις τὴν νομίζει ὀρθὴν· ἄς τὴν ἀποβάλῃ ὅτινα δὲν ἀρέσκει. Τόσον ὀλιγώτερον θέλει με κακοφανῆν, ἢ ἀποβολή, ὅσον μὴδ’ αὐτὸς ἐγὼ (και τὸ ὁμολογῶ χωρὶς ὑπόκρισιν μετριοφροσύνης) ἐξεύρω τίνα τύπον ἢ μορφήν μέλλει νὰ λάβῃ ἡ γλῶσσα»²². Ὅταν, σὲ ὀλίγα λεπτά, θὰ κλείσουμε τὴν ὁμιλία μας, θὰ ἔλθουμε στὴ συνέχεια τοῦ χωρίου αὐτοῦ. Ἄπὸ τώρα ὅμως φανερὸ εἶναι ὅτι ἕνα στοιχεῖο ὑποκειμενισμοῦ ὑπηρετεῖται στὴν διαδικασίᾳ, και αὐτὸ εἶναι, βεβαίως, σὲ ἄλλη κατεύθυνση, ἢ δευτέρη παρατήρησή μας ἐπάνω σ’ αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Ἡ πρόσμιξη εἶναι θέμα φιλοκαλίας. Στὸν Κοραῖ εἶδαμε και ξέραμε ὅτι ὑπάρχει ὁδηγὸς ἕνα ἰσχυρὸ γλωσσικὸ αἰσθητήριο· ἡ πράξη του τὸ φανερώνει. Ἄλλὰ τὸ χάρισμα αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ διδακτά, τὰ μεταβιβαστά. Στὸν Κοραῖ εἶδαμε ὅτι σειρὰ ἀπὸ εὐτυχημένες ἐμπειρίες τὸν ἐβοήθησε νὰ ἐνισχύσει τίς φυσικὲς του ροπές. Στούς ὀπαδοὺς του τὸ

18. *Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι*, Α', Παρίσι 1809, σ. κθ'.

19. *Ο.π.*, Γ', Παρίσι 1811, σ. λς'.

20. *Ο.π.*, Δ', Παρίσι 1812, σ. ις' κέ.

21. *Ἡρωδιανοῦ τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας βιβλία ὀκτώ*, ἐπεξεργασθέντα και ἐκδοθέντα ὑπὸ Νεοφύτου Δούκα, Βιέννη 1813, σ. λς'.

22. *Πλουτάρχου Βίοι παράλληλοι*, Γ', Παρίσι 1811, σ. ξγ'-ξδ' σημ.

χάρισμα δὲν ἐπεφοίτησε, καὶ ἀντιθέτως οἱ ἐμπειρίες τοὺς ἔφερναν πρὸς ἐντελῶς ἄλλη κατεύθυνση· καὶ ἀκόμη ἡ φύση τῆς θεωρίας του ἀνοίγε δυνατότητες σὲ ποικίλες ἐφαρμογές. Αὐτὲς ὅλες εἶναι οἱ αἰτίες ποὺ ἐπέτρεψαν σὲ λογίους ποὺ ἐκινήθηκαν πρὸς ἕναν σχεδὸν ἄκρατο ἀρχαϊσμὸ νὰ ὑποστηρίζουν ὅτι ἀκολουθοῦσαν τὸν χιὸ διδάσκαλο, καὶ νὰ γίνουν ἀπὸ πολλοὺς πιστευτοί.

Καὶ ὅμως ἄλλοῦ ἐστόχευε ὁ Κοραΐς. Στὰ μεταγενέστερα κείμενά του, μὲ τὴν παράλληλη ὑπόκρουση τὴν ὁποία προσφέρει ἡ ἀλληλογραφία του, τὸν βλέπουμε νὰ πορεύεται πρὸς ὀλοένα μεγαλύτερα ἀνοίγματα πρὸς τὴν δημοτική. Καλὸ, σὲ τοῦτο, τεκμήριο, παρέχουν οἱ δύο ἐκδόσεις τοῦ ἔργου τοῦ Βεκκαρία *Dei delitti e delle pene* στὴν κοραϊκὴ μετάφραση : 1802 καὶ 1823. Ἡ δεύτερη ἔχει δεχθεῖ πολὺ περισσότερα δημοτικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ὅσα εἶχε δεχθεῖ ἡ πρώτη, καὶ ἔχει ἀποβάλλει πολλὰ ἀρχαϊκά. Ἐπήγαινε σταθερὰ ὅπου τὸν ὀδηγοῦσε ἡ γραμμὴ τὴν ὁποία εἶχε χαράξει : ἀν αὐτὴ ἡ τομὴ τὴν ὁποία ἀναζητοῦσε δὲν μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ, τότε, ἔλεγε, καὶ μὲ τὰ λόγια του αὐτὰ μποροῦμε, νομίζω, νὰ κλείσουμε τὸν σημερινό μας διάλογο μαζί του, τότε «φρονιμωτέραν ἄλλην συμβουλήν εἰς τὸ ἔθνος νὰ δώσῃ τις δὲν ἔχει παρὰ τὴν συμβουλήν τοῦ χυδαῖσμοῦ, ἤγουν νὰ γράφῃ καθὼς μιλεῖ, καὶ νὰ μὴ γυρεύῃ νὰ σιάσῃ τὴν γλῶσσαν ὁποῦ ἔλαβε ἀπὸ τοὺς γονιούς του»²³. Αὐτό, ἂς κάνουμε κι ἐμεῖς μαζί του.

23. Ἄδ. Κοραΐς, Ἐλληλογραφία, ὅ.π., Γ', 1979, σ. 28 (ἐπιστολὴ πρὸς Ἄλ. Βασιλείου, Μάιος 1810).

ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ

ΥΦΟΣ ΚΑΙ ΗΘΟΣ ΣΤΟΝ ΚΟΡΑΗ

Μια πρώτη προσπέλαση στο θέμα

Ο τίτλος της σημερινής μου ανακοίνωσης ανάγει στο συνηθισμένο λεκτικό παιχνίδι ανάμεσα στις λέξεις ύφος και ήθος. Συνεπώς, είναι περιττή η σχεδόν καθιερωμένη πια ονομάτων επίσκεψις, μια και, ας το ομολογήσουμε με την ευκαιρία της σημερινής επετείου, «οι περί τον Κοραήν» είναι σήμερα ολίγοι και αύριο θα είναι ακόμα ολιγότεροι. Το γιατί είναι άλλο θέμα, που μπορεί να δώσει αφορμή σε συζήτηση. Ας παραμερίσουμε όμως τα δυσάρεστα και ας προχωρήσουμε στα ευχάριστα : Αυτοί οι ολίγοι έχουν το πλεονέκτημα να είναι και «επαίοντες».

Χρησιμοποιώ τον τελευταίον αυτόν όρο χωρίς κανέναν δισταγμό, επειδή θέλω να τονίσω μιας εξαρχής, πως ο Κοραής είναι περίπτωση δύσκολη και απαιτητική. Δεν θα αναλύσω πάλι εδώ γιατί, αλλά απλώς το αναφέρω, ως μια ενδεχόμενη ίσως αιτιολογία της απουσίας του από την παιδεία και ιδίως την Ανώτατη. Όσο μου στάθηκε δυνατόν να ερευνήσω τα προγράμματα σπουδών των φιλοσοφικών σχολών των Πανεπιστημίων μας, θα παρατηρήσω ότι δεν συνάντησα το όνομά του. Τί σημαίνει αυτό; Απαντώ : είναι το ίδιο αν κάνατε στην Γαλλία μιαν αντίστοιχη έρευνα και δεν συναντούσατε το όνομα του Βολταίρου. Όσο και να φανεί παραδοξολογία, ειλικρινά, προτιμώ αυτό το καθαρό παιχνίδι που έπαιξε εθελημένα ή άθελά της, αδιάφορο, η νεοελληνική διάνοηση με τον Κοραή έως σήμερα παρά την παραποίηση ή την παρανόηση. Ας παρηγορηθούμε, άλλωστε, με την σκέψη πως το όνομα του Κοραή δεν αποτελεί εξαίρεση, όσον αφορά σημαντικά πρόσωπα και θέματα της νεοελληνικής πνευματικής ιστορίας.

Να αποφύγουμε όμως να τραγικοποιήσουμε τα πράγματα και ένας νηφάλιος εταστής της ιστορίας μας πρέπει κατά κανόνα να το κάνει.

Ας υπομειδιάσουμε λοιπόν και ας παρατηρήσουμε πως ο παρισινός γέρον είχε μιαν ανελέητη συγγραφική αρετή: ήταν επικίνδυνα ελκυστικός. Το μεγάλο όμως πρόβλημα για τον μακάριο και αφελή Νεοέλληνα ήταν, πώς να ανακαλύψει αυτήν την ελκυστικότητα. Βέβαια, η ένσταση που θα προβληθεί είναι πως ο Παλαμάς, θεωρητικά τουλάχιστον έξω από τον χώρο των «επαϊόντων», την ανακάλυψε. «Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως ο μεγάλος αυτός φιλόλογος, που τ' όνομα σοφός συνοδεύει τ' όνομά του καθώς ο ίσκιος τον άνθρωπο, χρωστά την επιτυχία και την φήμη του όχι, καλά-καλά, στην ασφαλισμένη του γερή μεθοδική του γνώση και αρχαιομάθεια, όχι, καλά-καλά, στην υποδειγματική παράσταση της ζωής του με την ηθική της αξία, με τον χαρακτήρα της, που γεννούσε σεβασμό και βάρος έδινε στο λόγο του· τη χρωστά στο χάρισμα που δεν είναι τόσο εύκολα δοσμένο, τόσο κοινά σκορπισμένο και τόσο κάποτε, καθώς φαίνεται, μικρόχαρο. Ο άνθρωπος αυτός, απλούστατα, γνώριζε να γράφει»¹. Το υπομειδίαμα όμως ύστερα από το χωρίο αυτό άρχίζει και σβήνει, επειδή γεννιέται η ανησυχία, μήπως αρχίσαμε και διατρέχουμε ήδη μιαν εποχή, όπου πρέπει να ανακαλύψουμε και τον ίδιο τον Παλαμά.

Ο Κοραής εδέχθηκε έως τώρα δύο σχετικά ή και φαινομενικά αντιθετικούς χαρακτηρισμούς: δύσκολος και ελκυστικός. Όπως είχα την ευκαιρία να διατυπώσω αλλού², ο κοραϊκός λόγος αποτελεί την μία από τις τρεις εκρήξεις ύφους τις οποίες εδοκίμασε η νεοελληνική πεζογραφία μέσα στον 19ο αιώνα. Παπατρέχας, Πάπισσα Ιωάννα, Το Ταξίδι μου. Είναι χαρακτηριστικό και για τις τρεις, ότι καμιά δεν αφορμήθηκε από τον καθαρά δημιουργικό λόγο, αλλά καλλιεργήθηκε μέσα στον χώρο της στοχαστικής πεζογραφίας. Είναι χαρακτηριστικό ακόμη πως και στις τρεις αυτές περιπτώσεις το γλωσσικό όργανο, ιδιάζον κάθε φορά, δεν επηρέασε καθόλου την καλή τύχη των έργων. Άρα η δύναμη του λόγου και η ελκυστικότητα υπήρξαν αυτόνομα στοιχεία που ελειτούργησαν πέρα από την γλωσσική κάλυψη και σε εποχές μάλιστα γλωσσικών ανταγωνιστικών οργίων. Συνεπώς, αυτή η επιτυχία πρέπει να αναζητηθεί σε εσωτερικά τεκμήρια και όχι στις γνωστές κλασικές και παραδοσιακές επενδύσεις, όπως είναι π.χ. το παρά προσδοκίαν σχήμα κλπ. Βέβαια, στην περίπτωση του Ροϊδη—μια και αυτός εκφράζεται κατ' εξοχήν μέσα από το σχήμα αυτό— η κατάχρηση φθάνει στο όριο και

1. Κ. Παλαμάς, 'Απαντα, ΙΓ', χ.χ., 24.

2. Ψυχάρης, Το Ταξίδι μου, επιμέλεια 'Αλκης Αγγέλου, Ν.Ε.Β. 1971, ις'.

δηλώνει αδυναμία. «Έκαστος τόπος έχει τήν πληγήν του, ή Ἄγγλια τήν ομίχλην, ή Βλαχία τήν ακρίδα, ή Αἴγυπτος τὰς ὀφθαλμίας και ή Ἑλλάς τοὺς Ἑλληνας»³. Ἡ αλλού : «Ἡ Ἰωάννα διωκομένη ὑπὸ τῶν τριῶν μοναχῶν ἔτρεχε περι τὸν θάλαμον, ὑπερπηδῶσα τραπέζας και καθίσματα και ὅτε μὲν πινάκιον, ὅτε δὲ ρητὸν τῆς Γραφῆς ἐκσφενδονίζουσα κατ' αὐτῶν»⁴. Εἰδώ ο αναγνώστης αισθάνεται πως η αρχή και το τέλος του παιχνιδιού πραγματώνεται μέσα στην φράση. Καμιά προέκταση, καμιά συμμετοχή δική του.

Ας περάσουμε αντίστοιχα στον Κοραή. Μιλάει για τον Ναπολέοντα : «Ὁ μεγαλοεργὸς ἀλλ' ὄχι μέγας οὗτος ἀνὴρ [...] ἀντὶ νὰ σπειρή τὴν εὐδαιμονίαν εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην και νὰ κατασταθῇ θεὸς ἐπὶ τῆς γῆς [...] ἐπροτίμησε τὰ βρωμερὰ τῶν βρωμερῶν κολάκων θυμιάματα». Βέβαια, το παιχνίδι του απροσδόκητου παίζεται σε ἄλλο επίπεδο, ἀλλὰ τί ξάνοιγμα δημιουργεῖται για τον αναγνώστη που θέλει να σκεφθεῖ και ὄχι ἀπλῶς να ξαφνιαστεί ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση του ἀντιθετικὸ περιεχομένου των λέξεων, ὅταν μάλιστα ἐρχεται η ἐπιβοήθεια του συγγραφέα, η οποία ολοκληρώνεται με ἓνα ἀκόμα πιο ἀπροσδόκητο συμπέρασμα: «Ἐπλανήθη ὁ ταλαίπωρος!»⁵. Και αὐτὰ ὅλα προσφέρονται μέσα ἀπὸ το βραχὺ χρονικὸ της Αυτοβιογραφίας του. Ἀν, συνεπῶς, ο αναγνώστης του Κοραή δεν ἔχει πορωθεῖ εντελῶς ἀπὸ τὴν οὐδέτερη και ἀνούσια προσφορά του δῆθεν στοχαστικὸ λόγου, ποιο ἄλλο μεγάλο θέληματρο θα εἶχε ὥστε να ἐφαρμῆσει στην κατανάλωση της παντοδαπῆς ὕλης με τὴν οποία μας ἐκληροδότησε, παρὰ αὐτὴν τὴν ἐγρήγορη που παρουσιάζει η σκέψη του, πρόθυμη να υποκύψει στον πειρασμὸ και να σπάσει το οποιοδήποτε φράγμα που θα ἐμπόδιζε τὴν ἐλεύθερη διατύπωση μιας δημιουργημένης προσωπικῆς γνώμης ἐπάνω σε πρόσωπα και θέματα που δεν οριοθετοῦνται οὔτε χρονικὰ οὔτε τοπικὰ. Ὅταν, δηλαδή, αὐτὸς ο λεπτολόγος, αὐτὸς ο φειδωλὸς στο πιο επικίνδυνο μέρος του λόγου, το ἐπίθετο, δεν διστάζει να διατυπώσει τὴν φράση «ὁ ἀνόητος Πελοποννησιακὸς πόλεμος, ἡ ἀνοητότερη Σικελικὴ ἐκστρατεία»⁶, τί ἄλλο δείχνει παρὰ πως ἔχει τοποθετηθεῖ, υπογραμμίζω το ρῆμα, ἀπέναντι στα γεγονότα της ἀρχαιότητος σαν να εἶναι σημερινά. Ἡ τί, ἀραγε, περιεχόμενο πρέπει να παίρνει στην συνείδησή του το ἐπίθετο «παράδοξος οὗτος ἄνθρωπος»⁷, ὅταν

3. Εμ. Ροῦθης, Ἄπαντα, 1978, Ε', 365.

4. Ὁ.π., Α', 138.

5. Πρόχειρα : Α. Κοραῆς, Συλλογὴ Προλεγόμενων, Παρίσι 1833, κε'-κς'.

6. Ὁ.π.

7. Ὁ.π., 270.

μιλάει για τον Αριστοτέλη; Πώς είναι δυνατόν πέρα από τα πολλαπλά και ποικίλα διαβάσματα για τον φιλόσοφο της αρχαιότητας, πέρα από μια πάρα πολύ ζωντανή αριστοτελική παράδοση, η οποία ξέρουμε πως επιζηεί ακόμη ακέρια στην εποχή του (Αριστοτελισμός - Κορυδαλλισμός), πώς είναι δυνατόν, επαναλαμβάνω, όλη αυτή η τεράστια εμπειρία του να σουρώνει σε ένα απροσδόκητο επίθετο-χαρακτηρισμό; Σε πολλή σκέψη πρέπει να βάζει τον έστω και ελαφρώς υποψιασμένο για την προσωπικότητα του Κοραή αναγνώστη.

Το συμπέρασμα βέβαια είναι προφανές. Χωρίς να θέλει κανείς να μειώσει τον Ροΐδη από μια τέτοια σύγκριση, η οποία είναι πρόδηλο πως εξυπηρετεί λόγους συγγραφικούς και μόνο, είναι προφανές πως ο Κοραής ερεθίζει την σκέψη για ερμηνευτική αναζήτηση, αντίθετα προς τον Ροΐδη που απλώς διερεθίζει τον αναγνώστη του. Άρα, θα πρέπει να υπονοήσουμε πως στην περίπτωση του πρώτου λανθάνει κάποια άλλη λειτουργία που ξεκινάει από κάποιες άλλες προϋποθέσεις. Ας έρθουμε σε ένα άλλο συγκεκριμένο παράδειγμα που θα μας επιτρέψει να διερευνήσουμε επαρκέστερα το είδος της λειτουργίας αυτής. Μιλάει ο Ροΐδης για το ταλέντο : «Τοῦτο κάλλιστα ἐξήγησεν ὁ σύγχρονος τεχνοκρίτης Ἰππόλυτος Ταῖν, ὅστις ἐρωτώμενος ὑπὸ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ πῶς δύνανται ν' ἀναδειχθῶσι καλλιτέχνη ἀγαθοί, ἀποκρίνεται στερεοτύπως : Δύο ἔχω πρὸς τοῦτο παραγγέλματα. Τὸ πρῶτον ἀποβλέπει τὰς μητέρας ὑμῶν, τὰς ὁποίας συμβουλεύω νὰ γεννῶσιν ὑμᾶς μεγαλοφυεῖς, τὸ δεῦτερον ἀποτείνεται εἰς ὑμᾶς αὐτοὺς, εἰς οὓς συνιστῶ νὰ ἐργάζεσθε νυχθημερόν»⁸. Πάλι ο λόγος του μέσα από τα περίφημα δεκανίκια καταλήγει σε έναν απροσδόκητο χαριεντισμό, ο οποίος για να αποκτήσει και κάποιο σοβαρό υπόβαθρο υποστηρίζεται από την κλασική συμβουλή της εργασίας.

Ας περάσουμε τώρα στον Κοραή. Αναφέρεται σ' ένα ανάλογο θέμα, την τελειότητα : «Τὸ τέλειον δὲν εἶναι οὔτε τὸ λαμπρὸν οὔτε τὸ πολυτελὲς ἀλλὰ τὸ εὐχρηστον καὶ πρόσφορον εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τὸν ὁποῖον γίνεται, εἰς ὀλίγα λόγια, τὸ τεχνικόν, τὸ ὁποῖον δὲν ἀποκτᾶται πλὴν μὲ πολυχρόνιον φιλοσοφικὴν προσοχὴν εἰς πολλὰς ὕλας καὶ πολλὰ πράγματα ἐν ταυτῷ. Εἶναι καὶ τοῦτο φιλοσόφου παρατηρήσεως ἄξιον θεώρημα, ὅτι ἡ ἀρτοποιητικὴ τέχνη ἀκολουθεῖ τὴν τελείωσιν τοῦ διανοητικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς. Ὁ καλὰ κατασκευασμένος ἄρτος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εὐρίσκεται εἰς τὰ πλέον φωτισμένα ἢ τουλάχιστον

8. *Ἀπαντα*, Β', 256.

τὰ ὀλιγότερον ἀμαθῆ ἔθνη»⁹. Δεν νομίζω ὅτι ὁ νεοελληνικός στοχασμός σε ὅλη τὴν μακρὰ πορεία του, ἀπὸ τὶς ἀπαρχές ἕως τὴν εποχὴ μας ἀκόμη, νὰ βρέθηκε σε αὐτὴν τὴν συνδυαστικὴ ἐξαρσὴ ὅσο βρέθηκε με τὸν λόγὸ τοῦ Κοραή, ποῦ δείχνει, πὼς ὁ κλασικοθρεμμένος αὐτός καὶ ξενιτεμένος γιὰ πάντα Ἑλληνας ἦταν ἡ μοναδικὴ καὶ ἀναντικατάστατη τύχη γιὰ τὸν Νέο Ἑλληνισμό. Ἦταν προικισμένος με αὐτὸ τὸ δαιμονιακὸ πνεῦμα ποῦ εἶχε τὴν δυνατότητα, ἀπὸ τὴ μια μεριά νὰ ἀφομοιώνει τὰ πάντα σε ὁποιοδήποτε τομέα ποῦ καταπιάστηκε, νὰ βγαίνει στὴν ἐπιφάνεια καὶ νὰ μας προκαλεῖ με τοὺς χαρακτηρισμούς του, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη διέθετε μια τρομερὰ εὐέλικτη δύναμη φαντασίας ποῦ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ὀδηγεῖται στους πιο ἀπροσδόκητους συνδυασμούς. Ὅλα αὐτὰ δεν δείχνουν παρά μια λειτουργία πνευματικὴ με τὴν ὁποία δεν εἶχαμε συνηθίσει οὔτε καὶ προετοιμασθεῖ πριν ἀπὸ αὐτόν, ἀλλὰ καὶ ἡ ὁποία, ἀς πούμε τὸν μεγάλο λόγὸ, ἔλειψε καὶ με αὐτόν.

Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς λειτουργίας θα τὸ ἀποκαλούσαμε μέθεξη. Ἐνῶ, δηλαδή, με τὸν Ροῦδῆ ἡ λειτουργικότητα τοῦ λόγου ἀρχίζει καὶ τελειώνει μέσα στο κείμενο τοῦ συγγραφέα, ἀντίθετα, με τὸν Κοραή ὁ λόγος ἀρχίζει καὶ λειτουργεῖ μετὰ ἀπὸ αὐτόν. Αὐτὸ δεν εἶναι δραστηριότητα; ἡ ἀντικειμενικοποίηση, δηλαδή, τῆς σκέψης; Φυσικὰ τὰ κίνητρα εἶναι προφανή, ἠθικά. Στὴν περίπτωσιν τοῦ Ροῦδῆ ὑπάρχει μια ἐγωτικὴ διάθεση ἀπὸ τὴν δική του πλευρά, καὶ μια διάθεση γιὰ θάμπωμα προκειμένου γιὰ τὸν ἀναγνώστη. Στὸν Κοραή συμβαίνει τὸ ἀντίθετο : ὁ λόγος τοῦ διακρίνεται ἀπὸ μια φιλεταιρικὴ διάθεση. Τὸ ὕφος καλλιεργεῖται ἐθελήμενα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, μια καὶ σταθερὴ πρόθεση εἶναι νὰ κερδηθεῖ διερευνητικὰ γιὰ αὐτενέργεια ὁ ἀναγνώστης πάντοτε. Ὁ Ροῦδῆς, δηλαδή, αὐτοῦποδουλώνεται με τὸ ὕφος του, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ Κοραῆς αἰσθάνεται ἀπελευθερωμένος ἀπὸ αὐτό.

Στὸν λόγὸ βέβαια τοῦ Παλαμά λανθάνει κάποια δυσφορία ἢ καλύτερα ἓνα ἀδιέξοδο νὰ ἐρμηνευθεῖ αὐτὴ ἡ συγγραφικὴ ἰδιοφυῖα, διάχυτη σε ὁποιοδήποτε κοραϊκὸ κείμενο. Ἐτσι, ὁ λόγος τοῦ ποιητῆ ἀποδυναμώνεται με ἓνα κοινότατο ἐπίρρημα ποῦ θα μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ χύδην με τὴν φράση «ἀφήστε με· δεν μπορῶ νὰ σας ἐξηγήσω». Ὁ παλαμικός λόγος περιορίζεται λοιπὸν στὴν διατύπωση «γνώριζε νὰ γράφει», ποῦ ἀν τὸ δεχθούμε με τὴν ἐντελῶς τρεχούμενη σημασία του, δηλώνει ἀπλὰ καὶ ἄμεσα πὼς πρόκειται γιὰ ἓναν τεχνίτη τοῦ λόγου ποῦ γνωρίζει ὅλα

9. Συλλογὴ *Προλεγόμενων*, ὁ.π., 405.

τα μυστικά του επαγγέλματος, που έχει την ικανότητα να τα χρησιμοποιεί, σχεδόν ενίοτε ταχυδακτυλουργικά, μέσα από την διορατικότητά του να συλλάβει την διάθεση την οποία έχει ο αναγνώστης όταν προσεγγίζει, όχι γενικά τον λόγο του, αλλά κάποιο συγκεκριμένο έργο του. Ο λόγος του τότε προσαρμόζεται και παίρνει τον ανάλογο χαρακτήρα. Μιλάει π.χ. για την Γαλλική Έπανάσταση: «... Όλα ταῦτα ἦσαν θαύματα. Οἱ Γραικοὶ τὰ ἤκουσαν, καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἐγιναν αὐτόπται μάρτυρες αὐτῶν.

»ΚΛ. Καὶ τί συνέβη ἀπὸ τοῦτο;

»ΑΡ. Ὅ,τι συμβαίνει, ὅταν βλέπη τις, ἢ ἀκούη θόρυβον εἰς τὴν γειτονίαν του. Δὲν σ' ἔτυχε ποτὲ ν' ἀκούσης γάμους εἰς τοῦ γείτονος τὸν οἶκον; Χορεύεις καὶ μὴ θέλων μῆτε κἄν συλλογιζόμενος, ἢ τουλάχιστον κινεῖς τοὺς πόδας σου, καὶ τοὺς σχηματίζεις εἰς χορόν, ὅταν αἰσθάνεσαι τῶν γειτόνων τὰ πηδήματα»¹⁰.

Αυτή η δυναμική μεταφορά από τον θεωρητικό λόγο στον πρακτικό, είναι εκείνη που πετυχαίνει ώστε και ο σχετικά εξοικειωμένος με το ύφος του να μην δυσκολεύεται από οποιεσδήποτε αναστολές να περάσει από ένα κείμενό του στο άλλο. Εδώ, η Γαλλική Έπανάσταση είναι η μεταδοτικότητα του ρυθμού της μουσικής από το γλέντι του γείτονα. Ας μεταπηδήσουμε τώρα σε ένα άλλο κείμενό του, που από την φύση του θα έπρεπε να είναι το πλέον αιχμηρό, το περίφημο *Υπόμνημα* και εδώ αυτός ο γεννημένος λογοτέχνης βρίσκει άνετα τον δρόμο του, ώστε να δώσει φυσιολογικά το αναπόφευκτο της μετάδοσης των ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, μέσα από ένα σχήμα που όχι μόνο αποπλίζει αλλά και μας φέρνει στην απορία —πολύ συνηθισμένη για τον πρωτότυπο στοχασμό— να αναρωτιόμαστε γιατί δεν είχαμε οδηγηθεί μόνοι μας: «Τῷ ὄντι οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τίνος χρόνου προσέθεσαν εἰς τὴν συνήθη αὐτῶν ἐμπορίαν καὶ τὴν ἐπιμιξίαν τῶν ἐπιστημῶν, πάντοθεν τῆς Εὐρώπης καὶ ἰδίως τῆς Γαλλίας ἐξάγοντες βιβλία καὶ φῶτα, ὡς ἐξάγουσιν ὑφάσματα, ἐπεξεργασμένα μέταλλα καὶ ἄλλα ἔργα βιομηχανίας εὐρωπαϊκῆς»¹¹.

Αυτή είναι και η δύναμη και η αξία του αληθινού στοχαστή, που κατορθώνει να επενδύσει τις πολύ μεγάλες αλήθειες και την βαθιά πρωτοτυπία της σκέψης του σε μια εντελώς απλή ή καθημερινή εικόνα. Αν η υπερφορτισμένη εικονολογικά εποχή μας είχε την δυνατότητα να

10. *Διάλογος δύο Γραικῶν*, 1805, 19.

11. Δ. Θερεϊανός, *Ἀδαμάντιος Κοραΐς*, Τεργέστη Γ', 1890, π'.

αναχθεί στην αναγκαιότητα αυτής της λύσης, για μια εποχή που ανάγεται δύο αιώνες πριν, τότε μπορούμε να καταλάβουμε τί σημαίνει να είσαι τεχνίτης του λόγου. Και όλα αυτά προβάλλουν ακόμα πιο έκτυπα, όταν συνειδητοποιήσουμε πως το επίκεντρο της σκέψης του Κοραή είναι καθαρά πολιτικό. Μέσα, δηλαδή, από μια κοινωνία η οποία όχι μόνο δεν έχει κορεσθεί από τον ρητορικό λόγο, αλλά, αντίθετα, μοιάζει να ηδονίζεται μέσα στο λεξιθηρικό χάος του, ο Κοραής έρχεται εντελώς αντιμέτωπος, εντελώς πεζολογικός να συγκεράσει την καθημερινότητα της εικόνας που προσφέρει με την πιο θεωρητική σκέψη. Αν αυτό δεν δηλώνει μιαν επανάσταση υφολογική και μια βούληση συγγραφική, πολύ φοβούμαι τότε πως ο ελληνικός στοχασμός θα πρέπει να περιμένει αρκετές δεκαετηρίδες ακόμη—πέρα και από την Πάπισσα που προσημάνθηκε—ώστε να αναρριγήσει από ανάλογη περίπτωση. Δεν ξέρω, ούτε θέλω αυτήν την στιγμή να πω ποια είναι αυτή, αλλά εκείνο που μ' ενδιαφέρει είναι να τονίσω, πως αυτό ακριβώς το πολιτικό επίκεντρο της σκέψης του όταν αντικρίζει τον προσγειωμένο λόγο του, μας αναγκάζει να δεχθούμε χωρίς καμιά συζήτηση, πως πρέπει να αναζητήσουμε πίσω από τις πραγματώσεις αυτές μια συγκεκριμένη συγγραφική θεωρία. Δεν είναι δύσκολο να την ανακαλύψουμε: είναι τόσο διάχυτη από τα πρώτα μακρά αφηγηματικά επιστολικά του κείμενα που ανάγονται στη Γαλλική Επανάσταση έως τις υποσημειώσεις στις εκδόσεις κειμένων, ώστε το χωρίο που ακολουθεί να είναι απλώς η θεωρητική διατύπωση, η συμπυκνωμένη απόδοση της συγγραφικής του θεωρίας :

«Όστις έχει ψυχὴν ἀδούλωτον, συλλογίζεται καὶ λαλεῖ καὶ γράφει ὑψηλά. Ματαίως κοπιᾷζει νὰ γένη ὑψηλὸς τὴν φράσιν, ὅστις ἔμαθε νὰ κυλίσταται εἰς τοὺς πόδας τῶν ὁμοίων αὐτοῦ. Τοῦ ἀνδραπόδου τὰ στίγματα φαίνονται καθὼς εἰς τὰς πράξεις οὕτω καὶ εἰς τοὺς λόγους καὶ ἐξανθοῦσιν ὡς ψώρα ἀπὸ ὄλον αὐτοῦ τὸ ὑποκείμενον. Τὴν ἀληθινὴν τέχνην τοῦ γράφειν ν' ἀποκτήσῃ εἶναι τῶν ἀδυνάτων, ὅστις δὲν ἐφρόντισε σύγκαιρα νὰ ἐνδυναμώσῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ μὲ φρονήματα ἐλευθερίας ἀκατάπληκτα»¹².

Ας το σχολιάσουμε λίγο :

α') Υπάρχει κατ' αρχήν μια τέχνη του γράφειν που διακρίνεται σε αληθινή και μη.

β') Η τέχνη αυτή αποκτάται.

12. Ἀκολουθία τῶν αὐτοσχεδίων στοχασμῶν, Α', Παρίσι 1807, 1β'.

γ') Πρέπει κανείς σύγκαιρα (= ταυτόχρονα) να ενδυναμώσει την ψυχή του κλπ. και,

δ') Φρονήματα ακατάπληκτα, που δεν καταπλήσσονται, δεν καταβάλλονται, είναι ατρόμητα.

Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται, βέβαια, πως ανάμεσα στις προηγούμενες παρατηρήσεις που αναφέρονται στην καθημερινότητα της εικόνας και στο χωρίο που παρατίθεται εδώ, υπάρχει μια διάσταση. Ξαφνικά ο λόγος του έχει μετατοπισθεί και έχει αναχθεί με ένα επίθετο και επίρρημα που δεν θα το περιμέναμε : υψηλός και υψηλά. Έννοιες καθιερωμένες από την παλαιότερη ρητορική παράδοση, τις οποίες ο Κοραής δεν θέλει να αγνοήσει. Άλλωστε, του είναι χρήσιμες —και σε μας πολύ περισσότερο— επειδή εκείνο που αναζητούμε είναι ακριβώς, πως μέσα από τις απαιτήσεις του ύφους ξεγεννιούνται οι απαιτήσεις του ήθους. Η συνδεσμική αυτή σχέση την οποία δημιουργεί προς την παραδοσιακή ρητορική του χρειάζεται, γιατί αποτελεί προγεφύρωμα για να επικοινωνήσει με το κοινό του. Δεν φτάνει, δηλαδή, που ο λόγος του έγινε εικονογραφικά χαμηλός : του είναι απαραίτητο για να γίνει αντιληπτός. Όταν αρχίζει και λειτουργεί με την δεξιοτεχνία που τον διακρίνει, και συνεπώς γίνεται ελκυστικός, αφού τα θεωρητικά θέματα τα συλλαμβάνει τώρα ο αναγνώστης του με εικόνες βιοτικές, τότε μπορεί να τον χειραγωγήσει προς ό,τι εκείνος θεωρεί οικείο —την έννοια του υψηλού, δηλαδή— και αυτήν την έννοια πάλι να την επενδύσει με πεζολογικές εκφράσεις όπως «κυλίεται», «ανδράποδο», «ψώρα», ώστε, σε τελική ανάλυση, να πραγματοποιηθεί αυτός ο αναπόφευκτος γάμος ανάμεσα στο παραδοσιακό για τον αναγνώστη δεδομένο και στην καινούρια αντίληψη που προσφέρει για τό ύφος ο Κοραής. Έτσι, ο αποφθεγματισμός του, με την αντιδιαστολή αληθινής και μη αληθινής τέχνης του γράφειν, αρχίζει να γίνεται αποδεκτός, αφού ο λόγος τώρα έχει δικαίωμα να εμβολιασθεί με ψυχικές αρετές. Αυτός ο γάμος γίνεται θεωρία για πρώτη φορά στον ελληνικό λόγο. Δεν αρκεί. Πρέπει να κατορθώσει να τον κάνει και πράξη. Τουλάχιστον για τον εαυτό του. Αν αυτό το πετύχει, τότε τό κέρδος πολλαπλασιάζεται. Καιρός είναι λοιπόν να παρακολουθήσουμε αυτήν την πραγμάτωση.

* * *

Ας την παρακολουθήσουμε, ναι, αλλά αφού προηγουμένως λάβουμε υπόψη μας πως έχουμε να κάνουμε με μια προσωπικότητα που όσο και να σέβεται την οποιαδήποτε παράδοση ως μορφή και ως περιεχόμενο,

δεν διστάζει να αποκοτήσει οτιδήποτε, αρκεί να τον οδηγήσει στον στόχο του. Και στόχος του στην προκειμένη περίπτωση είναι, μέσα από το ύφος να προβάλλει το ήθος του, με τις λιγότερο δυνατές απώλειες που δημιουργεί είτε η λεκτική επένδυση του εσωτερικού του κόσμου είτε οι αναστολές που προέρχονται από το περιβάλλον. Έτσι ιδωμένος ο Κοραής, με μια τόλμη επικίνδυνη για μια εποχή όπου οι αντίπαλοι παραδοκούν οποιοδήποτε στραβοπάτημά του, αίρεται με πλήρη συνείδηση σε ένα ασυνήθιστο για την παραδοσιακή γραφή επίπεδο λόγου και προβάλλει την έννοια του εγώ χωρίς καμιά διάθεση να προκαλέσει την χριστιανική ταπεινοφροσύνη : « Πολλοί και από τὸ γένος μου (ἴσως καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος) ἤθελαν εἶναι τὴν σήμερον ἰσότιμοι τοῦ Βολταίρου»¹³ κλπ.

Αυτά επιστέλλονται το 1791 με πλήρη συνείδηση πως θα κυκλοφορήσουν, αντιγραφόμενα, ως έντυπο. Η θριαμβευτική περιγραφή της ανακομιδής των λειψάνων του Βολταίρου, από το δικό του χέρι πάλι, είναι πολύ πρόσφατη. Ύστερα από 17 χρόνια ξανακούγεται ο ίδιος τόνος : « Δὲν ἔρχεται κανεὶς σοφὸς ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς, ὅστις δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ ἔλθῃ πρὸς ἐμὲ καὶ νὰ μὲ γνωρίσῃ»¹⁴. Και αυτά επιστέλλονται με τις ίδιες πάντοτε προϋποθέσεις.

Πρόβλημα συνεπώς ο Κοραής δέν έχει. Μπορεί να συμπληρώσει άνετα το χωρίο που μνημονεύσαμε πιο πάνω «τὴν ἀληθινὴν τέχνην τοῦ γράφειν νὰ ἀποκτήσει τις...» με την παρατήρηση «καθὼς ἐγὼ». Το πρόβλημα είναι δικό μας. Καθὼς, ἄλλωστε, συμβαίνει τις περισσότερες φορές. Εμεῖς χρειάζεται να απεχδυθούμε προλήψεις, προκαταλήψεις, σχήματα, συγγραφικά τερτίπια και ἄλλα, ὥστε να πλησιάσουμε καθαροί προς μια συγγραφική ιδιοσυγγρασία, η οποία για πρώτη φορά στην ιστορία του νεοελληνικού λόγου μοιάζει να είναι λυτρωμένη από όλες αυτές τις πέδες. Και ἐγὼ προσωπικά απορώ πὼς δεν ἔχει πραγματωθεῖ αυτό ἔως τώρα, τουλάχιστον για την περίπτωση του Κοραή, αν ὄχι και για ἄλλες, ὅταν ο ἴδιος προσφέρει χωρίς λογοτεχνικούς ακιτισμούς ἢ οποιεσδήποτε κοινωνικές αναστολές την εσωτερική του περιπέτεια, την οποία, κι αν ἀκόμα δεν υπήρχαν αυτά τα εξομολογητικά τεκμήρια, θα ἦταν δυνατόν να την εικάσουμε ἀπὸ μια προσεκτικὴ προσέγγιση των ἐξωτερικῶν περιπετειῶν του βίου του : « Ἐγκατέλειψα τὸ ἐμπόριον ἀφοῦ τὸ ἐξήσκησα ἤδη ἐπὶ ἕξι ἔτη, διότι μὲ μετέφερε εἰς ἕνα κύκλον πολλῶν σχέσεων καὶ ἐξαρτήσεων ὀχληροτάτων διὰ τὴν ἀτίθασον ψυχὴν

13. Κοραής, *Ἀλληλογραφία*, ἐκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., Α', 1964, 199.

14. *Ὁ.π.*, 471.

μου... 'Ενηγκαλίσθην τὴν ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου τῶν γραμμάτων ὡς μόνην ἐντὸς τῆς ὁποίας θὰ ἠδυνάμην νὰ διατηρήσω τὴν ἀνεξαρτησίαν μου»¹⁵.

Εἰλικρινά δεν ξέρουμε αν αυτός ο εναγκαλισμός της ιδιότητας του ανθρώπου των γραμμάτων ανταποκρίνεται προς ένα μοντέλο της εποχής· θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε μάλλον το αντίθετο· αρκεί να μην πάμε μακριά και να χρησιμοποιήσουμε ένα όνομα που πρόσφατα αναφέρθηκε, τον Βολταίρο¹⁶. Επειδή, συνεπώς, δεν θέλουμε να δεχθούμε με κανέναν τρόπο πως ο Κοραΐς δεν εγνώριζε τα πράγματα, πρέπει αναγκαστικά να προσχωρήσουμε στην άποψη πως θέλει να δημιουργήσει ένα μοντέλο με βάση πάντοτε τὴν ἀνεξαρτησία του. «Εἰδωλολάτρης της ἀνεξαρτησίας του»¹⁷ αυτοαποκαλείται στα 1795. Αυτή όμως η ἐκζήτηση, με τὴν καλή σημασία τού ὄρου, δικαιολογείται ἀπὸ ένα συμπορευόμενο ἐπίθετο : «ἀτίθασος ψυχὴ». Δεν ἔχουμε λόγο να μην δεχθούμε τον συμπληρωματικό αυτόν χαρακτηρισμό. Ἐτσι εδραιώνεται και ο πρώτος. Εδώ χρειάζεται όμως προσοχή. Πρέπει να φερθούμε πολύ φρόνιμα και να δεχθούμε χωρίς επιφυλάξεις έναν συγκεκριισμό που προτείνει ο ἴδιος ο Κοραΐς. Η ψυχὴ του είναι ἀτίθαση (farouche), για να χρωματίσουμε τὴν ἔνταση, γιατί είναι ταυτόχρονα και ευαίσθητη. Μόνο μια στείρα λογικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἀνθρώπινης ιδιοσυγκρασίας δεν θα δεχόταν αυτόν τον θαυμάσιο συγκεκριισμό που προέρχεται ἀπὸ τὴν ισόρροπη συνύπαρξη δύο ομόλογων στο βάθος καταστάσεων. Τώρα, για μια σύντομη ἐπάνοδο στην βάση μας, μπορούμε να δεχθούμε πως ο κοραϊκὸς λόγος αισθανόμαστε πλέον πως πηγάζει ἔτσι ακριβῶς καθὼς τον ομολογεί ο Παλαμάς : «Ἐτοιμάζουμε τα ἄρθρα μας καθὼς συνθέτουμε και τα τραγούδια μας»¹⁸.

Αν ο Παλαμάς, πολύ σωστά, δεν κάνει καμιά διάκριση ἀνάμεσα στον λόγιο και στον λογοτέχνη, είναι φυσικό στον ιδανικό συγκεκριισμό που ἐνυπάρχει στην συγγραφικὴ ιδιοφυΐα του Κοραΐ ο ἴδιος αυτός παλμικός τόνος να χαρακτηρίζει και ολόκληρη τὴν πνευματικὴ του υπόσταση, εἴτε γράφει εἴτε διαβάζει. Ἄλλωστε, αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς ἐνότητας είναι ἐκεῖνη που σφραγίζει τὴν ιδανικὴ μορφή του πνευματικὸ ἀνθρώπου.

15. Ὁ.π., 324.

16. Jacques Donvez, *De quoi vivait Voltaire*, στην σειρά *De quoi vivaient-ils?*, Παρίσι 1949.

17. Ἀλληλογραφία, Α', 412.

18. Ἀπανταί, Ζ', 262.

«Μία μόνη περίοδος τοῦ Πλουτάρχου μ' ἐκράτησε δύο ἡμέρες τῆς παρελθούσης ἐβδομάδος, ἐπειδὴ δὲν τὴν ἐκαταλάμβανα· μόλις τὴν νύκτα στρεφόμενος καὶ μεταστρεφόμενος εἰς τὴν κλίνην ἐνόησα τί ἐνόει ὁ Πλουτάρχος»¹⁹. Ἡ ἀλλοῦ πάλι κάτι ἀνάλογο : «Πολλάκις, σὲ βεβαιώνω, πηδῶ τὴν νύκτα ἀπὸ τὴν κλίνην, καὶ ἀνάπτω φῶς, διὰ νὰ σημειώσω μίαν ἰδέα τῆς κεφαλῆς μου, διὰ τὸν φόβον μὴ τὴν λησμονήσω τὸ πρωινόν. Τὰ τοιαῦτα μὲ συμβαίνουνσι καθ' ἡμέραν»²⁰.

Βέβαια, εἶναι ἀδύνατον νὰ φαντασθούμε —δηλαδή πάλι πρόβλημα δικό μας— μέσα ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ταυτόσημης εἰκονογραφικῆς ἀπεικόνισης τοῦ Κοραή, ὁποιασδήποτε μορφῆς, αὐτὴν τὴν ιδιοσυγκρασία καὶ μάλιστα σὲ μια λειτουργικότητα καθημερινή. Ἄν, συνεπῶς, λάβουμε ὑπόψη μας τὴν πληθωρική συγγραφικὴ παραγωγή του καὶ τὴν συμπεριφορά του, ὅπως περιγράφεται καὶ πιο πάνω, ἐναπόκειται πλέον στὴν δική μας θέληση νὰ δεχθούμε ἢ ὄχι τὴν πολὺ γνωστὴ εἰκόνα, ἡ ὁποία ἔχει ἐπανειλημμένα χρησιμοποιηθεῖ, ἀλλὰ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐπαναληφθεῖ προκειμένου νὰ λάβει κάποια ολοκλήρωση καὶ δικαίωση ἡ δική μας τοποθέτηση : «Τὸ κακὸν εἶναι ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ κεφαλὴ μου εὐρίσκεται εἰς ἡσυχίαν δὲν ἐμπορῶ νὰ γράψω τίποτε. Πρέπει νὰ πυρωθῇ πρῶτον καὶ νὰ ἐξάψῃ, καὶ τότε ν' ἀρχίσω καὶ νὰ τελειώσω εἰς τὴν αὐτὴν ἡμέραν»²¹.

Μπορούμε τώρα, φυσικά, νὰ προσθέσουμε καὶ τὰ ἀπαραίτητα δάκρυα, ἀπαραίτητα γιὰ νὰ μὴν ξεχνάμε καὶ τὴν εποχή, μπορούμε νὰ ἀναπολήσουμε ὅλα τὰ ρήματα πάθους ποὺ χρησιμοποιεῖ κατὰ κανόνα γιὰ τοὺς ἐχθροὺς τῆς πατρίδας του, ἐσωτερικοὺς εἴτε ἐξωτερικοὺς, καὶ τότε νὰ ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ υποστηρίξουμε πως ἔχουμε δρασκεῖσει ολόκληρη τὴν ψυχολογικὴ κλίμακα μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία διεργάζονται οἱ συγγραφικὲς ἀπολήξεις τοῦ Κοραή.

Δεν ἔχουμε κανένα λόγο τώρα πλέον νὰ ἀμφιβάλουμε γιὰ τὴν εἰλικρίνεια τῶν ἐξομολογήσεών του σὲ ὅ,τι ἀφορὰ στὴν ἀπόκτηση τῆς ἀνεξαρτησίας. Τὸ ἐρώτημα ὁμῶς ποὺ ξεπηδάει εἶναι με ποιο ἀνθρώπινο κόστος κερδήθηκε στὴν περίπτωση τὴν δική του. Ὁ λόγος ἀνήκει καὶ πάλι σ' αὐτόν : «Ἔως τώρα, ἐπέρασα ζωὴ μοναδικήν, ψοφοδεὴ καὶ σχεδὸν θηριώδη». Ἡ ἀλλοῦ : «monotone et mélancolique»²².

19. Ἐλληλογραφία, Β', 456.

20. Ὁ.π., 462.

21. Ὁ.π., Γ', 29.

22. Ὁ.π., Β', 148.

Αναρωτιέται κανείς, αλήθεια, αυτή η αγοραφοβία, «τὸ ἀσύνηθες νὰ λαλῶ δημοσίᾳ», πού θα μπορούσε να τον οδηγήσει; Οι απολήξεις είναι πολύ γνωστές ώστε να περιττεύει και να τις μνημονεύσω καν : «γκρίνια, χολερική διάθεση και άλλα». Και όμως. Στην περίπτωση του οι μηχανισμοί ελειτούργησαν διαφορετικά. Έτσι, ολόκληρη η παρουσία του μέσα στην αναγεννητική ορμή του Νέου Ελληνισμού, μοιάζει να ταυτίζεται με την εικόνα του πνευματικού ανθρώπου που μας εχάρισε η εποχή μας με την πείρα της και τις δοκιμασίες της, καθώς εύστοχα διατυπώνεται μέσα από το αντιθετικό παιχνίδι : ο πνευματικός άνθρωπος δρα σαν άνθρωπος της σκέψης και σκέπτεται σαν άνθρωπος της δράσης.

Όλα τα σχετικά περιστατικά της ζωής του μας είναι τόσο γνωστά προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, ώστε και η απλή αναπόλησή τους είναι αρκετή για να δοθεί επιβεβαιωτική απάντηση στον ορισμό που προαναφέρα. Στο κάτω-κάτω, εξάλλου, αυτή η περιιάλητη πανδαημοσύνη του θα είχε μείνει αδρανής, αν ο ίδιος μόνος του δεν είχε διδαχθεί την «ἀληθινὴν τέχνην τοῦ γράφειν», που δεν είναι άλλη παρά η πολλαπλή αποδέσμευση από τις οποιεσδήποτε πέδες σκέψης και έκφρασης και η αναζήτηση της δημιουργικής δύναμης της ζωής, έτσι καθώς αυτή προβάλλει μέσα από τις πραγματώσεις ενός ιδανικού πολιτισμού που για τον Κοραή εχάρηκαν δύο μόνον λαοί, οι Αθηναίοι και οι Γάλλοι : « Μόνον τὸ Γαλλικὸν ἔθνος μεταξύ τῶν ἔθνῶν τῆς Εὐρώπης ἔφθασεν εἰς τὸ ὕψος τῆς δόξης των ἡμετέρων προγόνων κατὰ τὰς τέχνας καὶ ἐπιστήμας· αὐτοὶ τὸ ἤξεύρουσι καὶ τὸ καυχῶνται, καὶ πολὺ ἐπαίρονται ὅτι καὶ ὑπερέβησαν τοὺς Ἕλληνας, διότι οἱ Γάλλοι μεταξύ τῶν πολλῶν δώρων τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀνατροφῆς, ἔχουσι καὶ τὸ προτέρημα νὰ εἶναι τρελλοὶ καὶ ἀλαζόνες»²³. Αυτά για τους Γάλλους.

Και η αντιπαράθεση για τους Αθηναίους : «Μήτ' ἐγὼ δὲν ἀροῦμαι, ὅτι τοιαύτη εὐκολία δύναται νὰ γενήσῃ μεγάλα κακὰ εἰς ἔθνος τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει φῶτα ἢ ἀρχίζει νὰ γυμνῶνται ἀπ' αὐτά. Ἄλλ' εἰς τὰ φωτισμένα ἔθνη ἐξ ἐναντίας εἶναι σημεῖον ἡμερότητος ψυχῆς καὶ μεγάλης αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ. Χωρὶς τὴν εὐκολίαν ταύτην καὶ μαλακότητα τῶν Ἀθηναίων, οἱ Ἕλληνες δὲν ἤθελαν ἴσως νικήσει τοὺς Πέρσας»²⁴.

Ἔστερα ἀπὸ τις δύο αὐτές αναφορές δεν έχουμε κανένα φόβο μήπως τυχόν και το μοντάζ της σκέψης του φθάνει στο όριο της παραδοξολο-

23. Ὁ.π., Α', 236.

24. Διάλογος δύο Γραικῶν, ὅταν ἤκουσαν... Παρίσι 1805, 25-6.

γίας. Γιατι τώρα έχουμε βεβαιωθεί τί σημαίνει κοραϊκός λόγος : «άγρια» ανεξαρτησία. Η πιστοποίηση έρχεται από το ακόλουθο κείμενο : «Les Grecs qui ne connoissoient point l'usage des culottes, et qui connoissoient tous les vice que la civilisation et une imagination ardente produisent ordinairement dans l'état de société jusqu'à la pernecieuse pratique de la masturbation»²⁵.

Η συλλογιστική του εκτίναξη αισθανόμαστε ότι εγγίζει κάποιο όριο. Ας μην ανησυχούμε. Αρκεί να έχουμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε την σκέψη του και τότε μπορούμε να διαπιστώσουμε πως παρά ταύτα δεν συμβαίνει αυτό. Και δεν θα μπορούσε να συμβεί ποτέ, όταν πρόκειται για τον μηχανισμό της σκέψης του Κοραή. Αλίμονο, δηλαδή, αν αυτός ο υπερσύγχρονος Έλληνας, ο μόνος σχεδόν στην εποχή του —ας μου επιτραπεί η έκφραση— καθαρόαιμος Ευρωπαίος, δεν εχρησιμοποιούσε το αντέρεισμα της αρχαιότητας για να δημιουργήσει προσβάσεις στο παρόν και ιδιαίτερα στην πατρίδα του. Απόδειξη μια λέξη-επίθετο που του είναι ιδιαίτερα αγαπητή, όταν αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο πρέπει οι σύγχρονοί του να καταπιάνονται με τα πράγματα : «Ποτέ οί από σᾶς παιδευόμενοι δὲν θέλουν γενῆν έραστὰι τῆς παιδείας μαυικοί, ἂν δὲν ἴδωσι πρώτους ἑσᾶς μαινομένους διὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος»²⁶.

Αλλού πάλι θα μιλήσει για την μανία των Ζωσιμάδων και αλλού ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας θα χαρακτηριστεί «μαινόμενος» αναφορικά με τα ίδια θέματα. Βέβαια, το είδος δεν είχε λείψει από το παρελθόν και δεν είναι εφεύρημα του Κοραή. Ο Μοισιόδακας π.χ. θα μπορούσε άνετα να οικειοποιηθεί αντίστοιχους όρους στο έργο του. Εδώ, με τον Κοραή η κατάθεση γίνεται εμφαντικότερη γιατι και οι αντιστάσεις, είτε εσωτερικές ανθρώπινες είτε εξωτερικές περιβάλλοντος, είναι και μεγαλύτερες. Το πάθος είναι χαρακτηριστικό της εποχής και πολύ χαρακτηριστικότερο για τον Κοραή. Πάθος όμως που ξέρει να το ισοροπήσει λαμπρά μέσα από την νηφαλιότητα που του χάρισε η αδιάκοπη συναναστροφή με τον αρχαίο κόσμο. Ένα πάθος κυριαρχίας, που έχει μια πολύ σπουδαία άρετή : αίρεται από την έμφαση που συναντάμε π.χ. στο πάθος του εκκλησιαστικού κηρύγματος για να γίνει πειθαρχία και χάρη. Είναι μια καινούρια αντίληψη ζωής, που μόνος αυτός μπορούσε να την

25. Κοραής, *Hippocrate et Galien*, Παρίσι 1800, b 362.

26. *Προλεγόμενα*, ό.π., 519.

χαρεί και να την προσφέρει, χάρη στην ικανότητά του να διδάσκεται· πρώτη φορά συμβαίνει μέσα στον Νέο Ελληνισμό ο αρχαϊκός λόγος να σπάει το διδακτικό καλούπι όπως είχε κληροδοτηθεί από τα χρόνια του Έρασμου και να παροχετεύεται μαλακά σε σύγχρονους ανθρώπους. Το χωρίο που ακολουθεί είναι ακριβώς ένα λαμπρό δείγμα αυτής της θαυμαστής επίτευξης : «'Από τὸ Γυμνάσιον τῆς Χίου ἐλπίζω πολλά και μεγάλα καλά, ὄχι μόνον διότι κυβερνᾶται ἀπὸ διδασκάλους σοφούς και Σωκρατικούς, ἀλλὰ ὅτι και κατὰ θεῖαν πρόνοιαν ἐφυτεύθη εἰς πόλιν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἔμαθον παίζοντες και γελῶντες νὰ κατορθώνωσι τὰ σπουδαῖα. Οἱ ἀστειότατοι Ἀθηναῖοι ἐλάμπρυναν τὴν Ἑλλάδα ὄχι οἱ καυσοκαλυβῖται Λακεδαιμόνιοι»²⁷.

Όταν βρίσκεται κανείς μπροστά σε τόσα εντυπωσιακά αποτελέσματα, αισθάνεται πως δεν έχει τίποτε άλλο να προσφέρει προς την κατεύθυνση του στόχου που θέλει να εξυπηρετήσει. Μόνο το ακόλουθο ερώτημα, που θα μπορούσε ενδεχομένως να μας απασχολήσει : είναι το ήθος που εμπνέει το ύφος ή είναι το ύφος που δεν μπορεί να εκφραστεί παρά μόνον αν έχει βρει τρόπο να παροχετευθεί μέσα από το ανάλογο ήθος; Η απάντηση μάλλον πρέπει να ταιριάζει προς το δεύτερο σκέλος του ερωτήματος. Πολύ κοντά μας από την άποψη αυτή βρίσκεται ένας μεγάλος ανορθόδοξος, ο οποίος δεν μοιάζει να έμεινε αμέτοχος από τα κοραϊκά κηρύγματα, χωρίς να σημαίνει ότι πρέπει οπωσδήποτε να ανήκει στον κύκλο του δασκάλου. Πρόκειται φυσικά για τον Κάλβο. Εδώ, το θέμα μόνο τίγεται και προσφέρεται ο συσχετισμός, ο οποίος έχει γίνει ήδη παλαιότερα²⁸. Το άνοιγμα ήταν αναγκαίο προς την κατεύθυνση αυτή, μια και πρόκειται για την ακραία έκφραση του λόγου, τον ποιητικό. Αν η έρευνα ζητήσει να τραπεί προς την αναζήτηση κάποιας παραλληλίας, νομίζω ότι ο ερευνητής δεν θα δυσκολευθεί να ικανοποιηθεί. Μέσα λοιπόν από τον συνδυασμό αυτόν του ήθους με το ύφος αισθανόμαστε να πηγάζει ο κοραϊκός λόγος, όπως επιγραμματικά διατυπώνεται στον ακόλουθο απόλογο : «Τοιαύτη σωτήριος μανία δὲν ἐμπνέεται εἰς τὰς ψυχὰς πλὴν ἀπὸ μόνους ἐκείνους, ὅσοι ἐξεύρουν νὰ ἐνώνωσι τὸ μεγαλοπρεπὲς τῆς φιλοσοφίας με τὰς χάριτας τῆς μεθοδικῆς φιλολογίας»²⁹.

Φυσικά, ο αναγνώστης έχει την περιέργεια να αναρωτηθεί πού απολήγει αυτή η πολλαπλή σύνδεση, η οποία μαρτυρείται στο τελευταίο

27. Ἀλληλογραφία, Γ', 513.

28. Βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, 1982, 100.

29. *Προλεγόμενα*, 6.π., 520.

αυτό χωρίο. Η απάντηση πολύ φοβούμαι πως είναι λίγο απροσδόκητη. Όπως ήδη ο αναγνώστης θα πληροφορήθηκε, είναι συνήθως απροσδόκητη κάθε απάντηση του Κοραή όταν εγγίζει καιρία θέματα. Στο χωρίο που ακολουθεί υπάρχει η απάντηση: «Τώρα μακαρίζω τὸν εἰπόντα λάθε βιώσας. Ἡθέλησα ὁ ταλαίπωρος νὰ μὴ περάσω τὸν βίον, ὡς τόξον εἰς τὸν ἀέρα, ἀλλὰ νὰ κατασταθῶ ὠφέλιμος ὅσον ἐσυγχῶρει ἢ μικρά μου δύναιμι, καὶ ἐσήκωσα κατὰ τῆς κεφαλῆς μου τόσα ἄγρια θηρία. Ἐχόρτασα τὴν ζωὴν· εἶθε τὸ τέλος τῆς εἶναι ὡς τοῦ Κλαυερίου»³⁰.

Αν δεν υπήρχε η απόληξη και ο λόγος ο κοραϊκός περικλεινόταν στο ουσιαστικό «τόξο» και στο επίθετο «ὠφέλιμος», θα είχαμε την εντύπωση ότι είναι μετέωρος. Ἄρα, ποια «θεόσταλη μανία», για νὰ μεταχειρισθῶ τα ἴδια του τα λόγια, τον ὠθησε ὥστε να καταστρέψει τον λόγο του με μία τόσο απροσδόκητη φράση «ἐχόρτασα τὴ ζωὴ μου»;

Φυσικά, το απροσδόκητο κλείνεται ανάμεσα στην αρχή και στο τέλος. Ανάμεσα στην φράση «λάθε βιώσας» και «ἐχόρτασα». Με την εμπιστοσύνη, δηλαδή, την οποίαν μόνο μια μακρά συναναστροφή με τον κοραϊκό λόγο μπορεί να αποκτήσει κανείς, είναι δυνατόν ὄχι απλῶς να μην παρατρέξει, ἀλλὰ να ζητήσει να διαλευκάνει τί σημαίνει το αντιθετικό αυτό σχῆμα μέσα από το οποίο μας προσφέρει την βιοθεωρία του ο Κοραής. Φυσικά, το βάρος παίρνει το τελευταίο ρῆμα και αν προχωρήσουμε ἕνα βῆμα ἀκόμη θα οδηγηθούμε με ασφάλεια στο τί σημαίνει για τον Κοραή ήθος: εσωτερική ικανοποίηση ὄχι από την εκπλήρωση ενός χρέους (= ὠφέλιμος), ἀλλὰ ενός χρέους που εμπνέεται και από μια διάθεση επικοινωνίας εντελῶς νεοφανούς για την εποχή. Ελεύθερος, ανεξάρτητος, μανιακός για την ελευθερία, ἀδέσμευτος μέσα σε μια οργιαστική (ὅσο και να μας φοβίζει ο ὅρος) φαντασία, γνώστης σε βάθος της δύναιμι της λέξης, δεξιότηχνης στον χειρισμό του θέματος και λοιπά συνακόλουθα, ὅλα αυτά είναι ἀπαραίτητες ιδιότητες χωρὶς τις οποίες δεν ἦταν δυνατόν να υλοποιηθεῖ αυτή η επικοινωνία.

Για να εἶμαι ειλικρινής, το θέμα είναι δύσκολο. Οι ἄνθρωποι, οι σύγχρονοί του δεν είναι ἔτοιμοι να δεχθῶν ἕνα τέτοιο ὕφος, ὅσο κι αν διαισθάνονται πως πηγάζει από ἕνα ιδιώνυμο ήθος που ἀναζητᾷ καινούριες επενδύσεις για να ικανοποιήσει τις ἀνάγκες του. Αυτό μεταφράζεται με την καθιερωμένη φράση, πως ο Κοραής βρισκόταν κάποια χρόνια πιο μπροστά από την εποχή του. Και σε ήθος και σε ὕφος. Να προσαρμοσθεῖ ο ἴδιος προς οποιαδήποτε κατεύθυνση ἦταν ἀδύνατο.

30. Ἄλληλογραφία, Δ', 56.

Συνεπώς, το βάρος έπεφτε στους άλλους. Εκείνος έζησε σε έναν κόσμο δικό του που τον ικανοποιούσε και τον εξέφραζε. Συνεπώς, δεν μπορούμε να μιλάμε για επιτυχία ή αποτυχία επικοινωνίας. Μπορούμε μόνο να μιλήσουμε για επιτυχία ταυτότητας ήθους και ύφους. Τα υπόλοιπα ανήκουν στην ιστορία, όπως συμβαίνει με κάθε μεγάλο.

VINCENZO ROTOLO

Η ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ

Ίδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα

Σ' ένα γράμμα του στον 'Αλέξανδρον Βασιλείου ο Κοραΐς, ανάμεσα στα άλλα, εκφράζει μία από τις πιο γνωστές του γλωσσικές αρχές : «... ή βάσις και τὸ θεμέλιον τῶν ὅσα εἶπα περὶ τῆς κοινῆς γλώσσης εἶναι ἀπαράλλακτον αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀξίωμα “μήτε τύραννοι τῶν χυδαίων, μήτε πάλιν δοῦλοι τῆς χυδαιότητος αὐτῶν”. Κράτει, λοιπόν, σφιγκτὰ τὸ ἀξίωμα τοῦτο ὡς τῆς 'Αριάδνης τὸν μίτον, και αὐτὸ θέλει σὲ ὀδηγεῖ εἰς τὸν λαβύρινθον τῆς γλώσσης»¹.

Ὅχι συμπτωματικὰ ὁ Κοραΐς ἀποδίδει τὴ σημασία τοῦ ἀξιώματος σ' αὐτὴ τὴν ἀρχή, ποὺ ξαναεμφανίζεται συχνὰ στὰ γραφόμενά του καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁ σταθερὸς ὀδηγὸς του στὴν ἀναζήτηση τῆς περιβόητης «μέσης ὁδοῦ». Τὴν ἀνάγκη ἑνὸς ὀδηγοῦ στὰ γλωσσικὰ θέματα τὴν ὑπογραμμίζει ἐδῶ ὁ Κοραΐς μετὰ τὴν πετυχημένη παρομοίωση μετὰ τὸ μίτο τῆς 'Αριάδνης στὸ λαβύρινθο τῆς γλώσσης. Πάντα ὁ Κοραΐς ἔχει ἐπίγνωση τῆς πολὺπλοκῆς λειτουργίας τῆς γλωσσικῆς δομῆς καὶ τονίζει συχνὰ τὴ λεπτότητα τοῦ μηχανισμοῦ αὐτοῦ μετὰ ἀνάλογες λέξεις, ὅπως, λόγου χάρι, τὸ ἐκφραστικὸ ἰδιωματικὸ ἐπίθετο «πίζουλο», ποὺ τὸ ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος μετὰ τὸ γαλλικὸ «*délicat*»².

Ἄς γυρίσουμε ὅμως στὴ θεμελιακὴ ἀρχὴ τοῦ Κοραΐ «μήτε τύραννοι τῶν χυδαίων, μήτε πάλιν δοῦλοι τῆς χυδαιότητος αὐτῶν». Φυσικὰ, δὲ θὰ μᾶς ἐντυπωσιάσει ἐδῶ ἡ χρῆση τῶν ὄρων «χυδαῖοι», «χυδαιότης»,

1. Ἄδαμάντιος Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, Β', ἐκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., Ἀθήνα 1964, σ. 164 (18-6-1804).

2. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., Γ', Ἀθήνα 1979, σ. 129 (17-8-1811, στὸν Ἄλ. Βασιλείου). Γιὰ τὴ λέξη «ἐπίζηλον-πίζουλο» καὶ τὴ γαλλικὴ τῆς ἀπόδοσης, πβ. καὶ *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., σ. 187 (19-3-1812, στὸν Ἄλ. Βασιλείου).

πού ακολουθεῖ τὴν ἀρχαία καὶ βυζαντινὴ ρητορικὴ συνήθεια καὶ βρίσκει ἀντιστοιχία στὸ «vulgaris» τῆς δυτικῆς παράδοσης. Αὐτὸ πού ἔχει σημασία εἶναι νὰ ἐντοπίσουμε τὴν πραγματικὴ ἔννοια τῆς φράσης τοῦ Κοραῆ, πού τὸ κλειδί της βρίσκεται, ὄχι τόσο στοὺς ὅρους πού ἀναφέραμε παραπάνω, ὅσο στὴν ἀπόρριψη τῆς διπολικῆς ἀντίθεσης «τύρανοι - δοῦλοι». Ὁχι μόνο ἡ γλωσσικὴ ἀντίληψη, ἀλλὰ ὅλη ἡ κοσμοθεωρία τοῦ Κοραῆ βασίζεται πάνω σ' αὐτὴ τὴ διπλῆ ἄρνηση, πού πηγάζει ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ του παιδεία. Πολὺ σωστά, μάλιστα, σὲ μία παλιά του μελέτη, ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ λόγιος πού προώθησε ὅσο κανένας ἄλλος τὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸν Κοραῆ, θυμίζει, σχετικὰ μὲ τὴ δίψα τοῦ Κοραῆ γιὰ ἐλευθερία, τὰ λόγια τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, πού ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς τὰ ἀναφέρει, «ἀνθρώπων μηδενὸς μήτε τύραννον μήτε δοῦλον ἑαυτὸν καθιστᾶναι»³. Ὁραιοτάτη σκέψη, ἀντάξια τοῦ αὐτοκράτορα φιλοσόφου, πού ἡ ἐφαρμογὴ της ὑπῆρξε πάντα μᾶλλον προβληματικὴ, ὄχι μόνο στὰ ἀπολυταρχικὰ καθεστῶτα τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὰ πῶ φιλελεύθερα τοῦ σύγχρονου κόσμου.

Κατὰ τὸν Κοραῆ, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα κιόλας —μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδας— ἄρχισε νὰ ὑφίσταται προοδευτικὴ φθορὰ καὶ νὰ γεμίζει σολοικισμούς, χυδαϊσμούς, ξενισμούς, σὲ σημεῖο νὰ καταντήσῃ τελικὰ σχεδὸν «βάββαρη». Τὸν μετακλασικὸ ἑλληνισμὸ ὁ Κοραῆς, ὅπως ἄλλῶστε οἱ περισσότεροί λόγιοι τῆς ἐποχῆς του, τὸν κρίνει ἀρνητικὰ —χαρακτηριστικὰ τὸν ἀποκαλεῖ «παρακμάζοντα ἑλληνισμὸ»⁴— γιὰ τὸν θεωρεῖ καρπὸ τῆς δουλείας. Αὐτὴ ἡ κρίση ἐπεκτείνεται καὶ στὴ γλῶσσα τῶν μετακλασικῶν χρόνων, γιὰ τὴ γλῶσσα ὁ Κοραῆς τὴν συνδέει πάντα μὲ τὰ ἄλλα σύγχρονα πολιτισμικὰ φαινόμενα⁵. Καὶ θὰ ἦταν αὐτὴ μία ἀπόλυτα πρωτοποριακὴ θέση, ἂν γιὰ πολιτισμὸ δὲν ἐννοοῦσε ἀποκλειστικὰ τὴν παιδεία, καὶ μάλιστα μὲ

3. «Ἡ Ἑλεύθερη Σκέψη. Κοραῆς. Εἰσήγησις καὶ ἐκλογὴ κειμένων» ἀπὸ τὸν Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἐποχές, 6 (Ὀκτ. 1963), σ. 81. Στὸν τέταρτο τόμο τῶν Ἀτάκτων, Παρίσι 1832, σ. ιγ' σημ. 1, ὁ Κοραῆς, ἀναφέροντας τὸ ρητὸ αὐτό, παραπέμπει καὶ στὸ σχετικὸ χωρίο: Μάρκ. Αὐρήλ. Δ', λα', σελ. 31.

4. Πβ. π.χ. Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Ε', Παρίσι 1811, σ. ζ', μδ', με'. Ἄτακτα, Β', Παρίσι 1829, σ. κε' καὶ Ἄτακτα, Δ', σ. θ'. Ὁ Κοραῆς χρησιμοποιοῖ καὶ τὴν ἔκφραση «παρακμάζων λατινισμός»: πβ. π.χ. Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ε', σ. ξζ'.

5. Δὲν εἶναι βέβαια τυχαῖο ὅτι τὰ Προλεγόμενά του στοὺς τόμους τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης ἐνώνουν, στὸν τίτλο κιόλας, τὴ γλῶσσα μὲ τὴν παιδεία: πβ. τὴ σχετικὴ παρατήρησις τοῦ Ἑμμ. Ἰ. Μοσχονᾶ, στὸ Βηλαρᾶς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ἀ., Ἡ δημοτικιστικὴ ἀντίθεση στὴν Κοραϊκὴ «μέση ὁδὸ», εἰσαγωγὴ - ἐπιμέλεια Ἑμμ. Ἰ. Μοσχονᾶ, Ἀθήνα 1981, σ. λα', σημ. 76.

τὴν κλασικιστικὴ προκατάληψη ποὺ περιορίζει στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα τὶς ὠραῖες λογοτεχνικὲς δημιουργίες⁶.

Ἀπ' αὐτὰ τὰ λίγα σημεῖα ποὺ θίξαμε διαφαίνονται ἤδη μερικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς προσωπικότητος καὶ τῶν ἰδεολογικῶν προσανατολισμῶν τοῦ Κοραῆ. Ὁ Κοραῆς βασανίζεται διαρκῶς ἀπὸ ἓνα διχασμὸ ποὺ παρουσιάζεται μὲ διάφορα ἀντιθετικὰ ζεύγη, ὅλα ὅμως μὲ κοινὸ παρονομαστὴ τὴ βασικὴ ἀντινομία ἀνάμεσα στὴν πρόοδο καὶ τὴ συντήρηση. Στὴν ἀπελπιστικὴ προσπάθεια νὰ βρεῖ μία διαλεκτικὴ ἐναρμόνιση τῶν ἄκρων ποὺ τὸν παρασύρουν πότε πρὸς τὴ μία κατεύθυνση, πότε πρὸς τὴν ἀντιθετὴ, ἡ «μέση ὁδὸς» ἐμφανίζεται σὰν ἰδανικὴ γενικὴ λύση. Ἀκόμα καὶ στὴν πολιτικὴ ὑποστηρίζει τὸ ρόλο τῆς μέσης τάξης, ὅπως χαρακτηριστικὰ τὴν ὀνομάζει (πάλι στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ ὀφείλουμε τὴν ἐπισήμανση τοῦ κειμένου⁷).

Ὁ διχασμὸς αὐτὸς γίνεται πιὸ ἔντονος στὸ θέμα τῆς γλώσσας : οἱ προοδευτικὲς του ἰδέες γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς παιδείας σ' ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα θὰ ἔπρεπε νὰ προϋποθέσουν ἓνα σύγχρονο καὶ εὐχρηστο γλωσσικὸ ὄργανο. Ὡστόσο ἀνασταλτικὸ ρόλο παίζουν διάφορα ἐσωτερικὰ κίνητρα, καὶ ἀνάμεσά τους ἡ προσκόλλησή του στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ποὺ παραμένει τὸ πρότυπο τῶν πνευματικῶν του ἐνδιαφερόντων. Ἡ μέση ὁδὸς, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, δὲν παρουσιάζεται μόνον σὰν γλωσσικὴ λύση, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἓνας τρόπος γιὰ νὰ ἐρχεται ἡ κοινὴ γλώσσα τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων πιὸ κοντὰ στὴν ἀρχαία.

Στὴν παράδοσι, ἄλλωστε, τοῦ ἀττικισμοῦ μᾶς πηγαινῶν πολλοὶ ὄροι ποὺ μεταχειρίζεται ὁ Κοραῆς : «βάρβαρος», «μιζοβάρβαρος», «σόλοικος», «κακόζηλος», «ἀδόκιμος», «χυδαῖος», «ἀγοραῖος», «παιδευμένος» κλπ.⁸. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο οἱ δυτικοὶ οὐμανιστὲς εἶχαν ἀνα-

6. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Κοραῆς εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ προτείνει τὴ λέξη «πολιτισμὸς» σὰν μετάφρασι τῆς γαλλικῆς «civilisation» (πβ. τὰ δύο γράμματα στὸν Ἄλ. Βασιλείου μὲ ἡμερομηνία 1-5-1804 καὶ 18-6-1804 στὶς σελίδες 154 καὶ 164 τοῦ τόμ. Β' τῆς Ἀλληλογραφίας, δ.π.), ἀλλὰ μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ δὲν ἀγκαλιάζει ὅλο τὸ φάσμα τῶν ὑποχρεώσεων ποὺ εἶχαν ἀποδώσει στὴν ἀντίστοιχη γαλλικὴ λέξι οἱ ἰδεολόγοι καὶ ποὺ ἀποτελέσαν τὴ βάση τῶν σημερινῶν ἀνθρωπολογικῶν θεωριῶν.

7. Ὁ.π., σ. 82. Ὁ ὀρισμὸς τοῦ Κοραῆ βρῖσκεται στὰ προλεγόμενα τοῦ τόμου Ἀριστοτέλους *Πολιτικῶν σωζόμενα*, Παρίσι 1821, σ. ρλη' : «Ἦ μέση τάξις τῶν πολιτῶν, ὧ φρόνιμοι καὶ χρηστοὶ πολῖται, χαίρετε! Σεῖς εἰσθε τῆς πατρίδος καὶ τῆς πολιτείας οἱ ἀκλόνητοι στύλοι, ἐνόσω εὐχαριστεῖσθε εἰς τὴν κατάστασίν σας καὶ δὲν λειποτακτῆσετε τὴν μέσῃν τάξιν».

8. Οἱ ὄροι αὐτοὶ ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλους πρωταγωνιστὲς τῆς γλωσσικῆς διαμάχης τῆς ἐποχῆς τοῦ Κοραῆ, εἴτε ὀπαδοῦς του, εἴτε ἀρχαϊστῆς, καὶ μεταβιβάστηκαν

φέρει πρώτα στη λατινική, και έπειτα στην ελληνική, τὰ επίθετα «corrupta», «depravata», «inquinata»⁹. Παρόμοιους χαρακτηρισμούς, εξάλλου, χρησιμοποιούσαν αργότερα και για τὴν ἔθνικὴ τους γλώσσα οἱ καθαρολόγοι τῶν διαφόρων χωρῶν τῆς Εὐρώπης, πού «ἔλαβαν φιλονεικία γιὰ τὴ γλώσσα», γιὰ νὰ δανειστοῦμε τὰ λόγια τοῦ Σολωμοῦ¹⁰. Ἦθελαν καὶ αὐτοὶ νὰ «καθαρίσουν» καὶ νὰ «διορθώσουν» τὴ γλώσσα τους, ἂν καί, φυσικά, ἡ διόρθωσή τους δὲν ἀφοροῦσε τὸ μορφολογικὸ τύπο τῆς λέξης, ἀλλὰ τὸ λεξιλόγιο, τὴ σύνταξη καὶ τὸ ὕφος σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῶν κλασικῶν (δηλαδή, τῶν «δοκίμων») συγγραφέων. Οἱ ἀντίπαλοί τους πού, πρὸ παντὸς κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα, δὲν παραδέχονταν ἄλλο δάσκαλο ἔξω ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ἄλλο κανόνα ἔξω ἀπὸ τὴ χρήση, ἀντλοῦσαν τὰ ἐπιχειρήματά τους ἀπὸ τὴ γαλλικὴ σκέψη, πού εἶχε ἀνοίξει τὸ δρόμο καὶ εἶχε προχωρήσει ἄρκετὰ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴ γλώσσα.

Πραγματικὰ στὴ Γαλλία, ἤδη ἀπὸ τὴν *Grammaire générale et raisonnée* τοῦ Port-Royal, καὶ ἀκόμα περισσότερο μὲ τὸ Διαφωτισμὸ, τὰ ἐνδιαφέροντα εἶχαν στραφεῖ πρὸ πολὺ στὴ γενικὴ γραμματικὴ καὶ στὴν ἐρμηνεία τοῦ γλωσσικοῦ μηχανισμοῦ, παρὰ σὲ μονωμένα φαινόμενα καὶ προβλήματα. Ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ Descartes, ἂν ἀπὸ τὴ μιὰ ὀδηγεῖ τὸν Lancelot καὶ τὸν Arnaud νὰ ἀναζητοῦν στὴ σύγκριση τῶν διαφόρων γλωσσῶν τὶς γενικὲς ἀρχές τῆς γλωσσικῆς λειτουργίας, ἀπὸ τὴν ἄλλη δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν εἰδικῶν γνωρισμάτων τῆς κάθε γλώσσας. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἐξάπλωση καὶ ἡ ἐμβάθυνση πού πῆρε μὲ τὸ Διαφωτισμὸ τὸ πρόβλημα τοῦ «génie des langues», πού ὁ Condillac τοῦ ἀφιέρωσε ἓνα δλόκληρο κεφάλαιο τοῦ περίφημου *Essai*¹¹. Μὲ τὸ «génie des langues» ὁ Condillac ἐννοεῖ

στοὺς συνεχιστὲς τῶν γλωσσικῶν συζητήσεων, κυρίως στοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς καθαρεύουσας, μπορούμε νὰ ποῦμε ἕως τὶς μέρες μας.

9. Γιὰ τὶς γλωσσικὲς συζητήσεις τοῦ 15ου αἰῶνα στὴν Ἰταλία εἶναι πολὺτιμο τὸ ἄρθρο τοῦ M. Vitale, «Le origini del volgare nelle discussioni dei filologi del '400», *Lingua Nostra*, XIV, 3 (Sett. 1953), σ. 64 ἐπ. Σχετικὰ μὲ τὰ ἐλληνικά, πρβ. V. Rotolo, «L'opinione di F. Filelfo sul greco volgare», *Rivista Studi Bizantini e Neellenici*, N.S. 10-11 (1973-74), σ. 85 ἐπ. Τὴ χρήση τῶν ὄρων πού ἀναφέραμε παραπάνω ἀπηχεῖ χαρακτηριστικὰ καὶ ὁ τίτλος τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Λεξιμοῦ τοῦ Du Cange, «De causis corruptae Graecitatis».

10. «Διάλογος», βλ. Δ. Σολωμός, *Ἄπαντα*, ἐπιμ. Λίνου Πολίτη, Β', Ἀθήνα 1955, σ. 13.

11. *Essai sur l'origine des connaissances humaines*, μέρος δεύτερον, κεφ. 15.

τῆ σημειολογική ἔκφραση τῶν ἰδεῶν ποῦ ἀποτελοῦν τὸ «*génie*» ἐνὸς συγκεκριμένου ἔθνους. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ «*génie*» τῆς γλώσσας ἔρχεται νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ «*génie*» τοῦ ἔθνους, νὰ ἐκφράσει δηλαδὴ τὸ ἴδιωμα, τὸ γνώρισμα, τὸ χαρακτήρα κάθε ἔθνους¹².

Ἄπ' ὅ,τι ξέρω, στὸν Κοραῖ δὲν βρίσκεται ρητὴ ἀναφορὰ στὴν τόσο χαρακτηριστικὴ ἔκφραση «*génie de langue*», ποῦ —σημειώνουμε παρεμπιπτόντως— ἀπαντᾷ σ' ἓνα κείμενο τοῦ Καταρτζῆ¹³. Ὡστόσο, μπορεῖ ἴσως νὰ ἐντοπιστεῖ κάποια ἀπήχηση ἀπ' αὐτὸν τὸν προβληματισμὸ στὸ συσχετισμὸ ποῦ κάνει ὁ Κοραῖς ἀνάμεσα στὸ χαρακτήρα τῆς γλώσσας καὶ τὸ χαρακτήρα τοῦ ἔθνους. Στὴν «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου» (δηλαδὴ, στὴν Εἰσαγωγὴ στὴν ἔκδοση τῶν *Αἰθιοπικῶν*, τοῦ 1804), ἀναφερόμενος στὸν στίχο τοῦ Μενάνδρου «Ἄνδρὸς χαρακτήρ ἐκ λόγου γνωρίζεται»¹⁴, ὁ Κοραῖς λέει ὅτι, ὅπως ὁ χαρακτήρας ἐνὸς ἀνθρώπου γνωρίζεται ἀπὸ τὸν λόγο του, ἔτσι ὁ χαρακτήρας ἐνὸς ὁλόκληρου ἔθνους γνωρίζεται ἀπὸ τὴ γλώσσα του¹⁵. Στὸ ἴδιο κείμενο ἀνήκει ἐκεῖνο τὸ γνωστὸ «ἡ γλῶσσα εἶναι κτῆμα ὄλου τοῦ ἔθνους, καὶ κτῆμα ἱερόν»¹⁶. Τὸ 1829, σὲ μία ἀποφασιστικὴ καμπὴ τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας, προλογίζοντας τὸ δεῦτερο τόμο τῶν *Ἀτάκτων*, ὁ Κοραῖς θὰ προχωρήσει ἀκόμα περισσότερο : «Ἡ γλώσσα εἶναι αὐτὸ τὸ ἔθνος»¹⁷.

12. Ἐμβριθύνοντας σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ὁ Ch. de Brosses, συγγραφέας τοῦ ἐνδιαφέροντος *Traité de la formation mécanique des langues* τοῦ 1765, καθορίζει τὴν ἀλληλοεξάρτηση τοῦ «*génie de langue*» καὶ τοῦ «*caractère de la nation*».

13. «Σχέδιο ὅτ' ἡ ρωμαϊκὰ γλώσσα...», Δημήτριος Καταρτζῆς, *Τὰ Ἐυρισκόμενα*, ἔκδ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1970, σ. 13. Ἡ ἔκφραση ἀναφέρεται μὲ τὸ περίεργο δάνειο «*γκένιο τῆς γλώσσας*», ποῦ προδίδει τὴν ἰταλικὴ μεσολάβηση (στὴν Ἰταλία, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης, συζητήθηκε πολὺ τὸ πρόβλημα τοῦ «*genio della lingua*» κατὰ τὸν 18ο αἰώνα). Στὸ ἴδιο κείμενο τοῦ Καταρτζῆ βρίσκονται καὶ οἱ φράσεις «ἰδιοτροπία τῆς γλώσσας», «ἰδιωτισμὸς τῆς γλώσσας», «φυσικὸ τῆς γλώσσας», ποῦ ἀποτελοῦν ἄλλους τόσοσους τρόπους γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ στὰ ἑλληνικὰ ἡ ἔκφραση «*genie de langue*» ἢ «*genio della lingua*».

14. *Comicorum Atticorum Fragmenta*, III, 72 = 66 Körte - Thierfelder. Ὁ στίχος μνημονεύεται καὶ ἄλλοῦ : πβ. π.χ. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., Β', σ. 57 (26-12-1802, στὸν Ἄλ. Βασιλείου).

15. *Ἡλιοδόρου Αἰθιοπικά*, Α', Παρίσι 1804, «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου», σ. οα'.

16. Ὁ.π., πβ. καὶ σ. ζζ' (: «Ἡ γλῶσσα εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ πλέον ἀναπαλλοτρίωτα τοῦ ἔθνους κτῆματα»), καὶ *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., Β', σ. 128-29 (26-1-1804, στὸν Ἄλ. Βασιλείου: «[...] ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι ἐξάιρετον αὐτοῦ κτῆμα, ἀλλ' ἀνήκει εἰς ὄλον τὸ ἔθνος»).

17. Τὸ γεγονός ὅτι παρόμοιες σκέψεις ἔχουν διατυπώσει πρὶν καὶ μετὰ τὸν Κοραῖ καὶ ἄλλοι. Ἕλληνες λόγιοι μὲ διαφορετικὴ ἰδεολογικὴ τοποθέτηση, ὅπως ὁ

Ἄλλὰ θὰ πρέπει νὰ γυρίσουμε καὶ πάλι στὴν «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου». Ἐκεῖ ὁ Κοραΐς, γιὰ νὰ στηριξέι τὴ σκέψη ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ὅτι ὁ χαρακτήρας τοῦ ἔθνους γνωρίζεται ἀπὸ τὴ γλῶσσα, προβαίνει σὲ μία διαπίστωση ποὺ μᾶς βοηθᾷ σημαντικὰ στὴν ἀνίχνευση τῶν πνευματικῶν καὶ ψυχολογικῶν καταβολῶν τῶν θεωριῶν του. Λέει λοιπὸν πῶς, ὅποιος διαβάσει ὅποιοδήποτε ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς ἀκμῆς τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, θὰ συμπεράνει ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι γλῶσσα ἐλεύθερου ἔθνους, καὶ προσθέτει: «Τῆς ἐλευθερίας τὸ χρῶμα τοῦτο εἶναι τόσον βαθὺ εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων, ὥστε καὶ ἡ τόσων αἰῶνων ἐκβαρβάρωσις καὶ δυστυχία τῶν Γραικῶν δὲν τὸ ἐξέπλυνεν ὀλότελα μῆτ' ἀπὸ τὴν κοινὴν ἡμῶν διάλεκτον. Διὰ τοῦτο χρεωστοῦν οἱ σπουδαῖοι τοῦ γένους ἄνδρες, οἱ νέοι μάλιστα, ὅχι μόνον νὰ τὸ φυλάξωσι ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ ἀναζωώσωσιν ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς αὐτὴν, ἕως οὔ νὰ φθάσῃ νὰ ἀναλάβῃ τὸ μητρικὸν αὐτῆς βαθὺ καὶ εὐμορφον χρῶμα»¹⁸.

Συχνά, καὶ μὲ ἐλάχιστες παραλλαγές, ὁ Κοραΐς ἐκφράζει αὐτὴ τὴ σκέψη ποὺ, ὅσο ξεπερασμένη νὰ ᾖ καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ἀπὸ γλωσσολογικὴ ἀποψη, ρίχνει ἀρκετὸ φῶς στὴ θέση ποὺ πῆρε στὸ γλωσσικὸ ζήτημα: ἡ ἀρχαία γλῶσσα —κατὰ τὸν Κοραΐ— κράτησε τὴν ἀσύγκριτη ὁμορφιά της ἕως ὅτου ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔμεινε ἐλεύθερος: ὅταν ἡ Ἑλλάδα ἔπεσε στὴ σκλαβιά, ἄρχισε νὰ διαφθείρεται καὶ ἡ γλῶσσα. Δίπλα στὴν ἐθνικὴ τοποθέτηση τοῦ γλωσσικοῦ, παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἠθικὴ ἐρμηνεία τῆς δῆθεν γλωσσικῆς διαφθορᾶς, γιὰ τὴν Κοραΐ αὐτὴ δὲν εἶναι μόνον ἀποτέλεσμα τῆς ἐθνικῆς δουλείας, ἀλλὰ καὶ ἐνδειξὴ ἠθικῆς παρακμῆς. Ἀπ' αὐτὴ τὴ διαπίστωση βγαίνει ἡ συνειδητοποίηση μιᾶς ἀνάγκης: ἡ χαλασμένη γλῶσσα ἀπαιτεῖ θεραπεία παρόμοια μὲ κείνη ποὺ ἀπαιτοῦν τὰ χαλασμένα ἔθνη: «Νομίζω», γράφει σ' ἓνα γράμμα του, «ὅτι ἡ διαφθορὰ τῆς γλώσσης εἶναι συγγενῆς νόσος τῆς διαφθορᾶς τῶν ἠθῶν καὶ, κατὰ τοὺς ἱπποκρατικούς κανόνας, ζητεῖ καὶ συγγενῆ καὶ παρομοίαν θεραπείαν»¹⁹.

¹⁸ Α. Θεοτόκης (πβ. Κ. Σάθα, *Νεοελληνικῆς Φιλολογίας Παράρτημα. Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα 1870, σ. 295), ὁ Ν. Δούκας («Περὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», στὸν τόμο *Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ Διάλογοι τρεῖς*, Βιέννη 1814, σ. 300) καὶ ὁ Μ. Μηνωίδης (*Théorie de la grammaire et de la langue grecque*, Παρίσι 1827, σ. 6, ὅπου γίνεται παραπομπὴ στὸν ἴδιο στίχο τοῦ Μενάνδρου) δὲν ἀφαιρεῖ τίποτε ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν παρατηρήσεων τοῦ Κοραΐ.

¹⁸. Ἑλλιοδώρου *Αἰθιοπικά*, δ.π., σ. οβ'.

¹⁹. Ἀλληλογραφία, δ.π., Β', σ. 180 (6-8-1804, στὸν Ἀλ. Βασιλείου).

Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ διόρθωση τῆς γλώσσας ταυτίζεται γιὰ τὸν Κοραῖ μὲ τὴν διόρθωση τοῦ ἥθους, πού θὰ ὠφελεῖ τοὺς Ἕλληνες, ὄχι μόνον σὰν ἄτομα, ἀλλὰ σὰν ἔθνος. Λέει σὲ κείμενο τοῦ 1812 : «Ἐὰν ἀληθῶς ἐπιθυμῶμεν τὴν διόρθωσιν τῆς γλώσσης, καὶ τὴν ἀπ' αὐτὴν ἀχώριστον διόρθωσιν καὶ δόξαν τοῦ γένους, πρέπει νὰ ἔχωμεν πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ χρυσοῦν Δελφικὸν παράγγελμα ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ [...]. Ἐὰν [...] ἡ βαρβάρωσις τῆς γλώσσης, διαστρέφουσα τὰς ἀληθεῖς ἐννοίας τῶν λέξεων, κατανατᾷ καὶ εἰς τὴν διαστροφὴν τῶν ἡθῶν, ἀκολουθεῖ ὅτι ἡ διόρθωσις αὐτῆς διορθώνει καὶ τὰ ἥθη τοῦ ἔθνους καὶ τὰ κάμνει ἡμερώτερα»²⁰.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἠθικὴ πλευρὰ τῆς διορθωτικῆς τάσης τοῦ Κοραῖ δὲν ἔχει, ἴσως, ἐρευνηθεῖ ὅσο ἔπρεπε. Ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι ὅλα τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Κοραῖ ἐντάσσονται σὲ μία ἀντίληψη πού ὑπακούει σὲ αὐστηρὲς ἠθικὲς ἀρχές. Ὁ πυρήνας τῆς ἀντίληψης αὐτῆς εἶναι ὁ Ἕλληνισμός, πού ὁ Κοραῖς τὸν θεωρεῖ ἀφετηρία τῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ μέσο γιὰ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνύψωση.

Γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἡ διόρθωση ἀφορᾷ διάφορες ἀνθρώπινες λειτουργίες—ἠθικὲς, παιδαγωγικὲς, νομικὲς, φιλολογικὲς— ὅλες συνδεδεμένες μὲ τὴν ἐννοία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας.

Ὁ Πλούταρχος, λόγου χάρι, παρουσιάζει τὸν Σόλωνα ὡς «τῆς πολιτείας διορθωτὴν καὶ νομοθέτην»²¹, καὶ εἶναι δύο ιδιότητες αὐτὲς πού συμβαδίζουν ἀπόλυτα μὲ τὴν ἠθικὴ ἀντίληψη τοῦ Κοραῖ. Ἡ φιλογικὴ ἐπιστήμη τῆς ἀποκατάστασης τοῦ κειμένου θεμελιώνεται, ὅπως εἶναι γνωστό, κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο : μὲ τὴν λέξιν «διόρθωση» οἱ γραμματικοὶ ἐννοοῦν τὴν περίπλοκη καὶ προβληματικὴ διαδικασία τῆς κριτικῆς ἐκδοσης τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους, ὅπου διέπρεψαν ὁ Ζηνόδοτος καὶ ὁ Ἀρίσταρχος²². Ἡ ἐννοία, πάλι, τῆς γλωσσικῆς διόρθωσης ἀρχίζει νὰ προβάλλεται μὲ τοὺς ἀττικιστὲς, καὶ περιορίζεται στὴν ὑπόδειξη τῶν «δοκίμων» συγγραφέων, πού πρέπει ν' ἀποτελέσουν πρότυπο γιὰ

20. Πλουτάρχου *Βίοι Παράλληλοι*, μέρος δ' (Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης τ. ζ'), Παρίσι 1812, σ. δ'-ε', κα'. Πβ. καὶ Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικά*, δ.π., σ. νβ': «Ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα [...] σιμὰ τῶν πολλῶν ἄλλων αὐτῆς προτερημάτων, ἔχει κἀν ποίαν ἐξαιρετον γοητείαν, διὰ τῆς ὁποίας ὄχι μόνον μαλακύνει τὰ ἥθη τῶν νέων, ἀλλὰ καὶ τὰ κάμνει σεμνότερα καὶ σωφρονέστερα», καὶ Ἄτακτα, Δ', σ. ιβ': «Ἐπιθυμεῖς νὰ μορφώσης τοῦ νέου τὴν γλώσσαν; Μόρφωσε πρὸ πάντων τὰ ἥθη του».

21. Σολ. 16.

22. Ὁ Ζηνόδοτος, μάλιστα, ὀνομάστηκε στὴ Σούδα «πρῶτος τῶν Ὁμήρου διορθωτῆς».

μίμηση, και στην αποτροπή από την κοινή συνήθεια²³. Είδαμε παραπάνω πώς πολλοί όροι της αττικιστικής καθαρολογίας ξαναβρίσκονται στον Κοραή, όπου απαντούν και λέξεις —όπως, λόγου χάρη, «καλλωπίζω», «καλλώπισμα», «κανονίζω»— που οι αρχαίοι ρήτορες και γραμματικοί χρησιμοποιούσαν στις συμβουλές τους για το καλό γράψιμο.

Ἡ ελληνική παιδεία τοῦ Κοραῆ δίνει ἐνιαῖο χαρακτήρα στην πολὺ-πλευρῆ λειτουργία τῆς διόρθωσης : διόρθωση τῶν ἡθῶν εἶναι ἡ ἐπιβολὴ τῶν νόμων καὶ τῶν ἡθικῶν ἀρχῶν γιὰ ν' ἀποκατασταθεῖ ἡ ἀρετὴ· διόρθωση τοῦ κειμένου σημαίνει ν' ἀποβάλλουμε ὅσα νόθα στοιχεῖα ἔχουν παρεμφερῆ, ἀπὸ διάφορες αἰτίες, γιὰ ν' ἀποκατασταθεῖ ἡ γνήσια μορφή τοῦ κειμένου. Ἡ διόρθωση τῆς γλώσσας, μὲ τὴ σειρά της, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτη : ἐδῶ δὲ γίνεται πλήρης ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς, γιὰτὶ αὐτὸ θὰ παρέβαινε πολὺ χτυπητὰ τοὺς νόμους τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῶν γλωσσῶν, στην ὁποία ὁ Κοραῆς πιστεύει. Γι' αὐτὸ θὰ ἀρκεστεῖ στὸν ἐνδιάμεσο σταθμὸ ἀνάμεσα στην ἀρχαία καὶ τὴν κοινὴ : οὔτε «ὄμμα», οὔτε «μάτι», ἀλλὰ «ὄμμάτιον». Τέτοιου εἴδους διόρθωση ἀπαιτεῖ ὅμως γνώση τῆς κοινῆς. Σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἀκριβῶς ὁ Κοραῆς δὲν κουράζεται νὰ προτρέπει θερμὰ τοὺς συμπατριῶτες του —καὶ αὐτὴ παραμένει μία ἀπὸ τίς πιὸ θετικὲς πλευρὲς τῆς γλωσσικῆς θεωρίας του. Βέβαια ὁ Κοραῆς, συνιστώντας τὴ μελέτη τῆς κοινῆς ἐπιδιώκει ἄλλους σκοποὺς· βασικά, τὴ γνώση τῆς κοινῆς τὴ θεωρεῖ ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐπιτυχή ἐφαρμογὴ τῆς διόρθωσης, πού πρέπει νὰ ἔχει σὰν κατευθυντήρια γραμμὴ τὴ σωστὴ διάκριση ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα πού εἶναι πραγματικὰ «βάρβαρα» καὶ τὰ ἄλλα πού, παρὰ τὰ φαινόμενα, εἶναι γνήσια ἑλληνικά : «Διόρθωσιν ὀνομάζω τῆς γλώσσης, ὄχι μόνον τὸν μετασχηματισμὸν διαφόρων βαρβαρομόρφων λέξεων, ἀλλὰ καὶ τὴν φυλακὴν πολλῶν ἄλλων, τὰς ὁποίας ὡς βαρβάρους σπουδάζουν νὰ ἐξορίσωσιν ἀπὸ τὴν γλῶσσαν, ὅσοι μετὰ προσοχῆς δὲν ἐρεῦνησαν τὴν φύσιν τῆς γλώσσης»²⁴.

Ἐκινώντας ἀπὸ τὴν πεποίθηση πὼς ἡ γλῶσσα εἶναι χαλασμένη καὶ ἄρρωστη, ἐμπιστεύεται τὴ θεραπεία της στοὺς «πεπαιδευμένους», τοὺς μόνους πού τοὺς θεωρεῖ σὲ θέση νὰ ὀρίσουν κανόνες καὶ νόμους,

23. Στὸν Φρόνιχο ἀφθονοῦν τέτοια παραγγέλματα, ὅπως π.χ. «Διωρία· ἐσχάτως ἀδόκιμον. ἀντ' αὐτοῦ δὲ προθεσμίαν ἔρεις· «Ὁπωροπώλης· τοῦθ' οἱ ἀγοραῖοι λέγουσιν, οἱ δὲ πεπαιδευμένοι ὀπωρώνης, ὡς καὶ Δημοσθένης· «Πτώμα ἐπὶ νεκροῦ τίθεσιν οἱ νῦν· οἱ δὲ ἀρχαῖοι οὐχ οὕτως, ἀλλὰ πτώματα νεκρῶν ἢ οἰκῶν».

24. Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικά*, ὁ.π., σ. μθ' - ν'.

καὶ πού μάλιστα τοὺς ἀποκαλεῖ ἐπανελημμένα «νομοθέτες τῆς γλώσσας». Μπορεῖ ὁ Κοραῆς, γιὰ τὸν ὀρισμὸ αὐτό, νὰ ἔχει ὑπόψη του τὸ ρόλο πού ὁ πλατωνικὸς Κρατύλος ἀποδίδει στὸν νομοθέτη γιὰ τὴ χρῆση τῶν ὀνομάτων²⁵, πάντως ἡ ἔκφραση «νομοθέτης τῆς γλώσσας» κυκλοφορεῖ εὐρύτατα στὴν Εὐρώπη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Στους κύκλους τῆς *Encyclopédie* ἡ ἔκφραση αὐτή, τίς περισσότερες φορές, παίρνει σημασίες πιδ ριζοσπαστικές ἀπ' ὅ,τι στὸν Κοραῆ. Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὸ ἄρθρο «Langue» τοῦ Nic. Beauzée, στὸν ἔνατο τόμο τῆς *Encyclopédie*. Παρὰ τὴ συντηρητικὴ θέση πού ἔχει ἐδῶ ὁ συγγραφέας, σὰν πολεμικὴ ἀπάντηση στὴ θεωρία τοῦ Rousseau, ὁ νομοθέτης τῆς γλώσσας, σ' ἕνα κλασικὸ πιά χωρίο τοῦ ἄρθρου, ἐντοπίζεται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὴ χρῆση : «Ἡ χρῆση [...] δὲν εἶναι ὁ τύραννος τῶν γλωσσῶν, εἶναι ὁ φυσικὸς, ἀναγκαῖος καὶ ἀποκλειστικὸς νομοθέτης τους. Οἱ ἀποφάσεις της ἀποτελοῦν τὴν οὐσία τους»²⁶.

Καὶ ὅμως ὁ γαλλικὸς Διαφωτισμὸς εἶναι, μετὰ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία, ὁ κυριότερος ἐμπνευστὴς τοῦ Κοραῆ, πρὸ παντὸς στὸν τομέα τῶν πολιτικῶν καὶ μορφωτικῶν θεμάτων. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴ γαλλικὴ, καὶ γενικὰ ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ διανόηση, ὁ Κοραῆς παίρνει ἰδέες, ἐπιχειρήματα, στοιχεῖα κάθε λογῆς, ἀλλὰ ἡ ἀξιοποίησή τους δὲν ἀκολουθεῖ μίαν αὐστηρὰ συνεπὴ γραμμὴ²⁷. Στὰ πλαίσια τῶν γλωσσικῶν του

25. Κρατ. 388 d.

26. Σὲ ἄλλο χωρίο ἀπὸ τὸ ἴδιο ἄρθρο διατυπώνεται μίαν ἀρχὴ πού φαινομενικὰ βρίσκει κάποια ἀναπόκριση σὲ μίαν παρόμοια τοῦ Κοραῆ. Λέει ὁ Beauzée : «Ὅταν ἡ κοινὴ χρῆση ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ ἕνα ἄτομο, ἡ ἔκφρασή του ἀρχικὰ θεωρεῖται λάθος [...]. Ἄν ἐκεῖνο τὸ συγκεκριμένο λάθος, ἀπὸ μίαν ἀπὸ κείνες τίς συμπτωματικὰς αἰτίες πού προκαλοῦν τὴν μεταβολὴ τῶν γλωσσῶν, περνᾷ ἀπὸ στόμα σὲ στόμα καὶ ἐπαναλαμβάνεται, παύει τελικὰ νὰ εἶναι λάθος καὶ ἀποκτᾷ τὸ κύρος τῆς χρήσης...». Ὁ Κοραῆς, στὸν *Πρόδρομο τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης*, Παρίσι 1805, σ. ξε'-ξξ', μιλώντας γιὰ τίς «ἀκαταλληλίες» («τὰς ὁποίας ὀνομάζουσι Ἐξαιρέσεις τῶν φυσικῶν κανόνων») καταλήγει στὴν ἀκόλουθη ἐνδιαφέρουσα σκέψη : «Ἄφ' οὗ μίαν φορὰν ἐπικυρῶση τῶν δοκίμων συγγραφέων ἢ χρησῖς τὰς ἐξαιρέσεις, ἢ μεταβολὰς ταύτας, ἔπαυσαν πλέον νὰ ἦναι ἀκαταλληλῆαι καὶ τόσον ἀπέχουν ἀπὸ τὸ νὰ λέγονται Σολοικισμοί, ὥστε γίνονται τῆς γλώσσας Κομψότητες, καὶ κανόνες τοῦ ὀρθῶς λαλεῖν καὶ γράφειν». Ἄν ὅμως καλοεξετάσουμε τὰ δύο χωρία, θὰ βροῦμε ὅτι, ἐνῶ συμπιπτουν στὴ διαπίστωση ὅτι μὲ τὸν καιρὸ τὰ λάθη γίνονται παραδεκτὰ καὶ ἀφομοιώνονται στὴ γλώσσα, διαφέρουν ὥστόσο σὲ μίαν οὐσιαστικὴ λεπτομέρεια : κατὰ τὸν Beauzée, εἶναι ἡ γενικὴ χρῆση πού δίνει κύρος στὰ ἀτομικὰ λάθη, ἐνῶ γιὰ τὸν Κοραῆ μόνο ἡ χρῆση τῶν δοκίμων συγγραφέων τὰ ἐπικυρώνει. Λοιπόν, καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ «συντηρητικὸς» Beauzée βρίσκει πιδ μπροστὰ ἀπὸ τὸν Κοραῆ.

27. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους Ἑλληνες λόγιους τοῦ Διαφωτισμοῦ,

ένδιαφερόντων, έκτός από τή χρησιμοποίηση γνωστών πρωταγωνιστών του Διαφωτισμού, κάνει έντύπωση ή αναφορά σέ μερικούς συγγραφείς, πού οί θεωρίες τους ήταν άρκετά πρωτοποριακές. 'Ανάμεσα σ' αὐτούς εἶναι ὁ Michaelis πού τὸ βιβλίο του *Ἡ επίδραση τῶν ἀντιλήψεων πάνω στη γλώσσα καὶ τῆς γλώσσας πάνω στίς ἀντιλήψεις* εἶχε τόση ἐπιτυχία σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη σὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Αὐτὸ τὸ βιβλίο ἐπιδοκιμάζεται ἀπὸ τὸν Κοραῆ, πού τὸ ἀναφέρει ἐπανειλημμένα²⁸. Οὐσιαστικά, ὁμως, οἱ ἀπόψεις τους διαφέρουν ριζικά. Ὁ Michaelis ὑποστηρίζει πὼς ἡ γλώσσα εἶναι ἀποθήκη τῆς σοφίας τῶν ἐθνῶν πού, κατὰ τὴ γνώμη του, ἐμπλουτίζεται περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἀπλοϊκοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ, παρὰ ἀπὸ τοὺς σοφοὺς, τοὺς ὁποίους μάλιστα κατηγορεῖ ὅτι συχνὰ ἔχουν ἓνα «*génie borné*»²⁹. ὁ Κοραῆς ἀντίθετα, ὅπως εἴπαμε, ἐμπιστεύεται τὴ διάσωση τῆς γλώσσας στὸ ἔργο τῶν «*πεπαιδευμένων*».

Σχετικὰ μ' αὐτὴ τὴ θέση τοῦ Κοραῆ, εἶναι ἀρκετὰ ἐνδιαφέρον καὶ ἀποκαλυπτικὸ ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸν *Πρόδρομο Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης* : «Ὅποιουδήποτε ἔθνους τῆς γλώσσας ἢ Γραμματικὴ ἄλλο δὲν εἶναι εἰ μὴ συλλογὴ τῶν κανόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους γράφει ἢ λαλεῖ, εἰς περίοδον χρόνου τινὰ διωρισμένην, τὸ πλέον πεπαιδευμένον μέρος τοῦ ἔθνους. Ὅταν ἡ γλώσσα [...] ζῆ, οἱ πεπαιδευμένοι τοῦ ἔθνους, δὲν ἔχουν σχεδὸν οὐδεμίαν χρεῖαν τοιαύτης συλλογῆς, ἐπειδὴ αὐτοὶ ἐνομοθέτησαν τοὺς κανόνας τῆς γλώσσας [...]. Ἄλλ' ὅταν ἐξ ἀμελείας τῶν πεπαιδευμένων, ἢ καὶ διὰ τὴν φυσικὴν κλίσιν τοῦ ἀνθρώπου νὰ μεταβαίη ἀπὸ τὴν τελειότητα εἰς τὴν παρακμὴν, οἱ κανόνες τῆς γλώσσας ἀρχίζωσι νὰ παραβαίνονται καὶ νὰ καταφρονῶνται, ὅταν ἡ γλώσσα ἀσθενῇ καὶ τρέχη, νὰ εἴπω οὕτως, εἰς τὸ γῆράς της, τότε μέρος ἀπὸ τὸ ἔθνος, προθυμούμενοι νὰ ἐμποδίσωσι τὸν θάνατον τῆς γλώσσας, εἰς τὴν ὁποίαν ἔγραψαν οἱ

πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἐκλεκτισμὸ στὴ χρησιμοποίηση τῶν δυτικῶν πηγῶν: πβ. σχετικὰ Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, «Γλωσσολογικὰ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ἀφιέρωμα στὸν Ε. Παπανοῦτσο*, Ἀθήνα 1980, σ. 399-411.

28. *Πλουτάρχου Βίοι*, δ.π., ΣΤ', σ. ζ', σημ. 1· σ. η'-θ', σημ. 1· σ. ι', σημ. 1· σ. ιε', σημ. 1· σ. ιζ', σημ. 1· σ. ιζ', σημ. 1-2· σ. κδ', σημ. 2· σ. κζ', σημ. 1. Τὸ βιβλίο τοῦ Michaelis, πού πῆρε τὸ βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου τὸ 1759, δημοσιεύθηκε γερμανικὰ τὸ 1760 καὶ γαλλικὰ (μὲ προσθήκες, σημειώσεις καὶ διορθώσεις) τὸ 1762. Σ' ἓνα γράμμα του στὸν Ἄλ. Βασιλείου (19-3-1812, *Ἀλληλογραφία*, δ.π., Γ', σ. 192) ὁ Κοραῆς δίνει σωστὲς πληροφορίες καὶ διακρίσεις ἀνάμεσα στίς δύο ἐκδόσεις.

29. J.D. Michaelis, *De l'influence des opinions sur le langage, et du langage sur les opinions*, σ. 27 (πβ. *Πλουτάρχου Βίοι*, δ.π., σ. κζ', σημ. 1).

δοξάσαντες τὸ ἔθνος, συλλέγουσιν ἀπ' αὐτῶν τὰ συγγράμματα ὅσας τὰς χρήσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἐκεῖνοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συμφωνοῦν [...] καὶ κάμνουσιν οὕτω τὴν λεγομένην Γραμματικὴν»³⁰.

Ἐδῶ φαίνεται καθαρά πῶς ὁ Κοραῆς τὴ γλῶσσα τὴ βλέπει ἀπὸ μία, θὰ λέγαμε, βιολογικὴ σκοπιὰ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ γλῶσσες, ὅπως ὅλοι οἱ ζωντανοὶ ὀργανισμοί, ἀφοῦ φτάσουν στὴν ὀριμότητα, γερνοῦν καὶ φθείρονται. Φυσικὰ ὁ Κοραῆς, μιλώντας ἀόριστα γιὰ γλῶσσες, ἔχει στὴ σκέψη του τὴν πορεία τῆς ἑλληνικῆς. Ἔτσι, ὅμως, ἀντισταθμίζεται ἀρνητικὰ ἢ προδρομικὴ του συνείδηση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας πού, ὅπως σωστὰ ἔχουν παρατηρήσει οἱ μελετητὲς τοῦ Κοραῆ, τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστὲς τῆς ἐποχῆς του. Ἄλλωστε, καὶ ἡ διαχρονικὴ του θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς, ἀπὸ αἰσθητικὴ σκοπιὰ, κινεῖται μέσα στὰ πλαίσια τῆς διαδομένης τότε ἀντίληψης τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, πού δὲν ἀναγνώριζε στὴ μετακλασικὴ Ἑλλάδα ἀξιόλογα πνευματικὰ ἐπιτεύγματα.

Καὶ γυρίζουμε πάντα στὸ ἴδιο σημεῖο, στὴν Ἑλλάδα. Ὅπως γιὰ τὰ ἄλλα φιλολογικὰ του ἐνδιαφέροντα, ἔτσι καὶ στὰ γλωσσικά, τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα τροφοδοτεῖ γενναιόδωρα καὶ αὐθόρμητα τὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ. Ἡ εὐκολία τοῦ ν' ἀντλεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους τὴν τεκμηρίωση στὰ ἐπιχειρήματά του, ἀκόμα καὶ γιὰ θέματα πού τὰ ἔχει ἐντοπίσει ὁ σύγχρονος προβληματισμός, δὲν προέρχεται μονάχα ἀπὸ τὴν οἰκειότητα πού νιώθει ὁ κορυφαῖος κλασικὸς φιλόλογος μὲ τὴν ἑλληνικὴ γραμματολογία. Μεγάλο ρόλο σ' αὐτὴ τὴν προτίμηση παίζει καὶ ὁ ἔντονος δεσμός —πνευματικὸς, αἰσθηματικὸς, πατριωτικὸς— πού τὸν ἐνώνει μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Κοραῆς παρακολουθεῖ μ' ἐνδιαφέρον, ἀπὸ ἕνα παρατηρητήριο ἐξαιρετικὰ προνομιοῦχο ὅπως εἶναι τὸ Παρίσι τῆς ἐποχῆς του, τὰ ἀνακαινιστικὰ ρεύματα. Ἄλλὰ τὰ πνευματικὰ ἐρεθίσματα πού δέχεται ἀπ' ἔξω τὰ περνάει ἀπὸ ἕνα ἑλληνικὸ φίλτρο πρὶν τὰ κάνει δικὰ του. Ἄλλωστε καὶ ἡ ἑλληνομάθειά του διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ ἐκείνη τῶν Εὐρωπαίων λογίων. Τὰ κίνητρα πού τὸν κάνουν νὰ στρέφεται μὲ πάθος στὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας δὲν ταυτίζονται μόνο μὲ τὸ θαυμασμὸ γιὰ τὸ ἔνδοξο παρελθόν της· στὴν ἑλληνικὴ παιδεία ὁ Κοραῆς τοποθετεῖ τὴ ρίζα καὶ τὴν οὐσία τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του.

Στὶς γλωσσικὲς θεωρίες, παρὰ τὴ δηλωμένη ροπή του πρὸς τὴ «φιλοσοφικὴ» γραμματικὴ, δὲν τὸν ἐνδιαφέρει τόσο ἡ ἐρμηνεία τῆς γλωσσικῆς λειτουργίας, ὅσο ἡ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας —σ' ὅλη τὴν

30. *Πρόδρομος*, β.π., σ. γ'-δ'.

ιστορική της διαδρομή— και τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα. Ἄν τελικὰ ἡ θέση του σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο σημεῖο εἶναι λανθασμένη, παραμένει ἡ θεμελιακὴ του συμβολὴ στὸν τομέα τῶν λεξικογραφικῶν, σημασιολογικῶν καὶ ἔτυμολογικῶν σπουδῶν γύρω ἀπὸ τὴν κοινὴ. Οἱ ἔτυμολογικὲς του ἔρευνες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία ἢ ὄχι τῶν εἰκασιῶν του γιὰ τὴν προέλευση πολλῶν λέξεων, φανερώουν τὴ μεγάλη διορατικότητά του στὴ χρῆση πηγῶν καὶ βοηθημάτων. Σχετικὰ μὲ τοὺς νεότερους, ἂν ἡ ἀναφορὰ του στὸν Ménage³¹ ἀποτελεῖ τὸν ἀναπόφευκτο φόρο στὴν παραδοσιακὴ φιλολογία, τὴν ἀναγνώριση τῆς σημασίας τῶν ἔτυμολογικῶν θεωριῶν τοῦ Leibnitz³² θὰ τὴν ζήλευαν ἀρκετοὶ σημερινοὶ γλωσσολόγοι. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἀρχαίους, ἡ προτίμησή του γιὰ τοὺς Στωϊκοὺς χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐξαιρετικὴ ἐπικαιρότητα, μετὰ τίς σχετικὲς ἔρευνες τῶν τελευταίων ἐτῶν³³. Ἀπὸ τὴ Στωϊκὴ παράδοση, ἐκτὸς ἀπὸ τόσα ἄλλα στοιχεῖα, δανεῖζεται τὸ γνωστὸ ἀξίωμα ποὺ ἀπαντᾷ συχνὰ στὰ κείμενά του («ἀρχὴ παιδεύσεως ἢ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις»). Καὶ μόνον ἡ ἐπιλογὴ αὐτῆς τῆς σκέψης ἀποκαλύπτει πλήρως πόσο βαθιὰ εἶχε διεισδύσει ὁ Κοραῆς στὴ στωϊκὴ γλωσσικὴ θεωρία.

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς γλωσσολογίας παρουσιάζει ἐπίσης μία προγραμματικὴ του δήλωση στὸν ἕκτο τόμο τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης : «Πρέπει νὰ ἐρευνήσωμε τί ἐσήμαινε πᾶσα μία ἀπ' αὐτὰς τὰς λέξεις εἰς τοὺς προγόνους ἡμῶν, τί ἐκατάντησε νὰ σημαίνει εἰς ἡμᾶς, καὶ τίς εἶναι ἡ κυρία τῆς σημασία, παραβαλλομένης μὲ τὰς ἀναλόγους τῶν φωτισμένων ἐθνῶν λέξεις»³⁴. Ἐδῶ, δηλαδή, ὁ Κοραῆς προτείνει γιὰ τὰ νεοελληνικά, ὄχι μόνον τὴ διαχρονικὴ ἔρευνα —πράγμα ἤδη ἀρκετὰ σημαντικὸ— ἀλλὰ καὶ τὴ συγκριτικὴ μελέτη μὲ τίς σύγχρονες ξένες γλῶσσες, σὲ μία ἐποχὴ ποὺ ἡ συγκριτικὴ γλωσσολογία δὲν εἶχε ἀκόμα καθιερωθεῖ κατὰ τρόπο συστηματικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ.

31. Πβ. π.χ. *Πλουτάρχου Βίοι*, β.π., σ. 17'.

32. *Ὁ.π.*

33. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κοραῆς περιορίζει τὴ σπουδαιότητα τῆς στωϊκῆς γλωσσικῆς σκέψης κυρίως στὴν ἔτυμολογικὴ ἔρευνα, δὲν μειώνει τὴν ἀξία τῶν προσανατολισμῶν του.

34. *Ὁ.π.*, σ. 18'. Ὁ Κοραῆς συμπληρώνει τὴν προτροπὴ αὐτὴ μὲ τὴν παραπομπὴ σ' ἓνα χωρίο τοῦ Ἐπικτήτου (*Ἀρριανοῦ Διατριβαὶ Ἐπικτήτου*, Β', Παρίσι 1827, σ. 18'), καὶ μὲ ἐξαιρετικὴ δευδερκεια ἐντοπίζει τὴ μεγάλη σημασία του στὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν «παρακολούθηση» καὶ στὴ «χρῆση» τῶν ὀνομάτων : «Πόθεν οὖν ἀρξασθαι δεῖ;... Ἐρῶ σοι, ὅτι πρῶτον δεῖ σε τοῖς ὀνόμασι παρακολουθεῖν... Πῶς οὖν χρῶμαι αὐτοῖς; Οὕτως ὡς οἱ ἀγράμματοι ταῖς ἐγγραμμάτοις φωναῖς, ὡς τὰ κτήνη ταῖς φαντασίαις· ἄλλο γάρ ἐστιν χρῆσις, ἄλλο παρακολούθησις».

Οἱ ἑλληνικὲς πηγὲς τοῦ Κοραῆ δὲν περιορίζονται στὴ Στοά. Ἐπανειλημμένα ἀναφέρεται στὸν Πλάτωνα, στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὴ μεταγενέστερη παράδοση, ὄχι μόνον τῆ φιλοσοφικῆ, ἀλλὰ καὶ τῆ ρητορικῆ καὶ γραμματικῆ. Πολὺ εὐαίσθητος καὶ στὰ προβλήματα ὕφους³⁵, ὁ Κοραῆς παραπέμπει συχνά, ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους, στὸν Ἀπολλώνιο τὸν Τυανέα³⁶ καὶ στὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσεά³⁷.

Τὰ φιλολογικὰ ἐφόδια τοῦ Κοραῆ, παλιὰ καὶ νέα, ἢ πολυμάθειά του, οἱ δημοκρατικὲς του ἰδέες — ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες θὰ τὸν τοποθετοῦσαν φυσιολογικὰ στὴ δημοτικιστικὴ παράταξη, ὅπου τὸ κύρος του θὰ τοῦ ἐξασφάλιζε εὐκόλα τὸ προβάδισμα. Ἄντὶ γι' αὐτὸ υἰοθέτησε τὴ συμβιβαστικὴ «μέση ὁδὸ» μὲ τὴν περίεργη ἐρμηνεία τῆς διόρθωσης καὶ τὰ ἀκόμα πιὸ περίεργα γλωσσικὰ ὑβρίδια ποὺ ἦταν ὁ καρπὸς τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς.

Στὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀναπτύξαμε ἔως τώρα γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴ θέση αὐτῆ τοῦ Κοραῆ θὰ προσθέσουμε, τελειώνοντας, ἓνα ἀκόμα συλλογισμό.

Ὅπως δὴποτε δὲ μπορεῖ νὰ μὴν εἶχε κάποιο βᾶρος στοὺς προσανατολισμούς του τὸ γεγονός ὅτι πέρασε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του στὸ ἐξωτερικόν. Μία τέτοια ἐμπειρία συνεπάγεται πολλαπλὲς ἐπιπτώσεις, ἄλλες ψυχολογικὲς καὶ ἄλλες σχετικὲς μὲ τὴ γλωσσικὴ λειτουργία. Ὡς πρὸς τὶς τελευταῖες, εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι ἡ μόνιμη διαμονὴ στὸ ἐξωτερικὸ ἀπαμβλύνει τὸ γλωσσικὸ αἰσθητήριον, ποὺ ἔχει ἀνάγκη νὰ τρέφεται ἀπὸ τὴ συνεχῆ ἐπαφὴ μὲ τὸ ρευστὸ μάγμα τοῦ καθημερινοῦ γίνεσθαι τῆς γλώσσας. Ἀποτελεῖ μάλιστα περίεργο καὶ μοναδικόν, ἴσως, φαινόμενον ὅτι στὸ ἑλληνικὸ γλωσσικὸ ζήτημα ἔχουν παίξει κατὰ καιροὺς ρόλο πρωταγωνιστῶν τόσο διανοούμενοι ποὺ ἔζησαν στὸ ἐξωτερικὸ ἢ σὲ κέντρα τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς. Σχετικὰ μὲ τὶς ψυχολογικὲς ἐπιπτώσεις, εἶναι περιττὸ νὰ ὑπογραμμιστεῖ τί διαστάσεις μπορεῖ νὰ πάρει ὁ αἰσθηματικὸς δεσμὸς μὲ τὴν πατρίδα γιὰ ἓναν ἄνθρωπον τόσο περῆ-

35. Ἀπὸ τὶς πολυάριθμες σχετικὲς παρατηρήσεις του, περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει αὐτὴ ποὺ κάνει γύρω ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ὕφος κάθε συγγραφέα (Ἡλιόδωρον *Αἰθιοπικά*, σ. ξ'), ὅπου εἰσάγει καὶ μία πρωτότυπη παρομοίωση: «Καθὼς ἔχει προσώπου χαρακτῆρα διάφορον εἰς ἀπὸ τὸν ἄλλον, ὡσαύτως φυσικὰ καὶ λόγου χαρακτῆρα διάφορον πρέπει νὰ ἔχη».

36. Ὁ.π., σ. ξ' ἐπ.

37. Πβ. π.χ. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., Β', σ. 324 (9-5-1806, στὸν Ἄλ. Βασιλείου, ὅπου ἀναφέρει καὶ τὸν Buffon), Γ', σ. 57 (24-9-1810, στὸν Ἄλ. Βασιλείου), Γ', σ. 303 (24-6-1814, στὸν Βαρδαλάχο).

φανο για τήν καταγωγή του και τόσο πολύ έμποτισμένο από έλληνισμό, όπως ήταν ο Κοραΐς.

Αυτός ο πατριωτικός ζήλος και η υπέρμετρη αγάπη του στο πνεύμα τής αρχαίας Ελλάδας τον εμπόδισαν ν' αντιμετωπίσει το πρόβλημα τής ελληνικής γλώσσας σαν πρόβλημα καθαρά γλωσσικό, απαλλαγμένο από αισθητικές προκαταλήψεις και ιδεολογικές επιδομές. Άνεξάρτητα από τί ήταν πραγματικά χρήσιμο στον ελληνικό λαό τής εποχής του, ο Κοραΐς πίστευε ακράδαντα ότι οι ιδέες του στο γλωσσικό ανταποκρίνονται απόλυτα στις έθνικες ανάγκες.

Μπροστά σ' αυτές τις ανάγκες όλα τα άλλα ζητήματα, για τον Κοραΐ, περνούσαν σε δεύτερη μοίρα. Άκόμα και τα συγγραφικά και ρητορικά τεχνάσματα, αν δεν έξυπηρετούσαν έθνικούς σκοπούς, τα θεωρούσε περιττά και άχρηστα. Αυτή ακριβώς ήταν και η αρχή που συνιστούσε, με κατηγορηματικό τρόπο, στους «φιλογενείς διδασκάλους» να έντυπώσουν στη συνείδηση τών νέων: «Μία μόνη ρήσις, μία μόνη περίοδος, ήτις δέν ώφελει τὸ γένος μικρόν ἢ μέγα τί ποτε, εἶναι ματαιοπονία, εἶναι φλυαρία»³⁸.

---

38. *Ἠλιοδώρου Αἰθιοπικά*, σ. νε'

ΝΤΙΝΟΣ ΓΕΩΡΓΟΥΔΗΣ

ΤΑ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ

Ἀνάλυση περιγραφική τῆς «γλωσσογραφίας» του

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

1.1. Ἡ χρήση τῶν δύο ὄρων *λεξικογραφικά* καὶ *γλωσσογραφία* στὸν τίτλο τῆς ἀνακοίνωσής μου ἐπιβάλλει μερικὲς προκαταρκτικὲς διασαφήσεις, προκειμένου νὰ προσδιοριστῆ λεπτομερέστερα ἢ ἀντίστοιχη φιλολογικὴ καὶ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Κοραΐ.

1.2. Ἀκολουθώντας τὴν δική του ὀρολογία, θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε ἀπλῶς γιὰ *γλωσσογραφία*, μιὰ καὶ τὸν ὄρον αὐτὸ χρησιμοποιοῦ ὁ ἴδιος γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὸ περιεχόμενο τῶν *λεξικογραφικῶν* δοκιμῶν του.

1.3. Θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε ἀκόμη καὶ γιὰ *ἄτακτα*, ὄρο πού ὡς γενικὸς τίτλος κοσμεῖ τὴν τελευταία συγκροτημένη ἐκδοτικὴ προσπάθειά του. Ἡ λέξη σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση πρέπει νὰ ληφθεῖ ὄχι ὡς ἀπόδοση τοῦ γαλλικοῦ *mélanges* ἀλλὰ ὡς ἀναβίωση τοῦ ἀρχαίου ὄρου *ἄτακτα*, πού, μὲ τὶς ἐναλλακτικὲς ἐκφορὲς *γλῶσσαι* καὶ *ἄτακτοι γλῶσσαι*, φέρεται κατὰ παράδοση ὡς τίτλος τοῦ ἔργου τοῦ γλωσσογράφου Φιλίτα τοῦ Κώου. Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ λογιζόταν στὴν ἀρχαιότητα ὡς σπουδαία συναγωγὴ σπάνιων, διαλεκτικῶν, τεχνικῶν καὶ μάλιστα ὀμηρικῶν λέξεων.

1.4. Εἶναι λοιπὸν ὁ Κοραΐς ἓνας ἀντίστοιχος νεότερος *γλωσσογράφος* καὶ *συντάκτης ἀτάκτων ἢ γλωσσῶν ἀτάκτων*; Ἄν πάρουμε τὴν λέξη *γλωσσογράφος* στὴν ἀρχαία τῆς σημασία, βεβαίως ὄχι. Ὡς *γλωσσογράφος* ὀρίζεται ὁ ἐρμηνευτὴς *γλωσσῶν*, δηλαδὴ *δυσερμηνευτων* γενικὰ λέξεων. Τὸ ἐπίθετο πάλι *γλωσσογραφικός*, πού λείπει ἀπὸ τὰ *λεξικά* τῆς ἀρχαίας, καταγράφεται ὡς νεολογικὴ λέξη ἀπὸ τὸν Σ. Κουμανοῦδη στὴν *Συναγωγὴ* του, μὲ ἔνδειξη «Ἄδ. Κοραΐς 1829», μαζί

μέ τον χρονολογικά άπροσδιόριστο όρο γλωσσογραφία. Άν προσθέσουμε τó έτος 1829 δίπλα στην ένδειξη «Άδ. Κοραΐς» (μια και ή λέξη αναφέρεται στón πρόλογο τού 2ου τόμου τών *Άτάκτων*) έχουμε περίπου τó ιστορικό τών τριών όρων. *Γλωσσογράφος*, λέξη άρχαία πού σημαίνει τόν «έρμηνευτή γλωσσών», *γλωσσογραφία* και *γλωσσογραφικός* ίσως νεότερα και μάλλον κοραϊκά. Οί νεότερες όμως λέξεις δέν μπορούν νά έρμηνευτούν μέ βάση την άρχαία σημασία. Έδω ή κατά παραγωγή αναλογία δέν βοηθάει. Τουλάχιστο για τούς κοραϊκούς νεολογισμούς τó περιεχόμενό τους πρέπει, ειδικότερα, μέ βάση την χρήση τους, νά προσδιοριστεί. Όπως μās τó έπιτρέπει ή «γλωσσογραφική» πρακτική τού Κοραΐ, ή *γλωσσογραφία* θά μπορούσε νά όριστεί «ώς μία πρώτη περιγραφική έρμηνεία λέξεων, ύστερα άπό μία πρώτη σχετικά μή συστηματική συναγωγή». Κοντολογής, ως τó προκαταρκτικό στάδιο τής λεξικογραφίας, ως *άτυπη λεξικογραφία*.

1.5. Για νά συντομεύουμε λοιπόν στά όσα θά αναπτυχθούν παρακάτω, ó όρος *λεξικογραφία* αντικατασταίνει τó κοραϊκό *γλωσσογραφία*, ó δέ τίτλος *Άτακτα* αναφέρεται άποκλειστικά στά λεξικογραφικά μέρη τού πεντάτομου έργου.

2. ΤΑ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΑ «ΕΡΓΑ»

2.1. Όστερα άπό τις προκαταρκτικές αυτές διευκρινίσεις, άς δούμε ποιά είναι ή ποιά μπορούν νά θεωρηθούν ως *λεξικογραφικά* τού Κοραΐ.

2.2. Σέ ένα *πρώτο επίπεδο*, πού θά μπορούσε νά όνομαστει *επίπεδο τού ύλικού*, οί σημειώσεις, τά παρασέλιδα σχόλια στón Δουκάγγιο και τόν Σομαβέρα. Όσες άπό αυτές έξεδόθηκαν άποτελούν τις περισσότερες φορές την έμβρυακή μορφή μιās λεξικολογικής παρατήρησης, την προοπτική μιās έτυμολογίας, τó προσχέδιο στίς καλύτερες περιπτώσεις ένός λήμματος.

2.3. Σέ *δεύτερο επίπεδο*, τó επίπεδο θά λέγαμε τού *λεξικογραφικού εργαστηρίου*, ή μάζα τής «γλωσσογραφικής ύλης» τών *Άτάκτων*, ή κατανεμημένη σέ τρεις ένότητες, σέ τρία *άλφάβητα*. Τó *Πρώτο άλφάβητο* άποτελεί μέρος τού 2ου τόμου τών πεντάτομων *Άτάκτων* (1829), τó *Δεύτερο* συναπαρτίζει τά 2 μέρη τού τετάρτου τόμου (1832) και τó *Τρίτο* καταλαμβάνει όλο τó πρώτο μέρος τού πέμπτου τόμου (1835). Άς σημειωθεί πώς μόνο τó *Πρώτο άλφάβητο* φέρνει τόν επίτιτλο «Γλωσσογραφικής ύλης δοκίμιον». Μεταφρασμένα σέ τυπωμένη επιφάνεια, τά Τρία άλφάβητα καλύπτουν τόν έπιβλητικό άριθμό τών 1510 σελίδων.

2.4. *Τρίτο επίπεδο*, τó επίπεδο τού *άποτελεσμένου προϊόντος*,

κρυστάλλωση τῆς λεξικογραφικῆς μεθόδου καὶ βούλησης, ἀποτελοῦν τὰ ὑποδείγματα ἄρθρων λεξικοῦ ποὺ παραθέτει στὴν ἔκδοση τοῦ Πλουτάρχου. Σὲ δύο περιπτώσεις ὁ Κοραῆς, τὸ 1809 καὶ τὸ 1811, δίνει ἐνσωματωμένα μέσα στοὺς ἀντίστοιχους «Αὐτοσχέδιους Στοχασμούς» του δείγματα τοῦ λεξικοῦ τῆς κοινῆς γλώσσας, ὅπως ὁ ἴδιος εἶχε συλλάβει τὴν σύνταξή του.

2.5. Ἡ πρώτη παράθεση περιλαμβάνει 8 λήμματα, πλήρως ἐπεξεργασμένα, ἢ δὲ ἐπιλογή τους εἶναι τέτοια ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ ἔχει μιὰν ἀρκετὰ εὐρεία δειγματοληπτικὴ σειρά. Βασικὲς λέξεις ὅπως *ἄνθρωπος*, *βλέπω*, μὲ μεγάλες δυνατότητες ἐπεξεργασίας, σημασιολογικῆς καὶ φρασεολογικῆς, λέξεις ὅπως *ἐξηλόνω* καὶ *θιάσον*, πλαίσια γιὰ ἐτυμολογικὲς ἀπόπειρες, δίνουν στὸν Κοραῆ τὴν εὐκαιρία νὰ ἀπλώσει πλούσια τὴν συσσωρευμένη γλωσσικὴ του ἐμπειρία. "Ὅλα τὰ λήμματα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἐπεξεργασμένες καὶ βελτιωμένες μορφὲς λημμάτων ποὺ καταχωρίζονται σὲ πιδὸ πρωτόγονη μορφή στὸ *Πρῶτο ἀλφάβητο* (1829).

2.6. Ἡ δευτέρη παράθεση, πλουσιότερη, περιλαμβάνει 45 λήμματα. Ἡ ἐπιλογή περιέχει λέξεις βασικὲς, ὅπως *ἀγαπῶ*, *ἀλήθεια*, *ἀφίνω*, *βίος*, λέξεις ἐτυμολογικὲς ἐνδιαφέρουσες ὅπως *ἀγνόκλημα*, *ἀστροπελέκι*, σειρὲς συνθέτων ὅπως *ἀργόγλωσσος*, *ἀργολογῶ*, *ἀργομιλῶ*, *ἀργοπορῶ*, *ἀργοπροπατῶ*, λέξεις πρόσφορες σὲ ἐγκυκλοπαιδικὲς προεκτάσεις ὅπως ἡ λέξις *ἄμβων*. Ἀπὸ τὶς 45 λέξεις, οἱ 29 ὑπάρχουν πάλι σὲ πρωτόγονη μορφή στὸ *Πρῶτο*, *Δεύτερο* καὶ *Τρίτο ἀλφάβητο*, οἱ 16 ὑπόλοιπες ἀπουσιάζουν.

2.7. Οἱ λέξεις καὶ τῶν δύο παραθέσεων σὲ ἀπόλυτη ἀλφαβητικὴ σειρά ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν λέξι *ἄβια* καὶ καταλήγουν στὴν λέξι *θιάσον*. Κατὰ στοιχεῖο, 40 ἀνήκουν στὸ Α, 10 στὸ Β, 1 στὸ Γ, 1 στὸ Ε καὶ 1 στὸ Θ.

Οἱ σχολαστικὲς αὐτὲς λεπτομέρειες ἄς κρατηθοῦν, μιὰ καὶ θὰ χρειαστοῦν παραπέρα ὡς ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, σχετικὰ μὲ τὴν σύνθεση τῶν *Ἀτάκτων*.

2.8. Ἐδῶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ σταματήσει. Ὁ ὄγκος τοῦ λεξικογραφικοῦ ὕλικου εἶναι τόσος, ποὺ ξεπερνάει καὶ τὰ πιδὸ αὐστηρὰ ὄρια ποὺ θ' ἀπαιτοῦσε ἡ συγκρότηση ἐνὸς «σώματος», πρόσφορου γιὰ μελέτη καὶ γενικευτικὲς ἐκτιμήσεις. Ἡ παρουσία ὅμως τῆς «προβληματικῆς» λέξης εἶναι τόσο συχὴ στὰ κείμενα τοῦ Κοραῆ, ὥστε ὁ ἀποκλεισμὸς κατηγορίας ὀλόκληρης δεδομένων ἀπὸ τὸ «σῶμα» αὐτό, πρέπει ν' ἀποτελεῖ προκαταρκτικὸ μεθοδολογικὸ αἶτημα. Παίρνοντας τὸν ὄρο *γλωσσογραφία* στὴν ἔννοια ποὺ τοῦ δώσαμε παραπάνω, πρέπει

ν' αποκλειστούν οι διάσπαρτες στα έργα του και στα γράμματά του λεξικολογικές παρατηρήσεις. Όσο κι αν η συναγωγή τους είναι χρησιμη, ή λεξικογραφική τους υπόσταση δεν είναι ιδιαίτερα προσδιορισμένη. Πρόκειται κυρίως για σχόλια και έρμηνειές φιλολόγου που σπέρνονται άφθονα στις σελίδες του και που βρίσκουν άργότερα την θέση τους σε συστηματικότερες συνθέσεις.

2.9. Πρέπει επίσης ν' αποκλειστεί ή "Υλη τοῦ γαλλογραιικουῦ λεξικοῦ, παρά την σημασία που τοῦ ἔδινε ο Κοραῆς και τις φροντίδες που ἔδειξε για την ἔστω και μεταθανάτια ἔκδοσή του. Δὲν ἀποτελεῖ παρά ἐπιλογή, ἀρκετὰ αὐθαίρετη, μικροῦ σχετικὰ ἀριθμοῦ λέξεων με την ἑλληνικὴ ἢ προτεινόμενη νεολογικὴ ἀπόδοσή του. Πολλὲς ἀπὸ τις ἑλληνικὲς λέξεις γίνονται ἐπίσης ἀντικείμενο διαπραγματεύσεως στις σελίδες τῶν Ἀτάκτων.

3. ΤΑ ΤΡΙΑ ΑΛΦΑΒΗΤΑ

3.1. Προβαίνω τώρα σε μιὰ συνεπτυγμένη ἀνάλυση τῶν διαρθρωτικῶν στοιχείων τοῦ περιεχομένου τῶν *Τριῶν Ἀλφαβήτων*. Τὰ ἀλφάβητα αὐτὰ ἀναφέρονται στὴν ἀνάλυση ἀδιακρίτως ὡς Ἀτακτα, ἢ ὡς τὸ ἔργο. Παραδείγματα δὲν θὰ δοθοῦν, μιὰ και ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπὶ μέρους ζητημάτων και κριτηρίων εἶναι συνάρτηση τοῦ χρόνου που θὰ τῆς ἀφιερῶσουμε. Σημειῶνω, ὅτι ἡ εἰδικὴ ὁρολογία περιορίστηκε στὸ αὐστηρῶς ἐλάχιστο.

3.2. Τὰ Ἀτακτα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀνομοιογενὲς λεξικογραφικὴ δοκιμὴ, σε τρεῖς αὐτόνομες ἐνότητες, προοριζόμενη για Ἑλληνες και ἐν μέρει για ξένους, ἀναφερόμενη στὴν κοινὴ ὁμιλουμένη, ἀλλὰ και γραφομένη νέα ἑλληνικὴ, με σκοπὸ ὄχι μόνο τὴν κατανόηση, ἀλλὰ και τὴν ἀναπαραγωγή τῆς γλώσσας αὐτῆς. Οἱ τρεῖς λεξικογραφικὲς ἐνότητες περιέχουν κυρίως τὸ παραδοσιακὸ κοινὸ ὀνοματολόγιο με ἐλάχιστες λεξικὲς μονάδες ἀναφερόμενες σε νεοτερικὲς ἔννοιες τῆς ἐποχῆς. Ἐνδεχόμενα διδάγματα τῆς τότε γλωσσικῆς ἐπιστήμης εἶναι δυσδιάκριτα.

3.3. Στις ἐκάστοτε εἰσαγωγὲς τῶν Τριῶν ἀλφαβήτων γίνεται εὐκρινὲς ὁ σκοπὸς τοῦ ἔργου. Μελέτη τῆς κοινῆς νέας ἑλληνικῆς για καλύτερη κατανόηση τῆς ἀρχαίας, και κατ' ἀντανάκλαση διόρθωση τῆς νέας με βάση τὴν καλὴ γνώση τῆς ἀρχαίας. Ἡ διόρθωση τῆς κοινῆς δὲν συνεπάγεται τὸν ἐξαρχαισμό της, γνώση δὲ τῆς ἀρχαίας δὲν ὀδηγεῖ (ἢ δὲν πρέπει νὰ ὀδηγεῖ) στὴν ἀναβίωσή της.

3.4. Πηγὲς τῶν Τριῶν ἀλφαβήτων εἶναι κυρίως ὡς πρὸς τὸ ὄνο-

ματολόγιο τὰ προγενέστερα λεξικά, ἰδιαίτερος ὁ Δουκάγγιος (1688) καὶ ὁ Σομαβέρας (1709), ἐνίοτε τὸ *Τρίγλωσσο* λεξικὸ τοῦ Βεντότη (1790) καὶ ὁ Βάιγγελ (1796). Στὸ *Τρίτο ἀλφάβητο* εἶναι γνωστὸ καὶ τὸ *Ἑλληνογαλλικὸ λεξικὸ* τοῦ Ντεεκ (1825). Τὸ ἀναφερόμενο ὡς «ἀδέσποτο γραικογερμανικὸν» εἶναι μὲ κάθε πιθανότητα τὸ *Γραικογερμανοῖταλικὸ* τοῦ Βάιγγελ (1796). Ἀναφέρονται χωρὶς νὰ εἶναι ἐμφανῆς ἡ χρῆση τους τὰ λεξικά τοῦ Σ. Πορκίου (1635) καὶ τοῦ Γερ. Βλάχου (ἀ' ἔκδ. 1659). Ἄγνωστο παραμένει στὸν Κοραῆ τὸ *Ἰταλοελληνικὸ* τοῦ Τζερμάνο (1622), δὲν ἀναφέρονται δὲ μικροτέρων διαστάσεων λεξικογραφικὰ ἔργα. Στὸ *Πρῶτο ἀλφάβητο* γίνεται ἐπίσης εὐρεία χρῆση κειμένων τῆς πρώιμης νεοελληνικῆς γραμματείας.

Ὡς πηγὲς μποροῦν ἐπίσης νὰ θεωρηθοῦν καὶ τὰ ἔργα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς καὶ τῆς βιβλικῆς γραμματείας, ἀφοῦ ἡ παράθεση καὶ ἡ ιστορικολογιστικὴ ἐπεξεργασία χωρίων ὀδηγεῖ στὴν λεξικογραφικὴ παρουσίαση τῆς νεοελληνικῆς.

3.5. Ὡς πρὸς τὸν τρόπο τῆς σύνταξης, ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἄρθρων εἶναι διαφόρου βαθμοῦ πληρότητας στὰ *Τρία ἀλφάβητα*. Πιὸ ἐπιλεκτικὴ, λεπτομερὴς καὶ ἀρχιτεκτονημένη στὸ *Πρῶτο*, γίνεται συσσωρευτικὴ καὶ παραθετικὴ στὸ *Δεύτερο*, γιὰ νὰ καταλήξει σὲ ἀπλὴ συναγωγὴ, ἰδίως βοτανικῶν ὄρων, στὸ *Τρίτο ἀλφάβητο*.

3.6. Ἡ *γραμματικὴ θεωρία*, ποὺ διακρίνεται ἐμμέσως στὸ ἔργο, εἶναι ὡς πρὸς τὶς κατηγορίες τῆς ἡ παραδοσιακὴ γραμματικὴ, ἐμπλουτισμένη μὲ διδάγματα τῆς γενικῆς γραμματικῆς καὶ τῆς γλωσσολογίας τῶν Ἰδεολόγων. Ἡ ἱστορικὴ διάσταση θεωρεῖται ὡς ἡ βασικὴ ἐξηγητικὴ ἀρχὴ τῶν γλωσσικῶν φαινομένων καὶ ὡς πρόγραμμα τῆς λεξικογραφικῆς ἐργασίας. Τὸ ἱστορικὸ λεξικὸ («κριτικὸ» κατὰ τὸν Κοραῆ) εἶναι ὁ ἀπώτατος στόχος. Ἀπὸ τυπολογικὴ ἄποψη, ἀνάμεσα στὸ ἐπιλεκτικὸ λεξικὸ καὶ στὸ ἀποθησαυριστικὸ, προκρίνεται τὸ δεύτερο.

3.7. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν *λεξικῶν μονάδων*, ὁ ἐργαστηριακὸς χαρακτήρας τοῦ ἔργου δὲν ἐπιτρέπει ποιοτικὲς ἀλλὰ ἀπλῶς ποσοτικὲς ἐκτιμήσεις. Στὰ *Ἄτακτα* ἐξηγοῦνται ὡς ἀνεξάρτητα λήμματα ἢ ὡς ἐνδολημματικὲς μονάδες 8000 περίπου λέξεις τῆς κοινῆς στὶς 1500 περίπου σελίδες τοῦ συνόλου τοῦ ἔργου. Ἡ κατὰ προσέγγιση ἀναλογία τῶν 5 λέξεων ἀνὰ σελίδα, ἐξηγεῖται ὄχι τόσο ἀπὸ τὴν ἔκταση τῆς διαπραγμάτευσης, ὅσο ἀπὸ τὸ ἐξωλεξικογραφικὸ ὕλικὸ ποὺ καταχωρίζεται στὸ ἔργο. Ἄν οἱ αὐτὲς ἀναλογίαι ἐφαρμόζονταν σὲ ὀνοματολόγιο 40.000 λεξικῶν μονάδων, τὸ ἔργο θὰ περιελάμβανε ἀνάμεσα στὶς 7000-8000 σελίδες.

3.8. Ἡ ὀρθογράφηση τῶν λέξεων ἀκολουθεῖ ἐνίοτε γραφὲς παλαιότερων λεξικῶν ἢ κειμένων, εἴτε παραδοσιακά παραδεκτές, εἴτε ἀπλῶς ἐσφαλμένες. Παραπεμπτικά λήμματα ὑπάρχουν σὲ περιπτώσεις διπλοτυπιῶν, σὲ προκρινόμενες διαφορετικὲς ὀρθογραφικὲς ἐκφορὲς ἢ καὶ σὲ μὴ μαρτυρούμενες ἑτυμολογικὲς μορφές. Συχνὰ στὸ ἔργο καταχωρίζονται παρατηρήσεις φωνηματικοῦ χαρακτήρα, ἰδιαίτερος γιὰ φθογγικὰ πάθη τῆς ἑλληνικῆς στὴν διαχρονικὴ τῆς διαδρομῆ.

3.9. Οἱ λεξικὲς μονάδες, ἔνεκα τοῦ ιδιότυπου χαρακτήρα τοῦ ἔργου, δὲν μποροῦν νὰ ἐκτιμηθοῦν ὡς στοιχεῖα λεξικογραφικῆς σύνθεσης. Εἶναι δυνατὸν νὰ λείπουν βασικὲς λέξεις, ἐνῶ ἀντιθέτως νὰ πλεονάζουν λέξεις δευτερεύουσας λεξικογραφικῆς ἀξίας. Ἔτσι, οἱ λεξικὲς μονάδες ἀποκοτοῦν μιὰν ἐξωσυστηματικὴ ἀτομικότητα, ἰδιαίτερος ὡς γλωσσηματικὰ δεδομένα.

3.10. Ἡ φρασεολογία ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες μέριμνες τοῦ Κοραῆ. Ἡ προσπάθειά του νὰ ὑπερβεῖ τὸ στάδιο τῶν ἀπλῶν γλωσσικῶν ἰσοδυνάμων καὶ ἡ διαχρονικὴ ἀναζήτηση «ἀναλόγων» στὸν τομέα τῶν ἐκφράσεων ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία καὶ τὴν νέα ἑλληνικὴ, καθορίζει καὶ τὴν φρασεολογικὴ ἐκφορά. Ἡ διάκριση ὅμως ἀνάμεσα σὲ ἐλεύθερη ἐκφραση καὶ σὲ πολυλεκτικὴ μονάδα δὲν κατορθώνεται πάντα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταγράφονται καὶ νὰ ἐρμηνεύονται φράσεις χωρὶς λεξικὴ αὐτονομία. Ἡ προσθήκη καὶ ἡ συναγωγὴ παροιμιῶν, παρὰ τὶς γλωσσικὲς ἐπεμβάσεις τοῦ συντάκτη, προσδίνουν στὸ ἔργο καὶ πρόσθετη λαογνωστικὴ διάσταση.

3.11. Ἀναφορὲς σὲ πολιτισμικὲς ἔννοιες, κύρια ὀνόματα, τοπωνύμια καὶ γενικότερα ἐγκυκλοπαιδικὰ θέματα δὲν λείπουν. Σπάνια γίνονται ἀντικείμενο ἰδιαίτερων λημμάτων, ἢ ἐνδολημματικὴ ὅμως ἀνάπτυξη καὶ οἱ συχνὲς λεπτομερειακὲς προεκτάσεις κατασταίνουν τὸ ἔργο ἐγκυκλοπαιδικὸ καὶ παιδευτικὸ. Ὁ Κοραῆς ὑπογραμμίζει καὶ ἐπανειλημμένα αἰτιολογεῖ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἐνσωμάτωση στὸν κορμὸ τοῦ ἔργου τῶν ἀλλοτρίων αὐτῶν παρεκβάσεων. Παράγραφοι ἢ καὶ σελίδες συνοδεύουν συχνὰ τὴν λεξικὴ μονάδα ποῦ ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἀφορμὴ γιὰ τὴν καταχώρησή τους. Μὲ περιεχόμενο ἠθικὸ, πολιτικὸ ἢ γενικότερα πρακτικὸ-φιλοσοφικὸ, τὰ ἀλλότρια αὐτά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἐσωτερικὰ κυρίως τεκμήρια, προστίθενται ἢ μᾶλλον ἐνοφθαλμίζονται στὸ κυρίως λεξικογραφικὸ ἄρθρο, κατὰ τὴν προεκδοτικὴ φάση, δίνοντάς του συχνὰ ἐπικαιρικὸ χαρακτήρα. Ἡ σύνταξή τους δὲν φαίνεται νὰ εἶναι σύγχρονη μὲ τὸ κυρίως λεξικογραφικὸ τμήμα. Αὐτονομούμενα μποροῦν ν' ἀποτελέσουν ἓναν παράλληλο λόγο πρὸς τὸ καθαρὰ λεξικὸ περιεχόμενο, ἓνα

«φιλοσοφικόν»), στὴν ἔννοια τῆς ἐποχῆς, λεξικό. Ἔτσι τὰ Ἐτακτα στὴν σύνταξή τους μοιάζουν νὰ εἶναι ἔργο διστρωματικό, κάτι σὰν παλίμψηστο.

3.12. Ἀπὸ μορφολογικὴ ἄποψη, ἡ λέξη ὡς λῆμμα, καταχωρίζεται χωρὶς ἰδιαιτέρη αὐστηρότητα. Οἱ τύποι εἶναι οἱ κοινοὶ κατὰ παράδοση τύποι, ἢ τύποι συχνὰ ἐσφαλμένοι προγενέστερων λεξικῶν καὶ κειμένων. Οἱ διορθώσεις εἶναι ὅμως συχνές, ἰδιαιτέρως ὅταν τὸ λῆμμα ἀναφέρεται σὲ ἀντίστοιχο λῆμμα ἢ παράθεμα ἀπὸ τὸν Δουκάγγιο καὶ τὸν Σομαβέρα. Οἱ διορθώσεις ἰδιαιτέρα στὸν πρῶτο εἶναι συχνές, ἀθροίζονται δὲ σὲ δεκάδες δεκάδων. Ὁ τύπος τῶν λημμάτων συχνὰ ἀναγράφεται κανονισμένος κατὰ τὸ γραμματικὸ σύστημα τοῦ Κοραῖ, οἱ ἐτυμολογικὲς του προτάσεις καθορίζουν ἐνίοτε καὶ τὴν ἐκφορὰ τοῦ λήμματος, ἔστω καὶ ἂν ὁ τύπος δὲν μαρτυρεῖται. Ἐλάχιστες περιπτώσεις ὑπάρχουν ὅπου ν' ἀναφέρονται οἱ ἀλλαγές τῆς λέξης τοῦ λήμματος ὡς πρὸς τὸν χρόνο, τὴν πτώση, τὸ γένος. Τὰ παραδείγματα καὶ ἰδιαιτέρα ἡ φρασεολογία ὑποκατασταίνουν συχνὰ τὴν ἄμεση γραμματικὴ πληροφόρηση, παρέχοντας ἐμμέσως στοιχεῖα ἐνὸς μορφολογικοῦ συστήματος. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ καὶ ὡς πρὸς τὴν συντακτικὴ συμπεριφορὰ τῶν λέξεων-λημμάτων. Προέχει πάντως ὁ μορφολογικὸς προβληματισμός, καὶ ἡ κανονιστικὴ καὶ διορθωτικὴ γλωσσικὴ ἐπέμβαση τοῦ Κοραῖ σ' αὐτὸν τὸν τομέα γίνεται ἰδιαιτέρα ἐμφανῆς. Τὸ κοραϊκὸ τυπικὸ συχνὰ ἐφαρμόζεται καὶ στὶς παροιμίαις, ἰδιαιτέρα μὲ τὴν προσθήκη διαφορετικῶν ληκτικῶν μορφημάτων, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ μορφή τῆς σταθερῆς καὶ κατὰ παράδοση ἐκφορᾶς τους ν' ἀλλάζει, καὶ ἡ ἐκφραστικὴ ὀργανικότητά τους νὰ ἀλλοιώνεται.

3.13. Ἡ σημασιολογικὴ ἐπεξεργασία δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁμοιογενής. Συχνὰ ἡ λέξη δὲν καταχωρίζεται παρὰ μὲ τὴν κυρίαρχη σημασία της. Μόνον σὲ πλήρως συνταγμένα λήμματα ἢ πολυσημία τῶν λέξεων συστηματικὰ προσδιορίζεται. Τὰ συνωνυμικὰ ἰσοδύναμα ἐκφέρονται κυρίως μὲ ἑλληνικὴ λέξη, ἀρχαία ἢ νέα, καὶ συχνὰ μὲ ξένη, ἰδίως γαλλικὴ. Γαλλικὰ ἰσοδύναμα χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης καὶ στὸ κείμενο τοῦ ἄρθρου γιὰ τὸν καλῦτερο προσδιορισμὸ λέξης κοινῆς ἢ προτεινόμενου νεολογισμοῦ. Προεκτάσεις βοηθοῦν στὴν διευκρίνιση ἐνδολημματικῶν λέξεων, ἢ δὲ σημασιολογικὴ ἐπεξεργασία παραγῶγων τοῦ κυρίου λήμματος γίνεται συχνὰ στὸ κύριο σῶμα τοῦ ἄρθρου, προσδίνοντας σ' αὐτὸ τὴν μορφή λεξικολογικῆς διαπραγματεύσεως ἰδιαιτέρων σημασιολογικῶν ὁμάδων καὶ σειρῶν.

3.14. Ὡς πρὸς τὴν χρῆση τους, οἱ λέξεις ἀναγράφονται στὴν πλειο-

νόητά τους χωρίς κανονιστικούς περιορισμούς. Ὁ χαρακτηρισμός όμως *χυδαῖκός, χυδαῖστί*, όταν συνοδεύει τὸ λήμμα ἀναφέρεται κυρίως στὴν μορφολογικὴ ἔκφορὰ καὶ ὄχι τόσο στὴν ὑφολογικὴ τῆς ἱεράρχησης. Σπάνια προτείνεται ἀντικατάστασή της, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ λέξη ἑλληνική. Ἡ ἀνοχὴ όμως ὡς πρὸς τὴν ξένη λέξη εἶναι σχετικὰ μικρότερη καὶ χωρὶς ἐξελληνιστικὴ μανία. Πολλὲς φορές ἑλληνοφανεῖς ἔτυμολογίες ξένων λέξεων, ἐμφανῶς λανθασμένες, εὐρύνουν τὰ ὅρια τῆς «ἀνεξιλεξίας» τοῦ Κοραῖ. Αὐτὸ πού ἐγείρει τὴν μέριμνά του εἶναι ὁ μορφολογικὸς καὶ ὄχι τόσο ὁ λεξικολογικὸς κανονισμὸς τῶν κοινῶν ἑλληνικῶν ἢ καὶ τῶν ξένων λέξεων.

3.15. Ἡ παράθεση χωρίων, ἀποσπασμάτων, ἐκφράσεων καὶ φρασεολογικῶν παραδειγμάτων, εἶναι ἄφθονη στὶς σελίδες τῶν *Ἀτάκτων*. Τὰ χωρία ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῆς βιβλικῆς γραμματείας συναντιοῦνται σὲ ὅλο τὸ ἔργο, στίχοι κυρίως τῆς πρώιμης νεοελληνικῆς γραμματείας, ἰδίως στὸ *Πρῶτο ἀλφάβητο*. Τὰ ἀρχαῖα κείμενα σπανίως μεταφράζονται. Ἔχουν ὡς λειτουργία ὄχι μόνο τὴν ἔτυμολογικὴ τεκμηρίωση, ἀλλὰ καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀντιπαράθεση, τὴν ὁμολογία, ἀρχαίας καὶ νέας γλώσσας. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ μᾶς διαφεύγει κι ἓνας παράλληλος στόχος πού συχνὰ ἐπιζητοῦν. Νὰ διδάξουν δηλαδή, νὰ παιδεύσουν, νὰ φέρουν ζωντανεύοντάς τες τὶς προγονικὲς ἀξίες κοντὰ στὸν κοινὸ ἀναγνώστη, νὰ τὸν βελτιώσουν, νὰ τὸν φωτίσουν. Τὰ παραθέματα στὰ *Ἀτακτα*, συγκροτοῦν μιὰν λανθάνουσα ἀνθολογία παραδοσιακῆς ἠθικῆς. Εἶναι κείμενα ἀποσπασματικά, παραπληρώματα τῶν ὀλοκληρωμένων κειμένων τῶν ἐκδόσεων τοῦ Κοραῖ. Ἡ λεξικογραφικὴ πρακτικὴ τοῦ παραστέκεται. Ἀπὸ τὴν λέξη ὁ συγγραφέας ὀδηγεῖται στὴν ἔννοια, στὴν ἰδέα, στὸ σημαϊνόμενο τὸ ἐνσωματωμένο κατὰ τὴν διαχρονικὴ διαδρομὴ σὲ ποικίλα σημαίνοντα, ὅπου βρίσκει ὄχι μόνο διάρκειες, ἀλλὰ καὶ μονιμότητες. Ἀπὸ τὴν γλώσσα, στὴν λογικὴ καὶ στὴν φιλοσοφία, εἶναι ἡ ἀρχὴ πού διέπει πολλὲς παρεμβάσεις, ἀλλὰ καὶ τὴν σύνταξη τῶν *Ἀτάκτων*. Ἔτσι τὸ λεξικὸ γίνεται μέσον πιά παιδαγωγίας.

3.16. Ὁ Κοραῖς χαρακτήριζε τὸ λεξικογραφικὸ του ἔργο *ἄτακτον γλωσσογραφία, ἔτυμολογικὴ μᾶλλον ἢ ἐξηγητικὴ*. Πράγματι, ἡ ἔτυμολογία ὑπῆρξεν ὄχι μόνο σταθερὸ σημεῖο τῶν ἐνδιαφερόντων του, ἀλλὰ καὶ κύρια προϋπόθεση τῆς γλωσσικῆς του θεωρίας. Γιὰ τοὺς μεταγενεστέρους, τὰ *Ἀτακτα* λειταύρησαν συχνὰ ὡς συναγωγὴ ἔτυμολογιῶν. Ὁ τρόπος μάλιστα τῆς συγκρότησής τους βοήθησε τὴν ἀπομόνωση τῆς λέξης ὡς μονάδας καὶ ὄχι ὡς στοιχείου λεξικοῦ συστήματος. Ἔργο λεξικογραφικὸ, μὲ κενὰ στὸ ὀνοματολόγιο, παρέχει μὲ τὶς προσφερό-

μενες ἔτυμολογίες του παρώθηση γιὰ ἔρευνα, ἀλλὰ καὶ τροφή στὸν γλωσσικὸ λαογραφισμό. Ἡ ἐκτίμηση βεβαίως τῶν προτεινόμενων ἔτυμολογιῶν, ἐπιπροσδιορισμένων ἀπὸ τὴν προγλωσσολογικὴ κατάσταση τῶν ἔτυμολογικῶν μελετῶν, εἶναι περίπλοκη, μιὰ καὶ οἱ ἔτυμολογίες αὐτὲς εἶναι ἀπόρροια τῆς παραδοσιακῆς ἔτυμολογικῆς μεθόδου. Οἱ ἐπιτυχίες ἢ οἱ ἀποτυχίες εἶναι συνάρτηση θεωρίας καὶ μεθόδου, πού μόλις στὰ χρόνια τοῦ Κοραῆ εὗρισκαν τὶς πρῶτες αὐστηρὲς διατυπώσεις. Ἐν ὅμως τὸ ἀντικειμενικὰ ὀρθὸ εἶναι πολλὲς φορὲς ἢ προφανὲς ἢ τυχαῖο, τὸ ἐσφαλμένο εἶναι ἐξ ἴσου ἄξιο προσοχῆς. Ἐμμεσα, ἀπὸ παράλληλο δρόμο, μᾶς ὀδηγεῖ συχνὰ στὸ κέντρο τοῦ διανοητικοῦ κόσμου τοῦ ἔτυμολόγου καὶ τῆς ἐποχῆς του. Ἐδῶ ὅμως σταματᾷ ἡ ἔτυμολογία καὶ ἀρχίζει ἡ ἱστορία τῶν ἰδεῶν.

4. ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

4.1. Ἡ παραπάνω περιγραφικὴ, διαρθρωτικὴ ἀνάλυση τῶν Ἀτάκτων μᾶς ὀδηγεῖ σὲ δύο διαπιστώσεις. *Πρώτη* : Ἡ πορεία τῆς λεξικογραφικῆς ἐργασίας τοῦ Κοραῆ εἶναι ἀντίδρομη πρὸς τὸ ἔτος ἐκδοσης τῶν Ἀτάκτων.

4.2. *Σχόλιο*. Ἡ μελέτη τῶν *Τριῶν Ἀλφαβήτων* καὶ ὄχι ἡ ἀπλὴ χρῆση τους ὡς βιβλίου ἀναφορᾶς δείχνει μὲ ἀρκετὴ καθαρότητα ὅτι ἡ ἐπεξεργασία τους ὡς αὐτόνομων ἐνοτήτων, παρὰ τὶς ἐπὶ μέρους ἀποκλίσεις, εἶναι ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ τελειότητος διαφορετικὴ. Τὸ *Πρῶτο ἀλφάβητο* εἶναι πιὸ συγκροτημένο, καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τοῦ ὀνοματολογίου καὶ ὡς πρὸς τὶς παραθέσεις χωρίων ἀπὸ τὴν πρῶτη νεοελληνικὴ λογοτεχνία. Ὁ σημασιολογικὸς διαφορισμὸς εἶναι συστηματικότερος, οἱ ὀρισμοί, ὅπου ὑπάρχουν, πληρέστεροι. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ καὶ ὡς πρὸς τὴν σχέση *Δευτέρου καὶ Τρίτου ἀλφαβήτου*. Ἄνετα λοιπὸν ἡ σειρὰ 1829, 1832, 1835 μπορεῖ νὰ μεταφραστεῖ ὡς ἐξῆς :

4.3. Τὸ *Πρῶτο ἀλφάβητο* εἶναι πιὸ συγκροτημένο, ἔστω καὶ ἂν τὸ ὀνοματολόγιο τοῦ *Δευτέρου* εἶναι πλουσιότερο σὲ λεξικὲς μονάδες.

4.4. Ἡ συγκρότηση τοῦ *Πρώτου ἀλφαβήτου* δείχνει συστηματικότερη ἐπεξεργασία τῶν λημμάτων μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ πάρουν ἐνδεχόμενα τὴν θέση τους σὲ λεξικὸ καὶ ὄχι ἀπλῶς σὲ συναγωγή λεξικογραφικοῦ ὕλικου.

4.5. Ἡ διαφορετικὴ εἰκόνα πού μποροῦν νὰ δίνουν τὰ «ἀλλότρια», πού ἀκολουθοῦν συχνὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν τόμων, δὲν συμβαδίζει μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ ἐπεξεργασία τοῦ καθαρὰ γλωσσικοῦ μέρους τοῦ ἄρθρου.

4.6. Ίδιαίτερα ἡ σύγκριση τῶν ἀρθρων-ὑποδειγμάτων τῆς ἔκδοσης τοῦ Πλουτάρχου, τελειότερων, ἀπὸ κάθε ἀποψη, ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τῶν Ἀτάκτων, δείχνει σαφέστατα ὅτι ὁ Κοραῆς καὶ ὡς πρὸς τὴν συναγωγή ὕλικου καὶ ὡς πρὸς τὴν λεξικογραφικὴ ἐπεξεργασία ἀρθρων πολυπλοκῶν καὶ πρωτεύουσας σημασίας, ἦταν σὲ θέση νὰ συντάξει, ἔστω καὶ κατ' ἐπιλογὴν, ἐνόητες πού μόνον μιὰ σχετικῶς προχωρημένη προεργασία ἐπιτρέπει. Στὴν διαδρομὴ βέβαια τῶν χρόνων τὰ λεξικολογικὰ σημειώματα μπορεῖ κάποτε νὰ πληθαίνουν, ἢ τὰ παλαιότερα νὰ ἐμπλουτίζονται. Ὁ κύριος ὅμως ὄγκος τῆς προεργασίας πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὰ χρόνια τὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Πλουτάρχου, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ στὰ πρῶτα στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου, ἀν θελήσουμε νὰ περιορίσουμε περισσότερο τὴν γενίκευση.

4.7. Τὰ προηγούμενα ἀποτελοῦν τὴν μετάβαση στὴν δεύτερη διαπίστωση, πού μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἑξῆς :

— Τὸ λανθάνον πρόταγμα γιὰ τὴν σύνταξη λεξικοῦ ἀποδυναμώνεται μὲ τὴν ἔκδοση τῶν Ἀτάκτων.

4.8. Σχόλιο. Ὁ Κοραῆς στὴν ἔκδοση τοῦ Πλουτάρχου θέτει μὲ εὐκρίνεια καὶ αὐστηρότητα τὶς ἀρχές ἐνὸς ἐνδεχόμενου λεξικοῦ. Οἱ σελίδες αὐτὲς τῶν «Αὐτοσχεδίων στοχασμῶν» εἶναι ὅ,τι καλύτερο ἔχει γράψει ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφή πού ἔπρεπε νὰ πάρει. Οἱ λεπτομέρειες, οἱ σχετικὲς μὲ τὴν προεργασία, τὴν συγκρότηση τοῦ λημματολογίου, τὶς πηγές, τὰ πρότυπα, τὴν συναγωγή ἀθησαύριστου γλωσσικοῦ ὕλικου εἶναι τόσο ἀναλυτικὲς, πού ἐπέχουν θέση προγραμματικοῦ κειμένου. Τὸ ἔργο θεωρεῖται πραγματοποιήσιμο, γιὰτὶ θεωρεῖται καὶ ἐπιτακτικὰ ἀναγκαῖο. Ἐδῶ εἶναι πού δανεῖζεται, κάνει σχεδὸν δική του τὴν φράση τοῦ Βολνὲ γιὰ τὸ λεξικὸ ὡς πρῶτο βιβλίον τοῦ κάθε ἔθνους. Ὁ Κοραῆς μιλάει τὴν γλῶσσα τοῦ ἐκδότη καὶ ὄχι ἀπλῶς τοῦ λεξικογράφου. Τουλάχιστο, ὅπως τονίζει, ἡ ὥρα τοῦ χρηστικοῦ λεξικοῦ ἔχει φτάσει.

4.9. Βέβαια, μετὰ 20 χρόνια, τὸ 1829, στὸ Πρῶτο ἀλφάβητο ὁ τόνος ἀλλάζει, τὸ ἔργο φαίνεται δύσκολο, ἢ συνδρομὴ πολλῶν λογίων θεωρεῖται ἀπαραίτητη, ὁ ἴδιος ἐπαναλαμβάνει κατὰ κόρον ὅτι γράφει Ἄτακτα, ὅτι «γλωσσογραφεῖ», ὅτι δὲν συντάσσει λεξικὸ ἐξηγητικὸ, ἀλλὰ ἀπλῶς «ἐτυμολογικὰ ἀρθρα». Ὑπενθυμίζει στὸν ἀναγνώστη, στὸν χρήστη μᾶλλον, ὅτι στὰ χέρια του κρατᾷ δοκίμιον καὶ ὄχι τελειωμένον ἔργο.

Ἔτσι ἡ δεύτερη διαπίστωση συναρμόζεται μὲ τὴν πρώτη, γίνεται παραπλήρωμά της.

4.10. Ὡς ἐνιαία διατύπωση, οἱ δύο αὐτὲς διαπιστώσεις συγχλίνουν στὸ ἐξῆς συμπέρασμα :

— Τόσο ἡ προεργασία, ὅσο καὶ ὁ προγραμματικὸς σχεδιασμὸς εἶχαν ἐπιτρέψει, ἤδη κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα, ἂν ὄχι καὶ παλαιότερα, στὸν Κοραῖ νὰ θεωρεῖ πραγματοποιήσιμη τὴν ἔκδοση λεξικοῦ τῆς κοινῆς, ποιοτικὰ ἀνώτερου ἀπὸ τὰ ἤδη ὑπάρχοντα, στηριγμένο σὲ μία σαφῶς ἐκφρασμένη λεξικογραφικὴ πρακτικὴ ποὺ διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τίς τότε δημοσιευμένες ὑποδειγματικὲς ἐνότητες.

5. ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ

5.1. Τὸ ἔργο δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Ὅσο κι ἂν οἱ ἐξηγήσεις εἶναι πολλὲς καὶ ἐνδεχόμενες, ἡ ἀποτυχία ἢ μᾶλλον ἢ μὴ πραγμάτωση τοῦ προτάγματος ὀφείλεται καὶ στὴν δράση τριῶν βασικῶν παραγόντων, τριῶν ἐμποδίων, μὲ τὴν ἐπιστημολογικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, ποὺ ἀπλῶς ἀπαριθμῶ, χωρὶς ν' ἀναλύω.

— Τὸ ἐμπόδιο τῆς ἀκαθόριστης λεξικολογικῆς θεωρίας.

— Τὸ ἐμπόδιο τῆς ἀπροσδιόριστης μορφῆς τῆς νεοελληνικῆς.

— Καὶ τὸ ἐμπόδιο τῶν τότε ἱστορικῶν περιστάσεων.

5.2. Διατηρήθηκαν ὅμως, παρὰ τὰ ἐμπόδια, τὰ χαρτιά, τὰ φύλλα, «σκουπίδια βιβλιοθήκης», ἀχρησιμοποίητα γιὰ χρόνια, ποὺ ἐπιτρέψανε ὄψιμα στὸν γέροντα Κοραῖ νὰ ἐπιχειρήσει τὸ τελευταῖο, ἔστω καὶ «ἄτακτο», παιδευτικὸ ἔργο του.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

ΠΡΩΙΜΑ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ ΓΙΑ ΜΙΑ «ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΓΡΑΙΚΙΚΗΣ»

Δημοσιεύοντας για πρώτη φορά ο Ν. Δ. Δαμαλάς στον Ζ' τόμο των «Μετά θάνατον εύρεθέντων» (1888), τή *Γραμματική του Κοραή τής κοινής έλληνικής γλώσσης*, όπως αυθαίρετα την τιτλοφόρησε¹, από το ένα μέρος απομάκρυνε τη σκιά που είχε δημιουργηθεί λίγα χρόνια πριν από τις άνησυχίες του Άνδρέα Μάμουκα για πιθανή άπώλεια του χειρογράφου τής *Γραμματικής*² —μαρτυρημένου ανάμεσα στα φιλολογικά

1. Είναι το δεύτερο στη σειρά δημοσίευμα που περιλαμβάνει ο τόμος και έκδόθηκε, όπως όλα τα περιεχόμενα σ' αυτόν έργα, με αυτοτελή σελιδαρίθμηση (σσ. 1-112). Έπιγράφεται με τον τίτλο που κατασκεύασε ο Δαμαλάς, ενώ στον αντίστοιχο τίτλο του έξωφύλλου, μετά τη φράση «τής κοινής έλληνικής» έχει προστεθεί παρενθετικά ο προσδιορισμός «γραϊκικής». (Ο Κοραής φυσικά δέν θά χρησιμοποιούσε ποτέ την δξύμωρη συνεκφορά «κοινής έλληνικής». Στην κοραϊκή σημαντική «έλληνική» γλώσσα είναι ή άρχαία). Το έργο έχει τιτλοφορηθεί από τον Κοραή άπλά «Γραμματική τής Γραϊκικής γλώσσης» και μάλιστα σε μια δεύτερη φάση τής σύνταξής του, όταν έπιχείρησε, μέσα στο ίδιο χειρόγραφο, να αναπλάσει το κείμενο και να του δώσει την τελική του μορφή (βλ. τα σχετικά παρακάτω). Έξισου αυθαίρετησε ο Δαμαλάς και στη μεταγραφή του τίτλου του τελευταίου κεφαλαίου τής Γραμματικής. Έχει δηλαδή μεταγράψει : «Σημειώσεις εις την Γραμματικήν τής κοινής γλώσσης» (σ. 111), αντί «τής Γραϊκικής γλώσσης» σύμφωνα με το αυτόγραφο του Κοραή.

2. *Άδαμαντίου Κοραή τα μετά θάνατον εύρεθέντα συγγραμμάτια*, τ. Α', Άθήνα 1881, σ. ροά'. Δύο χρόνια άργότερα ο Μάμουκας λάβαινε εύχάριστες ειδήσεις από τη Χίο : ο καθηγητής του εκεί Γυμνασίου Χαράλαμπος Άλιμονάκης του έστειλε ένα κατάλογο εικοσιενέα χειρογράφων του Κοραή — ανάμεσά τους και εκείνο τής Γραμματικής — που βρίσκονταν στα χέρια κληρονόμου του Καλλίνικου Κρεατσούλη, έτοιμου να διαπραγματευθεί την πώλησή τους· βλ. ανέκδοτο γράμμα του Άλιμονάκη τής 30 Ίουλίου 1883, άποκείμενο στο Άρχεϊο Μάμουκα, Γ.Α.Κ., Κ. 80, φακ. 72. Άν και δέν το διευκρινίζει, ο Δαμαλάς εξέδωσε τή *Γραμματική*

κατάλοιπα τοῦ Κοραῆ³—, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο περιοριζόταν νὰ ἐπαναλάβει γιὰ τὸ χειρόγραφο ὅσα εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ὁ Μάμουκας ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσι τῶν πηγῶν, ὅχι ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν αὐτοψία τοῦ ἴδιου τοῦ κοραϊκοῦ ἔργου : ἐπρόκειτο, κατὰ τὸν ἐκδότη τῆς *Γραμματικῆς*, γιὰ συλλογὴ ὑλικοῦ, ἀσυμπλήρωτου καὶ ἀνεπεξέργαστου ἀκόμα στὰ 1796, χρονιὰ πού ὁ Κοραῆς διαπραγματεύεταν μέσω τοῦ ἐμπιστοῦ φίλου του ἑλληνοστῆ Chardon de la Rochette τὴ δυνατότητα μελλοντικῆς ἐκδόσεώς του, ἢ ἐξασφάλισι τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσε γι' αὐτὸν πρωταρχικὸ ὄρο προκειμένου νὰ προχωρήσει στὸ μακροχρόνιο, ὅπως τόνιζε στὴ σχετικὴ ἐπιστολή, στάδιο τῆς σύνθεσεως⁴.

Τὰ πράγματα δὲν ἦταν ἀκριβῶς ἔτσι. Τὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως Δαμαλαῶ, ἀτελὲς ὅπωςδῆποτε καὶ ἀνολοκλήρωτο, κάθε ἄλλο παρὰ ἀπλὸ ἄθροισμα γραμματικῆς ὕλης εἶναι. Ἀντίθετα βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ μεθοδικὴ συγγραφὴ μὲ διαστρωμένα καὶ ἐπεξεργασμένα κεφάλαια, ἔτσι πού νὰ σκέφτεται κανένας, σὲ πρώτη ματιὰ, ὅτι ὁ Κοραῆς ἔκανε κάποια στιγμή τὸ ἐπόμενο βῆμα καὶ ἀποτόλμησε τὸ ἐγχείρημα τῆς σύνθεσης, αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ μὲ τὴ μορφή πού ἐμφανίζεται στὸν Ζ' τόμο τῶν *Μετὰ θάνατον*.

καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Ζ' τόμου τῶν *Μετὰ θάνατον* ὅταν πιά τὰ χειρόγραφα τοὺς εἶχαν ἀγοραστεῖ καὶ καταθεθεῖ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Γυμνασίου Χίου, ἦ, τὸ πιθανότερο, εἶχαν περάσει στὰ χέρια τοῦ Ἀλιμονάκη, ὅπως ἄλλωστε συνέβη ἀργότερα μὲ τὴν ἐκδοσι τῶν παρασελίδων κριτικῶν σημειώσεων τοῦ Κοραῆ στὸ λεξικὸ τοῦ Ἡσύχιου, ἐκδ. Alberti, βλ. πρόλογο τοῦ Ζ' τόμου (1889). Ὑστερα ἀπὸ αὐτὰ βάζει σὲ σκέψεις ἢ μαρτυρία τῶν ἐκδοτῶν τῶν *Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette*, Παρίσι 1877, σ. 294 σημ., ὅτι τὸ χειρόγραφο τῆς Γραμματικῆς, ταξινομημένο ὑπὸ τὸν τίτλο *Γραμματικὴ τῆς Γραικικῆς γλώσσης* (τὸν σωστὸ δηλ. τίτλο), μαζί μὲ ἕνα ἄλλο χειρόγραφο ἐπιγραφόμενο *Γραμματικαὶ Σημειώσεις*, ἀπόκεινταν ἤδη τὸ 1877 στὴ Χίο. Ἐχὼ τὴν ἐντύπωσι πὼς οἱ Γάλλοι ἐκδότες διακινδύνευσαν τὴ βεβαιότητα τῆς πληροφορίας τοὺς στηριγμένοι χωρὶς ἄλλο σὲ δεδομένα πού τὰ θεωροῦσαν ἀναμφισβήτητα : α') Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὰ κατάλοιπα τοῦ Κοραῆ, σύμφωνα μὲ τοὺς ὄρους τῆς διαθήκης του, ἔπρεπε λογικὰ νὰ εἶχαν ἀπὸ χρόνια μεταφερθεῖ καὶ ἐναποθεθεῖ στὴ Χίο καὶ β') Τὸ εἶδος καὶ ὁ ὄγκος τῶν κοραϊκῶν καταλοίπων ἦταν ἤδη γνωστὰ ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἀναγραφὴ τοῦ Ἰακ. Ρῶτα στὸ πρῶτο *Ἀπάνθισμα ἐπιστολῶν Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, Ἀθῆνα 1839, σ. ιε'-ις'. Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι συμπτωματοκὸ ὅτι ἀκριβῶς οἱ ἀριθμοὶ 23 καὶ 7 τοῦ καταλόγου Ρῶτα ἀνταποκρίνονται ταυτόσημα στὰ γραμματικὰ χειρόγραφα πού μνημονεύουν ἀντίστοιχα οἱ ἐκδότες.

3. Βλ. προηγούμενη σημείωσι.

4. *Μετὰ θάνατον εὐρεθέντα*, τ. Ζ', σ. ε'. Ἡ ἐπιστολή, ἀχρονολόγητη, καταχωρίστηκε ἀπὸ τοὺς πρώτους ἐκδότες τῆς στὰ γράμματα τοῦ 1796, βλ. *Lettres inédites*, δ.π., σ. 293. Γιὰ τὴν ἀνάγκη μεταχρονολόγησής τῆς βλ. ἐδῶ σιμ. 7.

Τὸ ζήτημα πάντως ἦλθε σήμερα πιά νὰ τὸ ξεκαθαρίσει ἡ αὐτοψία, χάρη στὴ δημοσίευση τοῦ καταλόγου τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης Χίου, πού ἐπέτρεψε στὴν ἔρευνα νὰ κάνει τὶς παραπέρα διαπιστώσεις της. Πραγματικά τὰ ὑπ' ἀριθ. 289 καὶ 477 χφφ⁵ διασώζουν, τὸ πρῶτο, τὴ Γραμματικὴ τῆς ἐκδοσης Δαμαλά, καὶ τὸ δεύτερο Σημειώσεις περὶ τῆς κοινῆς ἡμῶν γλώσσης, γραμματικῆς, ὄχι λεξικογραφικῆς, ὅπως θὰ ὑπέθετε κανένας, ὑφῆς⁶. Τὸ εἶδος, ὁ ὄγκος, ἡ μέθοδος καταγραφῆς καὶ ἡ ταξινομήση τῶν σημειώσεων αὐτῶν, ἀκόμα ὁ πρῶτος γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ Κοραῆ, μᾶς πείθουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν συγκομιδὴ τοῦ ὕλικου γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦσε ὁ τελευταῖος στὸν Chardon de la Rochette στὰ 1796 καὶ πού θὰ ἀποτελοῦσε τὴ σερμαγιὰ γιὰ τὸ σχεδιαζόμενο βιβλίον τῆς Γραμματικῆς.

*Αν, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ χρονικὴ στιγμή πού ὁ Κοραῆς ἐμπιστευόταν στὸν φίλον του τὶς παραπάνω σκέψεις, ὑπάρχουν σήμερα κάποιες βάσιμες ἀμφισβητήσεις —πραγματικὰ τὸ *terminus* τῆς ὑπὸ συζήτηση ἐπιστολῆς πρέπει νὰ μετατεθεῖ τρία ἢ τέσσερα χρόνια ἀργότερα⁷— τοῦτο δὲν ἀλλάζει σὲ τίποτε τὶς ἐκτιμήσεις γιὰ τὸ πού καὶ πότε πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν οἱ ἀπαρχές τῆς στροφῆς τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Κοραῆ στὸ νεοελληνικὸ γλωσσικὸ φαινόμενο. Ἡ «ἀνακάλυψη» τῆς νεότερης γλώσσας,

5. Στεφ. Καββάδα, *Ἡ ἐν Χίῳ Βιβλιοθήκη Κοραῆ*, Ἀθήνα 1933, σσ. 126 καὶ 143 ἀντίστοιχα. Τὸ μοναδικὸ φύλλον τοῦ ὑπ' ἀριθ. 406 χειρογράφου ἀνήκει ἐπίσης ὀργανικὰ στὸ χφ. 447.

6. Ἡ περιγραφή Καββάδα, γιὰ μεγαλύτερη προφανῶς σαφήνεια, διαφοροποιεῖ τὸν αὐθεντικὸν τίτλον, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐκσυγχρονίζει κατὰ τὸ πρότυπον Δαμαλά : «Γραμματικαὶ σημειώσεις ἐπὶ τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς γλώσσης».

7. Στὴν *Ἀλληλογραφία* Κοραῆ, ἐκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., τ. Α', Ἀθήνα 1964, σ. 528, τὸ γράμμα ἔχει τοποθετηθεῖ στὰ 1798. Σήμερα, μὲ βάση ἐσωτερικὰ ὅσο καὶ ἐξωτερικὰ τεκμήρια, μπορούμε νὰ τὸ ἀναχρονολογήσουμε κατὰ δύο, πάντως, χρόνια. Ουμίζω π.χ. ὅτι ὁ Κοραῆς μιλάει ἐπίσης ἐκεῖ, ὑπαινικτικά, γιὰ τὸ χειρόγραφο τῆς μετὰφρασης τοῦ Βεκαρία γιὰ τὸ ὁποῖο ἀναζητοῦσε ἐκδότη (ὁ χορηγὸς βρέθηκε στὰ 1801 καὶ ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου, βλ. *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 24-25) καὶ, ρητὰ, γιὰ τὸν Ἱπποκράτη σὰν ἀντικείμενον τῆς ἐκδοτικῆς του φροντίδας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἐκδοσις τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ἄρχισε καὶ τελείωσε μέσα στὸ 1800, ὁ.π., σ. 7 κ.έ.). Ἀλλὰ πρὸς τὸ 1800 μᾶς πᾶνε καὶ κάποιες ἐξωτερικὲς συσχετίσεις : ὁ Κοραῆς μέσα στὸ χειρόγραφο τῶν *Σημειώσεων* παρέμπει σὲ δημοσιεύματα πού ξέρουμε ὅτι ἐκδοτικὸς τοὺς *terminus* εἶναι τὸ 1799, ἀλλὰ καὶ σὲ χειρόγραφες πηγές πού γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι τὶς μελετοῦσε τὰ χρόνια αὐτὰ (βλ. σημ. 17). Ἄν δὲν πρόκειται γιὰ παραπεμπτικὰ πού γράφτηκαν σὲ κάποιο μεταγενέστερο στάδιον τῆς συναγωγῆς τοῦ ὕλικου, τότε μᾶς δίνουν μὲ προσέγγιση ἀκριβείας τὸ χρόνον σύνταξης τοῦ κοραϊκοῦ γράμματος.

ὄχι βέβαια ὡς ἐκφραστικοῦ ὄργανου, ἀλλὰ ὡς ἀξιοπαρατήρητου καὶ ἀξιερευνήτου πολιτισμικοῦ κληρονομήματος, ἦλθε νωρὶς γιὰ τὸν Κοραῆ καὶ ἦταν, πιστεύω, ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀναγκαιότητας, αὐτῆς ποὺ πῆγαζε ἀπὸ τῆ σπουδῆ καὶ τὴν κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν ἀρχαίων κειμένων, ἰδίως τῶν ἱπποκρατικῶν, ποὺ ἦταν καὶ ἡ κύρια ἀπασχόλησή του στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα. "Ὅ,τι ἀργότερα θὰ διαμορφωνόταν σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς συνιστώσες τῆς γλωσσικῆς του θεωρίας, ἡ παράθεση ἀρχαίας καὶ νέας, ὡς λελογισμένη δυνατότητα ἐξομαλισμοῦ καὶ πλουτισμοῦ τῆς δεύτερης, πρωταρχικὰ λειτούργησε σὰν φιλολογικὴ μέθοδος, σὰν ἐργαλεῖο ἔρευνας γιὰ νὰ διευκρινιστοῦν καὶ κατανοηθοῦν σκοτεινοὶ τόποι καὶ δυσερμήνευτα χωρία τῶν κειμένων⁸.

Μιὰ τέτοια ἀναγκαιότητα ἦταν φυσικὸ νὰ στρέψει γρήγορα τὸν Κοραῆ στὴν ἀποθησαύριση λεξικογραφικοῦ ὕλικου. Μὲ τὸ ἀβγάτισμα τῆς συγκομιδῆς ἀνοίγονταν μπροστά του καὶ ἄλλες προοπτικές, οἱ προοπτικὲς τῆς δημοσιότητας. Ξέρουμε τὰ σχετικὰ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ σήμερα μποροῦμε νὰ τὰ ἐπικυρώνουμε ἀπὸ τὶς ἀρχεακὲς πηγές. "Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, τὸ *Λεξικὸν τῆς κοινῆς γλώσσης* τοῦ ὑπ' ἀριθ. 448 χφ. τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Χίου, δὲν θὰ σφάλουμε ἂν τὸ ταυτίσαμε μὲ τὸ περιγραφόμενο στὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ ἤδη ἀπὸ τὸ 1791 σὰν συναγωγὴ παρατηρήσεων στὴν κοινὴ γλώσσα, παρασκευαζόμενη γιὰ μελλοντικὴ ἐκδόση⁹, ἢ μ' ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο συχνὰ παραπέμπει μέσα π.χ. στὶς γραμματικὲς *Σημειώσεις* τοῦ χφ. 447 ἐπωνομάζοντάς το «Λεξικὸν ἐμὸν» ἢ «Lexicum meum». "Ἐπρεπε ὡστόσο νὰ περάσουν σαράντα περίπου χρόνια —ἂν ἐξαίρεσουμε φυσικὰ τὴν ὕλη ποὺ στὸ μεταξὺ διοχετεύοταν στὶς ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων κλασικῶν— γιὰ νὰ ἐκτελεστεῖ ἡ θέληση τοῦ συλλογέα τοῦ 1791. Τὰ *Ἄτακτα*, ὅπου

8. Βλ. ἰδίως τὴν ἐπιστολὴ πρὸς Δημ. Λῶτο, 15.11.1791, ὅπου ὕστερα ἀπὸ μιὰ σειρά ἐρωτημάτων σχετικῶν μὲ ἐρμηνευτικὰ νεοελληνικῶν λέξεων καὶ φράσεων, ὁ Κοραῆς ἐπιλέγει: «Ἐχὼ καὶ ἄλλα πάμπολλα ἐρωτήματα, ἄλλα μὲν ἀναφερόμενα εἰς τὸν Ἱπποκράτην, ἄλλα δὲ εἰς τὴν κοινὴν ἡμῶν διάλεκτον, εἰς τὴν ὁποίαν ἐσυνάθροισα πολλὰς παρατηρήσεις περιέργους, διὰ νὰ τὰς δώσω καμμίαν ἡμέραν εἰς φῶς, ἂν ὁ θάνατος δὲν μὲ ἀρπάξῃ χωρὶς νὰ μὲ ἐρωτήσῃ», *Ἀλληλογραφία*, τ. Α', σ. 205. Πβ. καὶ τὸ *Index des mots ou des phrases* στὸν β' τόμο τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἱπποκράτη, σ. 473-480, ὅπου καταχωρίζονται καὶ κάποιες νεοελληνικὲς λέξεις μὲ τὶς ὁποῖες ἐπικυρώνονται ἐρμηνεῖς ἱπποκρατικῶν χωρίων.

9. Βλ. προηγούμενη σημείωση καὶ ἀκόμα μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ ἐνδεικτικὲς (γιὰ τὰ χρόνια ὡς τὸ 1805) παραπομπὲς στὸν Β' τόμο τῆς *Ἀλληλογραφίας*: σ. 91, 113, 117, 261, 295.

δὲν εἶναι πιστὴ ἀναπαραγωγή, ἀποτελοῦν ἐξάπαντος μιὰ ἐπεξεργασμένη μορφή τῶν πρώτων ἐκείνων λεξικογραφικῶν δοκιμῶν¹⁰.

Παράλληλη εἶναι περίπου καὶ ἡ ἱστορία τῶν γραμματικῶν σχεδιασμάτων. Ἄς μιλήσουμε ὅμως λίγο πιὸ λεπτομερειακὰ γιὰ τὰ σχετικὰ ζητήματα. Ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ στὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῆ, ὅτι εἶχε συναθροίσει ἕνα πλούσιο ἀμνητὸ ἀπὸ σημειώσεις πάνω στὰ γραμματικὰ φαινόμενα τῆς κοινῆς γλώσσας, πού θὰ ἐξακολουθοῦσαν ὅμως νὰ παραμένουν στὴν πρωτογενή τους μορφή, ὅσο δὲν θὰ βρισκόταν ὁ σίγουρος ἐκδότης τους. Αὐτὰ γύρω στὰ 1800. Ἄν μιὰ δεκαετία πιὸ πίσω οἱ ἐπανειλημμένες αὐτόκλητες παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις του στοῦ γλωσσικοῦ ὕφους τοῦ Πρωτοψάλτη καὶ ἡ μεμψίμοιρη δυσανασχέτησή του ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν εἶχε, ὅπως θὰ ἤθελε, τὸ χρόνο νὰ συνθέσει μιὰ γραμματικὴ γιὰ χάρη τοῦ φίλου του καὶ τῶν ὁμογενῶν του¹¹, ἂν ὅλα αὐτὰ ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ θέμα τὸν ἀπασχολοῦσε ἤδη ἀπὸ τότε, τὸ χειρόγραφο τῶν *Σημειώσεων* μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐκτιμήσουμε ὄχι μόνον τὸν ὄγκο δουλειᾶς πού εἶχε συντελεστεῖ ὡς τὸ 1800 (τὸ ὄριο φυσικὰ εἶναι συμβατικὸ), ἀλλὰ καὶ νὰ διακρίνουμε τὴν ἐξελικτικὴ τῆς πορείας μέσα στοῦ χρόνου. Χωρὶς ἀμφιβολία πρόκειται γιὰ ὕλικὸ πού συγκεντρώθηκε βαθμιαίᾳ, μὲ διακοπὲς καὶ ἐπανόδους, κάποτε ἴσως περιστασιακὰ, καὶ πάντως σὲ παράλληλη διαδρομὴ μὲ τὴν κυοφορία τοῦ Λεξικοῦ.

Ἡ ὕλη καταγραμμμένη σὲ δελτία μέσου σχήματος, καὶ στὶς δύο ὄψεις, ἔχει ἐπιμεριστεῖ καὶ ταξινομηθεῖ σύμφωνα μὲ τὴν πολυμορφία τῶν γραμματικῶν φαινομένων, σήμερα ὅμως δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν ἡ σειρὰ ἔχει διαταραχθεῖ ἢ ἀντανανκλᾶ τις φάσεις τῶν διαδοχικῶν προσεγγίσεων τοῦ Κοραῆ στοῦ ἀντικείμενό του. Γιατὶ στὴν κατάταξη τῶν ἐπιμέρους κεφαλαίων δὲν διακρίνεται καμιὰ λογικὴ ἱεράρχηση καὶ δομὴ, πέρα ἀπὸ τὴν ὁμαδοποίησή τῶν δελτίων μὲ ὁμόλογο θεματικὸ περιεχόμενο (καὶ αὐτὸ δὲν τηρεῖται ἀπαρέγκλιτα). Ἡ ἔκταση τοῦ ὕλικου πάντως, ὅπως μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς, ἀγκαλιάζει μὲ κάποιες φυσιολογικὲς ἀνισομέρειες ὁλόκληρο τὸ εὖρος τῆς παραδοσιακῆς γιὰ τὴν ἐποχὴ Γενικῆς Γραμματικῆς : φωνητικὸ, τυπικὸ, ἐτυμολογικὸ, σύνταξη¹².

10. Τὸ θέμα δὲν ἔχει, ἀπ' ὅσο ξέρω, ἐρευνηθεῖ. Ἐκτός ἀπὸ τὸ χφ. 448, βάση μιᾶς τέτοιας ἐρευνας πρέπει ν' ἀποτελέσουν καὶ τὰ χφφ. 281, 295, 435 (ἀνήκει ὀργανικὰ στοῦ χφ. 281).

11. Βλ. γράμματα στὸν Δημ. Λῶτο τῶν 15.1.1788 καὶ 15.8.1790, Ἐλληλογραφία, τ. Α', σ. 95 καὶ 129 ἀντίστοιχα.

12. Ἡ γραμματικὴ ὕλη τοῦ χφ. 447 ἔχει προγραμματισθεῖ νὰ δημοσιευθεῖ μελλοντικὰ σὲ μιὰ ἀπὸ τίς ἐκδοτικὲς σειρὲς τοῦ ΚΝΕ/ΕΙΕ.

Ποιές εἶναι οἱ πηγές ἀντλησης τῶν *Σημειώσεων*; Πρῶτα, βέβαια, τὰ προσωπικά γλωσσικά βιώματα, τὰ ἀποταμιεύματα τῆς μνήμης. Ἄλλὰ τὸ πράγμα ἀποκτᾷ ἐνδιαφέρον καθὼς ἀνακαλύπτουμε ὅτι τὸ χειρόγραφο δὲν εἶναι καθόλου βουβό. Ἀντίθετα, ἡ αὐστηρὴ φιλολογικὴ μέθοδος ποὺ ἐφάρμοζε ὁ Κοραΐς στὶς ἐργασίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους γίνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὀδηγὸς στὸν ἀναγνώστη. Πραγματικά στὸ δεῦτερο δελτίο, ἀμέσως μετὰ τὸ φύλλο τίτλου, συναντᾶμε τὸ ἀκόλουθο ὀδηγητικὸ ὑπόμνημα : *Ἐλεγχος τῶν βιβλίων τῶν ὁποίων τὰς μαρτυρίας φέρω εἰς τὴν παρούσαν συλλογὴν τῶν σημειώσεων*. Ἀπὸ κάτω πέντε τίτλοι καὶ στὸ ἀριστερό, σὲ ἀντιστοιχία μ' αὐτούς, οἱ βραχυγραφίες ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὶς σχετικὲς παραπομπὲς μέσα στὸ σῶμα τῶν *Σημειώσεων* : *Θέατρον πολιτικόν*, ἢ μετάφραση τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου, πρῶτος τίτλος. Ἄκολουθοῦν : *Ἀσφαλῆς ὀδηγία τῆς κατὰ Χριστὸν ἠθικῆς ζωῆς*, τοῦ Ἰωάννη Λιτίνου, *Διηγήματα* τοῦ Βοκκάκιου, στὴ μετάφραση τοῦ Σπυρ. Βλαντῆ, *Ἐρωτόκριτος*, καὶ *Διδαχαί* τοῦ Μηνιάτη. Πρῶτες ἐκδόσεις, 1774 καὶ 1797 ἀντίστοιχα, τὰ βιβλία τοῦ Λιτίνου καὶ τοῦ Βλαντῆ. Γιὰ τὰ ἄλλα χρησιμοποιοῦνται μεταγενέστερες ἐπανεκδόσεις τους ὄχι παλιότερες τοῦ 1774 καὶ ὄχι νεότερες τοῦ 1797¹³. χρήσιμα ὀρόσημα ποὺ ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση σχετικὰ μὲ τὸ χρόνο μέσα στὸν ὁποῖο κλιμακώθηκε ἡ συγκρότηση τῆς συλλογῆς.

Ἦταν τυχαῖες οἱ ἐπιλογές τοῦ Κοραΐ; Ἄς κάνουμε μερικὲς παρατηρήσεις. Κατ' ἀρχὴν ὅλα τὰ πηγαῖα κείμενα ἀνήκουν στὸν 18ο αἰώνα. Ἄρα ἀντιπροσωπεύουν γλωσσικά (μὲ κάποια βέβαια ἐξαιρέση τὸν *Ἐρωτόκριτο*) τὴ νεοελληνικὴ ἐκφορὰ λόγου ἐνὸς αἰώνα, τοῦ αἰώνα τοῦ Κοραΐ¹⁴. Ὑστερα, εἶναι τυπικά δείγματα τοῦ βαθμοῦ καλλιέργειας τῆς γραπτῆς γλώσσας σὲ γεωγραφικὸ ἐπίπεδο : φαναριώτικη, κρητικὴ, ἐφτανησιώτικη, ἄς ποῦμε καὶ κοινὴ τῆς διασπορᾶς. Τέλος ἐκπροσωποῦν εἶδη λόγου μὲ τὴ μεγαλύτερη προτίμηση καὶ ὑποδοχὴ στὸ κοινὸ στὸ

13. *Θέατρον πολιτικόν*, 1776 (α' ἐκδ. 1758), *Ἐρωτόκριτος*, 1797 (α' ἐκδ. 1713), *Διδαχαί*, 1793 (α' ἐκδ. 1716). Στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Χίου ἐπεσῆμανα δύο ἀπὸ τὰ προσωπικά ἀντίτυπα τοῦ Κοραΐ ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ σύνταξη τῶν «*Σημειώσεων*» : τὴν *Ἀσφαλῆ ὀδηγία* καὶ τὸν *Ἐρωτόκριτο*. Πάνω στὶς σελίδες τοῦ *Ἐρωτόκριτου* εἶναι εὐδιάκριτα—μὲ μολύβι ἢ μελάνι— τὰ ἴχνη τῆς ἐρευνητικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Κοραΐ.

14. Ὁ αἰώνας ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Κοραΐ ὀριακὴ τομὴ στὸ θέμα τῆς χρήσης τοῦ γραπτοῦ λόγου. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀξίωμα ποὺ ἀποδέχεται, γλωσσικὸς ὀδηγὸς τῶν συγγραφέων πρέπει νὰ εἶναι τὸ κοινὸ αἰσθητήριον καὶ ἡ γραμματικὴ τοῦ αἰώνα τους, βλ. *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 128.

όποιο άπευθύνονται : λογοτεχνία (πεζά, ποίηση), θρησκευτική ρητορεία και διδασχή. Με βάση τις παρατηρήσεις αυτές μπορούμε, νομίζω, τώρα να καταλάβουμε γιατί ο Κοραής διάλεξε τὰ συγκεκριμένα αυτά κείμενα για ύποδομή τῆς σχεδιαζόμενης γραμματικῆς του. Θα τοῦ έπιτρεπόταν έτσι ν' άποκτήσει τὸν καθρέφτη τῆς σύγχρονης του γραπτῆς γλώσσας με όλες τις άποχρώσεις, τις πολυτυπίες και τις εκφάνσεις της, εξαιρετικά έρεθιστικό για ένα μελετητῆ τῶν γλωσσικῶν φαινομένων με τὴν ιδιοφυΐα ενός Κοραῆ.

Κοντὰ στὰ βασικά αυτά κείμενα-πηγές¹⁵, και άλλα ειδικότερα έργα εἶχε έρευνας : Λεξικά και Γραμματικὲς άρχαίας και νέας, όσα εἶχε διαθέσιμα στη βιβλιοθήκη του ἢ μπορούσε να τὰ δανειστῆ από τις βιβλιοθήκες τοῦ Παρισιοῦ και τούς Γάλλους φίλους του. Τὸ *Γλωσσάριο* τοῦ Du Cange, ὁ *Θησαυρός* τοῦ Somavera, για να περιοριστῶ στὰ νεότερα, κάποιες Γραμματικὲς τῆς *linguae graecae vulgaris*, όπως τοῦ Joh. M. Lang —για τὴν όποία μάλιστα αναφέρει σ' ένα γράμμα τῆς έποχῆς ποῦ μιλάμε, ότι τὴν εἶχε καταστίξει με πλῆθος παρατηρήσεις¹⁶— ἢ ἡ χειρόγραφη Γραμματικὴ τοῦ Ρωμανοῦ Νικηφόρου, δανεισμένη από τὴν *Bibliothèque Nationale*¹⁷, ἴσως και μερικά άλλα ακόμα από

15. Μεμονωμένες αναφορές συναντάει κανείς και σε άλλα κείμενα τοῦ 18ου αἰ., πεζά ἢ ποιητικά, όπως στη *Βοσπορομαχία* (1766), τὴ *Βυζαντιδα* (1767), κλπ.

16. *Άλληλογραφία*, τ. Α', σ. 396. Πρόκειται για τὸν πρώτο τόμο τῆς *Philologiae barbarograecae*, Noribergae 1708 (ἡ Γραμματικὴ περιέχεται στὸ δεύτερο από τὰ τρία μέρη τοῦ βιβλίου). Τὸ προσωπικὸ αντίτυπο τοῦ Κοραῆ άπόκειται στη Βιβλιοθήκη τῆς Χίου, δεμένο μαζί με τὴ *Grammatica linguae graecae vulgaris* τοῦ J. Callenberg, Hallae 1747. Εὐχαριστῶ και από ἐδῶ θερμὰ τὴ Διευθύνση και τὸ προσωπικὸ τῆς Βιβλιοθήκης ποῦ ανταποκρίθηκαν, όπως πάντα, πρόθυμα στις σχετικὲς ζητήσεις μου. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Κοραῆ στη *Γραμματικὴ* τοῦ Lang θὰ συμπεριληφθοῦν στην έκδοση τῶν *Σημειώσεων*, βλ. σημ. 12.

17. Στις 13 Μαΐου 1800 ὁ Κοραῆς εἶχε ακόμη στὰ χέρια του τὸ γραμματικὸ χειρόγραφο, για τὸ όποιο τὸ μόνο στοιχείο ποῦ δίνει εἶναι ὁ ταξινομικὸς αριθμὸς του : 2604, βλ. *Άλληλογραφία*, τ. Β', σ. 8. Ἄλλὰ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ θὰ τὸ περιγράψει και ἀναλύσει ἐβδομήντα χρόνια ἀργότερα ὁ E. Legrand στὸν πρόλογο τῶν εκδόσεων τῆς *Γραμματικῆς* τοῦ Ν. Σοφιανοῦ, Παρίσι 1870, 1874, σ. 10 και 14 αντίστοιχα (χρησιμοποιοῦ τὴ φωτοαντύπωση τῆς β' έκδ., ἐπιμ. Θ. Χ. Παπαδόπουλου, Ἄθῆνα 1977) : πρόκειται για ἔργο τοῦ Θεσσαλονικέα καπουτσίνοῦ Ρωμανοῦ Νικηφόρου (17ος αἰ.), ποῦ θ' ἀξιοθεῖ μάλιστα στις ἀρχές τοῦ αἰώνα να δει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας με τὴ φροντίδα τοῦ Βέλγου φιλόλογου J. Boyens (Λιέγη 1908). Ἄπὸ τὸ άλλο μέρος στη συλλογὴ τῶν *Σημειώσεων* τοῦ Κοραῆ άπαντοῦν παραπεμπτικά στὸν «Νικηφόρο» και τὴ Γραμματικὴ του, καρποὶ προφανῶς τῆς μελέτης τοῦ χφ. 2604. Ἡ ταύτιση τῶν μαρτυριῶν ἔχει τὴν άποδεικτικὴ της ἀξία και για τὸ πρόβλημα

τὰ λατινόγλωσσα γραμματικά ἐγχειρίδια τῆς κοινῆς γλώσσας πού εἶχαν δεῖ τὸ φῶς ὡς τὸν φθίνοντα 18ο αἰώνα¹⁸.

Τελικὰ τί ἀπέγινε μὲ τὴν πολύμοχθη αὐτὴ συγκομιδῆ; Πῆρε ποτὲ τὸ δρόμο πρὸς τὴ σύνθεση; Δὲν συνέτρεξαν οἱ περιστάσεις ὥστε νὰ ἀξιοποιηθεῖ στὸ βαθμὸ καὶ μὲ τὴ μορφή πού ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς τὸ εἶχε σχεδιάσει ἐκεῖ γύρω στὰ 1800; Ἡ *Γραμματικὴ τοῦ Ζ'* τόμου τῶν *Μετὰ θάνατον*, δηλαδὴ τοῦ χφ. 289 τῆς Χίου, δίνει μιὰν ἀπάντηση, ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὴ πού θὰ περιμέναμε. Πρῶτα, δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ὀλοκληρωμένο ἔργο· περιέχει συνταγμένο τὸ φωνητικὸ μέρος, τμημα μόνον τοῦ τυπικοῦ, καὶ τὸ ἑτυμολογικόν, καὶ αὐτὸ ἀσυμπλήρωτο. Ὑστερα, φαίνεται πὼς πολὺ γρήγορα ἄφησε ἀνικανοποίητο τὸν Κοραῆ, ἀφοῦ μέσα στὸ ἴδιο χειρόγραφο —ἐνα ἄδετο τεῦχος 140 περίπου φύλλων— πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ σύνταξη τῶν κεφαλαίων, ξαναρχίζει νὰ καθαρογράφει τὸ κείμενο δίνοντάς του καὶ τὸν τίτλο (*Γραμματικὴ τῆς Γραικικῆς γλώσσας*) καὶ συμπληρώνοντας ἢ βελτιώνοντας τὴν ἀρχικὴ γραφή, γιὰ νὰ σταματήσει καὶ πάλι τὴν προσπάθεια ὕστερα ἀπὸ σύνταξη πέντε μόλις σελίδων¹⁹. Τὸ σημαντικότερο ὅμως ἀπ' ὅλα εἶναι ὅτι στὸ ὑπόστρωμα τῆς Γραικικῆς μόλις πού διακρίνονται κάποια ἔχνη τοῦ ζωντανοῦ γλωσσικοῦ ἀμνητοῦ τῶν *Σημειώσεων* τοῦ χφ. 447. Κάπου μιὰ-δυὸ παραπομπές στὸ *Θέατρο Πολιτικόν* καὶ στὸν *Λίτινο* ἢ τὸν *Ἐρωτόκριτο*, λίγο περισσότερες στὸν *Δουκάγιο*. Ὁλοφάνερο πὼς τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς δὲν βρίσκεται πιά στὰ νεότερα κείμενα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀλλὰ στὰ γραμματικὰ ἐγχειρίδιά της : «αἱ κοιναι γραμματικαὶ μᾶς διδάσκουν», «οἱ γραμματικοὶ τῆς κοινῆς ἡμῶν γλώσσας ἐνόμισαν κλπ.»²⁰. Δὲν τοὺς κατονομάζει ὁ Κοραῆς, ἀλλ' ἐμεῖς ξέρουμε ποιοὺς ὑπαινίσσεται, τὸν Ρωμανὸ Νικηφόρο, τὸν Lang καὶ τοὺς ἄλλους. Τὸ motto ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο πού ἔχει προτάξει στὴ *Γραμματικὴ* σ' αὐτοὺς κατευθεῖαν παραπέμπει : «Ἐν καινὸν ἐγχείρημα, καὶν τολμηρόν ἦ, πολλῶν παλαιῶν ἐστὶ χρησιμώτερον»²¹.

πού μᾶς ἀπασχόλησε λίγο παραπάνω : ὁ χρόνος σύνταξης τῶν *Σημειώσεων* ἀναμφίβολα εἶχε ἐπικεντρωθεῖ στὸ μεταίχμιο τῶν δύο αἰῶνων, 18ου καὶ 19ου.

18. Βιβλιογραφικὴ καὶ κριτικὴ παρουσίασή τους βλ. στὸν Legrand, ὁ.π., σ. 6 κ.έ. καὶ 7 κ.έ. ἀντίστοιχα. Βιβλιογραφία τῶν νεοελληνικῶν Γραμματικῶν ὡς τὸ 1933 βλ. στὰ *Ἀπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1981, σ. 616-18.

19. Στὴν ἐκδοσὴ *Δαμαλᾶ* ἔχει ἀγνοηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τῆς δευτέρας αὐτῆς γραφῆς. Τέτοιου εἴδους παραλείψεις μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς ἐκδοσης.

20. Ὁ.π., σσ. 24, 39 καὶ passim.

21. Ὁ.π., σ. 1.

“Όπως και να είναι, μέσα από τις γραμμές τῆς σύλληψης τοῦ γραμματικοῦ αὐτοῦ δοκιμίου θὰ ἔλεγα ὅτι διαφαίνονται δύο τάσεις. Μιὰ τάση ιστορικοκριτικῆς καὶ στενὰ λεξικολογικῆς προσέγγισης τῶν πραγμάτων (τὰ 2/3 περίπου τῆς ὕλης καλύπτουν θέματα ἀπὸ τὸ ἔτυμολογικὸ) καὶ μιὰ τάση ἐκσυγχρονισμοῦ διαπιστούμενη τόσο στὴ γενικὴ μορφολογικὴ διάταξη καὶ στὶς ἐπιμέρους ἀναπτύξεις (τὸ θέμα φυσικὰ χρειάζεται ἐρευνα πρὸς πολλὰ κατευθύνσεις ὥστε νὰ ἐξαχθοῦν ἀπρόσβλητα συμπεράσματα), ὅσο καὶ στὸ τεκμηριωτικὸ μέρος τῆς θεωρίας, ἰδίως ἐκεῖ πού ὑπάρχει ἔδαφος γιὰ κάποια συμφραζόμενα. Ἀναφέρω, σὲ σχέση μὲ τὸ τελευταῖο αὐτό, μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα : *Τίς εἶναι τόσον ἀνόητος, ὥστε νὰ προτιμήσῃ τὴν δουλείαν ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν; τί ἄλλο ζητεῖ ὁ τύραννος, πλὴν τῶν τυραννουμένων ἐξουδένωσιν;* (ὁ λόγος ἦταν γιὰ τὸν τόνο τοῦ ἐρωτηματικοῦ τίς)²². *Ὁ φρόνιμος διδάσκαλος εἶναι ἐκεῖνος ὅστις διδάσκει μὲ τὰ λόγια καὶ ὄχι μὲ τὴν ράβδον* (ὁ λόγος γιὰ τὸν ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ)²³. *Ὅποιον ἔθνος, δυνάμενον νὰ κυβερνᾶται μόνον του, ζητεῖ βασιλεία, ζητεῖ τὴν συμφορὰν του* (ὁ λόγος γιὰ τὸ προσηγορικὸ ὄνομα)²⁴. Πιστεύω πὼς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τολμηρὰς πράγματι καινοτομίες γιὰ ἓνα ἐγχειρίδιο Γραμματικῆς, ὅσο κι ἂν αὐτὸ δὲν προοριζόταν γιὰ τὴ σχολικὴ πράξη, ὅπου τὸ μάθημα τὸ μονοπωλοῦσαν τὰ καλὰ γραμματικὰ τῶν ἐγχειριδίων τοῦ Λάσκαρη, τοῦ Γαζῆ καὶ τῶν λογῆς ἐρμηνευτῶν τους²⁵. Ἡ συνειδητὴ πρόθεση τοῦ συγγραφέα νὰ περάσει μέσα ἀπὸ τὸ οὐδέτερο καὶ στεγνὸ ἔδαφος τῆς γραμματικῆς θεωρίας ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ παιδευτικὴ ἰδεολογία τοῦ Διαφωτισμοῦ, μ’ ὄλο τὸν κίνδυνο ὑπερβολῆς πού ἐνέχει ἡ διατύπωση, μεταμόρφωνε ξαφνικὰ τὸ ἄχαρο ἀνάγνωσμα σὲ ἐγκόλπιο φιλελευθερισμοῦ καὶ δημοκρατικῆς κατήχησης.

Τὸ πότε δοκίμασε καὶ μὲ ποιά αἰτία νὰ συγκροτήσῃ τὸ ἔργο εἶναι θέματα πού δὲν τὰ ξέρομε ἀκόμα. Εἶμαι ὥστόσο ἔτοιμος νὰ διακινδυνεύσω ἐδῶ δύο ὑποθέσεις. Ἡ πρώτη : στὰ μέσα τοῦ 1801 ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου ἀναλαμβάνοντας νὰ ἐπιχορηγήσῃ τὴν ἐκδοση τοῦ Βεγκάρια πρότεινε στὸν Κοραῆ νὰ ἀπευθυνθεῖ στὸν Ἀναστάσιο Ζωσιμᾶ στὸ

22. *Ὁ.π.*, σ. 15.

23. *Ὁ.π.*, σ. 47.

24. *Ὁ.π.*, σ. 48.

25. Γιὰ τὴν ἀρνητικὴν στάση τοῦ Κοραῆ ἀπέναντι στὰ γραμματικὰ συνταγμάτια τῆς ἀρχαίας, βλ. τὸ παλιὸ δημοσίευμα τοῦ Ἐμμ. Παντελάκη, «Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ Γραμματικὴ», *Τεσσαρακονταετηρὶς τῆς καθηγησίας Κ. Σ. Κόντου*, Ἀθήνα 1909, σ. 132-173.

Λιβόρνο για νὰ συντρέξει ἐκεῖνος χρηματικά «εἰς σύνθεσιν Γραμματικῆς, ἢ ἐντελοῦς τῆς πατρικῆς γλώσσης τῆς θείας ἢ δοκιμίου τῆς καθ' ἡμᾶς» καὶ τοῦ ἐκμυστηρευόταν ὅτι μὲ πρωτοβουλία του εἶχε ἤδη γράψει σὲ φίλο του στὴν Κωνσταντινούπολη «νὰ συνεργήσῃ πρὸς ἔρανον»²⁶. Νὰ δραστηριοποιήθηκε ἄραγε τότε ὁ Κοραΐς ἐνόψει τῆς ἐπικείμενης γενναιοδωρίας κάποιου χορηγοῦ; Καὶ πόσο μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὸ θέμα ἢ αὐτοὑπόμνηση πού εἶναι σημειωμένη στὸ περιθώριο κάποιας σελίδας τοῦ χειρογράφου τῆς *Γραμματικῆς* (ὁ Δαμαλᾶς τὴν ἔχει παραλείψει στὴν ἔκδοσιν) : «εἰς τὸ τέλος νὰ προσθέσῃς τινὰς ἐπιστολάς ἐμπορικὰς· εἶτα δεῖγμα λεξικοῦ»²⁷; Στὴν πιθανὴ περίπτωση μιᾶς τέτοιας διασύνδεσης, χωρὶς ἄλλο ἢ ἐμπορικὴ τάξη, ἐκδότης καὶ βέβαιος πελάτης τοῦ βιβλίου, πρόβαλλε δικαιώματα καὶ στὴ χρηστικότητα του, πράγμα πού δείχνει πὼς τὸ ἀναγνώριζε καὶ ὁ Κοραΐς.

Ἡ δευτέρη ὑπόθεση : πάλι τέλη τοῦ 18ου, ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα. Οἱ Γάλλοι φίλοι τοῦ Κοραΐ κινοῦνται νὰ ἰδρῦσουν γιὰ χάρη του ἔδρα νεοελληνικῆς γλώσσας στὴν *Bibliothèque Imperiale*²⁸. Ἄν οἱ ἐνέργειές τους ἔγιναν μὲ τὴ συγκατάθεσή του, τί ἄλλο ἀπὸ μιὰ Γραμματικὴ τῆς «Γραικικῆς» θὰ ὑποστήριζε καλύτερα τὸ μάθημά του; Τὸ σχέδιο ναυάγησε τότε, γιατί πρόλαβε καὶ κατέλαβε τὴν ἔδρα ὁ Villoison. Ἄς προσεχτεῖ ἡ συνέχεια. Στὰ 1805 ὁ Κοραΐς εἶναι καὶ πάλι ὑποψήφιος ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ γάλλου ἐλληνιστῆ καὶ αὐτὴ τὴ φορὰ ἡ μαρτυρία δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση, γιατί προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἐκλογῆς, ἔγραφε στὸν Ἄλέξ. Βασιλείου, «ἐνδέχεται νὰ συνεργήσῃ εἰς τὸ νὰ ἐκδόσω ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὰς διαφόρους παρατηρήσεις μου, ὅσας ἔκαμα εἰς αὐτήν»²⁹, ἐννοεῖ τὴ νεοελληνικὴ γλώσσα. Δὲν ἀποδέχθηκε τελικὰ τὴ θέση καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς Γραμματικῆς καὶ τοῦ Λεξικοῦ ἔμειναν ἀπὸ τότε ἀσυμπλήρωτα στὰ συρτάρια του.

Ὡστόσο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ξέρουμε καλὰ ὅτι εἶχε πιά ἐνδοιασμοὺς καὶ θεωρητικὲς ἀναστολὲς ὡς πρὸς τὴ δυνατότητα, ἴσως καὶ τὴ χρησιμότητα, σύνταξης μιᾶς νεοελληνικῆς Γραμματικῆς. Νωρίτερα, ὅταν δοκίμαζε νὰ συνθέσει τὴ δική του, ἀπέναντι στὸ ἀξίωμα τοῦ τύπου : γλώσσα πού δὲν ἔχει συγγραφεῖς δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ γραμματικὴ,

26. Γράμμα τῆς 7.6.1801, *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 25.

27. Χφ. 289, σ. 73.

28. Βλ. τὰ σχετικὰ στὸ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ φίλια Κοραΐ - Villoison καὶ τὰ προβλήματα τῆς», *Ὁ Ἐραμιστής*, 1(1963) 203 (καὶ σὲ ξεχωριστὸ ἀνάτυπο, σ. 34).

29. Γράμμα τῆς 28.4.1805, *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 261.

είχε αντίταξει τῇ θέσει : ἀρκεῖ πού ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού ἀσχολοῦνται νά μιλοῦν καί νά γράφουν ὀρθότερα ἀπό τοὺς ἄλλους³⁰ — ἐμεῖς σήμερα θά λέγαμε μέτριοι συγγραφεῖς. Ἄν τότε ξεπέρασε μ' αὐτὸ τὸν συμβιβασμὸ τὸ δῖλημμα καί προχώρησε στὴν ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου του, τώρα πιά ἐκφράζεται κατηγορηματικά : «Γραμματικὴ καλὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νά συντεθῆ ἂν δὲν εἶναι ἐρασιμένη ἀπὸ καλοὺς συγγραφεῖς» (1805)³¹, ἢ «Πρῶτον πρέπει νά λάβῃ ποιητὰς καί συγγραφεῖς τὸ ἔθνος, ἔπειτα νά φροντίσῃ διὰ Γραμματικὴν» (1805) καί τῇ συγκυρίᾳ αὐτῇ τὴν τοποθετοῦσε χρονικὰ στὸ ἀπώτερο μέλλον³². Ὁ Κορνάρος, ὁ Ν. Μαυροκορδάτος, ὁ Λίτινος, ὁ Βλαντιῆς καί ὁ Μηνιάτης ἀνῆκαν βέβαια στοὺς μέτριους συγγραφεῖς, πού τώρα δὲν ἐπαρκοῦσαν μὲ κανένα τρόπο ν' ἀποτελέσουν τὸν ἐνιαῖο καί στέρρο γλωσσικὸ ἰστό, τὴν «σύμπνευση», ὅπως θά ἔλεγε ἀργότερα³³, μιᾶς νεοελληνικῆς Γραμματικῆς : ἄς ἀφήσουμε πῶς γιὰ μερικοὺς ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Κοραῆς ἐμφανιζόταν πιά —ιδιωτικά, ἐνίοτε καί δημόσια— λίγο ὡς πολὺ ἀπορριπτικὸς³⁴.

30. Ἡ θεωρητικὴ ἀνάπτυξη τῆς θέσης αὐτῆς περιέχεται στὴν πρώτη παράγραφο τῶν σημειώσεων πού κλείνουν τὴ *Γραμματικὴν, Δαμαλᾶς, ὁ.π.*, σ. 111.

31. Γράμμα στὸν Ἄλέξ. Βασιλείου τῆς 12.4.1805, *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 254.

32. Γράμμα στὸν Δωρόθεο Πρώιο, μετὰ τὴν 6.8.1805, ὁ.π., σ. 284. Εἶναι ἡ ἀπάντησή του στὴν εὐχὴ τοῦ Πρώιου νά συνεργαστοῦν (κάμποσοι σπουδαῖοι) στὴ σύνταξιν Γραμματικῆς ὥστε (νὰ παύσουν αἱ λεξικαὶ διενέξεις), ἐπιστολὴ τῆς 25.5.1805, ὁ.π., σ. 267. Ἐξὶ χρόνια ἀργότερα, σχολιάζοντας τίς δραστηριότητες τῆς Φιλολογικῆς Ἑταιρίας τοῦ Βουκουρεστίου στὸ θέμα τῆς γλώσσας καί προπαντὸς κάποιες γλωσσικὲς ἀποφάνσεις τῆς «ἀπλοελληνικῆς» Γραμματικῆς τοῦ Δημ. Δάρβαρη (1806), ἦταν τὸ ἴδιο κατηγορηματικὸς : «Εἰς ἡμᾶς, στερημένους ἀκόμη ἀπὸ τοιούτους ἐνδόξους [συγγραφεῖς], εἶναι τολμηρὸν καὶ αὐτὸ τὸ νὰ λέγωμεν ὅτι ἔχομεν Γραμματικὴν». Ὡστόσο θεωροῦσε ἀξιεπαινετὴ τὴν προσπάθειαν τοῦ Δάρβαρη νὰ προχωρήσῃ στὴν καταγραφή «τῆς ἀκόμῃ πολυποικίλου καὶ ἀστάτου χρήσεως τῆς γλώσσης», ἀποδοκίμαζε ὁμοίως τὴν τιτοφόρηση τοῦ ἔργου : ὄχι «Γραμματικὴ» παρὰ «Ἰλη Γραμματικῆς» προσιδίαζε νὰ ἐπιγραφεῖ, βλ. γράμμα στὸν Ἄλέξ. Βασιλείου, πρὶν ἀπὸ τὴν 1.11.1811, *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 145-146. Παρόμοιες ἀπόψεις, συχνὰ μὲ ποιοτικὲς διαβαθμίσεις τοῦ ὅρου «συγγραφεῖς» (δοκιμώτατοι, κλασικοὶ κλπ.), βρισκόμεναι διατυπωμέναι καὶ σὲ ἄλλα σημεία τῆς Ἀλληλογραφίας του, ὅσο καὶ στὰ προλεγόμενα τῶν ἐκδόσεών του.

33. *Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐκδότας τοῦ Λογίου Ἐρμού*, [1818], σ. 6.

34. Σταχυολογῶ κάποιους χαρακτηρισμοὺς του. Γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο : «ὁ ἄλλος Ὅμηρος» (1804, *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 200), «ὁ Ὅμηρος τῆς χυδαῖκῆς φιλολογίας» (1805, ὁ.π., σ. 265), ἕνα ἀπὸ «τὰ ἐξαμβλώματα τῆς ταλαιπώρου Ἑλλάδος» (1805, ὁ.π., σ. 234). Γιὰ τὸν Μηνιάτη : «ἀμαθὴς τῆς γλώσσης» (1803, ὁ.π., σ. 114), οὔτε «κλασικὸς» συγγραφέας (1803, ὁ.π., σ. 113) ἀλλὰ οὔτε καὶ ρήτορας

Ἄλλὰ τὴν ἴδια ἐκείνη περίοδο εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ μορφοποιῦνται καὶ νὰ ἐξαγγέλλονται βαθμιαῖα, σὰν καρπὸς τῶν πολυχρόνιων ἐρευνῶν τοῦ γύρω ἀπὸ τὴ γλῶσσα, οἱ θεωρητικὲς ἀρχὲς ποὺ κωδικοποιούσαν τὴ δική του γλωσσικὴ σύλληψη καὶ χάρασσαν τὶς προτεραιότητες γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς γλωσσικῆς παιδείας τοῦ γένους³⁵ : πρῶτιστα νὰ συνειδητοποιηθεῖ ἡ ἀνάγκη γιὰ μιὰ γλῶσσα μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλωση («ἐλληνισμοῦ» καὶ «χυδαῖσμοῦ»), ἀποκαθαρμένη ἀπὸ τὶς ἀλλόγλωσσες ἐπιμειξίες, γιὰ μιὰ ἐκπαίδευση ἀπαγκιστρωμένη ἀπὸ τὸν ἀφιλόσοφο γραμματικὸ σχολαστικισμό, τέλος, γιὰ μιὰ ἀπογραφή καὶ λεξικογράφηση τοῦ ὑλικοῦ τῆς κοινῆς, γραπτῆς καὶ λαλουμένης, ποὺ σὰν θεματοφύλακας τῆς προγονικῆς γλωσσικῆς κληρονομιάς βρισκόταν ἱστορικὰ σὲ διαλεκτικὴ σχέση μαζί της καὶ ἦταν γι' αὐτὸ δεκτικὴ διόρθωσης καὶ τελείωσης ὅσο καὶ διάμεσος γιὰ τὴν πρόσβαση στὴν ἀρχαία. Ἄν, λοιπόν, ὁ καιρὸς τοῦ Λεξικοῦ —ἀκριβέστερα : τοῦ ἱστορικοῦ Λεξικοῦ— εἶχε φτάσει³⁶, ὁ καιρὸς τῆς νεοελληνικῆς Γραμματικῆς ἔπρεπε νὰ περιμένει τὴν ἀνατολὴ τῶν δόκιμων συγγραφέων. Καὶ εἶναι ἐνδεικτικὸ τῶν διεργασιῶν ποὺ συντελοῦνταν μέσα του τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κοραῆς δὲν προχώρησε ποτὲ σὲ συστηματοποίηση οὔτε κἀν τῆς δικῆς του θεωρίας, ἀκόμα περισσότερο, δὲν διανοήθηκε ποτὲ νὰ τῆς προσδώσει τὸ σχῆμα καὶ τὴν αὐτοτέλεια ἐνὸς γραμματικοῦ ὁδηγοῦ. Ἡ Γραμματικὴ λειτουργώντας ἀπὸ τὴ φύση της κανονιστικά, ἄρα δεσμευτικά καὶ τυραννικά, αὐτὸν, ποὺ ἀποποιόταν καὶ ἀποκήρυσσε τὸν ρόλο τοῦ νομοθέτη, τοῦ τύραννου τῆς γλώσσας³⁷,

(1810, ὁ.π., τ. Γ', σ. 44). Γιὰ τὸν Λίτινο : μακαρονιστὴς (1809, ἐκδ. Πλουτάρχου, μέρος Α', σ. ιγ', σημ. 2. Δὲν κατονομάζει τὸν Λίτινο ἀλλὰ ἡ ταύτιση γιὰ τὸν ἀναγνώστη θὰ ἦταν εὐκόλη, μιὰ καὶ ἐκεῖ ὁ λόγος γίνεται γιὰ τὸν μεταφραστὴ «τοῦ περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου νοδὸς συντάγματος τοῦ Λωκίου»).

35. Εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ θεωρία τοῦ Κοραῆ πρωτοεξαγγέλθηκε στὰ 1804 μὲ τὴν «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλεῖου» προταγμένη στὴν ἐκδοσὴ τῶν *Αἰθιοπικῶν* τοῦ Ἡλιοδώρου καὶ ἀπὸ τὸν ἐπόμενον χρόνον ἀναπτύχθηκε στὶς «ἀκολουθίες» τῶν *Αὐτοσχέδιων στοχασμῶν* στὰ προλεγόμενα τῶν τόμων τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης».

36. Ἡ φράση ἀνήκει στὸν Κοραῆ, βλ. ἐκδ. Πλουτάρχου, μέρος Α', 1809, σ. κη'. Πραγματικά, δεῖγμα λεξικοῦ, ἐπιστημονικὰ ἐπεξεργασμένο, προσκόμισε στὰ ἴδια ἐκεῖνα προλεγόμενα τοῦ Πλουτάρχου καὶ σὲ κατοπινὸς τόμους. Νὰ ξαναθυμίσω πάντως ὅτι στὶς δημοσιεύσεις αὐτὲς ἀξιοποίησε ὑλικὸ τῶν παλιότερων χειρόγραφων συλλογῶν του, βλ. ἐδῶ τὰ σχετικὰ, σ. 73-74. Νὰ ἐπαναλάβω ἀκόμα πὼς καὶ στὴ Γραμματικὴ τῆς ἐκδοσῆς Δαμαλά (χφ. 289) εἶναι αἰσθητὸ τὸ βᾶρος ποὺ δίνεται στὶς λεξικολογικὲς καὶ ἔτυμολογικὲς ἐπεξεργασίες τῶν φαινομένων.

37. Γράμμα στὸν Ἀλεξ. Βασιλείου, μετὰ τὶς 12.7.1805, *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 276. Πβ. καὶ τὴ δημόσια διακήρυξή του στὰ προλεγόμενα τοῦ Γ' μέρους

και πού όμολογουσε την άτολμία του για πολλά ζητήματα της³⁸ και την ένοχή του για τις έπανειλημμένες προσωπικές παραβιάσεις των κανόνων του ίδιου του συστήματός του³⁹, ή Γραμματική και ή ιδέα της σύνταξης της έμοιαζε να τον άπωθοϋν όχι μόνο πιά από θεωρητικές αλλά και ψυχολογικές άντιστάσεις.

του *Πλουτάρχου*, 1811, σ. ξγ'-ξδ', σημ. 2: «ή κρίσις μου δέν είναι νόμος. Άς την άκολουθή όστις την νομίζει όρθήν· άς την άποβάλλη ότινα δέν άρέσκει. Τόσον όλιγώτερον θέλει με κακοφανήν ή άποβολή, όσον μηδ' αύτός έγώ (και τό όμολογώ χωρίς ύπόκρισιν μετριοφροσύνης) έξέρω τίνα τύπον η μορφήν μέλλει να λάβη ή γλώσσα».

38. Γράμμα στον Άλέξ. Βασιλείου της 9.10.1804, *δ.π.*, σ. 202. Χαρακτηριστική ή τελική άποστροφή: «Έπειτα με λέγεις *φκιάσε γραμματικήν*». Πβ. και την προηγούμενη σημείωση.

39. Γράμμα στον Άλέξ. Βασιλείου της 24.9.1810, *δ.π.*, τ. Γ', σ. 56. Στα 1818 ή άυτεπίγνωσή του θα λάβει τον τόνο δημόσιας όμολογίας: «Αύτός ό συμβουλεύσας την μέσην όδόν, έκρατήθη πάντοτ' εις αύτήν;», *Έπιστολή προς τους εκδότας του Λογίου Έρμού*, σ. 8. Κάποτε θα πρέπει να διερευνηθεί άναλυτικά ή συνέπεια του Κοραή στο σύστημά του, τώρα μάλιστα πού ολοκληρώθηκε από τον Ο.Μ.Ε.Δ. ή νέα έκδοση των έπιστολών του, άποκαταστημένων από τις γλωσσικές νοθεύσεις των προηγούμενων εκδοτών. Βλ. για τό τελευταίο αύτό θέμα την άνακοίνωσή μου στο συνέδριο «Κοραής και Χίος» (1983): «Λογοκριτικές και γλωσσικές έπεμβάσεις στις έπιστολές του Κοραή» (ύπό έκτύπωση στα *Πρακτικά* του συνέδριου).

ἡ σκέψη καὶ τὸ ἔργο του

ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Η ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Ο ΚΟΡΑΪΣ

Ἡ ἔκδοση τοῦ ἱπποκρατικοῦ κειμένου *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, ποῦ πραγματοποιεῖται ἀπὸ τὸν Κοραῖ στὰ 1800¹, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρόχρονης καὶ ἐπίπονης προσπάθειας, ποῦ ἡ ἀφετηρία τῆς ἐντοπίζεται ἤδη στὰ πρῶτα χρόνια τῆς διαμονῆς του στὸ Μομπελιέ (1782). Ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα, τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Κοραῖ ἀπλώνονται πέρα ἀπὸ τὴν καθαυτὴν ἰατρικὴν τοῦ σπουδῆς, σὲ χώρους ἐρευνητικῶν ἀναζητήσεων, ὅπου κεντρικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ ἱπποκρατικὴ σκέψη. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν σύγχρονην τάσιν τῆς ἰατρικῆς θεωρίας, ὁ Κοραῖς προσανατολίζεται ὀλοένα καὶ περισσότερο πρὸς τὴν μελέτη τῶν κειμένων τῆς «Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς». Διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς διαμονῆς του στὸ Ἀμστερνταμ ἔχει ἤδη ἀρχίσει τὴ μεθοδικὴν του μελέτη τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἐνῶ δείγματα

---

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκο γιὰ τὴν πολύτιμην ὑποδείξιν του καὶ τὸν Τ. Ε. Σκλαβενίτη ποῦ εἶχε τὴν ὑπομονὴ νὰ διαβάσῃ τὸ χειρόγραφο αὐτῆς τῆς ἐργασίας καὶ νὰ μὲ προφυλάξῃ ἀπὸ ἀρκετὰ ἀτοπήματα.

1. *Ἱπποκράτους περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων, Traité d'Hippocrate, des Aïrs, des Eaux et des Lieux*, traduction nouvelle, 2 vol., Παρίσι 1800. Πρόκειται γιὰ δίτομη ἔκδοση ποῦ περιλαμβάνει στὸν πρῶτον τόμον τὸ κείμενον μὲ ἐκτεταμένον πρόλογον καὶ στὸ δεύτερον ἐρμηνευτικὰ σχόλια. Συνοδεύεται ἀκόμη ἀπὸ ἕναν ἀναλυτικὸν πίνακα τῶν ἀνέμων. Τὸ ἴδιον κείμενον ἐπανεκδίδεται στὸ Παρίσι τὸ 1816 (Eberhard) χωρὶς τὰ σχόλια. Στῆ δευτέρῃ ἔκδοσιν προτάσσεται νέος πρόλογος ποῦ ἀπευθύνεται ἀποκλειστικὰ «Πρὸς τοὺς σπουδάζοντας τὴν Ἱατρικὴν ὁμογενεῖς». Γιὰ τὴν προηγούμενην ἔκδοσιν τοῦ κειμένου βλ. E. Littré, *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, vol. II, Amsterdam 1961, σ. 9-11. Σύμφωνα μὲ ἐπιστολὴν τῆς 3-9-1800 πρὸς τὸν Ἄλ. Βασιλείου, τὸ ἔργον ἔχει ἤδη τυπωθεῖ. Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Ἀλληλογραφία*, Β', Ἀθήνα 1964, σ. 13.

τῆς ἰκανότητάς του στὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τῶν κειμένων ὑπάρχουν καὶ πρὶν τὸ 1800². Ὡστόσο, ἡ ἔκδοση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἱπποκρατικοῦ κειμένου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναμφισβήτητη κριτικὴ ὀριμότητά της, ἐδραιώνει τὴ φιλολογικὴ προσωπικότητα τοῦ Κοραῆ στοὺς κύκλους τῶν ἑλληνοιστῶν. Εἶναι δυνατὸ νὰ ἐνταχθεῖ χρονολογικὰ σ' ἓναν κύκλο ἐκδοτικῆς δραστηριότητας, ποὺ ἀνοίγει μὲ τοὺς *Χαρακτῆρες* τοῦ Θεόφραστου (1799) καὶ κλείνει μὲ τὰ *Αἰθιοπικά* τοῦ Ἡλιδωρου (1804). Ἡ ἔναρξη τῆς ἔκδοσης τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης», λίγο ἀργότερα (1805), χαράζει μιὰ γενικότερη μεταστροφή τοῦ Κοραῆ, ἀφοῦ τὰ ἐνδιαφέροντά του προσανατολίζονται πλέον, κατὰ κύριο λόγο, πρὸς τὸν ἑλληνικὸ χῶρο³.

Εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορίσει κανεὶς μὲ ἀκρίβεια τὴν κλίμακα τῶν ἐρεθισμάτων ποὺ ὀδήγησαν τὸν Κοραῆ στὴ μελέτη τῶν ἱπποκρατικῶν κειμένων. Καθοριστικὴ φαίνεται, ὡστόσο, ὅτι στάθηκε ἡ παρουσία τοῦ γάλλου ἑλληνοιστῆ Villoison σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ζωῆς του⁴. Μελετητῆς τῶν ἱπποκρατικῶν ἔργων ὁ ἴδιος ὁ Villoison, πρέπει νὰ τὸν ἐπηρεάσει σημαντικὰ στὸ νὰ ἐπιλέξει γιὰ τίς ἰατρικὲς του σπουδὲς τὴ σχολὴ τοῦ Μομπελιέ, γνωστὴ γιὰ τὴν ἱπποκρατικὴ κατεύθυνση τῆς διδασκαλίας της. Βάσιμα ὑποθέτει κανεὶς ὅτι ὁ Κοραῆς, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, συνδυάζει τὴν πρακτικὴ σκοπιμότητα γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἑνὸς πτυχίου ἰατρικῆς μὲ τὴν ἰκανοποίηση τῶν πνευματικῶν του ἀνησυχιῶν, ποὺ βλέπουμε νὰ τὸν ἀπασχολοῦν τόσο ἔντονα ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς διαμονῆς του στὸ Ἄμστερνταμ. Ὅταν φθάνει στὸ Μομπελιέ, βρίσκεται σ' ἓναν ἰδεολογικὸ χῶρο ποὺ ξεπερνάει τὰ ὄρια τῆς ἀπλῆς ἰατρικῆς θεώρησης τῶν πραγμάτων καὶ τείνει σὲ μιὰ σύνολη θεώρηση τοῦ κόσμου μὲ κύριο ἄξονα τὴν

2. Βλ. Φ. Ἡλιού, εἰσαγωγὴ στὸ: Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, Ἀθήνα 1976, σ. λγ' κ.έ. Ἡ συναγωγὴ ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν λέξεων ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Ἀθηναίου ἀποτελεῖ ἓνα πρῶτο δεῖγμα τῆς μεθόδου τοῦ Κοραῆ ποὺ θὰ συναντήσουμε πολλὴ συχνὰ καὶ στὶς κατοπινὲς σημειώσεις του. Κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Villoison ὁ Κοραῆς ἤδη ἀπὸ τὸ 1782 «... paroît connoître la littérature grecque». Βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκου, «Ἡ φίλια Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβλήματα της», *Ὁ Ἐρανοιστῆς*, 1(1963)68. Οἱ πρῶτες διορθώσεις του στὰ ἱπποκρατικὰ κείμενα δημοσιεύονται στὰ 1792 (*Emendationes in Hippocratem*, Oxonii 1792). Στὴν ἀλληλογραφία του τῆς ἴδιας περιόδου καταγράφονται ἐπίσης πολλὲς ἀνάλογες κριτικὲς παρατηρήσεις του.

3. Σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τῆς ἔκδοσης τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης», βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 335 κ.έ. καὶ G.P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ*, Ἀθήνα 1977, σ. 209 κ.έ.

4. Βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκου, *δ.π.*, σ. 69 σημ. 10.

ἱπποκρατική σκέψη. Πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ τάση τῶν φυσιολόγων, ποὺ ἐπικρίνονται μάλιστα γιὰ τὴ μονομερῆ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὶς ἱπποκρατικὲς θεωρίες. Ἐδῶ, ὁ J. Ch. de Grimaud, δάσκαλος καὶ φίλος τοῦ Κοραΐ, τὸν ὠθεῖ στὴ μελέτη τοῦ ἱπποκρατικοῦ ἔργου, διαβλέποντας τὴν ἀξία τῆς προσφορᾶς του ὡς ἐλληνιστῆ στὴν ἀνάγνωση τῶν κειμένων τῆς «Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς»⁵. Σ' ὁλόκληρο τὸ διάστημα τῶν ἐκεῖ σπουδῶν του ὁ Κοραΐς, παράλληλα μὲ τὴν ἱατρικὴ, καταπιάνεται μὲ τὴ νοσηματικὴ ἀποκατάσταση δυσνόητων χωρίων ἀπὸ τὰ ἱπποκρατικὰ κείμενα ποὺ παρουσίαζαν ἕνα θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς φυσιολόγους τοῦ Μομπελιέ⁶. Ἐδῶ, θὰ μπορούσε νὰ ἐντοπίσει κανεὶς τὴν πρώτη συστηματικὴ ἐνασχόλησή του γιὰ τὴν κριτικὴ ἀνάγνωση ἢ ἀποκατάσταση τῶν ἱπποκρατικῶν κειμένων.

Ἡ πρώτη αὐτῆ συστηματικὴ ἐπαφὴ τοῦ Κοραΐ μὲ τὰ ἱπποκρατικὰ κείμενα γίνεται πρὸ πολὺ μὲ τὴ σκοπιμότητα ἐνὸς θεωρητικοῦ τῆς ἱατρικῆς παρά μὲ τὴ ματιὰ τοῦ κλασικοῦ φιλόλογου. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Κοραΐς ἀνασαινεῖ στὸ ἰδεολογικὸ κλίμα τῶν φυσιολόγων δασκάλων του, ποὺ καθορίζει τὴν ὀπτικὴ γωνία ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναλύει τὴν ἱπποκρατικὴ σκέψη. Αὐτὸ διαφαίνεται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸ θεματικὸ περιεχόμενον τῶν δύο διατριβῶν ποὺ ὑποστηρίζει ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τῶν βασικῶν σπουδῶν του. Ἡ πρώτη διατριβὴ μὲ τίτλο *Πυρετολογίας Σύνοψις* (1786) θίγει τὸ θέμα τῆς πυρετολογίας ἀπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἱπποκρατικῶν. Ἐδῶ διακρίνει κανεὶς τὴν ἐπίδραση τοῦ J. Ch. de Grimaud, συγγραφέα ἐπίσης ἐκτενοῦς ἔργου μὲ τὸν τίτλο *Cours de fièvre*, ὅπου ἀναφέρεται καὶ ὁ Κοραΐς στὸν πρόλογο τῆς ἐκδοσης τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*⁷. Ἡ δευτέρη διατριβὴ παρουσιάζεται ἕνα μῶλις χρόνον ἀργότερα (1787) μὲ τίτλο *Medicus Hippocraticus* καὶ ἔχει κύριο θέμα τὸ ἠθικὸ

5. Γιὰ τὴ φιλικὴ σχέση ποὺ ἀναπτύσσεται ἀνάμεσα στὸν Κοραΐ καὶ τὸν ἐνθερμὸ ἱπποκρατιστὴ φυσιολόγο J. Ch. de Grimaud βλ. Δ. Θερεϊανού, *Ἀδαμάντιος Κοραΐς*, Δ', Τεργέστη 1889, σ. 125 κ.έ.

6. Ἡ ἀρχὴ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱπποκρατικῆς ἱατρικῆς στὴ σχολὴ τοῦ Μομπελιέ ἀνάγεται γύρω στὸ 1537, ὁπότε ὁ Fr. Rabelais διδάσκει τὸ *Προγνωστικὸν* ἀπὸ τὴν «Ἱπποκρατικὴ Συλλογὴ». Βλ. L. Dulieu, *La médecine à Montpellier*, II, Ἀβινιὸν 1979, σ. 139-40. Σύμφωνα μὲ τὸ διάγραμμα σπουδῶν τῆς περιόδου, διακρίνει κανεὶς τὴν ἀναλογία τῆς διδασκαλίας τῆς ἱπποκρατικῆς ἱατρικῆς σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες τάσεις. Ὡστόσο, ἀναμένεται ἡ ἐκδοσις τοῦ γ' τόμου τοῦ ἔργου τοῦ L. Dulieu, ποὺ ἀναφέρεται στὴν περίοδο φοίτησης τοῦ Κοραΐ στὴν ἐκεῖ ἱατρικὴ σχολή. Γιὰ τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας στὸ Μομπελιέ βλ. καὶ τὸ ἔργο τοῦ A. Vilal, *Essai sur l'école de Montpellier et la médecine contemporaine*, Παρίσι 1910.

7. Βλ. *Discours Préliminaire*, σ. XXV.

πλαίσιο τῶν καθηκόντων τοῦ γιατροῦ, σύμφωνα μὲ τὸν πρῶτο ἀφορισμὸ τοῦ Ἱπποκράτη. Τὸ ἴδιο αὐτὸ χρονικὸ διάστημα, ποῦ ἐπεκτείνεται ὡς τὸ 1800, ὁ Κοραῆς πραγματοποιεῖ καὶ μεταφράσεις ἱατρικῶν συγγραμμάτων ποῦ ἔχουν πάντοτε ἓνα ἐπίκαιρο ἐνδιαφέρον καὶ διακρίνεται ἰδιαίτερα γι' αὐτὴν τὴν δραστηριότητά του⁸. Καὶ στὶς μεταφράσεις αὐτὲς τὰ θέματά του παρουσιάζονται σὲ μιὰ κριτικὴ θεώρηση ποῦ δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ πρότυπα τῆς ἱπποκρατικῆς ἱατρικῆς. Ὁ S. Chardon de la Rochette, σχολιάζοντας τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ W. M. Block, *Histoire de la Médecine et de la Chirurgie*, ἀναφέρεται στὸν Κοραῆ προβάλλοντας τὴν ξεχωριστὴ του ἱκανότητα στὴ μελέτη τοῦ Ἱπποκράτη⁹. Ἐνδεικτικὸς εἶναι ἀκόμη ὁ πρόλογος ποῦ προτάσσει ὁ Κοραῆς στὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Selle, *Introduction à l'étude de la nature et de la médecine*. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά ἐντάσσει τὸ θέμα του στὸ θεωρητικὸ πλαίσιο τῆς ἱπποκρατικῆς ἱατρικῆς¹⁰. Γίνεται, λοιπόν, βέβαιο ὅτι ἀπὸ τὸν πρῶτο καιρὸ τῆς διαμονῆς του στὸ Μομπελιὲ περιδιαβάζει μὲ εὐκολία στὰ κείμενα τῆς «Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς», χρησιμοποιοῦντας, πολὺ πιθανόν, τὴν ἔκδοση τοῦ A. Foesius, καὶ τὰ διανθίζει μὲ φιλολογικὰ σχόλια καὶ ἱατρικὲς παρατηρήσεις, ποῦ πιστοποιοῦν ὄχι μόνον τὴν ἀρχαιογνωσία του ἀλλὰ καὶ μιὰ συνθετικὴ ἱκανότητα σκέψης ποῦ ἀφομοιώνει τὶς πνευματικὲς ἀναζητήσεις τοῦ καιροῦ του.

Σύμφωνα μὲ μιὰ πληροφορία ποῦ ἀντλοῦμε ἀπὸ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν πρωτοψάλτη Δημ. Λῶτο, ὁ Κοραῆς πρέπει νὰ ἔχει ἀρχίσει νὰ ἐργά-

8. Σ' αὐτὸ τὸ διάστημα πρέπει νὰ ἐπεξεργάστηκε καὶ τὰ δύο ἄλλα ἱπποκρατικὰ κείμενα, τὸ *Περὶ ἀρχαίης ἱατρικῆς* καὶ *Περὶ διαίτης ὀξέων*, ποῦ ἐκδόθηκαν τὸ 1887 ὡς Ε' τόμος τῶν *Μετὰ θάνατον συγγραμμάτων*, ἐνῶ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἔχει ἀσχοληθεῖ καὶ μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ *Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς*. Γιὰ μιὰ συνοπτικὴ περιγραφὴ τῶν ἱατρικῶν ἔργων τοῦ Κοραῆ, βλ. Στ. Καββάδα, «Τὰ ἱατρικὰ βιβλία τοῦ Κοραῆ μὲ αὐτογράφους σημειώσεις αὐτοῦ», *Ἀκαδημαϊκὴ Ἱατρικὴ*, 1970, σ. 14-40 καὶ τὰ Παραρτήματα τοῦ Δ. Θερειανοῦ, ὅπου βρίσκονται μεταφρασμένοι οἱ πρόλογοι τῶν ἔργων του.

9. Βλ. S. Chardon de la Rochette, *Mélanges de critique et de philologie*, II, Παρίσι 1812, σ. 122: «Il [sc. Hippocrate] ne sera rendu à sa pureté, et par conséquent à sa clarté, que quand le D. Coray aura terminé son travail admirable sur ce père de la médecine». Οἱ συνθήκες στὶς ὁποῖες ἐργάζεται αὐτὸν τὸν καιρὸ εἶναι ἀντίξοες. Ὁ ἴδιος ἐπιγραμματικὰ διατυπώνει: «Mon Hippocrate, mon ami, a beaucoup souffert de mes souffrances». (*Ἀλληλογραφία*, Α', σ. 292).

10. Ὁ Κοραῆς πιστεύει ὅτι ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἱπποκράτη στὴ διαμόρφωση τῆς δυτικῆς σκέψης. Τὴ γενικὴ αὐτὴ θέση του βρίσκουμε διατυπωμένη πολὺ συχνὰ στὰ διάφορα ἔργα του αὐτῆς τῆς περιόδου.

ζεταί γιὰ τὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* γύρω στὰ 1788 στὸ Παρίσι¹¹. Φαίνεται μάλιστα ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ ἴδιος δὲν ἀποκλείει τὴν προοπτικὴ γιὰ μιὰ συνολικὴ ἔκδοση τῶν κειμένων τῆς «Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς». Οἱ αὐτόγραφες σημειώσεις του στὸ περιθώριο τῆς ἔκδοσης τοῦ A. Foesius (1657) καθὼς καὶ τὰ αὐτοτελῆ τετράδια τῶν σημειώσεων του, ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴν τὴν πρώτη ἐντύπωση ποὺ σχηματίζει κανεὶς ἀπὸ τὶς διάσπαρτες πληροφορίες γιὰ τὶς δραστηριότητές του αὐτῆς τῆς περιόδου¹². Ἀνάλογες σημειώσεις του ἀναφέρονται καὶ στὰ κείμενα τοῦ Γαληνοῦ, τοῦ ὁποῦ το ἔργο μελετᾶται παράλληλα μὲ τὸν Ἱπποκράτη. Ἡ ἔκδοση λοιπὸν τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* εἶναι ἀπόληξη μιᾶς μακρόχρονης ἐνασχόλησης μὲ ἀφετηρία τὰ χρόνια τῆς φοίτησής του στὸ Μομπελιέ. Οἱ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς καὶ ἰατρικὲς θεωρίες τῶν φυσιολόγων τῆς σχολῆς τοῦ Μομπελιέ, ποὺ δέχεται ὁ Κοραῆς τὰ χρόνια αὐτά, εἶναι καθοριστικὲς γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἰδεολογικῆς του ταυτότητας. Οἱ θέσεις τοῦ Κοραῆ, ὅπως τελικὰ διαμορφώνονται, ἐκφράζονται στὸν πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1800, ὅπου διακρίνει κανεὶς τὴν κριτικὴ στάση του ἀπέναντι στὶς ἀντίστοιχες θεωρίες τῶν φυσιολόγων τῆς σχολῆς τοῦ Παρισιῦ καὶ τοῦ D. Hume¹³.

Τὴν ἔκδοση τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* πρέπει νὰ ἐκλάβουμε σὰν ἓνα κείμενο ποὺ ἐπικαλύπτει ὄχι μόνον τὸν χῶρο τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἰατρικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς φιλοσοφίας. Μὲ τὸ κλειδὶ τῆς ἱπποκρατικῆς σκέψης, ποὺ γι' αὐτὸν δὲν ἔχει στατικὸ ἢ μόνον ἱστορικὸ χαρακτήρα, ἐκφράζει ἀπόψεις ποὺ προϋποθέτουν μιὰ ἀποκρυσταλλωμένη φιλοσοφικὴ συνείδηση καὶ συμμετέχει ἐνεργὰ στὴ διαμόρφωση τῶν γενικῶν ἰδεολογικῶν τάσεων τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ. Τὰ δόγματα τῆς ἱπποκρατικῆς

11. Βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκου, *ὁ.π.*, σ. 73, σημ. 23, ἐνῶ ὁ Δ. Θερεϊανός, *ὁ.π.*, Α', σ. 272 ἀναφέρεται πρὸς ἀόριστα σὲ μιὰ δεκαπεντάχρονη ἐνασχόληση τοῦ Κοραῆ μὲ τὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο.

12. Οἱ σημειώσεις του βρίσκονται καταχωρημένες στὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου (ἀρχ. χφφ. 1732, 1734, 1735, 1736, 1737). Ἐκεῖ ἐκτίθεται καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ A. Foesius μὲ τὶς σημειώσεις τοῦ Κοραῆ στὸ περιθώριο. Γιὰ μιὰ σύντομη περιγραφή αὐτῶν τῶν χειρογράφων βλ. Στ. Καββάδα, «Νέα Χειρόγραφα τοῦ Κοραῆ εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Χίου», *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις*, 21 (1969) σ. 205-206.

13. Μία χρήσιμη εἰκόνα γιὰ τὴν βιβλιογραφικὴ δραστηριότητα τῆς ἐποχῆς σχηματίζει κανεὶς ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν A. Hahn καὶ D. Dumaitre, *Les livres médicaux du XVIIIe siècle à la Bibliothèque de la Faculté de Médecine à Paris*, Παρίσι 1951. Γιὰ τοὺς θεωρητικὸς προσανατολισμοὺς τῶν φυσιολόγων τοῦ Μομπελιέ βλ. ἐπίσης A. Rivaud, *Histoire de la Philosophie*, IV, Παρίσι 1962, σ. 358.

ιατρικής την εποχή αυτή έχουν πλατιά διάδοση στους πανεπιστημιακούς χώρους και πολλές μελέτες που δημοσιεύονται στην 'Αγγλία, Γαλλία και 'Ιταλία είναι αφιερωμένες στην ιπποκρατική φιλολογία¹⁴. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια είναι εύεξηγητη και η μεγάλη εκδοτική δραστηριότητα γύρω από τα ιπποκρατικά κείμενα, που σημειώνεται σ' όλοκληρη τη διάρκεια του 18ου αϊ. "Όταν λοιπόν ο Κοραΐς καταπιάνεται με την έκδοση του *Περί αέρων, υδάτων, τόπων* έχει καλλιεργηθεί ένα πρόσφορο έδαφος από τους φυσιολόγους που οι θέσεις τους διαμορφώνουν, σέ μεγάλο βαθμό, τα κριτήρια του Κοραΐ.

Τά όρια τής φυσιολογίας την εποχή αυτή καλύπτουν, σέ γενικές γραμμές, τó χώρο τής γενικής βιολογίας στή σημερινή της μορφή. Οί φυσιολόγοι του Μομπελιέ αποβλέπουν στή διατύπωση ενός λογικού συστήματος πού, αναλύοντας τά βιολογικά φαινόμενα, επιδιώκει νά προσδιορίσει τή διαλεκτική σχέση του μικρόκοσμου και του μακρόκοσμου μέσα στην κοσμική πραγματικότητα. 'Από τόν πρόλογο του *Περί αέρων, υδάτων, τόπων* διαφαίνεται η συνάφεια τών κοινωνικών και πολιτικών προσανατολισμών του Κοραΐ με τούς 'Ιδεολόγους. Κεντρικό θέμα είναι οι μορφές σχέσεων πού διέπουν τήν κοινωνική σέ συνάρτηση με τή φυσική πραγματικότητα. 'Ο Κοραΐς στον πρόλόγό του εκθέτει πολύ συγκεκριμένες απόψεις για τήν κοινωνική και πολιτική όργάνωση πού, όμως, δέν παρουσιάζουν απόλυτη όμοιογένεια με τίς αντίστοιχες θέσεις τών 'Ιδεολόγων¹⁵.

14. Οί μελέτες αυτές, αν και περιορίζονται σέ συγκεκριμένα θέματα ιατρικής, διατηρούν σχεδόν πάντοτε σάν σημεία αναφοράς τίς αντίστοιχες απόψεις για τήν «παρατήρηση» και τήν «κλινική ιατρική» τών ιπποκρατικών. Βλ. W.D. Smith, *The Hippocratic Tradition*, Ithaca και Λονδίνο 1979, σ. 14. Για τήν πλατιά διάδοση τής ιπποκρατικής σκέψης και τίς μελέτες πού δημοσιεύονται στον 18ο αϊ. βλ. Th. Vetter, *Essai sur la littérature hippocratique et son rôle dans l'histoire de la médecine*, Λάιντεν 1975. 'Όστόσο, διακρίνει κανείς ότι από τίς πολλαπλές εκδόσεις του 'Ιπποκράτη, η έκδοση του A. Foesius παραμένει η άρτιότερη παρουσίαση του ιπποκρατικού έργου μέχρι τήν εποχή του Κοραΐ. 'Αντίθετος πρòς τίς ιπποκρατικές θεωρίες εκδηλώνεται ό βρετανός John Brown (1735-1788), πού όί θεωρίες του βρίσκουν κάποια άπήχηση και στην 'Ιταλία.

15. Στα ιπποκρατικά κείμενα αλλά και στην ιωνική κοσμολογία γενικότερα, θίγεται με έμφαση η αίτιακή σχέση πού διέπει τήν ανθρώπινη κοινωνία σέ συνάρτηση με τó φυσικό χώρο. Βλ. F. Heinemann, *Nomos und Physis*, Βασιλεία 1945 και H. Diller, *Wanderarzt und Aitiologe, Studien zur Hippocratischen Schrift Περί αέρων, υδάτων, τόπων*, Λειψία 1934, σ. 54 κ.έ. 'Ο Κοραΐς αποκλίνει πρòς μία «ψυχολογική» αιτιολόγηση τών φαινομένων, πού έντάσσεται στή φυσιολογία. Για τίς ανάλογες θέσεις τών ιδεολόγων βλ. A. Rivaud, *ό.π.*, σ. 358-9.

Ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. πού ὁ Paracelsus, γιὰ πρώτη φορά, σχολιάζει τὰ δόγματα τῶν ἱπποκρατικῶν ἀφορισμῶν ὡς τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰ., οἱ ἱπποκρατικὲς θεωρίες ἀποτελοῦν θεμελιακὸ στοιχεῖο μιᾶς φιλοσοφικῆς ἀναζήτησης πού ἐπιδιώκει νὰ ὀρίσει τὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση σύμφωνα μὲ τὴν πρωταρχικὴ ἔννοια τῆς Φύσης¹⁶. Τὰ ἱπποκρατικὰ κείμενα δὲν ἀποσποῦν μόνον τὸ φιλολογικὸ ἢ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον ἀλλὰ γίνονται σημεῖα ἀναφορᾶς καὶ θεωρητικὴ ἀφετηρία τῆς ἱατρικῆς ἔρευνας, πού εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεμένη μὲ τὴν φιλοσοφία καὶ τὴ φυσικὴ. Σ' αὐτὴ τὴ σύνθετη προοπτικὴ τῆς ἱατρικῆς ὀριοθετεῖται καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ Κοραῖ πού διατυπώνεται στὰ πλαίσια ἐνὸς εὐρύτερου φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ. Ἐξηγεῖται ἀκόμη, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἐπιλέγει νὰ ἐκδώσει ἓνα κείμενο ἀπὸ τὴν τόσο πλούσια σὲ περιεχόμενα «Ἱπποκρατικὴ Συλλογὴ» πού μελετᾶ, κατὰ κύριο λόγο, τὴ Φύση, ἰδωμένη ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἰωνικῆς κοσμολογίας¹⁷. Ἡ ὄλη παρουσίαση μάλιστα τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Κοραῖ προβάλλει ἰδιαίτερα ἐκεῖνες τὶς πτυχὲς τοῦ ἔργου πού ἀποκαλύπτουν στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ φιλοσοφία τῆς φύσης. Ὁ Κοραῖς ὅμως παρουσιάζει τὸ ἱπποκρατικὸ αὐτὸ κείμενο ὀρίζοντάς το καὶ μὲ τὶς ὁμόλογες παραμέτρους τῆς πλατωνικῆς ὄντολογίας¹⁸. Αὐτὸ βέβαια δὲν ἀποτελεῖ εὐρηματικὴ πρωτοτυπία

16. Γιὰ τὴ σημασία τῶν ἱπποκρατικῶν ἐπιδράσεων στὸ ἔργο τοῦ Paracelsus βλ. W.D. Smith, *ὁ.π.*, σ. 16 κ.ἑ. καθὼς καὶ τὴ μελέτη τοῦ L. Braun, «Paracelce, Commentateur des Aphorismes d'Hippocrate» στὸ *La collection hippocratique et son rôle dans l'histoire de la médecine*, Λάιντεν 1975, σ. 335-346. Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα παρουσιάζει καὶ τὸ ἔργο τοῦ Fr. Croll, *Réflexions à la suite d'une lecture des écrits d'Hippocrate, de Paracelce et de Crollius*, Παρίσι 1939. Ὁ Κοραῖς φαίνεται νὰ γνωρίζει τὴν πορεία τῶν ἱπποκρατικῶν σπουδῶν στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο καὶ δὲν παύει νὰ προωθεῖ μιὰ νέα εἰκόνα τοῦ ἱπποκρατικοῦ πνεύματος μὲ μιὰ «μαχητικὴ» διάθεση.

17. Οἱ κοινοὶ τόποι ἀνάμεσα στὴν ἱπποκρατικὴ ἱατρικὴ καὶ τὴν ἰωνικὴ σκέψη εἶναι πολλοὶ καὶ οἱ ρίζες τους χάνονται στὸ βάθος τοῦ χρόνου. Βλ. Jos. Schumacher, *Antike Medizin. Die naturphilosophischen Grundlagen der Medizin in der griechischen Antike*, Βερολίνο 1963. Γιὰ μιὰ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῆς ἔννοιας τῆς Φύσης στὰ ἱπποκρατικὰ ἔργα βλ. D. Holwerda, *Commentatio de vocis quae est Φύσις vi atque usu praesertim in Graecitate Aristotele anteriore*, Croningae 1955. Γιὰ τὶς εὐρύτερες νοηματικὲς προεκτάσεις τῆς Φύσης, πού ὁ Κοραῖς δὲν φαίνεται νὰ λαμβάνει ὑπόψη του βλ. τὴ μελέτη τοῦ J.F. Courtine, «Note complémentaire pour l'histoire du vocabulaire de l'être», στὸ *Concepts et catégories dans la pensée antique*, ὑπὸ P. Aubenque, Παρίσι 1980, σ. 33 κ.ἑ.

18. Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Κοραῖ στὰ πλατωνικὰ χωρία πού ἔχουν θεματικὴ συνάφεια μὲ τὰ ἱπποκρατικὰ κείμενα ἔχουν περιστασιακὸ χαρακτῆρα καὶ δὲν ἐξαντλοῦν

του Κοραή αφού μιὰ τέτοια σύζευξη ἔχει ἤδη σημειωθεῖ πολὺ πρὶν. Φαίνεται ὅτι λαμβάνει ὑπόψη του αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ τῆς ἱπποκρατικῆς ἱατρικῆς καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρῶμα θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν κριτικὴ διάθεση ποὺ ἐπιδείχνει πρὸς τὸν J. J. Rousseau¹⁹.

Ἀντίθετα πρὸς τὸν Daniel Le Clerk, ποὺ προβάλλει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἰδιότητα τοῦ φιλοσόφου πρέπει ν' ἀποχωριστεῖ ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ Ἴπποκράτη, ὁ Κοραῆς ἐπιμένει ἰδιαίτερα στὸ νὰ θεωρεῖ τὸν Ἴπποκράτη φιλόσοφο, ἀφοῦ στὰ κείμενά του διαβλέπει σταθερὰ μιὰ ἐποπτικὴ γνώση γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμο²⁰. Στὸν πρόλογο τῆς ἑλληνικῆς ἐκδοσης τοῦ ἔργου δίνει ἀκόμη περισσότερες προεκτάσεις στὴν πολυδιάστατη μορφὴ τοῦ Ἴπποκράτη, ἀναγνωρίζοντας στὸ πρόσωπό του ἓνα πρότυπο γιὰ τὴν ἠθικοπλαστικὴ συγκρότηση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ὁ Ἕλληνας γιατρός θεωρεῖται ὁ φορέας γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἐνὸς κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ ιδεώδους ποὺ ἐκφράζει τὴν ἄρμονία τῶν κοινωνικῶν ἰσορροπιῶν σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἄρμονία τῆς φύσης²¹.

τὸ θέμα, ὅπως θίγεται στὸν *Φαῖδρο*, στὴν πιὸ σύνθετη μορφὴ του. Βλ. J. Jouanna, «La collection hippocratique et Platon (Phèdre, 269 c - 272a)», *R.E.G.*, 1977, σ. 15-28 καὶ A.J. Festugière, *Hippocrate, L'ancienne médecine*, Παρίσι 1948, σ. 62-65. Ἡ πλατωνικὴ προοπτικὴ στὶς ἱπποκρατικὲς θεωρίες ἀποτελεῖ ἕναν πρῶτο πυρήνα τῆς κατοπινῆς στάσης του ἀπέναντι στὸ φιλόσοφο. Βλ. Ἄ. Ἀγγέλου, *Πλάτωνος Τύχαι*, Ἀθήνα 1963, σ. 98 κ.ἑ. Βλ. καὶ Π. Κονδύλη, «Ἡ παρουσία τοῦ Πλάτωνα στὸν νεοελληνικὸ Διαφωτισμό», *Ἱστορικά*, 1 (1983) σ. 99.

19. Βλ. Δ. Θερειανοῦ, *δ.π.*, σ. 233 καὶ 286. Στὸν πρόλογο τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* (σ. xliij) ξαναβρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκφράσει τὴν ἴδια κριτικὴ διάθεση πρὸς τὸν J.J. Rousseau: «Je ne pretends point dire avec Rousseau, qu' un homme qui pense est un animal dépravé». Γιὰ τίς ἀναλογίες τῶν θέσεων τοῦ Κοραῆ μὲ τοῦ Rousseau βλ. καὶ P. Ἀργυροπούλου-Λουγγῆ, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ στὸν νεοελληνικὸ διαφωτισμό», *Ὁ Ἐραμιστής*, 11 (1974) σ. 202 καὶ 211.

20. Βλ. Th. Vetter, *δ.π.*, σ. 366. Ὁ Κοραῆς προβάλλει μὲ ἐμφαση τὴ φιλοσοφικὴ διάσταση τῆς μορφῆς τοῦ Ἴπποκράτη: «... il falloit un philosophe qui joignit à des connoissances physiques, médicales, morales et politiques (...) et ce philosophe fut Hippocrate» (*Disc. préliminaire*, σ. ij), ἐνῶ πιὸ κάτω, ὅταν ἀναφέρεται στὴν ἀξία τοῦ κειμένου, θεωρεῖ: «... à rendre intelligible un ouvrage de la plus haute importance pour les médecins et pour les philosophes...» (σ. CLXIX). Γιὰ τὴν ἀντίληψη τῆς ἐννοίας τῆς φιλοσοφίας στὸν Κοραῆ βλ. Π. Κονδύλη, «Ἡ ἐννοία τῆς φιλοσοφίας στὴν σκέψη τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Δίπτυχα*, 2 (1980/1) σ. 242 κ.ἑ.

21. Ὁ Κοραῆς θεωρεῖ ὅτι «... ἡ ὀρθὴ Ἱατρικὴ πρέπει νὰ ἦναι ἀχώριστος ἀπὸ τὴν Ἠθικὴν ἐπιστήμην». Καὶ πιὸ κάτω: «Ὡς τῆς Ἠθικῆς διδάσκαλοι, πρέπει πρὸ πάντων νὰ διδάσχετε τοὺς ἀνθρώπους (...) ὅτι τὸ δραστηκώτατον μέσον καὶ τὴν

Στὸ ἱπποκρατικὸ κείμενο *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, ποὺ διακρίνεται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τῆς συλλογῆς γιὰ τὴ νοηματικὴ του πυκνότητά, οἱ φυσιολόγοι τοῦ Μομπελιὲ ἀναζητοῦν νὰ προσδιορίσουν τὶς νοητικὲς κατηγορίες καὶ τὶς πρῶτες ἀρχές τῶν θεμάτων τους²². Ἡ θεμελιακὴ θεωρία τῶν φυσιολόγων γιὰ τὴ ζωικὴ ἐνέργεια ἔχει τὴν ἀπαρχὴ τῆς στὴν *περὶ φύσεως* θεωρία τοῦ Ἰπποκράτη²³. Ὁ Κοραῆς, προσεγγίζοντας τὰ ἱπποκρατικὰ κείμενα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τῶν φυσιολόγων, θέτει τὴν ἱπποκρατικὴ σκέψη σὲ μιὰ ἀμεση σχέση μὲ τὴν ἰδεολογικὴ πραγματικότητά τοῦ καιροῦ του. Στὸν πρόλογο τῆς ἔκδοσής του διακρίνει κανεὶς τὴ φυσιοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητος, ὅπως τὴν βλέπουμε νὰ διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ συντάσσει τὶς δύο διατριβές του. Ἐπεκτείνεται, ὅμως, καὶ σὲ μιὰ γενικότερη προβολὴ τῶν θέσεων τῆς ἱπποκρατικῆς φυσιολογίας καὶ ἠθικῆς. Οἱ ἀπόψεις του αὐτές, ποὺ παρουσιάζονται μὲ πολὺ περιεκτικὸ τρόπο, εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς συστηματικῆς ἐρευνητικῆς μεθόδου ποὺ στηρίζεται στὴ συγκριτικὴ μελέτη τῶν ἱπποκρατικῶν κειμένων. Οἱ συχνές ἀναφορές του στὸν Γαληνό, τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἐμπεδοκλῆ κ.ἄ. δίνουν τὸ μέτρο τῆς μεθόδου του ποὺ ἔχει ἀφετηρία τὴ συγκριτικὴ μελέτη τῶν πρώτων ἐννοιῶν²⁴.

Ἡ κριτικὴ παρουσίαση τῶν ἱπποκρατικῶν θεωριῶν ἀπὸ τὸν Κοραῆ θίγει πρὸς δύο γενικὲς κατευθύνσεις. Ἡ πρώτη ἀποβλέπει στὴν ἐνσωμάτωση τῆς ἱπποκρατικῆς σκέψης στὴν ἰδεολογικὴ πραγματικότητά τοῦ καιροῦ του²⁵ ἐνῶ ἡ δευτέρη ὀριοθετεῖ τὸ περίγραμμα τῶν ἱπποκρα-

υγείαν νὰ φυλάσσωσι, καὶ τὴν ζωὴν νὰ μακρύνωσιν εἶναι τῶν ψυχικῶν παθῶν ἡ μετρίασις...».

22. Γιὰ τὶς πολλαπλές ἐπιδράσεις τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* στὴν ἐξέλιξη τῆς κλιματολογίας βλ. M. Laignel-Lavastine, *Histoire générale de la médecine*, III, Παρίσι 1936-1949, σ. 579 κ.ἑ.

23. Πρέπει νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι ἡ ἐννοια τῆς «Φύσεως» προσδιορίζεται διαφορετικὰ στοὺς ἱπποκρατικοὺς ἀπ' ὅ,τι στοὺς φιλόσοφους. Βλ. L. Bourgey, *Observation et expérience chez les Médecins de la collection hippocratique*, Παρίσι 1953, σ. 252 κ.ἑ. Ὁ Κοραῆς δὲν προβαίνει οὔτε στὴ διαφοροποίηση τῆς ἱατρικῆς τῶν φιλοσόφων ἀπὸ τὴν ἱατρικὴ τῶν Ἀσκληπιαδῶν. Βλ. A. Delpeuch, *La goutte et le rhumatisme*, Παρίσι 1900, σ. 45 κ.ἑ. Γιὰ τὶς φιλοσοφικὲς διαστάσεις τῆς ἱπποκρατικῆς ἱατρικῆς βλ. E.B. Levine, *Hippocrates*, Νέα Ὑόρκη 1971, σ. 23 κ.ἑ.

24. Τὸ ἀνέκδοτο χφ. 1738 περιέχει λέξεις ἀπὸ τὴν *Ἱπποκρατικὴ Συλλογὴ*, ταξινομημένες μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά, ποὺ ἴσως νὰ ἦταν τὸ πρόπλασμα μιᾶς εὐρύτερης σύνθεσής του.

25. Ἐνας ἀπὸ τοὺς στόχους ποὺ θέτει γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* εἶναι : «... à défendre Hippocrate contre les objections que quelques Modernes lui ont faites...», χωρὶς ὅμως νὰ τοὺς κατονομάζει. Μποροῦμε βέβαια

τικῶν θεωριῶν, πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἰατρικῆς, στὸ πεδίο τῆς Ὀντολογίας. Τῇ θεμελιακῇ αὐτῇ θέσει τοῦ Κοραῆ βρισκόμαστε διατυπωμένη, ἀπὸ πολὺ νωρῖς, στὸν πρόλογο τῆς πρώτης του διατριβῆς *Πυρετολογίας Σύνοψις*: «Διότι οἱ μὴ παντάπασιν ἄγευστοι τῆς Ὀντολογίας ἐπίστανται, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι οὐχὶ ὑπόστασις, ἀλλ' ὑποστάσεώς τινος κατηγορημα καὶ δὴ οὐσιῶδες». Προεκτείνει, μάλιστα, τὴ θέση του ὀρίζοντας τὴν ψυχὴ: «ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ὑπάρχη ἄλλη τις ὑπόστασις διάφορος τοῦ σώματος ὑποκείμενον οὕσα τῆς ζωῆς καὶ ψυχῆ ὑφ' ἡμῶν καλουμένη». Μὲ ἀφετηρία τὸν Γαληνὸ προβαίνει σὲ ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τῆς Φύσης ταυτίζοντάς την μὲ τὴν Οὐσία²⁶. Τὰ ἀχνάρια τῆς ἰωνικῆς καὶ τῆς πλατωνικῆς σκέψης, στὸ σημεῖο αὐτό, γίνονται πλέον καταφάνερα²⁷.

Ἐχοντας διακρίνει τοὺς δύο πόλους τῆς θεωρητικῆς του συγκρότησης αὐτῆς τῆς περιόδου, τὴ φύση-οὐσία τῶν ἱπποκρατικῶν καὶ τὴ «φύση» τῶν φυσιολόγων δασκάλων του στὸ Μομπελιέ, διαβλέπουμε τὴν ἐπιδίωξη τοῦ Κοραῆ νὰ ἀναζητήσει μιὰ πρώτη ἀρχὴ στὴν ἔννοια τῆς ψυχῆς. Στὰ προλεγόμενα τῆς πρώτης του διατριβῆς σημειώνει: «Ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχαίων τινὲς [...] ἀνηγόρευσαν τὴν ψυχὴν αὐτουργὸν καὶ διοικητριαν παντὸς ὅ,τι συμβαίνει τῷ σώματι. Ὅτι μὲν τοιοῦτόν τι ἔδογματισεν ὁ Πλάτων μαρτυρεῖται μυριαχόθεν τῶν διαλόγων αὐτοῦ» ἐνῶ καθιστᾷ περισσότερο σύνθετη τὴ σκέψη του στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀφοῦ τὴ συγκεράζει μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀπόψεις τῶν Πυθαγορείων, διατηρώντας πάντοτε τὴν ἰατρικὴ ὀπτικὴ γωνία θεώρησης τῶν πραγμάτων²⁸. Γίνεται

νὰ υποθέσουμε ὅτι ἀνάμεσά τους πρέπει νὰ εἶναι ὁ John Brown (1735-1788) καὶ ὁ Giovanni Rasori (1766-1837) ποὺ ἀπορρίπτουν τὴν «εὐφυΐα» (génie) τοῦ Ἱπποκράτη, ὅπως τὴν προβάλλει τόσο ὁ Barthez ὅσο κι ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς στὸν πρόλογο τῆς ἔκδοσής του (σ. cixxxv): «Il s'agit plutôt de savoir si ce traité (...) n'est pas un vrai monument de génie...». Τὴν ἴδια ὑποστήριξη πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Ἱπποκράτη θὰ ἐπαναλάβει καὶ στὸν πρόλογο τῆς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ ἔργου του, ὅπου ἐπιχειρηματολογεῖ ἐναντίον κάθε ἐπικριτῆ τοῦ μεγάλου γιατροῦ.

26. Βλ. Δ. Θερειανοῦ, *δ.π.*, παράρτημα I, σ. η', καὶ Α', σ. 151 κ.έ. «Φύσιν καὶ Οὐσίαν ὑπολαμβάνω ὄρους συνωνύμους, παρὰ τὸ κύρος τοῦ Οὐολφίου, διαστειλαντος αὐτοὺς λεπτότερον μᾶλλον ἢ ἀληθέστερον».

27. Οἱ ἀναλογίες ἀνάμεσα στὸν Πλάτωνα καὶ τὴν ἰατρικὴ ἱπποκρατικὴ μέθοδο εἶναι ἐμφανεῖς στὸν *Φαῖδρο*. Βλ. Josef-Hans Kühn, *System- und Methodenprobleme im Corpus Hippocraticum*, Wiesbaden 1956, σ. 84 κ.έ.

28. Βλ. Δ. Θερειανοῦ, *δ.π.*, Γ', παράρτημα I, σ. ι', ὅπου ἀναφέρεται στὴν ἁρμονία ποὺ συνεπάγεται ἡ σχέση θερμοῦ καὶ ψυχροῦ, σύμφωνα μὲ τὸν Θεάγη τὸν Πυθαγόριο. Στὸν πρόλογο τῆς δεύτερης διατριβῆς του ἀναφέρεται καὶ στὸ ἠθικὸ ἐρώτημα τῶν πυθαγορίων: «πῆ παρέβην; τί δ' ἔρεξα; τί μοι δέον οὐκ ἔτελεσθη;».

λοιπὸν εὐκρινὲς ὅτι ὁ Κοραῖς ἔχει διαμορφώσει ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτὰ μιὰ φιλοσοφικὴ συνείδηση, πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς πλατωνικῆς ἢ ἀριστοτελικῆς γνώσης, ποὺ ἔχει βάση τῆς τῆς φυσιολογία τῶν ἱπποκρατικῶν. Προσδίνει ταυτόχρονα μιὰ σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὶς βιολογικὲς λειτουργίες, ὅπως τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, τῆς ἀναπνοῆς ἢ τῶν χυμῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος²⁹.

Τὸ ὑπόστρωμα αὐτῆς τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἰατρικῆς θεώρησης τοῦ Κοραῖ ὀφείλει σημαντικὰ τὴ διαμόρφωσή του στὸν P.J. Barthez ὁ ὁποῖος, διατηρώντας ἐρευνητικὲς προσβάσεις στὴ φυσικὴ καὶ τὰ μαθηματικά, ἐφαρμόζει τὴν ἐπαγωγικὴ μέθοδο τοῦ Bacon στὶς ἐπιστῆμες τῆς βιολογίας. Στὴ σχολὴ τῶν φυσιολόγων, τὸ πείραμα παίρνει κυρίαρχη θέση στὴν ἐπεξεργασία τῶν θεμάτων τῆς ἐρευνας στὴ βιολογία, μὲ πρότυπο τοῦ Newton στὴ Φυσικὴ καὶ τοῦ Lavoisier στὴ Χημεία³⁰. Ὁ Κοραῖς φαίνεται νὰ εἶναι γνώστης αὐτῶν τῶν μεθοδολογικῶν ἐρευνητικῶν κατευθύνσεων. Στὸν πρόλογο τῆς πρώτης του διατριβῆς, ὅπου ὑπάρχουν ἔμμεσες μνεῖες γιὰ τὶς θεωρίες τῶν χημικῶν, ἀναλύει τὴ λειτουργία τῆς ἀναπνοῆς μὲ βάση τὴ ζωτικὴ θερμότητα ποὺ ἐξομοιώνεται μὲ τὴν ἐκπύρωση³¹.

Οἱ φυσιολόγοι τοῦ Μομπελιέ, μὲ ἄξονα τὴν ἱπποκρατικὴ ἰατρικὴ, ἐπιδιώκουν νὰ ἐρμηνεύσουν καὶ νὰ ἀναλύσουν τὰ βιολογικὰ φαινόμενα μὲ τὴν ἀναγωγή τους στὸ ἐπίπεδο τοῦ ὑπεραισθητοῦ κόσμου. Οἱ θεωρίες τῶν Spiritualistes, ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Κοραῖς, ἀναγνωρίζουν τὴν ψυχὴ ὡς τὸ πρῶτο κινεῖν τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς καὶ καταλήγουν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ σύνολο τῶν ψυχοσωματικῶν λειτουργιῶν εἶναι ἐκφάνσεις μιᾶς ἐνιαίας πρώτης ἀρχῆς. Ὁ Κοραῖς συμμερίζεται αὐτὴ τὴ γενικὴ τοποθέτησή τους καὶ στὸν πρόλογο τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ἀναφέρεται στὶς φυσιο-ψυχολογικὲς λειτουργίες τοῦ ὀργανισμοῦ,

29. Ὁ Κοραῖς ἐπιμένει ιδιαίτερα στὸ θέμα τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος καὶ ὑποστηρίζει (Δ. Θερεϊανοῦ, *δ.π.*, Γ', σ. ι') ὅτι πρέπει νὰ ἦταν γνωστὴ στὸν Πλάτωνα. Φαίνεται ὅτι γνωρίζει τὶς θέσεις τοῦ W. Harvey ἐνῶ δὲν δεῖχνει νὰ λαμβάνει ὑπόψη του τὶς ἀνάλογες μὲ τὶς δικές του θέσεις τῶν Noël Falconet (1644-1734) στὸ Παρίσι καὶ Ch. Patin (1633-1693) στὴν Πάδοβα.

30. Βλ. J. Leonard, *La médecine entre les savoirs et les pouvoirs*, Παρίσι 1981, σ. 34. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὴν ἴδια χρονιά μὲ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Κοραῖ δημοσιεύεται καὶ τὸ ἔργο τοῦ φυσιολόγου Xavier Bichat, *Recherches physiologiques sur la vie et la mort*, Παρίσι 1800.

31. Βλ. Δ. Θερεϊανοῦ, *δ.π.*, Γ', σ. γ' κ.ε. Ὁ Κοραῖς θεωρεῖ τὴ «ζωτικὴ θερμότητα» ὡς τὴ θεμελιώδη λειτουργία τῆς ζωῆς. Ἀνάγει μάλιστα τὴ θεωρητικὴ ἀρχὴ τῆς ἐκπύρωσης ὡς τὸν Buffon.

θεωρώντας τις ήθικες αιτίες (causes morales) σαν τις πρωταρχικές αιτίες των φαινομένων³². Έτσι, έρχεται σε αντίθεση προς τη δισυτική αντίληψη για τη διαλεκτική σχέση του αίσθητου προς τον υπεραίσθητο κόσμο, θέμα κεντρικό των φιλοσοφικών συζητήσεων του τέλους του 18ου αι. 'Ο Κοραΐς, όπως και όλόκληρη ή σχολή του Μομπελιέ, παραμένουν προσκολλημένοι στην έννοια της ιπποκρατικής φύσης, που έκλαμβάνεται στην ενεργοποιημένη της διάσταση, όπως την ορίζουν τα αντιθετικά μεταξύ τους ζεύγη στοιχείων. 'Η αντιπαράθεση λοιπόν του Κοραΐ τόσο προς τους «μηχανικούς» όσο και προς τους «χημικούς», όπως την περιγράφει ο Δ. Θερεϊανός, δεν έντοπίζεται στην έπιστημονική μεθοδολογία τους αλλά στην ευρύτερη φιλοσοφική τοποθέτησή τους³³. 'Από τα χρόνια όμως της φοίτησης του Κοραΐ στο Μομπελιέ ως την έκδοση του ιπποκρατικού κειμένου στα 1800 που κλείνει αυτόν τον κύκλο δραστηριότητάς του, παρεμβάλλεται το όρόσημο της γαλλικής επανάστασης που έπιφέρει νέες ροπές στην εξέλιξη των ιδεολογικών ρευμάτων. Είλναι δύσκολο, όμως, να διαπιστώσει κανείς το συγκεκριμένο αντίκρισμα αυτών των επιδράσεων στο έργο του Κοραΐ³⁴.

Οί ιπποκρατικές θεωρίες την περίοδο προ του 1800 έξακολουθούν να γίνονται σημείο αναφοράς των ιδεολόγων και των φυσιολόγων. Οί αντίθεσεις που έχουν έκφραστεί παλιότερα, ανάμεσα στον Georg-Ernst

32. Τα θέματα αυτά έχουν μία επικαιρότητα σ' αυτή την εποχή. 'Ο G. Cabanis το 1802 δημοσιεύει σε δύο τόμους το πολύ γνωστό έργο του *Rapports du Physique et du Moral de l'Homme*, τα κείμενα του οποίου έχουν άρχίσει να δημοσιεύονται αποσπασματικά από το 1794. 'Ο G. Cabanis έχει μελετήσει την ιπποκρατική Ιατρική και έχει μεταφράσει τον *Όρκο*. Για τις σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στον G. Cabanis και τον Κοραΐ βλ. και Φ. 'Ηλιού, «Στην τροχιά των ιδεολόγων, Κοραΐς-Daupou - Φουρνάρáκης», *Χιακά Χρονικά*, 10 (1978) 38 σημ. 2.

33. 'Ο Κοραΐς αντίκρουει όρισμένους φυσιολόγους που αναλύουν τις βιολογικές λειτουργίες με τα δεδομένα της χημικής διαδικασίας, θεωρώντας ότι πρόκειται για «μηχανισμούς» αυτόδύναμους. Για τις επιδράσεις των χημικών θεωριών στις θεωρίες των φυσιολόγων βλ. M. Daumas, *Lavoisier théoricien et expérimentateur*, Παρίσι 1955. 'Ο Κοραΐς έχει έξουκειωθεί με τη φυσική από την εποχή που βρίσκεται στο *Άμστερνταμ*, βλ. Φ. 'Ηλιού, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, εισαγωγή, σ. λδ'.

34. 'Η άναύσταση που προκαλείται, κατά τους χρόνους της 'Επανάστασης, στους κύκλους των φυσιολόγων, δημιουργεί νέους προσανατολισμούς. Βλ. D. Vess, *Medical Revolution in France, 1789-1796*, Gainesville 1975 και P. Huard, *Sciences, médecine, pharmacie de la Revolution à l'Empire (1789-1815)*, Παρίσι 1970. Για μιá θεώρηση του ίδιου θέματος από διαφορετικό πρίσμα βλ. J.P. Gouber, *La médicalisation de la société française, 1770-1830*, Waterloo 1982.

Stahl, θεωρητικὸ ἀρχηγέτη τῆς σχολῆς τοῦ Μομπελιέ, καὶ τὸν Fr. Hoffmann, ὑποστηρικτὴ τῆς μηχανοδυναμικῆς αἰτιολόγησής τῶν φαινομένων, φαίνεται ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπηρεάζουν τὶς ἔρευνες ἀκόμη καὶ στὰ χρόνια τοῦ Κοραῆ. Μελετητὲς τοῦ Ἰπποκράτη καὶ οἱ δύο θεωρητικοί, προβάλλουν, ὁ καθένας ξεχωριστά, μιὰ διαφορετικὴ ἐρμηνεία τῶν βιολογικῶν φαινομένων³⁵. Ὁ Κοραῆς ἐκφράζει τὶς ἀντιρρήσεις του τόσο πρὸς τὶς ἀπόψεις τοῦ Fr. Hoffmann ὅσο καὶ τοῦ Ph. Hecquet (1611-1737), ποὺ προτείνει μιὰ αἰτιοκρατικὴ ἐξήγηση τῶν βιολογικῶν λειτουργιῶν μὲ βάση τοὺς Ἀφορισμοὺς τοῦ Ἰπποκράτη καὶ τὴ «μηχανή» τοῦ Descartes. Ὁ Κοραῆς ἀσκεῖ ἔντονη κριτικὴ σ' αὐτὲς τὶς θεωρίες χωρὶς ὅμως νὰ κατονομάζει τοὺς ἐκπροσώπους τους. Τὸ ἴδιο συμβαίνει κι ὅταν καταφέρεται ἐναντίον τῶν ἀπόψεων τῶν «χημικῶν». Στὴν περιπτῶση αὐτὴ πρέπει νὰ ἔχει ὑπόψη του καὶ τὸν G. Cabanis, ποὺ εἶναι ὁ κύριος ἐκφραστὴς αὐτῆς τῆς τάσης ἀνάμεσα στοὺς Ἰδεολόγους³⁶. Φαίνεται ὅμως ὅτι δὲν γνωρίζει ἢ δὲν λαμβάνει ὑπόψη του μιὰ ἄλλη τάση ποὺ διαμορφώνεται σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἱπποκρατικὲς θεωρίες. Θεμελιωτὴς τῆς εἶναι ὁ Hieronymus Gundling, καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιο τῆς Halle, ποὺ θεωρεῖ ταυτόσημη τὴν ἔννοια τοῦ αἰθέρα τῶν ἱπποκρατικῶν μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ καὶ προσδίνει μιὰ καθαρὰ θεολογικὴ διάσταση στὶς ἱπποκρατικὲς ἀπόψεις³⁷.

Μέσα ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* προβάλλει μιὰ ἀκόμη πτυχή τοῦ ἱπποκρατικοῦ κειμένου ποὺ βρίσκεται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς θεωρίες τῶν ἰδεολόγων. Τόσο ὁ Κοραῆς ὅσο καὶ οἱ δάσκαλοί του ἀπὸ τὸ Μομπελιέ ὅπως ὁ J. Barthez, μαθητὴς τοῦ A. Haller, ὁ J. Ch. de Grimaud καὶ ὁ Ph. Pinel δέχονται a priori τὴν ἱπποκρατικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν καθοριστικὴ ἐπίδραση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος στὴ διαμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Ὅποιαδήποτε μορφή κοινωνικο-πολιτικῆς ὀργάνωσης θεωρεῖται συνάρτηση τῶν κλιματολογικῶν καὶ γεωλογικῶν συνθηκῶν. Ἡ βιολογικὴ μο-

35. Βλ. Th. Vetter, *ὁ.π.*, σ. 364-65. Στὴν ἰατρικὴ ὁ Fr. Hoffmann θεωρεῖται ἰδρυτὴς τῆς «Pathologie nerveuse» (παθολογία τῶν νευρώσεων), ἐνῶ ὁ G.E. Stahl θεωρεῖται ἐκπρόσωπος τῆς «Psychiatrie vitaliste» (βιταλιστικὴ ψυχιατρικὴ). Βλ. M. Laignet-Lavastine, *ὁ.π.*, III, σ. 332.

36. Ὁ G. Cabanis ὑποστηρίζει ἓνα μεθοδολογικὸ ἀγνωστικισμὸ. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γνωρίσουμε ποιά εἶναι ἡ οὐσία, ἡ μυστικὴ φυσικὴ πραγματικότητα ποὺ δημιουργεῖ τὴ ζωὴ. Τὰ γεγονότα δείχνουν ὅτι ἡ ζωὴ δημιουργεῖται ἀπὸ μόνη της, ἀπὸ τὴν ἄψυχη ὕλη μὲ ἓνα κλιμακούμενο πλέγμα μηχανισμῶν.

37. Βλ. Th. Vetter, *ὁ.π.*, σ. 336.

νάδα διέπεται από τους φυσικούς νόμους λειτουργίας και ανάγεται κλιμακωτά σ' ένα έναιο όλο, τη Φύση. 'Η επίδραση τῶν θεωριῶν τοῦ D. Hume, πού ἐπιδιώκουν νά ἀναιρέσουν αὐτὲς τὶς θέσεις τῶν φυσιολόγων, εἶναι μεγάλη στοὺς κύκλους τῶν ἰδεολόγων τὴν ἐποχὴ αὐτή. Σύμφωνα μὲ τὸν D. Hume «... ὁ ἄνθρωπος ξεφεύγει ἀπὸ τὴ φυσικὴ αἰτιότητα, στὴν ὁποία δεσμεύονται μόνον οἱ φυτικὸι καὶ ζωικὸι ὀργανισμοί». Ἔτσι, γίνεται εὐλογία ἢ ἐπιμονὴ τοῦ Κοραῆ πού ἀναφέρεται στὸν D. Hume στὸν πρόλογο τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* προβάλλοντας τὴ θεώρηση τῶν φυσιολόγων μὲ κύριο συστατικὸ τῆς τὴν ἱπποκρατικὴ σκέψη³⁸.

Ἄλλὰ ἡ ἔκδοση τοῦ ἱπποκρατικοῦ κειμένου πού ἐπιχείρησε ὁ Κοραῆς τὸ 1800 ξεχωρίζει ἰδιαίτερα καὶ γιὰ τὴν καθαρὰ φιλολογικὴ τῆς ἀξία. Εἶναι ἔργο πού ἐκτιμήθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστές, ἐνῶ ὁ πλούσιος σχολιασμὸς ἐξακολουθεῖ νά εἶναι χρήσιμος ὡς τὶς μέρες μας. Ὁ Κοραῆς πρωτοτυπεῖ στὴ μέθοδο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, ἀφοῦ ἀποκαθιστᾷ τὴ λεκτικὴ του μορφή μὲ βάση τὸ τυπικὸ τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου. Χρησιμοποιεῖ, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος, ὅλες τὶς μέχρι τότε ἐκδόσεις καὶ κάνει ἀντιβολὴ δύο χειρογράφων³⁹. Ἄν καὶ αὐτὴ ἡ μονομέρειά του στὴ μορφολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου ἐπέσυρε ὀρισμένες ἐπικρίσεις, ἡ ὅλη ἀξία τῆς ἔκδοσης δὲν θίγεται ἰδιαίτερα ἀπὸ αὐτὸν τὸν συντελεστή, ἀφοῦ λίγο-πολύ προσφέρει μιὰ νέα ἀνάγνωση τοῦ κειμένου μὲ τὸ μοναδικὸ γιὰ τὴ χρησιμότητά του ὑπομνηματισμὸ. Τόσο ἡ βράβευση πού ἀκολούθησε ὅσο καὶ ἡ κατοπινὴ ἀναγνώριση ἀπὸ τὸν E. Littré, πιστοποιοῦν τὴν ἀξία τῆς συμβολῆς τοῦ Κοραῆ στὶς ἱπποκρατικὲς σπουδές⁴⁰.

38. Βλ. G. Vlachos, *Essai sur la politique de Hume*, Ἀθήνα-Παρίσι 1955, σ. 129. Ὁ Κοραῆς, ὥστόσο, δὲν λαμβάνει ὑπόψη του τὶς ἀποκλίσεις πού παρουσιάζουν αὐτὲς οἱ θέσεις τοῦ D. Hume στὰ *Δοκίμιά* του (γιὰ τὸ Ἐμπόριο), ὅπου τελικὰ δέχεται μιὰ κάποια ἐπίδραση τοῦ κλίματος στοὺς κοινωνικοὺς θεσμούς. Βλ. καὶ N.K. Smith, *The Philosophy of David Hume*, Νέα Ἰόρκη 1966, σ. 85 κ.έ. Τὴν ὅλη δομὴ τοῦ προλόγου τοῦ Κοραῆ γιὰ τὰ δόγματα τῶν κλιμάτων θὰ ἔπρεπε νά ἀναλύσει κανεὶς σύμφωνα μὲ τὸ ἀρχέτυπο αὐτῆς τῆς θεωρίας, ὅπως διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Montesquieu στὸ *Esprit des Lois*. Ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς θεωρεῖ ὅτι ὁ Montesquieu «ἐμιμήθη» τὸ ἱπποκρατικὸ κείμενο. Βλ. Ἀλληλογραφία, Α', σ. 279.

39. Εἶναι τὰ χειρόγραφα 2146 καὶ 2255 τῆς Bibliothèque Nationale τοῦ Παρισιοῦ. Βλ. σχετικὰ Ἀλληλογραφία, Β', σ. 7. Τὴν ἴδια ἐποχὴ (ἐπιστολὴ 13/5/1800 πρὸς La Porte du Theil) ἀναγγέλλει: «Je me suis mis dans la tête de travailler à une édition des *Aphorismes*...».

40. E. Littré, *δ.π.*, II, σ. 11. «En sa triple qualité de Grec, de médecin et d'helléniste, Coray était plus propre qu' aucun autre à donner une édition du

Οἱ ἐκτιμήσεις, ὥστόσο, τῶν σημερινῶν ἑλληνιστῶν ὅσον ἀφορᾷ ὀρισμένα ἐπὶ μέρους θέματα τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* παρουσιάζουν σημαντικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἀναλύσεις τοῦ Κοραΐ. Ἐνῶ ἐκεῖνος ἀναγνωρίζει ἕξι θεματικὲς ἐνότητες πού διαρθρώνουν τὸ κείμενο, σήμερα ὑπερισχέει ἢ ἀποψη ὅτι τὸ κείμενο ἀπαρτίζεται ἀπὸ δύο βασικὲς ἐνότητες πού ἢ κάθε μιὰ ἔχει, πολὺ πιθανόν, ξεχωριστὴ πατρότητα⁴¹. Οἱ κρίσεις καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ Κοραΐ στὸ θέμα αὐτὸ χαρακτηρίζονται μᾶλλον ἀπὸ μιὰ ἀπλουστευτικὴ ματιὰ καὶ δὲν στηρίζονται σὲ ἀσφαλὴ φιλολογικὰ κριτήρια. Ἐνῶ δείχνει νὰ εἶναι ἀπόλυτα γνώστης τοῦ προβλήματος τῆς γενεσιότητος τοῦ κειμένου, ὅπως εἶχε τεθεῖ ἀπὸ τὸν Haller καὶ τὸν Grunper, περιορίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία του μόνον σὲ ἓνα ἐπισημειωθὲν σημεῖο, χωρὶς νὰ προβαίνει σὲ μιὰ συνθετότερη παρουσίαση τοῦ προβλήματος, ὅπως ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὴ σύγχρονη κριτικὴ⁴². Μὲ ἀνάλογη ἀπλουστευτικὴ κρίση θίγει καὶ τὸ θέμα τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὴν ἰατρικὴ μέθοδο τῆς σχολῆς τῆς Κῶ καὶ τῆς σχολῆς τῆς Κνίδου, ἀφοῦ περιορίζεται στὴν πολὺ γενικὴ ἐκτίμηση ὅτι «οἱ γνώμες τῶν Κνιδίων δὲν ἦταν, κατὰ βάθος, παρὰ ἀπλὲς περιγραφὰς τῶν συμπτωμάτων τῶν ἀσθενῶν, πού δὲν μιλοῦσαν γιὰ τὴ διάγνωση ἢ τὴν πρόγνωση»⁴³. Διατηρώντας μεροληπτικὴ θέση ὑπὲρ τῆς σχολῆς τῆς Κῶ, καταλήγει συχνὰ σὲ κρίσεις πού τείνουν πρὸς μιὰ ἐξιδανικευμένη θεώρηση τοῦ Ἱπποκράτη, χωρὶς ὅμως νὰ τὶς στηρίζει σὲ ἀντίστοιχὴ ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση. Τοποθετεῖ τὴν πολυδιάστατη μορφή τοῦ Ἱπποκράτη σ' ἓνα ἱστορικὸ πλαίσιο τοῦ ὁποῖου οἱ ἀναλογίαι σήμερα δὲν θὰ γίνονταν ἀποδεκτές. Αὐτὸ διαφαίνεται κυρίως στὸν πρόλογο τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* (1816), πού ἀποτείνεται στοὺς

Traité des Airs, des Eaux et des Lieux; et j'ai cru ne pouvoir trop puiser à une source d'érudition aussi abondante et aussi sûre».

41. Τὸ θέμα τῆς πατρότητος τοῦ κειμένου, σήμερα, ἀναλύεται σὲ σχέση μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τῆς συλλογῆς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ του συνοχή. Ἐνῶ ἀπουσιάζουν ἐκεῖνα τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα πού θὰ βοηθοῦσαν σὲ μιὰ πληρέστερη ἀνάλυση, οἱ μελετητὲς περιορίζονται σὲ ὑφολογικὲς ἀναλύσεις, χωρὶς νὰ ὑπάρχει, μέχρι σήμερα, ἀποκρυσταλλωμένη ἀποψη. Γιὰ μιὰ ἐποπτικὴ θεώρηση τοῦ προβλήματος βλ. Δ. Λυπουρλή, *Ἱπποκρατικὴ Ἱατρικὴ*, Θεσσαλονικὴ 1972, σ. 111 κ.έ. καὶ 183 κ.έ.

42. Βλ. *Discours préliminaire*, σ. liiv κ.έ.

43. Γιὰ μιὰ σύγχρονη θεώρηση τῶν ἰατρικῶν δογμάτων στὶς δύο σχολές, ὅπως παρουσιάζονται στὰ ἱπποκρατικὰ κείμενα, βλ. Antoine Thivel, *Cnide et Cos?*, Παρίσι 1981.

Ἕλληνες σπουδαστὲς τῆς ἰατρικῆς⁴⁴. Πρέπει ὁμῶς νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι οἱ κρίσεις αὐτὲς τοῦ Κοραῆ ἀντανακλοῦν τὸ γενικὸ γνωστικὸ ἐπίπεδο τῆς ἐποχῆς. Εἴμαστε σὲ θέση, μάλιστα, νὰ ἐξαγάγουμε ἓνα χρήσιμο συμπέρασμα γιὰ τὴ μετατόπιση τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Κοραῆ στὸ διάστημα ποὺ μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὶς δύο ἐκδόσεις τοῦ ἔργου. Ὁ πρόλογος τῆς δεύτερης ἐκδοσης συντάσσεται συμπυκνώνοντας τὶς ἠθικοπολιτικὲς θεωρίες τοῦ Κοραῆ, ποὺ ἀποσκοποῦν νὰ ἐπηρεάσουν τὴ διαμόρφωση τῆς νέας ἑλληνικῆς κοινωνίας μὲ κύριο φορέα τὸ πρόσωπο τοῦ ἱπποκρατικοῦ γιατροῦ, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν προϋπάρχοντα σχολαστικισμό⁴⁵. Ἀντίθετα, τὸ περιεχόμενο τοῦ προλόγου τῆς πρώτης ἐκδοσης ἐξαντλεῖται στὰ ὅρια τῆς προβληματικῆς τῶν γάλλων φυσιολόγων.

Ἡ εἰκοσάχρονη περίπου ἐνασχόληση τοῦ Κοραῆ μὲ τὴν ἱπποκρατικὴ φιλολογία ὀρίζει ἓνα ἐπίπεδο ἐξέλιξης στὴν πνευματικὴ του συγκρότηση, ποὺ ὀρίζεται ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνο ποὺ σημαδεύει τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὸ Ἔμστερνταμ καὶ τὴν κατοπινὴ δραστηριότητά του μὲ τὴν ἐκδοση τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης». Ἡ ὁμολογία τοῦ ἴδιου γιὰ τὴ νέα μέθοδο μελέτης τῶν ἀρχαίων κειμένων ποὺ ἀποκτᾶει στὴν Ὁλλανδία, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ στεῖρο σχολαστικισμό τῆς πρώτης του κλασικῆς παιδείας στὴ Σμύρνη, εἶναι ἀποκαλυπτικὴ γιὰ τὶς θεωρητικὲς προϋποθέσεις μὲ τὶς ὁποῖες προσεγγίζει τὰ ἱπποκρατικὰ κείμενα. Ὡστόσο, τὸ ὄνομα τοῦ Ἱπποκράτη δὲν ἐμφανίζεται πουθενὰ ἀνάμεσα στοὺς κλασικοὺς συγγραφεῖς ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν στὸ Ἔμστερνταμ. Ἐδῶ ὁμῶς συστηματοποιεῖ καὶ τὶς γνώσεις του μὲ τὴν μελέτη θεμάτων τῆς Λογικῆς καὶ τῆς Φιλοσοφίας. Ὅταν λοιπὸν ὁ Κοραῆς φθάνει στὸ Μομπελιέ, ἔχει μιὰ συστηματοποιημένη κοσμοαντίληψη ποὺ διαμορφώνεται πλέον

44. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κοραῆ ἐντοπίζεται, κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος, στὸ νὰ προστατέψει τὸ πρόσωπο τοῦ Ἱπποκράτη ἀπὸ κάθε συκοφάντη του. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο κάνει μιὰ σύντομη κριτικὴ ἀναδρομὴ στὶς πηγὲς ἐκεῖνες ποὺ περιέχουν συκοφαντικὲς πληροφορίες καὶ ἐπιχειρεῖ τὴν ἐξάλειψή τους μὲ κάθε τρόπο.

45. Πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅτι μὲ τὸν ὄρο «σχολαστικοὶ» ἐννοεῖ κυρίως τοὺς ἰατροὺς τῆς σχολῆς τῆς Πάδοβας καὶ γενικότερα τὸ κλίμα τοῦ Κορυδαλισμοῦ, ποὺ εἶχε ἐπικρατήσει στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Βλ. Π. Χ. Νούτσου, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα 1981, σ. 14-15 καὶ G. P. Henderson, *ὁ.π.*, σ. 23 κ.έ. Εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ ἐξομοίωση τοῦ Ἱπποκράτη πρὸς τὸν Σωκράτη ποὺ κάνει ὁ Κοραῆς: «... ὁμοιάσας τὴν διαγωγὴν τὸν σύγχρονον αὐτοῦ Σωκράτην» καὶ «ἔχει ἀκόμη τοῦτο μὲ τὸν Σωκράτην ὁμοιον ὁ Ἱπποκράτης, ὅτι ἐπολέμει τοὺς καπῆλους τῆς ἰατρικῆς, καθὼς ἐκεῖνος τοὺς καπῆλους τῆς φιλοσοφίας». (Γ.Κ. Πουρναρόπουλου, *Ἱπποκράτης*, Ἀθήνα 1967, I, σ. 47 καὶ 65).

ἀπὸ τὶς θεωρίες τῶν φυσιολόγων. Ἡ πρώτη του ἐπαφὴ μὲ τὰ ἱπποκρατικὰ κείμενα γίνεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἱατρικῆς καὶ τῆς φυσιολογίας περισσότερο κι ὄχι τῆς φιλολογίας. Εἶναι ἀναμφισβήτητη, ὥστόσο, στὴ φάση αὐτὴ τῆς ζωῆς του ἡ τόσο ἀντιφατικὴ παρουσία τοῦ Villoison. Ἡ ἐφαρμοσμένη ἱατρικὴ δὲν παρουσιάζει κανένα ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Κοραῖ, ὁ ὁποῖος στρέφει τὴν προσοχὴ του σὲ θέματα γενικότερα πού τὰ ὄριά τους καλύπτουν καὶ τὸ χῶρο τῆς φυσικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἀναζητήσεις καὶ οἱ προβληματισμοὶ τῶν Spiritualistes ὠθοῦν τὸν Κοραῖ σὲ μιὰ συνθετικὴ θεώρηση τῶν ἱπποκρατικῶν κειμένων πού διαμορφώνουν τὴ συνείδησή του μὲ δύο ἐπιπλέον στοιχεῖα: τὶς καταβολές τῆς ἰωνικῆς κοσμολογίας καὶ τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῆς ψυχῆς. Ἀκόμη, σ' αὐτὴν τὴν περίοδο τῆς ζωῆς του ἀποκρυσταλλώνονται οἱ γενικὲς ἀρχές μιᾶς πολιτικο-κοινωνικῆς θεωρίας πού ἀργότερα θὰ βροῦν πιδὸ συγκεκριμένη ἔκφραση. Διαφαίνεται μάλιστα ὅτι, μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Κοραῖ στρέφονται ὀλοένα καὶ περισσότερο πρὸς τὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ

Πρόταση έρμηνείας

Στὸ μέτρο πού ἡ έρευνα ἔχει ἀναγνωρίσει τὴν πολιτικὴ διάσταση τῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ, ἡ πολιτικότητα αὐτὴ ἔχει κυρίως συνδεθεῖ μὲ τὴν φροντίδα του γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐθνικῆς ἀποκατάστασης τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὸν καημὸ του γιὰ ἐθνικὴ ἐλευθερία χωρὶς ὅμως νὰ ἀναλυθοῦν συστηματικὰ οἱ ἰδεολογικὲς προϋποθέσεις τῶν πολιτειακῶν ἀπόψεων καὶ τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν πού συγκεκριμενοποιοῦσαν τὶς προσδοκίες του¹.

Χωρὶς νὰ παραβλέπεται ἡ σημασία συναφῶν προσεγγίσεων στὴν παλαιότερη κοραϊκὴ έρευνα², ἡ πρόταση πού ἀκολουθεῖ θὰ ἐπιχειρήσει

---

1. Βλ. π.χ. Δ. Θερεϊανοῦ, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τόμ. Α', Τεργέστη 1889, σ. 304 κ.έ. καὶ τόμ. Γ', Τεργέστη 1890, σ. 4 κ.έ. καὶ ἰδίως σ. 35 κ.έ., πού σημειώνει χαρακτηριστικά : «Πᾶσαι αἱ ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἐκδόσεις τοῦ Κοραῆ ἀποβλέπουν πρὸς τὴν πολιτικὴν, ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν παρασκευὴν καὶ στοιχεῖωσιν τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος». Ἡ ἴδια προσέγγιση πρυτανεύει καὶ τὶς μεταγενέστερες συνθετικὲς ἀπόπειρες τῶν Stephen Chaconas, *Adamantios Korais : A Study in Greek Nationalism*, Νέα Ὑόρκη 1942 καὶ Ἀπόστολος Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1964.

2. Βλ. ἰδίως Γ. Φιλάρετου, «Εἰσαγωγή», στὴν ἐκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Α. Κοραῆ, *Σημειώσεις εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*, ἐπιμ. Θ. Μ. Βολίδη, Ἀθήνα 1933, σ. ιε'-λβ', Στ. Παπαφράγκου, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς περὶ δικαίου καὶ δικαιοσύνης», καὶ Μ. Βολονάκη, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὡς πολιτικὸς» στὴ συλλογὴ *Ἡ ἑκατονταετηρίς τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. Λόγοι ἐκφωνηθέντες καὶ πεπραγμένα τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἑορτασμοῦ*, Ἀθήνα 1935, σ. 107-123 καὶ 124-139 ἀντίστοιχα. Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὡστόσο ἡ ἐξαντλητικὴ μελέτη τῶν Θ. Κοκκαλιάδη - Γ. Μουτάφη, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς περὶ πολιτείας καὶ δικαίου*, Χίος 1935, μὲ βάση τὴν ὁποία μποροῦν νὰ τεκμηριωθοῦν οἱ φιλελεύθερες ἀπόψεις τοῦ Κοραῆ, καὶ τὸ ὠραῖο δοκίμιό τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ, «Τὸ πολιτικὸ θέμα στὸν Κοραῆ», *Ἐποχές*, ἀρ. 6 (Ὀκτώβριος 1963) σ. 79-90.

νά εισαγάγει μερικὲς ἀναλυτικὲς διακρίσεις στὴ διερεύνηση τῶν πολιτειακῶν ἀπόψεων τοῦ Κοραῆ, γιὰ νὰ κάμει σαφέστερη, μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, τὴ γενικότερη ἰδεολογικὴ του τοποθέτηση στὶς διαμάχες γύρω ἀπὸ τὴ συγκρότηση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς πολιτικῆς του ζωῆς. Στὶς διαμάχες αὐτὲς ὁ Κοραῆς ἔφερε τὴν ὀπτική ἐνὸς ρεύματος τῆς σύγχρονῆς του εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς σκέψης, ἐκφράζοντας τὶς ἐπιλογὲς ὅπου κατέληξε ἀποτιμώντας κοσμοϊστορικά πολιτικὰ φαινόμενα, ὅπως τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, τὴ Ναπολεόντεια αὐτοκρατορία καὶ τὴ δυναμικὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος.

Ἡ ἐρμηνεία τῶν πολιτικῶν ἀπόψεων τοῦ Κοραῆ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὶς θέσεις αὐτὲς θὰ μποροῦσε νὰ καθορίσει μὲ ἀκρίβεια τὸ στίγμα τῆς πολιτικῆς του σκέψης στὸ φάσμα τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς παράδοσης. Συγχρόνως ἡ ἀνάλυση θὰ πρόσφερε ἓνα μέτρο ἀξιολόγησης τῆς μετακενωτικῆς του προσπάθειας ἀναφορικὰ πρὸς τὸ συγκεκριμένο χῶρο τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς σκέψης, πού ἡ παραδοσιακὴ ιστοριοφιλογικὴ μέθοδος ἢ καὶ ἡ κάποια ἐνδεχόμενη νομικιστικὴ θεώρηση δὲν θὰ μποροῦσε νὰ προσεγγίσει ἀποτελεσματικά.

Θεωρημένη μὲ τὸ πρίσμα τῆς ἱστορίας τῆς πολιτικῆς θεωρίας, ἡ σκέψη τοῦ Κοραῆ παρουσιάζει ἀξιομνημόνευτη συνέχεια καὶ συνέπεια, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν στοχαστικῶν του παρατηρήσεων γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὡς τὰ σχόλιά του στὸ προσωρινὸ πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος καὶ τοὺς ἀντικαποδιστριακοὺς διαλόγους. Ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ συνέχεια μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ εὐκρινέστερα μὲ τὴ διάκριση τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ σὲ ἐξελικτικὲς φάσεις τῆς σταδιακῆς οἰκοδόμησής του πολιτειακοῦ τοῦ ὁράματος. Οἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς του σκέψης, φάσεις θεωρητικῆς ὠρίμανσης, ἰδεολογικῆς ἀποσαφήνισης καὶ πολιτικοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ, μποροῦν νὰ ὀριοθετηθοῦν σχετικὰ εὐκόλα σὲ συνάρτηση μὲ δύο κρίσιμες ρῆξεις, πού ἐντυπωσιάζουν τὸν μελετητὴ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς φαίνεται νὰ διασποῦν τὴν συνοχὴ τῆς σκέψης του. Μὲ βάση τὰ δεδομένα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθοῦν πέντε φάσεις στὴν ἐξέλιξη τοῦ κοραϊκοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ : τρεῖς κύριες φάσεις τῆς προοδευτικῆς ἀποσαφήνισης τῶν πολιτειακῶν του ἀπόψεων, μὲ ὀριακὲς τομὲς τὶς περιόδους ἐκδήλωσης τῶν δύο ρηγημάτων στὴ θεωρητικὴ συνοχὴ τῆς πολιτικῆς του θεωρίας. Ἡ διαπίστωση τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῶν διακυμάνσεων στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ εἶναι θεωρητικὰ ἐνδιαφέρουσα ἐπειδὴ ἐπιτρέπει νὰ συνδεθεῖ ἡ ἐξελικτικὴ ἀποκρυστάλλωση τῶν ἀπόψεων του μὲ τὸν κεντρικὸν ἄξονα τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς θεωρίας τῶν νεοτέρων χρόνων, τὸ διάλογο φιλελευθερισμοῦ καὶ ριζοσπαστισμοῦ.

Πρώτη φάση τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁ προβληματισμός του γύρω ἀπὸ τὰ διλήμματα πού ἔθετε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ἡ ἀλληλογραφία του τῆς δεκαετίας τοῦ 1790 καταγράφει τὶς στάσεις καὶ ἀντιδράσεις του ἀπέναντι στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση³, ἰδίως ἀναφορικὰ πρὸς τὴν κορύφωση τῆς ἐπαναστατικῆς ἔξαρσης, μὲ τὴν ἀπόπειρα δημιουργίας τῆς «δημοκρατίας τῆς ἀρετῆς».

Ἀποτέλεσμα τῆς ζύμωσής του στὸν ἀναβρασμὸ τῆς Ἐπανάστασης ὑπῆρξε ἡ ἀποσαφήνιση τῆς χαρακτηριστικὰ φιλελεύθερης στάσης του καὶ ἡ συνειδητὴ διαφοροποίησή του ἀπὸ τὶς ἐπιλογές τοῦ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ τῶν Ἰακωβίνων. Γιὰ τὸν Κοραῆ, ὁ Ἰακωβινισμὸς ἀντιπροσώπευε τὴν ἀκρότητα τῆς ὑπερβολῆς, στὴν ὁποία ἐνυπῆρχε ὁ κίνδυνος μιᾶς χαρακτηριστικὰ μοντέρνας τυραννίας. Στούς ὄπαδούς του Ἰακωβινισμοῦ ἔβλεπε τοὺς κόλακες τῆς ἐλευθερίας καὶ τοὺς ζηλωτὲς πού ὑπονόμευαν μὲ τὶς ὑπερβολές τους τὶς οὐσιαστικὲς κατακτήσεις τῆς Ἐπανάστασης στὸ χῶρο τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῆς ἀπομυθοποίησης τῆς παραδοσιακῆς ἀπολυταρχίας⁴. Θεωρητικοὶ πόλοι τῆς πολιτικῆς του σκέψης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ὁ Montesquieu⁵ καὶ ὁ Condorcet⁶, στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ τοῦ προσανατολισμοῦ του πρὸς τὸν πολιτικὸ φιλελευθερισμὸ, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ριζοσπαστισμὸ τοῦ Ἰακωβινισμοῦ. Ἡ φιλελεύθερη κριτικὴ πού ἄσκησε ὁ Κοραῆς στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση περιεῖχε σὲ πολλὰ σημεῖα στοιχεῖα παρεμφερῆ πρὸς τὶς ἀνάλογες μεταγενέστερες θέσεις τοῦ Benjamin Constant⁷. Ὁ κλασικισμὸς

3. Ἀδαμαντίου Κοραῆ, *Ἀλληλογραφία, Α' : 1774-1798*, ἔκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., Ἀθῆνα 1964, σ. 111 κ.έ. Ἡ σημασία τῆς μαρτυρίας τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τοὺς Γάλλους μελετητές του καὶ οἱ σχετικὲς ἐπιστολές του στὸν Πρωτοψάλτη τῆς Σμύρνης Δημήτριο Λῶτο μεταφράστηκαν στὰ γαλλικὰ σὲ μιὰ ἐποχὴ πού, παρὰ τὴν παρέλευση ἑνὸς αἰῶνα ἀπὸ τὸ 1789, συνεχιζόταν ἀκόμη ἡ πολιτικὴ συζήτηση πού προκάλεσε ἡ μεγάλη ἐπανάσταση. Βλ. *Lettres de Coray au protopsalte de Smyrne Dimitrios Lotos sur les événements de la Révolution française 1782-1793*, μετάφρ. Le marquis de Queux de Saint Hilaire, Παρίσι 1880, στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ Hippolyte Taine, *Les origines de la France contemporaine*, τόμ. Β', Παρίσι 1881, σ. 138, 192.

4. Οἱ σχετικὲς ἀναλύσεις παρουσιάζονται στὴν ἐργασία μου *Tradition, Enlightenment and Revolution*, Harvard University 1978, σ. 233 κ.έ.

5. Βλ. *Ἀλληλογραφία, Α'*, σ. 279 : «ὁ πρῶτιστος πολιτικὸς τῶν Γάλλων, ὁ Μοντέσκιος».

6. *Ο.π.*, σ. 267 : «Ὁ Κονδορκέτιος, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους λογίους τοῦ Παρισίου» καὶ σ. 282 : «ὁ Κονδορκέτιος, ἕνας ἀπὸ τοὺς σημερινούς πρῶτους φιλόσοφος τῆς Γαλλίας καὶ θερμὸς φίλος τῆς Ἑλλάδος». Βλ. καὶ σ. 307.

7. Βλ. Dominique Bagge, *Les idées politiques en France sous la Re-*

ὡστόσο τοῦ Κοραῆ κράτησε ἀνοιχτὴ τὴν πρόσβασή του πρὸς τὸν πολιτικὸ οὐμανισμό⁸, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ φιλελεύθερος πολιτικός του στοχασμὸς νὰ λειτουργεῖ ὡς παράγοντας ἐξισορρόπησης καὶ ἀμβλυνσης, πὺ προσάρμοζε τὶς ἀξίες τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ στὰ δεδομένα τῆς νεότερης ἀστικῆς κοινωνίας⁹. Ἡ κριτικὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἀποτέλεσε τὴ βάση τῆς μεταγενέστερης πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Κοραῆ. Ἡ συνοχὴ τῆς μεταγενέστερης σκέψης του καὶ οἱ ἐπιλογές του σὲ συγκεκριμένα πολιτειακὰ ζητήματα μποροῦν πάντα νὰ ἀναχθοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν σὲ συνάρτηση πρὸς τὶς ἀποκρυσταλλώσεις τῆς πρώτης αὐτῆς φάσης τοῦ πολιτικοῦ του προβληματισμοῦ.

Τὴ φάση αὐτὴ διαδέχθηκε ἡ πρώτη ρήξη στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ, πὺ μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὰ χρόνια 1798-1802 ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῆς Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας ὡς τὴν ἐκδοση τοῦ Beccaria. Περιεχόμενό της ὑπῆρξε ἡ παροδικὴ ἐρωτοτροπία τοῦ Κοραῆ μὲ τὶς ἰδέες τοῦ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ. Προϋπόθεση τῆς διαφοροποίησης τῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ πρὸς ριζοσπαστικότερες πολιτικὲς θέσεις κατὰ τὴ φάση αὐτὴ, ἦταν ὁ γενικότερος ἀναβρασμὸς πὺ προκάλεσε στὸν ἑλληνικὸ κόσμο ἡ προσέγγιση τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας στὴν Ἀνατολή, μὲ τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ Βοναπάρτη στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν κατάληψη τῆς Ἑπτανήσου¹⁰. Ἡ ἐντύπωση γιὰ ἐπικείμενη κατάρ-

---

stauration, Παρίσι 1952 καὶ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση Νέα Ὑόρκη 1979, σ. 32 κ.έ. καὶ Roger Soltau, *French Political Thought in the 19th Century*, Νέα Ὑόρκη χ.χ., σ. 38-42.

8. Ὁ ὅρος διευκρινίζεται ἀναλυτικὰ καὶ ἱστορικὰ στὴ μελέτη μου «Πολιτικὸς οὐμανισμὸς καὶ Διαφωτισμὸς: Συμβολὴ στὴ διερεύνηση τῆς ἰδεολογικῆς λειτουργίας τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Montesquieu», *Φιλοσοφία καὶ Πολιτικὴ*, Ἀθήνα 1982, σ. 291-304.

9. Ἔτσι δὲν ἀκολουθεῖ τὸν Benjamin Constant στὴν ἀπόλυτη ἀντιδιαστολὴ τοῦ ἐννοιολογικοῦ καὶ πολιτικοῦ περιεχομένου τῆς ἐλευθερίας στὴν ἀρχαία καὶ τὴ νεότερη πρακτικὴ ἀντίστοιχα. Πβ. Benjamin Constant, *Oeuvres politiques*, ἐπιμ. Charles Louandre, Παρίσι 1874, σ. 258-285.

10. Οἱ προσδοκίες τοῦ Κοραῆ ἐκφράζονται ἰδίως στὰ φυλλάδια Ἔσση πολεμιστήριον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ περὶ ἐλευθερίας μαχομένων Γραικῶν, 1800 καὶ Σάλπισμα πολεμιστήριον, 1801. Διατηροῦνται ὡς τὸ διάλογο Τί πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δύο Γραικῶν κατοίκων τῆς Βενετίας δταν ἤκουσαν τὰς λαμπρὰς νίκας τοῦ αυτοκράτορος Ναπολέοντος, Βενετία 1805. Βλ. ἀκόμη Φ. Ἡλιοῦ, Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ, Ἔρνος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆ, Ἀθήνα 1965, σ. 77-78. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ πλαισίωση τῶν προσδοκιῶν τοῦ Κοραῆ ἀπὸ τὸν Βοναπάρτη βλ. τὴν Φ. Ἡλιοῦ, Ἔσση πολεμιστήριον. Ἀνώνυμο ἔργο τοῦ Κοραῆ, Ἀθήνα 1982, σ. 25 κ.έ.

ρευση τῆς παλαιᾶς τάξης πραγμάτων στὰ κρίσιμα ἐκεῖνα χρόνια ὄξυνε τὴ ριζικὴ ἀντιπαράθεση μεταξὺ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ γενικότερα τῆς συντηρητικῆς ἡγεσίας καὶ τῶν ὑποστηρικτῶν τῶν νέων ὁραμάτων, ποὺ κορυφώνονταν στὸ ἀνατρεπτικὸ ὄραμα τῆς ἐλευθερίας. Καρπὸς τῆς διαμάχης ἀναφορικὰ πρὸς τὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ ὑπῆρξε ἡ ριζοσπαστικοποίηση τῶν ἀπόψεών του¹¹, ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τὴ μετατόπιση τῶν θεωρητικῶν του ἐνδιαφερόντων ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν κοινωνικῶν ἰσορροπιῶν τοῦ Montesquieu στὴ ριζικὴ κοινωνικὴ κριτικὴ τοῦ Rousseau. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἀκριβῶς ἐκδηλώνεται ἡ πρόθεση τοῦ Κοραῆ νὰ μεταφράσει τὸ *Κοινωνικὸ Συμβόλαιον* τοῦ Rousseau¹², παρὰ τὴν ὁμολογημένη ἀπέχθεια τοῦ Χιώτη σοφοῦ πρὸς τὸ ρουσσωικῆς ἔμπνευσης Ἰακωβινικὸ πρότυπο. Ἐνδεικτικὴ τῶν προσανατολισμῶν καὶ τῶν προθέσεων τοῦ Κοραῆ σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ἐξελίξεως του ἦταν καὶ ἡ ψυχολογικὴ σύνδεσή του μὲ τὴν παράδοση τοῦ νεοελληνικοῦ ριζοσπαστισμοῦ τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συνεχιστῶν του¹³, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν παραφύαδα τοῦ ἐπαναστατικοῦ Ἰακωβινισμοῦ στὴν κοινωνία τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης.

Τὸ ἀποκορύφωμα καὶ συνάμα ἡ κατάληξις τῆς φάσης αὐτῆς τῆς πολιτικῆς σκέψεως τοῦ Κοραῆ ἐμφανίζεται μὲ τὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Beccaria *Περὶ ἁμαρτημάτων καὶ ποινῶν* (1802). Στὰ ἐκτεταμένα σχόλια στὸ ἔργο τοῦ Beccaria ὁ Κοραῆς προβάλλει τὸ πολιτικὸ του ὄραμα, ποὺ στὴν οὐσία ἀναιρεῖ τὴ φιλελεύθερη ἀτομικιστικὴ πρόθεση τοῦ ἔργου ποὺ σχολιάζει. Τὸ ἰδεῶδες ποὺ σκιαγραφεῖ ὁ Κοραῆς στὶς σημειώσεις του εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ φιλελεύθερη ἰδεολογία —καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς ὡς φορέας τῆς— ἦταν σαφῶς διαφοροποιημένη. Πρόκειται γιὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐνεργὰ πολιτικοποιημένου ἠθικοῦ πολίτη, ποὺ ἀπεκδύεται τὸν ἰδιωτικὸ του ἑαυτὸ καὶ δρᾷ κυριαρχικὰ μὲ βᾶση τὶς ἐπιταγὰς

11. Ἡ τροπὴ αὐτὴ ἐπισημαίνεται πρὸς εὐστοχὰ ἀπὸ τοὺς ἐπικριτὲς παρὰ τοὺς θαυμαστὲς τοῦ Κοραῆ. Βλ. Μανουὴλ Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, Ἀθῆνα 1976, σ. 45-46, 90, 94-95.

12. Βλ. *Περὶ ἁμαρτημάτων καὶ ποινῶν πολιτικῶς θεωρουμένων σύγγραμμα Καίσαρος Βεκκαρίου*, μετάφρ. Δ. Κοραῆ, Παρίσι 1802, σ. 210: «Πολιτικὸν συνάλλαγμα ἐπέγραψεν ὁ περίφημος Ρουσσῶς ἐν ἀπὸ τὰ συγγράμματά του, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζει τὰ γενέθλια τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, καὶ τὸ ὁποῖον, καθὼς καὶ ἄλλα τινὰ τοῦ φιλοσόφου τούτου συγγράμματα ἴσως θέλω μεταφράσει, ὅπότεν εὐκαιρήσω». Βλ. ἐπίσης σ. 282-283.

13. Βλ. *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία*, 1798, σ. IV-V.

τῆς δημοσιοποίησης κάθε πτυχῆς τοῦ συλλογικοῦ βίου. Αὐτὸ ἦταν ἀκριβῶς τὸ ἰδεῶδες τῶν Ἰακωβίνων, ποὺ εἶχε προκαλέσει σοβαρὰς ἐπιφυλάξεις στὸν Κοραῆ, σὰ χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Κάτω ἀπὸ τὶς συγκυρίες ὡστόσο τοῦ ἐπαναστατικοῦ γίγνεσθαι ὁ Κοραῆς φαίνεται ν' ἀναγνωρίζει στίς πιὸ προωθημένες ἐπιλογές τοῦ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ δυνατότητες πολιτικῆς λειτουργικότητας, ποὺ ἡ κοινωνιολογία τοῦ φιλελευθερισμοῦ εἶχε ἀποκλείσει. Οἱ ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς πράξης ἀπὸ τὴν πολιτικὴ θεωρία ἐξηγοῦν τὴν διαφοροποίηση ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἡ σύντομη αὐτὴ ρήξη στὴν ἐξέλιξη τῆς φιλελεύθερης σκέψης τοῦ Κοραῆ.

Ἡ ἐπάνοδος στὴ φιλελεύθερη προβληματικὴ γίνεται μὲ θαυμαστὴ στερεότητα στίς σελίδες τοῦ *Mémoire* τοῦ 1803, ποὺ ἐγκαινιάζει ὅτι θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ κλασικὴ φάση τῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ. Ἡ σημασία τοῦ *Mémoire* ὡς κειμένου πολιτικῆς κοινωνιολογίας δὲν ἔχει, φοβοῦμαι, ἀναγνωριστεῖ, ὅπως θὰ ἄρμοζε στὸ σημαντικό αὐτὸ κείμενο¹⁴. Πέρα ἀπὸ τὶς προπαγανδιστικὲς πρὸς τοὺς ξένους, τὶς διδακτικὲς πρὸς τοὺς ὁμογενεῖς καὶ τὶς ἀντιρρητικὲς πρὸς τοὺς κατηγοροῦς τοῦ γένους προθέσεις τοῦ Κοραῆ, τὸ *Mémoire* παρουσιάζει προγραμματικὰ τὶς προϋποθέσεις ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ νεότερου φιλελεύθερου κράτους. Πρόκειται γιὰ τὸ κράτος τοῦ ἐμπορίου, τῆς ἀτομικῆς προσπάθειας καὶ τῶν ἐλεύθερων θεσμῶν, ποὺ ὁ εὐρωπαϊκὸς φιλελευθερισμὸς εἶχε διδαχθεῖ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀγγλικοῦ πολιτεύματος ἀπὸ τὸν Montesquieu¹⁵. Ἡ προβληματικὴ αὐτὴ βρί-

14. Βλ. ὡστόσο τὶς δευδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ Elie Kedourie, *Nationalism in Asia and Africa*, Νέα Ὑόρκη 1970, σ. 37 κ.έ. καὶ τὴν θεωρητικὴ ἀνάλυση ποὺ ἐπιχειρεῖται στὴν ἐργασία μου *Tradition, Enlightenment and Revolution*, σ. 414-421.

15. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πλευρὰ τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποκαταστήσει ἡ φιλελεύθερη ἐπανερμηνεία του ἀπὸ τοὺς Ἰδεολόγους, ὥστε νὰ ἀναιρεθοῦν οἱ ριζοσπαστικὲς χρήσεις τῆς σκέψης του ἀπὸ τοὺς Ἰακωβίνους κατὰ τὴν Ἐπανάσταση. Τὴν πρόθεση αὐτὴ εἶχαν τὰ σχόλια τόσο τοῦ Condorcet ὅσο καὶ τοῦ Destutt de Tracy στὸ ἔργο τοῦ Montesquieu. Βλ. Emmet Kennedy, *A Philosopher in the Age of Revolution. Destutt de Tracy and the Origins of Ideology*, Φιλαδέλφεια 1978, σ. 167-183. Ὁ φιλελεύθερος χαρακτήρας τῆς σκέψης τοῦ Montesquieu ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὸν Thomas Pangle, *Montesquieu's Philosophy of Liberalism*, Σικάγο 1973, σ. 107 κ.έ., 200 κ.έ., ἐνῶ οἱ ἐπαναστατικὲς χρήσεις τῆς σκέψης του, ποὺ προκάλεσαν τὶς ἀντιδράσεις τῶν Ἰδεολόγων, παρουσιάζονται τώρα ἀπὸ τὸν Norman Hampson, *Will and Circumstance: Montesquieu, Rousseau and the French Revolution*, Λονδίνο 1983.

σκεται στο βάθος τῶν σκέψεων τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴ δυναμικὴ τῆς κοινωνίας, τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ἡ σαφήνεια τῆς φιλελεύθερης ἐξισορρόπησης ποὺ χαρακτηρίζει τὴ σκέψη του στὴν περίοδο τῆς ὀριμότητάς του, φαίνεται στὸν οὐσιαστικὸ παραμερισμὸ τῆς ἐνασχόλησης μὲ ἄμεσα πολιτειακὰ προβλήματα καὶ μὲ λεπτομέρειες θεσμικῶν ρυθμίσεων. Σοβαρότερη φροντίδα του γίνεται ἢ διαμόρφωση τῶν προϋποθέσεων, κοινωνικῶν καὶ ἰδίως παιδευτικῶν, ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ κράτους ποὺ ὀραματίζεται. Πίσω ἀπὸ τὴν ἀγωνία του γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν βρίσκεται ἢ χαρακτηριστικὴ φιλελεύθερη δυσπιστία στὶς δυνατότητες τῆς πολιτικῆς καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν θεσμῶν, ἐκεῖ ὅπου λείπουν οἱ κοινωνικὲς καὶ ψυχολογικὲς βάσεις τῆς ἀμβλυνσης τῶν ἀντιθέσεων, ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ λειτουργία τοῦ κράτους τῆς ἐλευθερίας. Στὴ στάση αὐτὴ τοῦ Κοραῆ συμπυκνώνεται ἢ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ἔμφαση τοῦ ριζοσπαστισμοῦ στὴν προτεραιότητα τῶν ἄμεσα πολιτικῶν λύσεων καὶ πολιτειακῶν ρυθμίσεων. Ἡ ἐνασχόληση μὲ τίς προϋποθέσεις τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν μεταβάλλει τὸ πολιτειακὸ ζήτημα σὲ πρόβλημα στὴν οὐσία πολιτισμικό. Αὐτὴ εἶναι ἡ θεμελιώδης διαπίστωση τοῦ Κοραῆ στὸ *Mémoire*. Στὸ ἐξῆς ἡ σκέψη του σφραγίζεται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη προβληματικὴ τῆς θεωρίας τῆς Ἰδεολογίας, ποὺ συστηματοποιεῖ τὰ ὄραματα τοῦ Condorcet καὶ δοκιμάζει νὰ μεταβάλλῃ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας σὲ τεχνοκρατικὰ διαγνώσιμη κοινωνικὴ μηχανικὴ. Ὁ οὐμανισμὸς τοῦ Κοραῆ καὶ στὴ φάση αὐτὴ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ περιστείλῃ τὰ ἐνδεχόμενα τῶν ὑπερβολῶν ποὺ ἐνυπῆρχαν στὴ θεώρηση τῆς Ἰδεολογίας· τὸν ἔστρεψε ἔτσι πρὸς τὴν ὠφελμιστικὴ στράτευση τῆς κλασικῆς παιδείας καὶ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν στόχων ἐκείνων τῆς πολιτισμικῆς ἀναμόρφωσης, ποὺ θὰ ἔκαναν δυνατὴ τὴν τελικὴ πολιτικὴ λύση, σύμφωνα μὲ τὰ φιλελεύθερα πρότυπα. Ἐτσι τὸ *Mémoire* ἐγκαινιάζει τὴ γόνιμη ἐποχὴ τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῆς φιλολογικῆς καὶ γλωσσικῆς ἔρευνας, ποὺ ὁ Κοραῆς συνδέει μὲ τὴν προπαρασκευὴ τῆς ἐθνικῆς ἀποκατάστασης.

Πρὸς τὸ τέλος αὐτῆς τῆς μακρᾶς καὶ γόνιμης περιόδου (ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ τρίτη φάση τῆς πολιτικῆς του σκέψης), ἡ ἔντονη διαμάχη γύρω ἀκριβῶς ἀπὸ τίς κοινωνικὲς καὶ παιδευτικὲς προϋποθέσεις τῆς ἐθνικῆς ἀνασυγκρότησης, ὀδήγησε τὸν Κοραῆ σὲ ἐμπλοκὲς ποὺ θὰ προκαλοῦσαν μιά νέα ριζοσπαστικὴ ρήξη στὶς πολιτικὲς του ἀπόψεις. Στὸ πλαίσιο τῆς πολὺπλευρῆς κοινωνικῆς κρίσης κατὰ τὴν τριετία πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, ὁ Κοραῆς, ὡς ἡ κορυ-

φαία μορφή τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, βρέθηκε στοῦ ἐπίκεντρο τῆς διαμάχης. Τὸ γεγονός αὐτὸ συνετέλεσε στὴν παραγωγή κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ὀξύτερης κοινωνικῆς του κριτικῆς σὲ κείμενα ὅπως ἡ *Συμβουλή τριῶν Ἐπισκόπων* (1820).

Ἡ ριζικὴ κοινωνικὴ κριτικὴ αὐτῆς τῆς περιόδου ξανασύνδεσε γιὰ ἄλλη μιὰ φορά τὸν Κοραῆ μὲ τὴν παράδοση τοῦ νεοελληνικοῦ ριζοσπαστισμοῦ ἀπὸ τὴν ὁποία τὸν εἶχε ἀπομακρύνει ἡ χαρακτηριστικὴ φιλελεύθερη πεποίθηση γιὰ τὴν ἀνάγκη τακτικῶν συμμαχιῶν καὶ ἐξισοροπήσεων στὴν προώθηση τῆς ὑπόθεσης τῆς ἐθνικῆς ἀποκατάστασης. Ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ τοῦ Κοραῆ δὲν συνιστοῦσε ἰδιαίτερα ρηξικέλευθη ἐκδήλωση τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μετὰ τίς συμβολές τῶν ἀνώνυμων συγγραφέων τοῦ *Ρωσσαγγλογάλλου*, τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*, τοῦ *Λιβέλλου τῶν Ἀρχιερέων*, τῶν *Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος*. Μαρτυροῦσε ὡστόσο τίς ἐπιπτώσεις τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων στὴν πολιτικὴ σκέψη ὅπως καὶ τίς διαφοροποιήσεις, πού οἱ ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς πράξης ἐπέβαλλαν στὴ θεωρητικὴ ἐνατένιση τῶν πραγμάτων. Εἶχε ἐξάλλου δύο σημαντικὲς συνέπειες. Πρῶτο, συσπείρωσε γύρω στὸν Κοραῆ τὴ γενιὰ τῶν νεότερων ριζοσπαστῶν τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ¹⁶, σὲ τρόπο ὥστε οἱ πιὸ προωθημένες ἀπόψεις πάνω στοῦ ἑλληνικὸ κοινωνικὸ πρόβλημα νὰ συνδεθοῦν μὲ τὸν κοραϊσμό καὶ νὰ ἀποτελέσουν ἀντίστοιχα στόχους τῶν ἐχθρῶν του. Ἔτσι ὁ κλασικὸς φιλελεύθερος Κοραῆς ἐμφανίστηκε ὄχι μόνον ὡς ἐμπνευστὴς τοῦ κύκλου τῶν τολμηρῶν νέων πού ἐκφράστηκαν μὲ τὸ περιοδικὸ *Μέλισσα*, ἀλλὰ καὶ ὡς γενάρχης τῆς χαμένης γιὰ τὴν ἔρευνα ὁμάδας τῶν Ἑλλήνων ὁπαδῶν τῶν οὐτοπιστῶν σοσιαλιστῶν.

Δεύτερο, ἡ ριζοσπαστικοποίηση τῆς κοινωνικῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ τίς παραμονές τῆς Ἐπανάστασης ἀπέτέλεσε τὴν προϋπόθεση τῆς πολι-

16. Ἀπὸ τοὺς κόλπους αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἐμφανίστηκαν τελικὰ οἱ πρῶτες ἐλληνικὲς μεταφράσεις τοῦ Rousseau. Βλ. Ἰωάννου Ἰακώβου *Ρουσσώ τοῦ ἐκ Γενεύης, Λόγος περὶ ἀρχῆς καὶ βάσεως τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους*, μετάφρ. Σπ. Βαλέτα, Παρίσι 1818 καὶ τὴν βιβλιοκρισία στοῦ π. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, Θ', 15 Μαρτίου 1819, σ. 213-218. Ἐπίσης *Περὶ τῆς κοινωνικῆς συνθήκης ἢ ἀρχαί τοῦ πολιτικοῦ δικαίου*. *Σύγγραμμα τοῦ φιλοσόφου I. I. Ρουσσώ*, μετάφρ. Γρ. Ζαλόκη, Παρίσι 1828. Βλ. ἐπίσης *Μέλισσα*, Α' (1819) σ. 187 καὶ Γ' (1821) σ. 332. Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Rousseau στὴν ἐλληνικὴ φιλολογία τῆς ἐποχῆς δίνονται ἀπὸ τὴν Ρωζάνη Ἀργυροπούλου, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ στὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμό», *Ὁ Ἐραμιστής*, τόμ. 11 (1974) σ. 197-216.

τικῆς θεώρησης τοῦ ἑλληνικοῦ προβλήματος, ὅπως τὸ ἔθεσε μὲ καταλυτικὴ ἀμεσότητα ἢ ἔθνεγερσία, ποῦ ὁ ἴδιος θεωροῦσε τόσο ἀκαιρῆ. Καρπὸς τῶν θεωρήσεων αὐτῶν εἶναι τὰ προλεγόμενα στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἀριστοτέλη, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Κοραῆς ἐπεζήτησε νὰ γαλουχήσει τοὺς μαχητὲς τῆς ἐλευθερίας μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὴ φάση αὐτὴ ὁ Κοραῆς γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ στρέφεται στὸν Rousseau¹⁷.

Ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ τῆς τελευταίας προεπαναστατικῆς τριετίας καὶ οἱ πολιτικὲς παραινέσεις τῶν δύο πρώτων χρόνων τῆς Ἐπανάστασης συνθέτουν τὴ νέα τομὴ στὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ, ποῦ συμπίπτει μὲ τὴν τέταρτη φάση τῆς πολιτικῆς του θεωρίας. Τὸ θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον τῆς φάσης αὐτῆς ἔγκειται στὸ χαρακτηριστικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἰκονογραφεῖ τὴ σύζευξη τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς —καὶ μάλιστα τῆς ἀντικληρικαλικῆς της διάστασης— μὲ τὸν πολιτικὸ οὐμανισμό, ὅπως καὶ τὴν ιδεολογικὴ λειτουργικότητα τῆς ἐννοιολογικῶν κατασκευῶν καὶ προτύπων τοῦ τελευταίου γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ πράξη. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ στροφὴ τοῦ Κοραῆ πρὸς τὰ πρότυπα τοῦ ριζοσπαστικοῦ οὐμανισμοῦ, ποῦ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ κάπως ὄψιμη καὶ ἀναχρονιστικὴ μετὰ τὶς ἐπικρίσεις τῶν Ἰδεολόγων καὶ τὴν καταλυτικὴ κριτικὴ τοῦ Constant γιὰ ὀλόκληρη τὴν παράδοση.

Οἱ πρακτικὲς ἀνάγκες ὁμῶς τῆς ὀργάνωσης τοῦ νέου κράτους, ποῦ ἀνέκυπταν στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα καὶ ἀπαιτοῦσαν συγκεκριμένες λύσεις στὸ ἐπίπεδο τῶν θεσμικῶν ρυθμίσεων καὶ ὄχι γενικὲς ἀναγωγὲς στὴ σφαῖρα τῆς πολιτικῆς ἠθικῆς, ὀδήγησαν τὸν Κοραῆ σὲ μιὰ ἐπάνοδο στὰ κλασικὰ φιλελεύθερα πρότυπα στὴν τελευταία φάση τῆς πολιτικῆς του σκέψης¹⁸. Ἐρέθισμα γιὰ τὴ νέα ἐξισορρόπηση ὑπῆρξε ἡ σύνταξη τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου. Ὁ σχολιασμὸς τοῦ Κοραῆ στὸ Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος συμπυκνώνει ἀνάγλυφα τὴν τελικὴ ὀλοκλήρωση τῆς πολιτικῆς του σκέψης, ποῦ ἐπιτεύχθηκε μὲ τὸν ἐστιασμὸ της σὲ

17. Ἀριστοτέλους *Πολιτικῶν τὰ σωζόμενα*, ἐκδ. Α. Κοραῆ, Παρίσι 1821, σ. κη', 4η' - 4θ', 225.

18. Ὁ φιλελεύθερος ἐπαναπροσανατολισμὸς τῆς σκέψης του κατοπτρίζεται στὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ Pierre-Claude-François Daunou, *Essai sur les garanties individuelles*, ποῦ κυκλοφόρησε σὲ μετάφραση Φ. Φουρναράκη ὡς *Δοκίμιον περὶ τῶν προσωπικῶν ἀσφαλειῶν*, Παρίσι 1825. Γιὰ λεπτομέρειες βλ. Φ. Ἡλιοῦ, «Στὴν τροχιά τῶν Ἰδεολόγων. Κοραῆς-Daunou-Φουρναράκης», *Χιακὰ Χρονικά*, Ι' (1978) σ. 36-68.

συγκεκριμένα πολιτικά αἰτήματα καὶ ἀνάγκες. Ὁ νομοθετημένος πολιτικός λόγος τοῦ πολιτεύματος προσφέρει τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴ διατύπωση τῆς κοραϊκῆς θεωρίας τοῦ φιλελεύθερου κράτους¹⁹. Ἔτσι μὲ τὶς *Σημειώσεις εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος* κλείνει ἡ καμπύλη τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ, ποὺ εἶχε ἀρχίσει μὲ τὸ σχολιασμὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης τρεῖς δεκαετίες ἑνωρίτερα. Ἀμετακίνητος ἄξονας παρέμεινε ἡ λατρεία τῆς ἐλευθερίας, ποὺ διεκήρυξε ὁ Κοραῆς στὶς ἐπιστολὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1790 καὶ βρῆκε τὴν τελικὴ συγκεκριμενοποίησή της στὶς θεσμικὲς ρυθμίσεις γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ νέου κράτους, ποὺ πρότεινε στὶς *Σημειώσεις*. Ἀπὸ ἰδεῶδες πολιτικῆς ἠθικῆς ἢ Ἐλευθερία καταλήγει σὲ αἶτημα νομοθετικῆς ρύθμισης. Οἱ νέες ἐπιταγὲς ποὺ ἀπασχολοῦν τὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ μποροῦν νὰ γίνουν κατανοητὲς καὶ ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα μιᾶς τελευταίας σύγκρισης. Ἄν στὶς προηγούμενες φάσεις τῆς πολιτικῆς σκέψης οἱ ἀναφορὲς στὸν Montesquieu, τὸν Rousseau, τὸν Condorcet, τὸν Constant καὶ τοὺς Ἰδεολόγους μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ ἐντοπίσουμε τὸ στίγμα τοῦ πολιτικοῦ του προσανατολισμοῦ, στὴν τελευταία αὐτὴ φάση ἡ σύγκριση ποὺ ἐπιβάλλεται εἶναι μὲ τὸν Jeremy Bentham. Στὸ σχολιασμὸ τοῦ συντάγματος τῆς Ἐπιδαύρου ἡ σκέψη τοῦ Κοραῆ συναντᾶται μὲ ἐκείνην τοῦ Bentham, ποὺ ἐπίσης σχολίασε τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ πολίτευμα²⁰. Ἡ διασταύρωση αὐτὴ ὅμως γίνεται σὲ ἐποχὴ ποὺ ἡ σκέψη τοῦ Bentham ἔχει μπεῖ σὲ στάδιο προοδευτικοῦ ἐνστερνισμοῦ προωθημένων δημοκρατικῶν αἰτημάτων, ποὺ τὸν ὀδηγοῦσαν πέρα ἀπὸ τὸν ποδηγετημένο ὠφελιμιστικὸ φιλελευθερισμὸ τῆς προγενέστερης σκέψης του, ποὺ εἶχε θαυμάσει ὁ Κοραῆς. Ἀντίθετα ἡ σκέψη τοῦ Κοραῆ ὑπὸ τὶς ἰδεολογικὲς πιέσεις τοῦ κλίματος τῆς γαλλικῆς παλινόρθωσης βρίσκει σὲ ἀναδίπλωση σὲ σχέση μὲ τὶς προωθημένες θέσεις τῆς ἀμέσως προηγούμενης περιόδου. Ἄνοιχτὸ αἶτημα τῆς νεοελληνικῆς ἔρευνας παραμένει ἡ ἀνατομία τῆς ἀναδίπλωσης αὐτῆς μέσω τῆς ἀνάλυσης τῆς πολιτικῆς θεωρίας τῶν *Σημειώσεων εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*. Τὸ ἐγχείρημα ἀπαιτεῖ συστηματικὲς συγκριτικὲς προσεγγίσεις ποὺ δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς. Παρὰ τὴν ὅποια ἀναδίπλωση ὥστόσο, ποὺ ἐπέβαλε ἡ διαλεκτικὴ τῆς θεωρητικῆς ὀλοκλή-

19. Στὸ θέμα αὐτὸ ἐλπίζω νὰ ἐπανεέλθω ἀναλυτικότερα σὲ μελέτη μου ποὺ βρίσκεται ὑπὸ συγγραφῆς.

20. Γιὰ λεπτομέρειες βλ. τὴν ἀνακοίνωσή μου «Κοραῆς καὶ Bentham», στὰ Πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου *Κοραῆς καὶ Χίος*, Ἀπρίλιος 1983, ὑπὸ ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸ Ὁμήρειο Πνευματικὸ Κέντρο Χίου. Βλ. ἐπίσης Jeremy Bentham, *Constitutional Code*, τόμ. I, ἔκδ. F. Rosen καὶ J. H. Burns, Ὁξφόρδη 1983, σ. xvi-xxxi.

ρωσης και τῶν πολιτικῶν δρωμένων μέσα στὸν πυρετὸ τῆς ἐπαναστατικῆς δεκαετίας, οἱ νεότεροι θαυμαστὲς τοῦ Κοραῆ δὲν ἔπαψαν ὡς τὸ τέλος νὰ τὸν βλέπουν ὡς τὸν ἐκπρόσωπο τοῦ πιδ προωθημένου ρεύματος τῆς ἐλληνικῆς σκέψης, ὥστε ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς νὰ τὸν ἀποχαιρετήσῃ πρὶν ἑκατὸν πενήντα χρόνια, στίς 8 Ἀπριλίου τοῦ 1833, ὄχι μόνον ὡς δάσκαλο τῆς Ἐλευθερίας ἀλλὰ καὶ τοῦ Κοινωνισμοῦ²¹.

21. Βλ. Φραγκίσκου Πυλαρινοῦ, «Λόγος Ἐπιτάφιος... εἰς τὴν θανάην τοῦ Δ. Α. Κοραῆ», *Le polyglotte*, τεῦχος 2 (1833) σ. 5. Χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα ἀναδημοσιεύει ὁ Φ. Ἡλιοῦ στὴν ἔκδοση Σταμάτη Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, Ἀθήνα 1976, σ. οβ'. Αὐτὴ εἶναι πιθανότατα ἡ πρωιμότερη χρῆση τοῦ ὄρου «κοινωνισμὸς» στὰ ἑλληνικά. Ὁ Σ. Α. Κουμανοῦδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Ἀθήνα 1900, φωτομηχανικὴ ἐπανεκδοση μὲ προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1980, σ. 554, ἐντοπίζει τὴν πρώτη μνεία τοῦ ὄρου τὸ 1834. Γιὰ τὴν μεταγενέστερη δράση τοῦ Πυλαρινοῦ καὶ τίς ἀπόπειρές του νὰ εἰσαγάγῃ τίς ἰδέες του στὴν ἀμέσως μετεπαναστατικὴ Ἑλλάδα, βλ. Ἀντῶνη Λιάκου, «Ἡ διάθλαση τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν στὸν ἐλληνικὸ χῶρο 1830-1850», *Ἱστορικά*, τόμ. Α', τεῦχος 1 (Σεπτέμβριος 1983), σ. 135-136.

ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ

Ο ΚΟΡΑΪ ΚΑΙ Η «SOCIÉTÉ DES OBSERVATEURS DE L'HOMME»

Ἄναμφισβήτητα, ὑπάρχουν πλευρές τῆς «πνευματικῆς βιογραφίας» τοῦ Κοραΐ πού ἀπαιτοῦν ἀκόμη ἐπίμονη, συστηματικὴ ἔρευνα καὶ μελέτη προκειμένου νὰ συμπληρώνονται βαθμιαῖα τὰ κενὰ καὶ νὰ ἀποκατασταθεῖ, ὅσο γίνεται πληρέστερα, ἡ γνώση καὶ οἱ γνώσεις γύρω ἀπὸ τὴ μορφή καὶ τὸ ἔργο του. Οἱ δύο κοραϊκὲς συναντήσεις τοῦ ἔτους 1983, τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Χίου (πού πραγματοποιήθηκε λίγο ἀργότερα, καὶ πρὶν διατυπωθεῖ ὀριστικὰ ἐτοῦτο τὸ κείμενο), στάθηκαν διπλὰ χρήσιμες γιατί ἔδειξαν ἀφενὸς τὴν πρόοδο πού ἔχει συντελεσθεῖ στὶς κοραϊκὲς μελέτες χάρη στὴν θεματικὴ διεύρυνση, στὴν ἀνανέωση τοῦ προβληματισμοῦ, σὲ διαφορετικὲς προσεγγίσεις καὶ θεωρήσεις, ἀφετέρου τὶς ἐλλείψεις καὶ ἀδυναμίες πού ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι αἰσθητὲς σὲ πολλοὺς τομεῖς τῶν οἰκείων μελετῶν. Θέματα πού ἀναφέρονται στὴν σκέψη καὶ στὴν ἰδεολογία· ἄλλα, σχετικὰ μὲ τὴν ψυχροσύνθεση ἢ τὶς συμπεριφορὲς· ἀκόμη, μὲ τὶς φιλολογικὲς ἀπασχολήσεις, τοὺς θεωρητικὸς καὶ ἐπιστημονικοὺς του προβληματισμοὺς, παραμένουν ἐν πολλοῖς ἀνοικτά, πρόκληση γιὰ τοὺς κοραϊστὲς, παλαιότερους καὶ νεοφώτιστους.

Στὶς πολὺ ἐνδιαφέρουσες καὶ πλούσιες —παρὰ τὴν ὕλική πενία του— περιόδους τοῦ βίου τοῦ Κοραΐ ἀνήκει καὶ ἡ τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα· ὅταν νεοφερμένος στὸ Παρίσι πού θὰ τὸ συντάραζε σύντομα ὁ ἐπαναστατικὸς πυρετός, δημιουργοῦσε ἓνα πλέγμα ἐπιστημονικῶν ἀπασχολήσεων, ἐπαγγελματικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπαφῶν, σχέσεων περισσότερο ἢ λιγότερο στενῶν, μὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς διαπρεπέστερους διανοητὲς τῆς ἐποχῆς, ξένους καὶ ἰδίως Γάλλους. Ἀπὸ τοὺς τελευταίους πολλοὶ —ἴσως οἱ περισσότεροι— ἀνήκουν στοὺς Ἰδεολόγους. Ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Κοραΐ μὲ αὐτὴ τὴν ἐκλεκτὴ ὁμάδα τῶν Γάλλων φιλοσόφων, εἶναι σίγουρα περισσότερα ἀπὸ ἄλλοτε. Χωρὶς νὰ εἶναι

έντούτες ἀρκετά. Ἡ συμμετοχή του στὴν Société des observateurs de l'homme, ὅπως θὰ δείξει, ἐλπίζω, αὐτὴ ἡ ἀνακοίνωση, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἓνας κρίκος, ἀπὸ τοὺς τόσους ποὺ μᾶς λείπουν, γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ κάποια στιγμή, ἀκέρια, ἡ ἀλυσίδα τῶν στοιχείων καὶ τῶν πληροφοριῶν γι' αὐτὸ τὸ θέμα.

* * *

Στὴν ὑποδειγματικὴ ἐργασία του «Ἡ φίλια Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβλήματα τῆς», ὁ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος ἔχει μελετήσει καὶ ἀποσαφηνίσει στὰ περισσότερὰ τῆς σημεία τὴν πολυσυζητημένη σχέση τους¹. Ἀπὸ ὅσα παραθέτει γίνεται φανερὸ ὅτι ὁ γάλλος ἐλληνιστὴς, εὐχάριστα ξαφνιασμένος ἀπὸ τὴν ἀρχαιομάθεια τοῦ Κοραῆ ὅταν πρωτοδέχθηκε ἐπιστολή του ἀπὸ τὴ Σμύρνη, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1782, βρέθηκε ἀνοιχτὸς στὴ δημιουργία στενότερου δεσμοῦ μὲ τὸν Χιώτη ἐπιστολογράφο του, τὴν ἐποχὴ ὅπου αὐτὸς ἔφθασε στὴν Γαλλία².

Ἀκαθόριστη παραμένει ἐντούτοις —ἐφόσον λείπουν σχετικὰ, συγκεκριμένα, δεδομένα— ἡ αἰτία ποὺ προκάλεσε τὸ ἐπιστολικὸ διάβημα τοῦ Κοραῆ καθὼς ἐπίσης παραμένει ἄγνωστος ὁ σύνδεσμος, κάποιος κοινὸς γνώριμος ἐνδεχομένως, ποὺ μὲ τὴ μεσολάβησή του διευκόλυνε αὐτὴ τὴν κίνηση τοῦ Κοραῆ. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πληροφορία προερχόμενη ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Villoison: «J'ai reçu dernièrement une lettre d'un certain Coray, grec de Smyrne, qui me paroît connoître la littérature grecque», βρίσκεται καταχωρισμένη σὲ γράμμα τοῦ τελευταίου πρὸς τὸν Ὁλλανδὸ φιλόλογο Wyttenbach, ἐπιτρέπει ἴσως τὴν ὑπόθεση πὼς οἱ γνωριμίες τὶς ὁποῖες εἶχε δημιουργήσει ὁ Κοραῆς στὴ διάρκεια τῆς τετραχρονῆς παραμονῆς του στὴν Ὁλλανδία μὲ κύκλους φιλολογικοῦς μπορεῖ νὰ διευκόλυναν τὴν πρώτη ἐπιστολική του ἐπαφὴ μὲ τὸν γάλλο ἐλληνιστὴ³.

1. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ φίλια Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβλήματα τῆς». Ὁ Ἐραμιστὴς, 1 (1963) 65-85 καὶ 191-210, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφικὰ σχόλια σχετικὰ μὲ τὸν Κοραῆ, τὰ νεανικὰ του χρόνια, τὶς πρῶτες του φιλολογικὲς ἐνασχολήσεις, κλπ., κλπ.

2. Ὁ.π., σ. 69 κ.έ.

3. Ὁ.π., σ. 67, σημ. 6. Βασικὸ παραμένει ἀκόμη τὸ βιβλίον τοῦ Charles Joret, *D'Ansse de Villoison et l'Hellénisme en France pendant le dernier tiers du XVIII siècle*, Paris, H. Champion, 1910. Γιὰ τὴν σημασία του ὡς πρὸς τὶς σχέσεις τοῦ Villoison μὲ τὸν Κοραῆ βλ. Ἐμμ. Φραγκίσκος, ὁ.π., σ. 65 κ.έ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Joret, καθὼς εἶναι βασισμένη σὲ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ

Λίγους μῆνες μετὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ γράμματος — ἔχει γραφεῖ, σύμφωνα με τὶς σχετικὲς ἐνδείξεις, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1782— ὁ Κοραῆς φεύγει γιὰ τὴ Γαλλία. Ὁχι γιὰ νὰ σπουδάσει κλασικὰ γράμματα ὅπως ἦταν ἡ βαθιὰ του ἐπιθυμία, ἀλλὰ ἰατρικὴ στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Μονπελιέ. Μεθοδικὸς καὶ συστηματικὸς, δὲν πρέπει νὰ παρέλειψε ὅσα χρειαζόταν ὥστε νὰ ἔχει δημιουργήσει, φθάνοντας στὴ Γαλλία, κάποιες ἀπαραίτητες ἐπαφές πού θὰ τοῦ ἐπιτρέπανε νὰ κινήθῃ στὸ καινούριο περιβάλλον· ἴσως ἀκόμη, νὰ δημιουργήσει τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ προωθήσει τὶς σπουδές του στὸν τομέα πού τὸν ἐνδιέφερε περισσότερο ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο, δηλαδὴ στὰ κλασικὰ γράμματα. Μ’ αὐτὲς τὶς προοπτικὲς ἐνδεχομένως ἀποφασίζει καὶ γράφει στὸν Villoison.

Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Κοραῆς, τὴν ὥρα αὐτή, εἶναι ὄριμος καὶ ἔτοιμος νὰ ὀλοκληρώσει τὰ σχέδιά του. Ἀσφαλῶς θέλει νὰ κερδίσει τὸν χαμένο καιρὸ. Ἐχει κιόλας περάσει ἀπὸ τὸ πείραμα τῆς Ὀλλανδίας ὅπου, σύμφωνα με τὶς μαρτυρίες τοῦ Σταμάτη Πέτρου, ἔχει ἐπιδοθεῖ ὄχι μόνον σὲ ἀσχολίες ἀταίριαστες στὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπορευομένου, σπουδὲς δηλαδὴ καὶ ἄλλα συναφή, ἀλλὰ ἔχει ἐπίσης δημιουργήσει σχέσεις κοινωνικὲς καὶ ἔχει ἀναπτύξει γνωριμιές με κύκλους πνευματικούς⁴. Δὲν μοιάζει συνεπῶς ξένη με τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν προσωπικό-

---

Villoison καὶ τῶν ἀλληλογράφων του, δίνει τὴν δυνατότητα νὰ προσεγγίζουμε ἀσφαλῆστερα τὴν περιεργὴ προσωπικότητά του. Ματαιόδοξος καὶ πρόθυμος νὰ γίνεται εὐχάριστος σὲ ἡγεμόνες καὶ ἰσχυροὺς — ὅπως π.χ. στὸν δούκα καὶ στὴν δούκισσα τῆς Βαϊμάρης ἢ σὲ ὑπουργοὺς τοῦ Ναπολέοντα— εὐσυγκλητος καὶ εὐάλωτος σὲ κοινωνικὲς σχέσεις καὶ συναναστροφές, ἦταν φυσικὸ ὅτι κάπου, κάποτε, ἐνόησε τὸν ἰδιαίτερα εὐαίσθητο Κοραῆ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη στιγμή καὶ ὕστερα δὲν φάνηκε διατεθειμένος νὰ δέχεται τὶς ἐπίμονες «φιλικές» παρεμβάσεις τοῦ Villoison, πολὺ περισσότερο τὶς ἄδικες καὶ ἐπιπόλαιες κρίσεις του ἐναντίον τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὅτι ὡς ἑλληνιστὴ, ἄνθρωπο με εὐρύτερη παιδεία τὸν ἐνδιέφερε καὶ ἡ νέα ἑλληνικὴ γλώσσα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαία, τὸ διαπιστώνουμε καὶ στὴν Ἐπιτομή - *Barbié du Bocage* - Ἄνθ. Γαζῆ. Ἐκδοσὴ - Σχόλια Αἰκ. Κουμαριανοῦ. Ο.Μ.Ε.Δ, ΝΕΚ, 1966, πολ. Ὁ Villoison ζητεῖ, διὰ τοῦ Barbié, βιβλία (γραμματικὲς, λεξικά, κλπ.) τῆς νέας ἑλληνικῆς. Βλ. καὶ τὶς κρίσεις του γιὰ τὴ *Νεωτερικὴ Γεωγραφία τῶν Δημητριῶν*, ὁ.π., σ. 89.

4. Τὸ ταξίδι τοῦ Κοραῆ στὴν Ὀλλανδία τοῦ ἔδωσε ἀσφαλῶς τὴν δυνατότητα νὰ ἀποκομίσει γνώσεις καὶ ἐμπειρίες πολὺ οὐσιαστικὲς καὶ ὄχι μόνον ὅσες ἔχει καταγράψει ὁ Σταμάτης Πέτρου στὰ *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, ἐπιμ. Φιλ. Ἡλιοῦ, Ἐρμῆς, ΝΕΒ, 1976. Μπορεῖ κανεὶς νὰ συμβουλευθεῖ, ἐφόσον μάλιστα τὸ ταξίδι του ἔχει γίνει στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα με τὴν διαμονὴ τοῦ Κοραῆ στὴν Ὀλλανδία, τοῦ D. Diderot, *Voyage en Hollande. Introduction et notes d’Yves Benot*, Paris, Fr. Maspero, Collection La Dévoucerte, 1982. Ἐνδιαφέροντα καὶ ὅσα σημειώ-

τητά του ή επιδίωξη να προετοιμάσει με τον καλύτερο τρόπο τὰ πράγματα στον καινούριο τόπο που πηγαίνει. "Όλα δείχνουν πώς αντιμετώπιζε την καινούρια φάση του βίου του με την θέληση να έπωφεληθεί όσο το δυνατό περισσότερο από την ζωή του σε πανεπιστήμια δυτικά. Φυσική είναι λοιπόν η προσπάθειά του να έχει προετοιμάσει το έδαφος φθάνοντας στη Γαλλία χρησιμοποιώντας συστάσεις και επιστολές κοινών γνωστών.

*
* *

"Έχει επικρατήσει να θεωρούμε τον Κοραή —προσεγγίζοντάς τον μέσα από τὰ κείμενά του— άτομο μοναχικό, αποτραβηγμένο, δύσκολο έν γενέει στις έπαφές του με τον γύρω κόσμο. Τέτοιας λογής εκτιμήσεις δέν είναι άβάσιμες. "Άς πούμε πώς δέν είναι όλότελα άβάσιμες. Μάλιστα προκειμένου για τὰ χρόνια του βίου του όταν ή ηλικία, διαρκείς φροντίδες και πιεστικές ένασχολήσεις έμετρούσαν στις αποφάσεις του, καθώς αντιμετώπιζε με δέος συχνά τις πολλαπλές ύποχρεώσεις του —όσο κι αν ο ίδιος τις είχε άναδεχθεί— άπέναντι στον έλληνισμό. "Επόμενο ήταν όλα αυτά να διαφοροποιούν τή συμπεριφορά του, να επηρεάζουν τον χαρακτήρα του, βαρυμένο από την ηλικία και τον μοναχικό βίο.

Πράγματι, τον αισθανόμαστε από κάποια ώρα και ύστερα να διακατέχεται από την άγωνία να προφθάσει να ολοκληρώσει όσα είχε προγραμματίσει, να τελειώσει τó έργο του. "Η επίμονη άφοσίωσή του, ή άνεξάντλητη και έξαντλητική έργατικότητα του⁵, τó άκατάπαυστο ένδιαφέρον του για όσα θεωρούσε άξια να προωθηθούν για χάρη του γένους,

νονται, στην πίσω σελίδα του έξωφύλλου, από την έκδότη του κειμένου του Diderot για την "Όλλανδία αυτής τής περιόδου: «Au XVIIIe siècle... aller en Hollande, c'est aller voir comment fonctionne une république, comment s'appliquent la tolérance et la liberté d'expression. Eventuellement c'est aller dans un pays qui est terre d'asile, pour les hommes...». «...Άφού έγείθην εύνομουμένης πολιτείας έλευθερίαν...» γράφει ο Κοραής για την όλλανδική διαμονή του: *Βίος Άδαμαντίου Κοραή*, 1833, 19.

5. «Vous êtes infatigable. A peine avez-vous enrichi la République des lettres en publiant le second volume des "Vies de Plutarque", que vous publiez de concert avec vos coopérateurs, le second volume de la traduction de Strabon. Un autre que vous, Monsieur, se reposerait à l'ombre de ses lauriers; mais vous, Monsieur, vous êtes infatigable.» Αυτό γράφει στον Κοραή ο γάλλος έλληνιστής Pierre Larcher, στα 1810, σε επιστολή του (23/11/1810), όπου μεταξύ άλλων μνημονεύει την άπονομή του βραβείου για τόν "Ίπποκράτη του Κοραή, από τó Institut de France. Κοραής, *Άλληλογραφία*, Ο.Μ.Ε.Δ, ΝΕΚ 1979, Γ', 78.

ἀποτελοῦν τὸν καθημερινὸ κανόνα του. Πολλὰ ἀπ’ αὐτά, καὶ ἄλλα, βρίσκονται ἀποτυπωμένα στὴν ἀλληλογραφία του, ἀξεπέραστο ἐργαλεῖο ὅταν θέλουμε νὰ οἰκειωνόμαστε τὴν ψυχροσύνησὴ του, νὰ διεισδύουμε στὴν προσωπικότητά του⁶.

Καλὸ εἶναι ὡστόσο νὰ μὴν ξεχνοῦμε τὰ πρῶτα νεανικά του χρόνια πού τὰ πέρασε στὴν Ὁλλανδία πρῶτα, στὴν Γαλλία ἀργότερα. Πλούσια σὲ πολλὲς ἐκφάνσεις τους, ἐπιτρέπουν νὰ διαμορφώσουμε μιὰ πιὸ σύνθετη εἰκόνα τοῦ Κοραΐ, πιὸ πρισματική. Τοῦ νέου ἀνθρώπου ἀρχικά πού ἐπιδόθηκε μὲ πάθος καὶ σὲ ἄλλες ἀσχολίες ἀπὸ ὅσες στάθηκαν ἐν τέλει οἱ ὀριστικὲς ἐπιλογές του· αὐτοῦ πού μποροῦσε νὰ χαίρεται ἰσότημα σχεδὸν μὲ τὶς πνευματικὲς καὶ ἄλλες ἀπολαύσεις τοῦ βίου: κοινωνικὲς συναναστροφές, τὴ μουσική, τὸ θέατρο: «...Κάθε Σάββατο βράδυ ἀντὶς νὰ ἔλθῃ στὴν ἐκκλησία, πηγαίνει στὴν ὄπερα...»⁷· τὸ κομψό, ἐπιμελημένο ντύσιμο, τὰ ἔμορφα ἔπιπλα. Τὸν ἔρωτα καὶ ὅσα γοητευτικὰ μποροῦσε νὰ τοῦ προσφέρει ὁ βίος στὴν καθημερινότητά του.

Στὰ δικά του γράμματα ἐπίσης, πού στέλνει τακτικὰ στὸν Δημήτριο Λῶτο ἀπὸ τὸ 1782, ὅταν ἐγκατέλειψε ὀριστικὰ τὴν Σμύρνη γιὰ χάρη τῶν γαλλικῶν σπουδῶν του, ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθοῦμε πῶς διαμορφώνεται ὁ βίος του μέσα στὴν γαλλικὴ κοινωνία, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν κοινωνία τῆς Σμύρνης ἢ ἀκόμη τῆς Ὁλλανδίας. Γιὰ πρώτη φορὰ τῶρα μοιάζει ἀπαλλαγμένος ἀπὸ δεσμούς καὶ δεσμά, ἐλεύθερος νὰ ἐπιδοθεῖ στὶς ἀσχολίες του, σὲ ὅσα συνιστοῦσαν τὶς πρωταρχικὲς ζητήσεις του· νὰ ζήσει, ὅπως ἐπιθυμοῦσε, μακριὰ ἀπὸ καταναγκασμούς, χωρὶς πολλὲς ἀγωνίες καὶ ἄγχη — τουλάχιστον γιὰ ἐκεῖνο τὸν καιρὸ. Μέσα ἀπὸ

6. Δὲν ἀναφέρομαι ἐδῶ διόλου σὲ κείμενα προερχόμενα ἀπὸ ἀντίπαλες πρὸς τὸν Κοραΐ ομάδες καὶ άτομα. Μὲ ἐξαίρεση τὸν Σταμάτη Πέτρου πού, ξεκινώντας ἀπὸ αἰσθήματα δυσφορίας κι αὐτὸς ἀπέναντι στὸν Κοραΐ, μᾶς ἄφησε ἐντούτοις μὲ τὰ *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ* μιὰ πολὺ χρήσιμη πηγὴ γνώσης γιὰ τὰ νεανικά χρόνια τοῦ τελευταίου, κείμενα πού ἀνήκουν σὲ κύκλους Ἑλλήνων λογίων μεταξὺ αὐτῶν πού τὸν ἀντιστρατεύονταν — Κοδρικᾶς, ἡ ομάδα τῆς *Καλλιόπης*, Ν. Δούκας, Στ. Κομμητᾶς, κλπ. — καθὼς ἔχουν γραφεῖ σὲ περιόδους αἰχμῆς μὲ κύριο χαρακτηριστικὸ τους τὴν ἐμπάθεια ἀλλὰ καὶ τὴν ἰδεολογικὴ διάσταση καὶ ἔνταση, μᾶς παραδίδουν μιὰ κακοποιημένη, ἠθελγημένα, καὶ διαστρεβλωμένη εἰκόνα του, ἰδίως στὰ χρόνια τῆς ὀριμότητάς του. Τέτοιας λογῆς ἐκτιμήσεις τῆς προσωπικότητάς τοῦ Κοραΐ, βασισμένες σὲ κρίσεις βιαστικὲς καὶ βεβιασμένες, σὲ ἐμπάθεια περισσότερο παρὰ σὲ γόνιμη κριτικὴ προερχομένη ἀπὸ τὴν προσοικείωση μὲ τὸ ἔργο του — δύσκολο νὰ τὸ προσεγγίσει κανεὶς ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν χρόνο τὸν ὁποῖο ἀπαιτεῖ ἡ μελέτη τῶν ἀπειρίθιμων ἐκδόσεών του, καταγράφονται ἕως τὰ πολὺ πρόσφατα χρόνια.

7. Στ. Πέτρου, ὁ.π., 31.

τις δικές του καταγραφές μπορούμε να ιδεαζόμαστε για κάποια πράγματα σχετικά με την προσωπικότητά του πού, όπως φαίνεται, είχε αρχίσει να διακρίνεται στους ακαδημαϊκούς κύκλους του Μονπελιέ. Ένα γράμμα του προς τον Δημήτριο Λώτο, γραμμένο τον Ίανουάριο του 1788, δίνει αρκετά στοιχεία για την θέση του Κοραΐ στην κοινωνία του Μονπελιέ και επίσης για τη φιλία του με τον Villoison: «Έλυπθήτην πολλά, ότι δὲν ἐγνώρισας αὐτοῦ τὸν φίλον μου τὸν ἀκαδημαϊκὸν τοῦ Παρισίου, ἄνδρα πλήρη σοφίας καὶ συνέσεως⁸ [...] Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ ἀπέκτησα ταύτας τὰς ἡμέρας ἕνα φίλον λογιώτατον, εὐγενέστατον καὶ πανιερώτατον. Καὶ ἰδοὺ τίνι τρόπῳ. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ἀγάθης. Ἡξεύρεις ὅτι ἡ Ἀγάθη εὐρίσκεται εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ ὅτι εἶναι πλησίον τοῦ Μονπελλιού καθὼς εἶναι ἡ Μαγνησία μετὰ τὴν Σμύρνην. Ἴσως ἀγνοεῖς ὅτι ἐδῶ οἱ ἀρχιερεῖς εἶναι ὄχι μόνον κοινῶς λόγιοι ἀλλὰ καὶ εὐγενεῖς, ἤγουν ἀπὸ τὰ πρῶτα γένη τῆς βασιλείας· αὐτὸς λοιπὸν ὁ τῆς Ἀγάθης ἀρχιερεὺς λογιώτατος ὡς οὐδεὶς ἄλλος, ἐπιστήμων τῆς ἐλληνικῆς, τῆς ἐβραϊκῆς, τῆς χαλδαϊκῆς, καὶ ἄλλων πολλῶν διαλέκτων, εὐγενὴς ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα γένη τῆς Γαλλίας (διότι ὁ ἐξάδελφός του εἶναι δούξ) μέλος τῆς ἐν Παρισίοις φιλολογικῆς Ἀκαδημίας, ἀρχὸν ἐπιφανῆ καὶ λαμπρότατος, εὐρέθη κατὰ τύχην εἰς ἕνα λαμπρὸν οἶκον τῆς παρούσης πόλεως, ὅπου ἐγὼ συνηθίζω νὰ ὑπάγω πολλάκις· ὁ οἰκοδεσπότης ἀπὸ καλωσύνης του καὶ εὐνοίαν πρὸς ἐμὲ τὸν ἐλάλησε περὶ ἐμοῦ πολλά, προσθέτων ὅτι εὐρίσκομαι εἰς κορισπονδέντζαν μετὰ δύο ἀκαδημαϊκοὺς τοῦ Παρισίου· ὁ Ἀγάθης δὲν χάνει καιρὸν, ἀλλ' ἐρωτᾷ τὴν κατοικίαν μου καὶ ἔρχεται εὐθύς εἰς τὸν οἶκον μου μετὰ δλην του τὴν δορυφορίαν. Ἐγὼ δλος ἐκστατικὸς εἰς τοιαύτην ἀνέλπιστον ἐπίσκεψιν, τὸ κατ' ἀρχὰς ἐνόμισα ὅτι ἠπατήθη καὶ ἐμβῆκεν εἰς τὴν κάμεράν μου μὴ θέλων· δὲν τὸν ἐγνώριζα, δὲν εἶχε τὸν ἰδῶ ποτέ, ἀγκαλὰ εἶχεν ἀκούσω τὴν φήμην του· τέλος πάντων διὰ νὰ με ἐκβάλλῃ ἀπὸ τὴν ἀμφιβολίαν, “εἶμαι, λέγει, ὁ τῆς Ἀγάθης ἐπίσκοπος· εὐρισκόμενος εἰς τὸν οἶκον ἐνὸς φίλου μου ἤκουσα τὸ καλὸν σου ὄνομα καὶ ἦλθον διὰ νὰ σὲ γνωρίσω αὐτοφεί!”· καὶ αὐτὰ τὰ λόγια, ἀδελφέ μου, ἐξῆλθον ἀπὸ τὸ στόμα του μετὰ μίαν γλυκύτητα, μετὰ μίαν ἀφέλειαν, μετὰ μίαν ταπεινοφροσύνην ἀνεκδιήγητον. Ἐκάθησε λοιπὸν μετ' ἐμοῦ μίαν ἡμισυ σχεδὸν ὥραν...»⁹.

8. Πρόκειται γὰρ τὸν Villoison.

9. Εἶναι ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Agde, τῆς παλαιᾶς ἐλληνικῆς ἀποικίας, γνωστῆς μετὰ τὸ ὄνομα Ἀγάθη. Λόγιος καὶ εὐγενὴς, μέλος τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres, ὁ monseigneur de Rouvray de Sandricourt de Saint-Simon,

‘Από τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ χρειασθεῖ νὰ συγκρατήσουμε, χωριστὰ ἀπὸ τὴ φράση τὴν ἀναφερόμενη στὴ φιλία μὲ τὸν Villoison «...ἔλαβον ἐπιστολὴν του, πλήρη φιλίας εὐλικρινοῦς...», δύο ἀκόμη. Αὐτὴν στὴν ὁποία ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὶς γνωριμίες του στὸ Μονπελιέ: «...τὸν λαμπρὸν οἶκον... ὅπου συνηθίζω νὰ ὑπάγω...»· καὶ ἐκείνην τοῦ ἐπισκόπου τῆς Ἀγάθης: «...εὐρισκόμενος εἰς τὸν οἶκον ἑνὸς φίλου μου ἤκουσα τὸ καλὸν σου ὄνομα καὶ ἤλθον διὰ νὰ σὲ γνωρίσω αὐτοψείν. Καὶ οἱ δύο ἀποκαλυπτικὲς γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Κοραΐ, γιὰ τὴν ἰδιαίτερη γοητεία ποὺ πρέπει νὰ τὸν χαρακτηρίζει, γιὰ τὴν φιλία καὶ τὴ συμπάθεια ποὺ τοῦ ἔδειχναν ἄτομα διακρινόμενα γιὰ παιδεία καὶ εὐγένεια. Φανερὸ εἶναι ὅτι ὁ Κοραΐς, σὲ τούτῃ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς του, παρὰ τὴν ἀβεβαιότητα ποὺ τοῦ προκαλοῦσαν ποικίλες ἀντιξοότητες — ὑγεία ἐπισφαλῆς, οἰκονομικὰ δύσκολα, δὲν ἔχανε τὴν ἀγάπη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ ζωὴ καὶ γιὰ ὅσα τὸν περιστοιχίζανε στὸ καινούριο περιβάλλον. Συνδύαζοντας, ἀπὸ ὅσα μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε, βαθιὲς γνώσεις, ἀπέραντα ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα μαζὶ μὲ πνεῦμα σπινθηροβόλο, ὁ Ἕλληνας σπουδαστὴς καὶ λόγιος πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε ξεχωριστὴ παρουσία στὴν μικροκοινωνία τοῦ Μονπελιέ. Ὑπάρχουν ἄλλωστε καὶ οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐκτίμησιν ποὺ τοῦ εἶχαν οἱ δάσκαλοί του, στὸ Πανεπιστήμιο. Χαρακτηριστικὴ ἡ ὑποστήριξις ποὺ τοῦ πρόσφερε ὁ καθηγητὴς του Chaptal, ὅταν βρέθηκαν ἀργότερα καὶ οἱ δύο στὸ Παρίσι: ὑπουργὸς τοῦ Ναπολέοντα, σύστησε τὸν Κοραΐ γιὰ νὰ ἀναλάβει, μαζὶ μὲ τὸν La Porte du Theil, τὸν γνωστὸ ἑλληνιστὴ, τὴν ἔκδοσιν τοῦ γαλλικοῦ Στράβωνα¹⁰.

Ἡ ἔλευσί του στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα, τὸν Μάιο τοῦ 1788, τὴν στιγμή ὅπου πραγματοποιεῖται, ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα γεγονὸς ἀξιο-

ἦταν, σὺν τοῖς ἄλλοις, κάτοχος σημαντικῆς βιβλιοθήκης ἡ ὁποία, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1794 (ἀποκεφαλίσθηκε στὸ Παρίσι στὴ διάρκεια τῆς Terreur), πέρασε ἀπὸ κάποιες περιπέτειες γιὰ νὰ καταλήξει νὰ ἀποτελέσει τμῆμα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Montpellier. Βλ. Marquis de Queux de Saint Hilaire, *Lettres de Coray au Protopsalte de Smyrne*, Paris 1880, 41, σημ. 2.

10. «Ἦλθα λοιπὸν εἰς τοὺς Παρισίους τὴν 24 Μαΐου 1788, συνωδευμένος μὲ συστατικὰς ἐπιστολάς τῶν Προφασέρων μου, τῶν ὁποίων ἡ εἰς ἐμὲ εὐνοία καὶ ἐξαιρέτως τοῦ Broussonet, τοῦ Grimaud, καὶ τοῦ Chaptal, ἐχρημάτισεν ἔν ἀπὸ τὰ εὐτυχήματα τῆς ζωῆς μου», καὶ ἄλλου: «Ὁ ποτέ μου εἰς τὸ Μοντεπελιέρον διδάσκαλος τῆς χημείας, Chaptal, τότε δὲ λειτουργὸς τῆς ὑπατείας, ἐπρόβαλε μεταφραστὰς τοῦ κειμένου τὸν La Porte-du-Theil καὶ ἐμέ...», *Βίος Ἀ. Κοραΐ*, ὁ.π., 22 καὶ 24.

σημείωτο στὸν βίο καὶ τὴν σταδιοδρομία του — ἂν βέβαια μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ σταδιοδρομία προκειμένου γιὰ κάποιον τὸν ὁποῖο ἐλάχιστα ἀπασχόλησε ἢ ὅποιας μορφῆς ἐπαγγελματικὴ «ἀποκατάσταση» μέσα σὲ καθιερωμένα ἀκαδημαϊκὰ σχήματα¹¹. Πράγματι, στὸ παρισινὸ περιβάλλον θὰ μπορούσε νὰ ἐπωφεληθεῖ στὸ ἔπακρο —ὅπως συνέβηκε ἄλλωστε— ἀπὸ ὅσα προσφέρονταν σὲ τοῦτα τὰ χρόνια, σὲ τοῦτο τὸν τόπο. Πρῶτα-πρῶτα, οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς κύκλους τῶν ἑλληνοστῶν. Ἀρκεῖ νὰ ὑπομνήσουμε πῶς σχεδὸν ἀμέσως μόλις ἐφθασε στὸ Παρίσι βρέθηκε σὲ περιβάλλον εὐνοικὸ καὶ φιλικό: «Ἔιχον καὶ πρὶν νὰ ἔλθω, ἀπέκτησα καὶ μετὰ τὸν ἐρχομὸν μου, πολλοὺς σοφοὺς φίλους, μάλιστα ἐκ τῆς φιλολογικῆς Ἀκαδημίας, ἀνθρώπους ὄχι μόνον ἐπιστήμονας, ἀλλὰ καὶ χρηστοθήεις καὶ φρονίμους τῶν πραγμάτων κριτάς...»¹². Καὶ συνεχίζει, στὴν ἴδια ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Πρωτοψάλτη: «Φίλους ἔχω πολλοὺς ἐδῶ καὶ εἰς

11. Τὴν θέση τοῦ Κοραῖ ἀπέναντι σὲ τίτλους ἀκαδημαϊκοὺς καὶ στὴν πανεπιστημιακὴ σταδιοδρομία εἰκονογραφοῦν καλὰ καὶ ἀπὸ πολλὴ ἑνωρὶς ὅσα ὁ ἴδιος γράφει γιὰ τὸ θέμα στὸν δάσκαλο καὶ φίλο του Βερνάρδο Κεῦνο, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1795: «Il m'étoit possible dans l'état actuel des choses, d'avoir une chaire de professeur avec 5.000 fr. d'honoraires. Mais, indépendamment de plusieurs raisons trop longues pour vous les communiquer dans ce moment, et qui m'ont obligé d'arrêter le zèle de mes amis, j'ai pour principe que, quand on se sent bon à quelque chose, on doit toujours attendre d'être cherché, et s'interdire toute démarche qui pourroit être confondue avec l'intrigue». Κοραῖς, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., Α', 415. Βλ. ἐπίσης τ. Γ' 362-364, ὅπου σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἄλ. Βασιλείου τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1814 ἀναφέρεται στὸ ἱστορικὸ τῆς ἔδρας τοῦ Collège de France καὶ στὴν δικὴ του ἀπόφαση νὰ μὴν παρουσιασθεῖ ὡς ὑποψήφιος: «Καιρὸς εἶναι νὰ σὲ ἐξηγήσω καὶ τὰ ὁποῖα νεωστὶ ἀπέβαλα 6000 φρ. Ἀπέθανε πρὸ μικροῦ ὁ προφέσωρ τοῦ Γαλλικοῦ σπουδαστηρίου (Collège de France) [...] λαμβάνω ἀπροσδοκῆτως τὴν 5 Δεκεμβρίου ἐδῶ κλεισμένην ἐπιστολὴν τοῦ Διοικητοῦ τοῦ Σπουδαστηρίου προσκαλοῦσάν με ἐκ μέρους τοῦ χοροῦ τῶν Προφασσῶρων νὰ δεχθῶ τὴν καθέδραν. Βλέπεις καὶ τὴν σύντομον ἀπόκρισίν μου, τὴν ὁποῖαν μὴ μεμφθῆς, πρὶν ἀκούσης τὸ τέλος [...] ἢ πρόσκλησις, φίλε μου, δὲν ἦτο ἀρκετὴ· ἐχρειάζετο πρὸ τῆς ψηφοφορίας νὰ ὑπάγω εἰς ἐπίσκεψιν πρῶτον αὐτῶν τῶν προσκαλοῦντων, ἔπειτα τῶν τοῦ Πανεπιστημίου, νὰ ψυμοζήτησω τὰς ψήφους των [...] Ὅλα ταῦτα, φίλε μου, τὰ ἐζύγισα, τὰ ἐστάθμισα, τὰ ἐκαμπάνισα, καὶ ἐσυμπέρανα ὅτι δι' ὀλίγας ἡμέρας, ὅσας ἔχω νὰ ζῆσω, δὲν ἀξίζει ὁ κόπος τῶν ἐπισκέψεων [...] Καλαὶ ἦσαν, φίλε, αἱ 6000 φρ. ἂν ὄχι δι' ἄλλο, διὰ κἂν νὰ καίω ξύλα πλείοτερα (ἀναγκαζόμενος τώρα νὰ οἰκονομῶ ἕως καὶ αὐτά). Ἄλλὰ πῶς θέλεις εἰς τὴν γηραλίαν μου ἠλικίαν νὰ περιέρχουμαι ἀπὸ θύραν εἰς θύραν νὰ ζητῶ ψήφους ἀπ' ἀνθρώπους, μεταξύ τῶν ὁποίων εὐρίσκονται κατὰ δυστυχίαν καὶ τινες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους νὰ ζητήσω χάριν τὸ κρῖνω ἴσον καὶ νὰ πηδήσω ἐκουσίως εἰς λάκκον γεμισμένον ἀπό...! Τοῦτο δὲν γίνεται· μὰ τὸν Θεὸν δὲν γίνεται!..»

12. Κοραῖς, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Α', 101.

Μομπελλιέρ, τοὺς ὁποίους δὲν ἐβάρυνα ποτὲ τὸ ἐλάχιστον, ἀλλ' ἔχουσιν ἀπὸ καλωσύνης των τοσαύτην ὑπόληψιν δι' ἐμέ [...] Καὶ ἐπειδὴ περὶ φίλων ὁ λόγος, ἔχω πολλοὺς ἐκ τῆς φιλολογικῆς Ἀκαδημίας, οἱ ὅποιοι μὲ ἐδέχθησαν μὲ ἀνοικτὰς τὰς ἀγκάλας καὶ μὲ παρεκίνησαν πολλὰ νὰ δώσω εἰς τύπον πολλὰ χειρόγραφα ἀνέκδοτα τῆς ἐνταῦθα Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης...»¹³. Γνωρίζοντας πόσο συγκρατημένος ἦταν πάντα ὁ Κοραῆς στὶς ἐκτιμήσεις του, πόσο ἐπιφυλακτικὸς σὲ ὅ,τι προσωπικὰ τὸν ἀφοροῦσε, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σημειώσουμε ὅσα ἐδῶ παραθέτει γιὰ τὴν θερμότητα τὴν ὁποία τοῦ ἔδειξαν καὶ τὴν ἐνθάρρυνση ποὺ εἶχε ἀπὸ τοὺς Γάλλους φίλους του.

Ἐγκαταστημένος λοιπὸν πιά στὸ Παρίσι ἐδραιώνει τὸ ὄνομα καὶ τὸ κύρος του ὡς κλασικὸς φιλόλογος. Ἡ βαθιὰ ἀρχαιομάθειά του συνδυασμένη μὲ γνώσεις καὶ ἄκρα εὐαισθησία σὲ θέματα τῆς γλώσσας, μὲ τὴν εὐρύτερη παιδεία ποὺ τὸν χαρακτήριζε καὶ μὲ ἀπόλυτη ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία, τοῦ ἐπιτρέπουν, κοντὰ στ' ἄλλα, εὐστοχες φιλολογικὲς ἐπεξεργασίες καὶ διορθώσεις σὲ ἀρχαῖα κείμενα. Αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ ἐπιδόσεις τοῦ ἐξασφαλίζουν, σὲ μιὰ κατεξοχὴν κρίσιμη περίοδο, κάποια ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀντιμετωπίζει τὶς ἀνάγκες μιᾶς ἐντελῶς στοιχειώδους διαβίωσης¹⁴. Σὲ τούτῃ τῇ συγκυρίᾳ ἢ παρουσία καὶ συμπάρασταση τοῦ Villoison στάθηκαν διπλὰ χρήσιμες γιὰ τὸν Κοραῆ: ὄχι μόνον τοῦ συστήνει ξένους συναδέλφους, ἑλληνιστὲς ποὺ τοῦ ἐμπιστεύονται τὴν ἀνάγνωση, μελέτη τῶν χειρογράφων μὲ κείμενα τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ τὶς κριτικὲς διορθώσεις ὅσες προτείνει ἀλλά, καὶ ἰδίως, τὸν ἐνθαρρύνει —κάποτε πιεστικά— νὰ προχωρεῖ στὶς προσωπικὲς του φιλολογικὲς μελέτες¹⁵.

13. Ὁ.π., σ. 104.

14. Γιὰ τὴν φιλολογικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ Κοραῆ ποὺ εἶχε ξαφνιάσει τὸν Villoison σὲ σημεῖο ὥστε πρόθυμα νὰ τὸν εἰσαγάγει σὲ κύκλους γάλλων καὶ ξένων ἑλληνιστῶν· γιὰ τὶς ἐπεξεργασίες του σὲ κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων· γιὰ τὴν ἰδιαιτέρη ἀπασχόληση καὶ τὶς ἐργασίες του σὲ ὀρισμένους ἀρχαίους συγγραφεῖς, βλ. Ἐμμ. Φραγκίσκος, ὁ.π., (σημ. 1), ἀπὸ σ. 79 κ.έ., καὶ μάλιστα 83-85, ὅπου παρέχονται πολλὲς πληροφορίες καὶ στοιχεῖα βασισμένα καὶ στὰ χειρόγραφα κατάλοιπα τοῦ Κοραῆ, τὰ ἀποκείμενα στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Χίου. Βλ. ἐπίσης τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Raoul Baladié, στὸ Ἀ' Διεθνὲς Συνέδριο Κοραῆ, Χίος, Μάιος 1983, Πρακτικά, (ὑπὸ ἐκδοσῆ), τιτλοφορημένη *La place de Coray dans la philologie du début du siècle*. Καὶ τοῦ Φ. Ἡλιού, Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ, στὸ Ἔργον εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν, 1963, ἰδίως τὶς Σημειώσεις, 105 κ.έ.

15. Βλ. Ἐμμ. Φραγκίσκος, ὁ.π., πολ. Βλ., ἐνδεικτικὰ, τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Δημήτριο Λῶτο, 15/8/1790, ὅπου μεταξὺ ἄλλων τὰ ἀκόλουθα: «Καιρὸς

Τὴν ἐποχὴ ὁμῶς αὐτὴ εἶναι πιεστικὴς καὶ οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς τοῦ Κοραΐ. Οἱ πολιτικὲς διακυμάνσεις καὶ οἱ ἀναταραχὲς ποὺ κυριαρχοῦν στὴν ἐπαναστατημένη Γαλλία ἐπηρεάζουν ἄμεσα, ὅπως εἶναι φυσικό, καὶ τὸν δικό του βίο: τὰ οἰκονομικά του, πάντα περιορισμένα, γίνονται τῶρα ἐντελῶς πενιχρά. Τὸ κλείσιμο τῶν συνόρων καὶ ἡ ἀπομόνωση τῆς Γαλλίας ἐπιφέρουν διακοπὲς στὶς ἐπικοινωνιές μὲ τὶς ἄλλες χῶρες. Ὁ Κοραΐς, ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴν ἐργασία τὴν ὁποία προπαρασκεύαζε γιὰ τὸν ἄγγλο Holmes ἰδίως, βρίσκεται σὲ δεινὴ οἰκονομικὴ θέση. Ἐπὶ πλεόν, διαδικασίες σχετικὲς μὲ ὑποχρεώσεις καὶ καθήκοντα τῶν πολιτῶν τοῦ δημιουργοῦν ἀγωνίες καὶ ἀγχῆ ὑπέρμετρα γιὰτὶ ὄντας ξένος αἰσθάνεται ἐντονότερα τὴν ἀβεβαιότητα καὶ τὴν ἀνασφάλεια τῶν καιρῶν¹⁶.

εἶναι τῶρα νὰ σὲ εἶπω καὶ ποίου εἴδους βιβλίον συνθέτω. Αὐτό, φίλε μου, εἶναι μίᾳ ἐξήγησις πολλῶν δυσνόητων τόπων τοῦ Ἱπποκράτους, καὶ διόρθωσις πολλῶν ἄλλων ἐφθαρμένων ἀπὸ τοὺς κατὰ καιρὸν ἀντιγραφεῖς τὸ νὰ διορθῶνῃ τις τὰ κακῶς γεγραμμένα καὶ νὰ ἐξηγῇ τὰ δυσνόητα εἰς τὰ βιβλία τῶν παλαιῶν συγγραφέων, καὶ μάλιστα τῶν Ἑλλήνων, ὀνομάζεται κριτικὴ ἐπιστῆμη [...] Ἐξέυρε λοιπὸν, φίλε μου [...] ἔξυρε λοιπὸν ὅτι ὁ Βιλλουαζόν, ὅτε τὸν εἶδεξα ὀλίγον τι μέρος ἀπὸ τὸ πόνημά μου, ἔμεινεν ἔκθαμβος. Αὐτὸς μὲ ἐπαρακίνησε νὰ τὸ τελειώσω καὶ νὰ τὸ δώσω εἰς φῶς, βεβαιῶν με μεθ' ὄρκου τοῦ καθ' ἡμέραν καὶ ὥραν ὅτι ὁ θαυμαστὸς Τούπιος θέλει μείναι πολὺ ὑποδεέστερος ἀπ' ἐμέ, ὅταν τὸ πόνημά μου γνωρισθῇ εἰς τὴν Εὐρώπην...». Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, δ.π., τ. Α', 131.

16. Χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ στὸν Chardon de la Rochette, γραμμένη τις πρώτες ἡμέρες τοῦ Ἰουλίου 1793, στὴν ὁποία εἶναι ἐκδηλὰ τὰ συναισθήματα ἀγωνίας καὶ φόβου ποὺ τὸν κατέχουν. Μαζὶ μὲ τὴν ἔλλειψη κάθε σιγουρίας, ποὺ τὴν αἰσθάνεται ἐντονότερα ὡς ξένος, κυριαρχεῖται καὶ ἀπὸ τὸ ἄγχος μήπως χάσει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία του σ' αὐτοὺς τοὺς καιροὺς ὅπου τὸ ἀπροσδόκητο ἀποτελεῖ τὸν κανόνα: «J'ai embrassé l'état d'homme de lettres comme le seul dans lequel je pusse conserver mon indépendance [...] Enfin la fortune [...] me permettoit la jouissance de ma liberté jusqu'à un certain point, puisque je pouvois, dans ma chambre et à mon loisir, me procurer les moyens d'une honnête existence [...] Cette même fortune [...] me menace de nouveau de la perte de mon indépendance». Σ' αὐτὸ τὸ ἴδιο γράμμα εἶναι ἀποτυπωμένη ἡ ψυχικὴ ἀναστάτωση τὴν ὁποία τοῦ προκαλοῦν μέτρα τῆς ἐξουσίας, «Le jour où je fus obligé d'aller chercher ma carte de sûreté, ce jour, dis-je, si vous étiez présent et que vous pussiez lire dans mon âme, vous m'auriez plaint, tout en riant peut-être de ma foiblesse. Des questions sur mon nom, surnom, âge, état, patrie, tout cela n'étoit encore rien, quoiqu'il me fit bien de la peine...», καθὼς καὶ ἄλλες ἀντιξοότητες σὲ σημεῖο ποὺ τῶρα, πολὺ πρώιμα, νὰ σκέπτεται ὄχι ἀπλὰ καὶ μόνο τὸν θάνατο ἀλλὰ νὰ διατυπώνει τις μεταθανάτιες θελήσεις του, νὰ συνθέτει τὴν ἐπιτύμβια πλάκα. Βλ. *Ἀλληλογραφία*, δ.π., 322-327, καὶ ἰδίως (ἀπὸ ὅπου τὰ παραθέματα) 324-327.

Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια, ἰδιαιτέρα ὕστερα ἀπὸ τὸ 1791, παρακολουθοῦμε ἀλλαγές πού, βαθμιαῖα, συμβαίνουν στὴν προσωπικότητά του. Σίγουρα, δὲν εἶναι πιά ὁ νέος τῆς Ὀλλανδίας μὲ τὴ δίψα γιὰ τὴ ζωὴ, γιὰ σπουδές· μὲ τὶς ἀνησυχίες καὶ τὴν ξενισιὰ πού σφράγιζαν τὴ νεανικὴ του ἡλικία. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ἄλλωστε τὴν δύσκολη τετραετία τῆς Σμύρνης, μετὰ τὴν ὀλλανδικὴ του ἐμπειρία, ὅταν, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος «...ἐκινδύνευσα νὰ πέσω εἰς ἀληθινὴν παραφροσύνην. Καὶ ἐδῶ τὸ ὄνομα παραφροσύνη δὲν εἶναι ρητορικὴ ὑπερβολή...»¹⁷. Δὲν εἶναι οὔτε ὁ νέος ἄνδρας, ὁ σπουδαστὴς στὸ Μονπελιέ, μὲ ἀνοιχτὲς τὶς προοπτικὲς καὶ τὶς ἐλπίδες. Ὅπως δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού μὲ χαρὰ ἔφευγε ἀπὸ τὸ Μονπελιέ, τὴν πόλη τῶν σπουδῶν του γιὰ νὰ μετοικίσει στὸ Παρίσι, «...τὴν ἐπιφανεστάτην πόλιν... τὴν κατοικίαν πασῶν τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν... τὰς νέας Ἀθήνας»¹⁸. Βρίσκεται τῶρα ἀντιμέτωπος μὲ ἄλλες πραγματικότητες πού ἔρχονται νὰ δεσπόσουν στὴν ζωὴ καὶ στὶς διαθέσεις του. Κοντὰ στὴν ἄκρα πενία, στὸν φόβο, εἶναι ἡ κακὴ ὑγεία του, σωματικὴ καὶ ψυχικὴ: ὅλα αὐτὰ τοῦ προκαλοῦν ἔντονη ἀθυμία, μελαγχολικὴ διάθεση, ἀπαισιοδοξία, σκέψεις πεισιθάνατες. Μὲ νοσταλγία ἀναπολεῖ τὴν πατρίδα καὶ λογαριάζει τὴν ἀπομάκρυνσή του μιὰν ἀπὸ τὶς δυστυχίες του. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1793 ἐπιτείνονται τὰ ἄγχη του καθὼς πληθαίνουν καὶ οἱ αἰτίες πού τὰ προκαλοῦν. Τὸν πληγώνει βαθιὰ καὶ ἡ ἀδιαφορία τῶν ξένων γιὰ τὸ ἔθνος του· τὸν ἀναστατώνει ἡ σκέψη «...μήπως δώσω τὰ κῶλα εἰς τὸ Παρίσιον, πρὶν νὰ δεῖξω εἰς τοὺς Γραικοὺς ποῖοι εἶναι καὶ τί δύνανται νὰ κατορθώσωσιν, ἂν θέλωσιν νὰ ἐξυπνήσωσιν ἀπὸ τὸν βαθὺν ὕπνον εἰς τὸν ὁποῖον εὐρίσκονται, διὰ νὰ μὴν εἶναι πλέον μυκτηρισμὸς καὶ χλευασμὸς τῶν Εὐρωπαίων...»¹⁹. Ἀργότερα θὰ ἐκφράσει τὴν ὀργή του γιὰ τὴν στροφή τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς καὶ τὴν ἀπόφαση τῶν ὑπευθύνων ἡγετῶν τῆς Γαλλίας νὰ προσφέρουν βοήθεια στοὺς Τούρκους²⁰.

Ὅλα ἐντούτοις τὰ ὀδυνηρὰ καὶ δυσάρεστα δὲν φθάνουν νὰ ἀνακόπτουν παρὰ πρόσκαιρα τὸν ζῆλο γιὰ τὶς προσωπικὲς του ἐργασίες. Σ' ὅλη

17. *Βίος Κοραῆ*, Α', δ.π., 20.

18. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, δ.π., τ. Α', 100.

19. *Ο.π.*, 301, ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Δημήτριον Λῶτο, ἀπὸ τὶς 21 Ἰανουαρίου 1793, 293-305.

20. *Ο.π.*, 396, ἐπ. πρὸς τὸν Chardon, ἔπου δυσφορώντας παρατηρεῖ: «...puis-que la nation la plus éclairée de toute l'Europe et la seule qui ait rivalisé et surpassé même ses maîtres, les anciens Grecs, a jugé à propos de perpétuer les souffrances de leurs malheureux descendants, en enseignant à leurs oppresseurs les moyens de ne plus craindre personne».

αυτή την περίοδο, με ανάπαυλες εξαιτίας τῶν δύσκολων καιρῶν, δουλεύει τὸν Ἴπποκράτη, «...la seule chose dont je m'occupe avec plaisir», ὅπως γράφει²¹. Ἡ ἐργασία του ἄλλωστε στὸ κείμενο τοῦ Ἴπποκράτη ἀποτελοῦσε, καθὼς ὁ ἴδιος σημείωνε στὸν φίλο του Chardon de la Rochette, «...mon unique consolation»²². Ἔχει ἀρχίσει συνάμα τὴν ἐπεξεργασία τοῦ Θεόφραστου ἐνῶ παράλληλα καταπιάνεται μὲ μεταφράσεις ἱατρικῶν ἔργων γιὰ βιοπορισμό²³.

Ἡ πολὺ δύσκολη οἰκονομική του κατάσταση ὥστόσο τὸν ὑποχρέωσε νὰ ἀπομακρυνθεῖ μέσα σὲ τούτη τὴν δεκαετία δύο φορές ἀπὸ τὸ Παρίσι. Ἀρχικὰ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1793 καὶ ἕως τὰ τέλη Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου· ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1795 ἕως τὰ μέσα τοῦ Αὐγούστου 1796, περισσότερο ἀπὸ ἓνα χρόνο. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἔζησε στὸ κτῆμα Nozay τοῦ φίλου του ἑλληνιστῆ Etienne Clavier, κοντὰ στὴν πόλη Nemours²⁴.

* * *

Ἐπιστρέφοντας στὸ Παρίσι ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴ μακριὰ παραμονὴ στὴν γαλλικὴ ἐξοχή, γιὰ τὴν ὁποία δὲν εἶχε λόγους ἰδιαιτέρους νὰ εἶναι εὐχαριστημένος, ξαναβρίσκει τὸν παλμό του. Τὰ πολιτικὰ πράγματα ἀφήνουν τώρα περιθώρια γιὰ αἰσιόδοξες ἐξελιξιες. Δρόμοι ἀνοίγουν· ἡ ἐπικοινωνία μὲ φίλους, μὲ τὴν πατρίδα, μὲ συνεργάτες ξαναπαίρνει σὲ κάποιον ρυθμό, ἔστω ἄτακτο. Ἔτσι, ὁ Κοραῆς, χωρὶς βέβαια νὰ ἔχει λύσει τὰ βιοτικά του προβλήματα, ἐπηρεαζόμενος ἀπὸ τὶς ἀντίξοες συνθήκες καὶ τὶς καθημερινὲς δυσκολίες, κατορθώνει ἐντούτοις νὰ συνεχίσει τὶς ἐργασίες του, νὰ γίνεται δημιουργικὸς καὶ νὰ προχωρεῖ στὴν πραγματοποίηση τῶν στόχων καὶ τῶν ἐπιδιώξεων του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐμπόδια ἀντικειμενικὰ καὶ ὑποκειμενικὲς ἀναστολές.

Φθάνουμε ἔτσι καὶ στὸ κύριο θέμα μας, στὴν συμμετοχὴ του στὴν Société des observateurs de l'homme καί, φυσικά, σὲ ὀρισμένα ἔρω-

21. Ὁ.π., 292.

22. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν γάλλο φίλο του, γραμμένη στὶς 10 Ἰουλίου 1793, περιγράφοντας τὴν ψυχικὴ του κατάσταση σημειώνει ὅτι τὸν κατακλύζει «un nuage épais de tristesse et de mélancolie».

23. Τὰ γράμματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς παρέχουν πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὶς μεταφραστικὲς ἐργασίες τοῦ Κοραῆ, γιὰ τὶς προσπάθειές του νὰ πουλήσει τὶς μεταφράσεις, νὰ διαθέσει ἀντίτυπα, κλπ., ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀντεπεξέλθει στὶς ἰδιαιτέρως δύσκολες περιστάσεις. Βλ. ἰδίως Ἀλληλογραφία, ὁ.π., τ. Α', πολ.

24. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ὁ.π., 360-389 καὶ 400-492.

τήματα που ανακύπτουν σχετικά με την ονομασία του ως μέλους της επιστημονικής αυτής εταιρείας. Ίδρυμένη ακριβώς στο γύρισμα του αιώνα, τον Δεκέμβριο του 1799, είχε συγκεντρώσει μερικά από τα πιο σημαντικά ονόματα της γαλλικής επιστήμης και διανόησης στα χρόνια αυτά. Στόχο της κύριο είχε, σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του Κανονισμού της, την μελέτη του ανθρώπου, στην τριπλή του υπόσταση: την φυσική, την πνευματική, την ήθικη. «La Société des Observateurs de l’homme, fidèle au but de son institution, consacre exclusivement ses travaux à l’étude de l’homme physique, intellectuel et moral»²⁵. Με το άρθρο δύο του Κανονισμού καθιερώνεται και το έμβλημα της Έταιρείας υιοθετημένο από την αρχαία ελληνική σκέψη: «Γνώθι σαυτόν». Τά ιδρυτικά της μέλη, όπως δηλώνεται στο άρθρο 3, είναι πενήντα τακτικά που διαμένουν στην περιοχή του Παρισιού: «membres résidens», και πενήντα άκομη που κατοικούν στην υπόλοιπη Γαλλία και έχουν την ιδιότητα των «non résidens», ενώ στο άρθρο 4 διαγράφονται καθήκοντα και υποχρεώσεις των μελών: «Les membres résidens se réunissent à des jours et heures fixes. Chacun d’eux est invité à fournir au moins, toutes les années à la Société, un mémoire relatif à la connaissance de l’homme.» Σαφώς περιοριστικές είναι οι προβλεπόμενες διαδικασίες για την εισδοχή νέων μελών: τις καθορίζουν τὰ άρθρα 11 και 12 του Κανονισμού: «La Société n’admet au nombre de ses membres, de ses associés et de ses correspondans, que les personnes dont les titres ont été préalablement soumis à un examen» (άρθρ. 11). «Cet examen est confié à un comité composé de quatre officiers, savoir: du président, du vice-président, du secrétaire perpétuel et du trésorier, auxquels la Société a adjoint tous les ans trois de ses membres, choisis au scrutin» (άρθρ. 12).

Οι όλίγες αυτές αναφορές σχετικά με τον Κανονισμό της Société γίνονται με το σκεπτικό να επισημανθούν μέσα από τα οικεία άρθρα οι όροι σύμφωνα με τους όποιους παρουσιάζονταν οι υποψηφιότητες και τὰ

25. ‘Ο Κανονισμός, «Réglement de la Société des observateurs de l’homme», δημοσιεύθηκε στο *Magasin Encyclopédique*, τὸ περιοδικὸ πὸν στάθηκε τὸ ὄργανο τῆς Ἐταιρείας τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν: ἔτος VII (1799), τ. 5, 265-268. Ἀναδημοσιεύθηκε στὸ ἑλληνικὸ περιοδικὸ *Μέλισσα* τοῦ Παρισιού: 1820, τ. 2, 195-198: τὸ ὁποῖο ὑπάρχει τώρα καὶ σὲ φωτοτυπικὴ ἀναπαραγωγή, ἔκδ. Ε.Λ.Ι.Α., 1984, με κείμενο Κ. Θ. Δημαρά: «Τὰ Προεπαναστατικὰ περιοδικὰ» καὶ Αἰκ. Κουμαριανοῦ: «Εἰσαγωγικὰ στὴν *Μέλισσα*». Οἱ σχετικὲς μετὸν Κανονισμὸ τῆς Société παραπομπὲς γίνονται ἀπὸ τὴν *Μέλισσα* γιὰ διευκόλυνση τοῦ Ἑλληνα ἀναγνώστη.

κριτήρια ὅσα ἐβάρυναν γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τους. Τὸ γεγονός ἐστὶ τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ βρίσκεται καταχωρισμένο —μοναδικὴ περίπτωσις «ἀλλογενοῦς» ἑταίρου— στὸν κατάλογο τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας θέτει ἐκ προοιμίου τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ποιὸς ἢ ποιοὶ ἐκίνησαν τὶς διαδικασίες ὥστε νὰ συγκαταλεχθῆι στὰ μέλη τῆς. Συνακόλουθα γιὰ τὸ ποιοὶ ὑποστήριξαν τὴν πρότασις ὥστε νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἢ ὑποψηφιότητά του.

Ἄν θεωροῦμε ἀπαραίτητο νὰ ἀπαντήσουμε σὲ τοῦτο τὸ πρῶτο ἐρώτημα θὰ στηριχθοῦμε, ἀναγκαστικά, σὲ ὑποθέσεις οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἔχουν ἀποδεικτικὴ ἰσχὺ. Μελετώντας τὸ θέμα τῶν σχέσεων Κοραῆ-Société, εἶχα ἀρχικὰ δώσει περισσότερὴ ἔμφασις στὸν ρόλο ποὺ ἔπαιζαν οἱ ἢ ὁ ἀνάδοχός του προκειμένου νὰ ὀνομασθῆι ἕνα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς. Δεύτερες σκέψεις ὡστόσο μὲ ἔκαναν νὰ πιστεύω ὅτι πολὺ πιὸ οὐσιαστικὸ θὰ ἦταν νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ λόγοι ὅσοι συνέτειναν ὥστε νὰ βρεθῆι ὁ Κοραῆς ἀνάμεσα στὴν χορεία αὐτῆ τῶν ὀλίγων, ἀλλὰ πολὺ ἐκλεκτῶν Γάλλων ἐπιστημόνων καὶ φιλοσόφων.

Πράγματι, μελετώντας τὸν Κατάλογο τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ πλείοτερα τοῦ ἐνὸς ὀνόματα ἐνδεδειγμένα νὰ προτείνουν καὶ νὰ ὑποστηρίζουν τὴν κοραϊκὴ ὑποψηφιότητα, ὀνόματα ποὺ δὲν προέρχονται ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἑλληνιστῶν: οἱ γιατροὶ Cabanis καὶ Pinel, φίλοι καὶ πάντως οἰκεῖοι τοῦ Κοραῆ· οἱ ἑλληνιστὲς Larcher, Villoison· ἢ ὁ στενότερος ἀπὸ τοὺς Γάλλους φίλους του, ὁ Fr. Thurot· ὁ ἀνατολιστὴς Silvestre de Sacy· ὁ Millin, ἀρχαιολόγος καὶ διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ *Magazine Encyclopedique*, ποὺ στάθηκε καὶ ὄργανο τῆς Société, γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε μόνο σὲ μερικὲς περιπτώσεις. Ἄν ἐξαιρέσουμε ἀπὸ τοὺς τελευταίους τὸν Villoison, μὲ τὸν ὁποῖο οἱ σχέσεις τοῦ Κοραῆ εἶχαν ἤδη διαταραχθεῖ αὐτὰ τὰ χρόνια²⁶, οἱ ὑπόλοιποι θὰ μπορούσαν χωρὶς ἐνδοιασμούς, δικούς τους ἢ τοῦ ὑποψηφίου, νὰ εἶχαν ἀναλάβει τὴν εἰσήγησις γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ Κοραῆ.

Πρὶν προχωρήσουμε ὅμως στὴν ἀναζήτησις τῶν λόγων ποὺ, ἐνδεχομένως, συνέτειναν στὴν ὀνομασία τοῦ Κοραῆ ὡς μέλους τακτικοῦ τῆς Société, θὰ χρειασθῆι νὰ ἀνοίξουμε μιὰ σύντομη παρένθεσις ξαναγυρίζοντας σὲ κάποιες ἀρχικὲς διαπιστώσεις ἀναγόμενες στὴν γοητεία καὶ τὴν ἀκτινοβολία τῆς κοραϊκῆς προσωπικότητας. Ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει συμπεριφορές του στὴν Ὀλλανδία, στὸ Μονπελιέ, ποὺ φανερώνουν τὴν ἔμφυτη διάθεσή του γιὰ κοινωνικὴ ζωὴ. Ἔχουμε ἐπίσης μνημονεῦσει

26. Βλ. Ἑμμ. Φραγκίσκος, ὁ.π.

μαρτυρίες πού συνηγοροῦν γιὰ τὸ πόσο εὐπρόσδεκτη στάθηκε ἡ παρουσία του καὶ στὶς δύο αὐτὲς πόλεις ἀπὸ κοινωνικὰ περιβάλλοντα διακρινόμενα γιὰ παιδεΐα, ἠθικὸ καὶ κοινωνικὸ κύρος. Τὸ ἴδιο συμβαίνει ἀργότερα στὸ Παρίσι. Εἶδαμε ἀπὸ τὶς δικές του καταγραφὲς τὶς φιλικές καὶ ἐπαγγελματικὲς σχέσεις τὶς ὁποῖες εἶχε δημιουργήσει μὲ τοὺς συναδέλφους του ἑλληνιστές. Συχνὰ ἐξάλλου στὰ γράμματά του, αὐτῆς τῆς περιόδου, μιλεῖ γιὰ φίλους μὲ τοὺς ὁποῖους παρακολουθεῖ τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα· πῶς βρίσκονται στοὺς δρόμους γιὰ νὰ μαθαίνουν καὶ νὰ πληροφοροῦνται τὰ τεκταινόμενα· στὴν Ἐθνικὴ Συνέλευση ἀκούγοντας τοὺς λόγους τῶν ρητόρων ἢ στὸ παράθυρο τοῦ σπιτιοῦ του «...μὲ πολλοὺς ἄλλους σοφοὺς, Γάλλους καὶ Ἄγγλους, οἱ ὁποῖοι ἦλθον ἐξεπίτηδες εἰς τὸν οἶκον μου τὴν ἡμέραν ἐκείνην» γιὰ νὰ δοῦν τὴν μετακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ Βολταίρου²⁷. Γνωρίζουμε ἐπίσης, πάλι μέσα ἀπὸ τὰ γράμματά του, γιὰ τὶς φιλικὲς συναναστροφές στὶς ὁποῖες συμμετεῖχε, τὶς γνωριμιές του μὲ προσωπικότητες, Γάλλους καὶ ξένους, τὸν Jefferson, τὸν Βενιαμὴν Φραγκλῖνο, τὸν Cabanis καὶ τὸν κύκλο τοῦ Auteuil²⁸. Ἐτοῦτο τὸ κεφάλαιο τῆς βιογραφίας τοῦ Κοραΐ, ὅταν γίνεи κάποτε ἀντικείμενο εἰδικῆς ἐπεξεργασίας, σίγουρα θὰ δώσει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὸν κοινωνικὸ βίον του συνδυασμένον ἄρρηκτα μὲ τὶς πνευματικὲς του ἀπασχολήσεις. Αὐτὸ δὲν εἶναι ὅμως τῆς παρούσης ὥρας.

Θὰ ἤθελα ἐντούτοις, πρὶν κλείσω τὴν παρένθεση, νὰ προσθέσω μόνον δύο λόγια γιὰ κάποιες ἥσσονες κοινωνικὲς του ἐκδηλώσεις, χαρακτηριστικὲς τῆς ἀβρότητας καὶ τῆς φιλοφροσύνης πού τὸν διέκρινε. Ἔτσι καὶ ἡ προσφορὰ ξηρῶν φρούτων, πού ἐλάβαινε ἀπὸ τὴν Σμύρνη, σὲ Γάλ-

27. Κοραΐς, Ἐλληλογραφία, ὁ.π., 198.

28. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Κοραΐ μὲ τοὺς κύκλους τῶν Ἱδεολόγων βλ. ὅσα, σύντομα, ἀναφέρει ὁ Φ. Ἡλιοῦ στὸ μελέτημά του «Στὴν τροχιά τῶν Ἱδεολόγων: Κοραΐς - Daupou - Φουρναράκης», στὰ *Χιακὰ Χρονικά*, 10 (1978) 36-68. Γιὰ τὶς συγκεντρώσεις τοῦ Auteuil, σ. 38. Γι' αὐτὲς τὶς συγκεντρώσεις στὸ σπῆτι τῆς Mme Helvetius (τὸ ὁποῖο ὅταν πέθανε στὰ 1800, κληροδότησε στὸν Cabanis), ἔχει συγκεντρώσει πληροφορίες ὁ François Picavet στὸ πολύτιμο βιβλίον του *Les Idéologues. Essai sur l'histoire des idées et des théories scientifiques, philosophiques, religieuses, etc. en France depuis 1789*, Paris 1891. Τώρα καὶ σὲ φωτοτυπικὴ ἐπανέκδοση, New-York, Georg Olms, 1972. Βλ. ἰδίως σελ. 31 κ.έ. Ἐπὶ τὰ ὀνόματα τῶν κύκλων τοῦ Auteuil, ἀρκετὰ ξαναβρίσκουμε, ἀναφερόμενα συχνὰ καὶ μὲ οἰκειότητα, στὴν ἄλληλογραφία τοῦ Κοραΐ. Βλ. καὶ τὴν ἐργασία τοῦ Ἀλέξη Πολίτη, «Κοραΐς καὶ Φοριέλ», δημοσιευμένη στὸ περιοδικὸ Ὁ Ἐραμιστής, τ. 11 (1974), *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, 1980, 264-295· οἱ ἀναφορὲς στὶς σχέσεις κλπ. τῶν Ἱδεολόγων, σσ. 264 κ.έ., ἰδίως.

λους φίλους, τὸν Thurot, τὸν Cabanis, τὸν Barbié du Bocage, καὶ ἄλλους, συνοδευμένη πάντα ἀπὸ σύντομα, ἐγκάρδια σημειώματα, ἀποτελεῖ δεῖγμα προηγμένης κοινωνικότητας καὶ συνάμα τῆς ἰκανότητας ἢ τῆς θέλησης νὰ δημιουργεῖ καὶ νὰ συντηρεῖ, ἀκόμη καὶ μὲ ἀπλές φιλικές χειρονομίες, οὐσιαστικούς φιλικούς καὶ κοινωνικούς δεσμούς²⁹.

Ἄς δοῦμε τώρα τί ἔχει πραγματοποιήσει ὁ Κοραῆς σ' αὐτὰ τὰ δύσκολα τελευταῖα χρόνια τοῦ 18ου αἰώνα γιὰ νὰ ἀνοίξουν οἱ πόρτες καὶ νὰ γίνεи δεκτὸς στὴν Société. Κάνοντας ἕναν ἐντελῶς στοιχειώδη ἀπολογισμὸ τῆς ἐπιστημονικῆς του παρουσίας, τῆς μέθεξῆς του ἀκόμη σὲ θέματα καίρια ὅσα ἔθετε σὲ κείνην τὴν περίοδο τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα, θὰ εἶχαμε νὰ σημειώσουμε: τὴν ἔκδοση τῆς Ἐπισημοῦς Διδασκαλίας (1798)· τὴν ἔκδοση τῶν Χαρακτήρων τοῦ Θεοφράστου (1799) καὶ τὸ κείμενο τοῦ Ἱπποκράτη *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* (1800). Γαλλικὲς ἐκδόσεις οἱ δύο τελευταῖες, μὲ προλόγους, σχόλια, γαλλικὴ μετάφραση τῶν ἑλληνικῶν κειμένων, εἶναι φανερό ὅτι στοχεύανε ἰδίως στὸ κοινὸ τῶν ξένων ἑλληνιστῶν³⁰.

29. Κοραῆς, Ἐπισημοῦς Διδασκαλία, Β', 83, ἐνδεικτικὰ.

30. Ἐπισημοῦς Διδασκαλία πρὸς τοὺς εὐρισκομένους κατὰ πᾶσαν τὴν Ὀθωμανικὴν Ἐπισημοῦς Διδασκαλία, εἰς ἀντίρρησην κατὰ τῆς ψευδονόμως ἐν ὀνόματι τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἐκδοθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριάρχου Διδασκαλίας. Ἐν Ρώμῃ, Ἐν ἔτει Α. τῆς Ἐλευθερίας (ἁψήη) [1798]. Τώρα καὶ σὲ φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ε.Ι.Ε., στὴν σειρά: Πολιτικὰ φυλλάδια (1798-1831) τοῦ Ἀδ. Κοραῆ. Ἀνατυπώσεις 150ετηρίδας, 1983. Ἀδ. Κοραῆς, *Les Caractères de Théophraste*, Paris, chez J. J. Fuchs, libraire... Ἐν ἔτει VII (1799). Ἀδ. Κοραῆς, Ἱπποκράτους *Περὶ Ἀέρων, ὑδάτων, τόπων. Traité d'Hippocrate Des airs, des eaux et des lieux*, Paris, Ἐν ἔτει IX (1800), τ. 2. Γύρω στὰ ἴδια χρόνια ὁ Κοραῆς ἐκδίδει τὴν μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Βεκαρρία, *Περὶ ἀμαρτημάτων καὶ ποινῶν*, Παρίσι 1802, ἀφιερωμένο «Τῇ νεοσυντάκτῳ τῶν Ἐπτὰ Νήσων Ἑλληνικῆ Πολιτεία...», καὶ μὲ εἰσαγωγικὸ κείμενο «Πρὸς τοὺς ἀναγινώσκοντας Γραικοὺς», μὲ τὸ ὅποιο ὁ Κοραῆς τοὺς παροτρύνει στὴν ἐκπλήρωση τοῦ χρέους τοὺς ἀπέναντι στὴν πατρίδα. Κείμενο γνωστὸ γιὰ τὸν προωθημένο κοινωνικὸ προβληματισμὸ του προκάλεσε σοβαρὰς ἀντιδράσεις καὶ στὴ Γαλλία, ὅταν, στὰ 1766, κυκλοφόρησε ἡ πρώτη μετάφραση. Χαρακτηριστικὰ ὅσα σημειώνει ὁ γάλλος μεταφραστὴς, ὁ λόγιος, μέλος τῆς ὁμάδας τῶν «Encyclopédistes», abbé André Morellet, σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Κοραῆ, ὅταν κυκλοφόρησε ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Βεκαρρία: «Vous avez raison de dire que cet ouvrage a excité parmi nous le zèle des vrais philosophes, en même temps que la bile des fanatiques, et qu'il a répandu la philanthropie philosophique. C'étoit véritablement le but des philosophes françois, au nombre desquels vous me faites l'honneur de me compter, et je vous donnerai une preuve particulière de ce fait, en vous disant que c'est Mr. de Malesherbes [...] qui m'a remis lui-même

Μὲ τὴν Ἀδελφικὴ Διδασκαλία, κείμενο πολιτικῆς σημασίας, ὁ Κοραΐς ἐγκαινιάζει μιὰ μακριὰ σειρὰ ἀπὸ ἀνάλογες παρεμβάσεις σὲ θέματα πολιτικῆς, ιδεολογικῆς καὶ ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, ποὺ θὰ τὶς συνεχίσει σύμφωνα μὲ τὶς ἐκάστοτε ἀνάγκες ἕως τὶς τελευταῖες σχεδὸν ἡμέρες του μὲ ἀποκορύφωμα τὰ μαχητικὰ κείμενα τὰ προορισμένα νὰ ἐλέγξουν τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ τοῦ Καποδίστρια, ἀντίθετη ὅπως τὴν θεωροῦσε πρὸς τὶς δημοκρατικὲς διαδικασίες καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἀσύμφορη καὶ ἐπικίνδυνη γιὰ τὸν ἑλληνικὸ λαό³¹. Κείμενο ἠθικοῦ θάρρους καὶ τόλμης, μὲ σαφὴ τὸν ἀντικληρικὸ χαρακτήρα, σχολιάσθηκε μὲ εὐμένεια ἀπὸ τὸν γαλλικὸ τύπο τῆς ἐποχῆς γιὰ τὶς ιδέες καὶ τὴν φιλοσοφία ποὺ ἐξέφραζε³². Συντάκτης τοῦ σχετικοῦ δημοσιεύματος στὴν *Décade Philosophique* — φύλλο ποὺ διερμήνευε τὶς θέσεις τῶν *Idéologues* καὶ ἀργότερα τῆς *Société*³³— ὁ Chardon de la Rochette, ἀποδίδει στὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τῆς Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας τὶς ιδιότητες τοῦ ἔμπειρου συγγραφέα: «*écrivain exercé*» τοῦ καλοῦ θεολόγου: «*bon théo-*

l'exemplaire qui lui avoit été adressé d'Italie, et m'a engagé à le traduire, et m'a donné, comme magistrat de la librairie, la permission de le publier dans notre langue, ce qui souffroit quelque difficulté de la part de nos parlemens...», Κοραΐς, Ἀλληλογραφία, ὁ.π., Β', 40-41.— Στὰ 1800 ὁ Κοραΐς εἶχε κυκλοφορήσει, ἀνώνυμα τὸ Ἄσμα Πολεμιστῆριον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ περὶ ἐλευθερίας μαχομένων Γραικῶν. Ἐν τῇ κατ' Αἰγύπτῳ ἑλληνικῇ τυπογραφίᾳ. ΑΩ, στιχοῦργημα μὲ τὸ ὁποῖο προτρέπει τοὺς Ἕλληνας νὰ ἀποδοθοῦν στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία μὲ τὴν συμπαράσταση τοῦ γαλλικοῦ ἔθνους. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, δημοσιευμένη στὴν μικρὴ πλακέτα, δείχνει τὴν πρόθεση τοῦ Κοραΐ νὰ γνωστοποιηθεῖ εὐρύτερα τὸ κείμενό του. Ἐκδοση πρόσφατη σχολιασμένη τοῦ Ἄσματος, ἀπὸ τὸν Φ. Ἡλιοῦ, Ε.Α.Ι.Α., 1982.

31. Συγκεντρωμένα τὰ, πολιτικοῦ χαρακτήρα, κοραϊκὰ φυλλάδια στὴν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ Κ.Ν.Ε. τοῦ Ε.Ι.Ε., μὲ πρόλογο Λουκίας Δρούλια.

32. *Décade Philosophique*, an VII [1798], τχ. 4, 218-225.

33. Γιὰ τὸν ρόλο τῆς *Décade* στὴν διάχυση τῶν ιδεῶν καὶ ὑποστήριξη τῶν *Idéologues*, ὁ F. Picavet, ὁ.π., σημειώνει: «...la *Décade* fut l'organe le plus marquant de l'école [...] Fondée par une société de républicains, elle voulait montrer que la lumière et la morale sont aussi nécessaires au maintien de la République que le fut le courage pour la conquérir...», σ. 86· «Tant qu'elle exista, elle défendit vaillamment la philosophie, telle que l'avait comprise le xviiiè siècle et telle que l'entendaient les idéologues...», σ. 89· «Elle ne nous fournit pas seulement des indications précieuses sur les idéologues, sur le mouvement philosophique, scientifique et littéraire auquel ils ont été mêlés...», σ. 100. Πλήρεις οἱ ἀναφορὲς του γιὰ τὴν *Décade*, σ. 86-100. Γιὰ τὴν *Décade* βλ. καὶ τὴν ἐργασία τῆς J. Kitchin, *La Décade (1794-1807) un journal philosophique*, Παρίσι, M. J. Minard, 1965.

logien» —θυμίζω ότι τα επιχειρήματά του ό Κοραΐς άντλεϊ από κείμενα θρησκευτικά— και του «philosophe» για να προσθέσει: «ce qui vaut encore mieux»³⁴. Άναφερόμενος σύντομα στο ψευδεπίγραφο τής *Πατριικής Διδασκαλίας* ό γάλλος έλληνιστής άντικρούει τις αντίθετες με τό πνεύμα του χριστιανισμού άυταρχικές θέσεις του συντάκτη της ενώ συνάμα έπισημαίνει τις ύφολογικές άρετές και την φιλοσοφημένη σκέψη που διαπνέει την *Άδελφική Διδασκαλία*: «Le style... annonce un homme qui a su nourrir ses lectures pieuses de tout ce que ses ancêtres nous ont laissé de sublime, de grand, de pathétique...» ενώ, προσθέτει, «...celui du Patriarche, rocailleux, incohérent, annonce un Scholastique du 11me siècle»³⁵. Δέν θά διστάσει έπίσης να στηλιτεύσει την ύποταγή που δείχνει ό άνώτατος όρθόδοξος κληρός άπέναντι στην όθωμανική έξουσία: «Tout le monde connait la profonde docilité, la respectueuse soumission des Patriarches...»³⁶, έπισημαίνοντας την άντικληρική τοποθέτηση του Κοραΐ, διαπιστωμένη και από παλαιότερα έπιστολικά του κείμενα³⁷.

Άκολουθεϊ, στα 1799, ή έκδοση του Θεόφραστου, κείμενο τό όποϊο ό Κοραΐς έπεξεργαζόταν παράλληλα με τον Ίπποκράτη. Τήν πρώτη αυτή αυτόνομη φιλολογική του έργασία ό Κοραΐς είχε τη χαρά να άφιερώσει «Aux Grecs libres de la mer Ionienne»: συνάμα να ευχαριστήσσει γι' αυτή την ευτυχισμένη έκβαση τό γαλλικό έθνος. Είχε έπίσης την ευκαιρία, στο σύντομο προσφωνητικό κείμενο του, άπευθυνόμενος στους έλεύθερους Έλληνες τών έπτά νησιών, να ύπογραμμίσει τά πλεονεκτήματα τής παιδείας για όλο τον έλληνισμό, να τους θυμίσει, με τρόπο διακριτικό, όσα λίγο άργότερα θά διακήρυσσε έπίμονα, συστηματικά, χωρίς σταματημό: «Mon dessein» γράφει καταλήγοντας «est de vous rappeler ce que vous fûtes dans les beaux jours de notre commune Patrie, ce que vous pouvez redevenir pour votre propre bonheur et pour celui de nos frères...»³⁸. Συνοδευμένη με πυκνά, σοφά σχόλια

34. *Décade*, δ.π., σ. 218.

35. *Ό.π.*, 222.

36. *Ό.π.*, 218.

37. Οι άντικληρικές άπόψεις του Κοραΐ δέν είναι άγνωστες σε όσους μελετοϋν τον άνθρωπο και τό έργο του. Δέν μπορεί, φυσικά, να άποτελέσουν άντικείμενο και θέμα μιās ύποσημείωσης. Έδώ περιορίζομαι, έντελώς ένδεικτικά, να ύπενθυμίσω κάποιες πρώιμες έκδηλώσεις τής δυσπιστίας του άπέναντι στον κληρο και την Έκκλησία, όπως έχουν άποτυπωθεϊ στην *Άλληλογραφία* του, τ. Α', 127-128, 139-145, 197-199.

38. Κοραΐς, *Θεόφραστος*, δ.π., στην άφιέρωση «Aux Grecs...», σ. [2] χ. άρ.

ἡ ἔκδοση τοῦ Θεόφραστου ἔδινε καὶ τὸ μέτρο τῶν φιλολογικῶν ἱκανοτήτων τοῦ Κοραΐ. Πέρα ἀπ' αὐτὸ ἐπιβεβαίωνε τὴν ἀνθρωπιστικὴ του παιδεία ποὺ ἦταν ἀπόρροια τῆς ἐπίμονης ἐπαφῆς του μὲ τὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας· τὸν φιλοσοφικὸ του στοχασμὸ διαμορφωμένο ἀπὸ ἀναγνώσεις ποὺ ἐκτείνονταν σὲ ἕνα εὐρὺ φάσμα ἐνδιαφερόντων. Ἐδειχνε δηλαδὴ πὼς μπορούσε νὰ συνδυάζει μαζὶ μὲ τὴν ὀξύνοια τοῦ φιλολόγου τὴν διεισδυτικὴτητα καὶ τὴν περιέργεια τοῦ φιλοσοφημένου νοῦ.

Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἴπποκράτη *Περὶ ἀέρων, ὕδατων, τόπων* (Παρίσι, 1800) καὶ γενικότερα γιὰ τὴν ἀπασχόληση τοῦ Κοραΐ μὲ τὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο· σχετικὰ μὲ τὸ κλίμα καὶ τίς προσδοκίες ποὺ εἶχε δημιουργήσει στοὺς κύκλους τῶν ἐλληνοστῶν ἢ ἀπὸ καιρὸ ἀναμενόμενη αὐτῆ ἐργασία ὅπου ἐδοκιμάσθηκε καὶ ἡ σχέση του μὲ τὸν Villoson³⁹ μὲ τὴν ὑποδοχὴ καὶ τίς κρίσεις ποὺ τὴν συνόδευσαν ὅταν πραγματοποιήθηκε, ἔχουν ἤδη παρουσιασθεῖ³⁹.

Ἐδῶ δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε παρὰ γιὰ νὰ μνημονεύσουμε τὸν τραχὺ φιλολογικὸ μόχθο τοῦ Κοραΐ, τίς μακροχρόνιες προσπάθειές του γιὰ ἕνα ἔργο κατεξοχὴν δύσκολο σὲ καιροὺς ἰδιαιτέρως ἐπαχθεῖς, τὴν ἀποτελεσματικὴτητα μὲ τὴν ὁποία διεκπεραίωσε ἐν τέλει αὐτὸν τὸν ἐπιστημονικὸ ἄθλο. Βαθυστόχαστη εἰσαγωγή, φιλολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ἱπποκρατικοῦ κειμένου, κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ διορθώσεις, ἢ μετάφραση, τὰ σχόλια. Τὰ τελευταῖα, ἐντελῶς διεξοδικὰ καὶ καίρια, συνδυάζουν τὴν

39. Ἐμμ. Φραγκίσκος, δ.π. (σημ. 1). Σχετικὰ μὲ τὴν μελέτη τοῦ ἱπποκρατικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Κοραΐ βλ. ἐδῶ τὴν ἐργασία τοῦ Ν. Νικολάου, *Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραΐς*. Χαρακτηριστικὲς γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Κοραΐ στὸν Ἴπποκράτη καὶ γενικότερα γιὰ τὴν ἀκτινοβολία τῆς προσωπικότητάς του στὸ παρισινὸ περιβάλλον στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα, οἱ κρίσεις τοῦ Barbé du Bocage, ποὺ εἶχε συνεργασθεῖ στὴν ἐκτέλεση τοῦ χάρτη, στὴν ἔκδοση τοῦ Ἴπποκράτη, διατυπωμένες σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Δανιὴλ Φιλίππιδη, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1801· βλ. *Δανιὴλ Φιλίππιδης - Barbé du Bocage - Ἀριθμὸς Γαζῆς, Ἀλληλογραφία (1794-1819)*, δ.π., σ. 44, ὅπου τὰ ἀκόλουθα: «...J'ai fait plusieurs affaires avec des libraires qui m'ont fait banqueroute et la meilleure que l'aye faite, a été avec une personne de votre pays, un médecin natif de Smyrne, le docteur Coray, homme du plus grand savoir, d'une excellente critique et très estimé en France; au point qu'il est question de le nommer membre de l'Institut National de France. Il a traduit en français le traité d'Hippocrate, intitulé *Des airs, des eaux et des lieux* avec des notes très savantes, et le texte Grec, et je lui ai fait une carte pour cet ouvrage...» ἐπίσης σελ. 89, ὅπου: «Coray s'occupe toujours lentement d'ouvrages, dans lesquels il deploye une grande critique, et qui font un grand honneur à votre nation».

φιλολογική οξυδέρκεια, γνώσεις σίγουρες που ανάγονται σε διαφορετικούς τομείς του έπιστητού, εύτολμία στην διατύπωση των προσωπικών του απόψεων που τις διαπνέει ο κριτικός νοῦς και η φιλοσοφική του σκέψη.

Για την συγκεκριμένη έντοτους προσέγγισή μας το μακρό κείμενο τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Κοραῖ, τὸ ὁποῖο προτάσσεται στὸ ἱποκρατικὸ ἔργο, χρειάζεται νὰ κρατήσῃ τὴν προσοχή μας. Μὲ τὸν τρόπο πὸ εἶναι διαρθρωμένο καὶ διατυπωμένο, μὲ τὶς θέσεις τὶς ὁποῖες ἐκθέτει (πολλὲς τὶς ξαναβρίσκουμε ἀναπτυγμένες διεξοδικότερα καὶ διάσπαρτες στὰ Σχόλια), τοποθετῆ τὸν Κοραῖ πολὺ κοντὰ στὴν προβληματικὴ καὶ στὶς ἀρχὲς τῆς *Idéologie* καὶ τῶν ἐταίρων τῆς *Société des observateurs de l'homme*. Διερμηνεύοντας τὴν ἱποκρατικὴ σκέψη ὁ Κοραῖς προάγει θέματα πὸ ἀφοροῦν στὶς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμον πὸ τὸν περιβάλλει· στὶς ἐπιδράσεις τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν στὴν διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα καὶ τοῦ ἠθικοῦ του· στὶς αἰτίες πὸ εὐνοοῦν ἢ ἀναστέλλουν τὴν βιολογικὴ εὐρωστία του, τὴν πνευματικὴ του ἀλκή ἢ τὴν καθυστέρησή του⁴⁰.

Ἄλλὰ ἡ κριτικὴ ἐμβέλεια τῆς κοραϊκῆς εἰσαγωγῆς ἐπικυρώνεται καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο προσφεύγει στὴν σύγχρονη ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία προκειμένου νὰ διευρύνει τὰ δεδομένα τῶν ἱποκρατικῶν θεωρήσεων σύμφωνα μὲ τὶς καινούριες πραγματικότητες πὸ ἔχουν δημιουργηθῆ γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Στηρίζεται στὴν μελέτη τῶν σύγχρονων «φιλοσόφων» —χρησιμοποιεῖ τὰ ἔργα τῶν κορυφαίων τῆς «πρώτης γενεᾶς» τῶν Ἱδεολόγων⁴¹, τοῦ Volney, τὸ *Voyage en Syrie et en Égypte* τοῦ Condorcet, τὸ *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*— γιὰ νὰ προβάλλει τὶς προόδους τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὶς ραγδαῖες βελτιώσεις τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν πὸ ἔχουν συντελεσθῆ σ' αὐτὸν τὸν «ἐκπληκτικὸ αἰῶνα», πὸ φθάνει πλέον στὸ τέλος τοῦ⁴². Ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς πὸ ὠδήγησε στὴν προώθηση μιᾶς «νέας πολιτικῆς οἰκονομίας» στὴν Εὐρώπη· ἡ ἐμφάνιση τῆς τυπογραφίας πὸ ἀνοιξε τὸν δρόμον σὲ ἄπειρες δυνατότητες γιὰ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη, κρίνονται ὡς ἐπιτεύγματα μὲ συνέπειες «...νὰ διαφοροποιηθῆ καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ κλίματος στὴν Εὐρώπη, ἔτσι ὥστε

40. Κοραῖς, *Ἱποκράτης*, δ.π., βλ. τὸν «Discours Préliminaire», πολ., ἐνδεικτικὰ σσ. νj κ.ε.

41. Γιὰ τὴν πρώτη «γενεὰ» τῶν Ἱδεολόγων βλ. F. Picavet, δ.π., 101-175.

42. Κοραῖς, *Ἱποκράτης*, δ.π., σ. xlj.

οἱ λαοὶ ποὺ τὴν κατοικοῦν νὰ μοιάζουν σχεδὸν σὰν ἓνα καὶ μοναδικὸ ἔθνος»⁴³.

Αὐτὰ τὰ συνοπτικὰ καὶ ὀλίγα, χωρὶς διόλου νὰ ὑπάρχει ἡ πρόθεση ἐξονυχιστικῶν ἀναλύσεων τῆς κοραϊκῆς σκέψης. Μόνο γιὰτὶ συνεπικουροῦν στὴν ἐκφρασμένη κιόλας ἀποψη ὅτι ἡ ἰδεολογία τοῦ ἔφερεν τὸν Κοραῖ κόντὰ στοὺς κύκλους ποὺ ἰδρύσανε καὶ ἐστήριξαν τὴν Société des observateurs de l'homme καὶ κατὰ συμπερασμὸ κόντὰ στοὺς Ἱδεολόγους.

Μποροῦσε συνεπῶς ἐπάξια καὶ χωρὶς ἀμφισβητήσεις νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὸς ὡς μέλος ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ σώματος μὲ κύριο στόχο τὴν ἀνανέωση στὴν ἐπιστημονικὴ ὕλη, τὴν υἰοθέτηση νέων, διαφοροτικῶν ἀντιμετωπίσεων στὴν διερεύνηση τῶν ἐπιστημονικῶν θεμάτων καὶ τῶν παιδευτικῶν φαινομένων, καθὼς ἐπίσης τῶν πρακτικῶν ἐφαρμογῶν τοὺς σὲ συνάρτηση μὲ τὶς κοινωνικὲς τοὺς προεκτάσεις⁴⁴. Γνώστης τῆς ἀρχαίας γραμματείας, διαθέτωντας γερὴ ἐπιστημονικὴ κατάρτιση χάρι καὶ στίς ἰατρικὲς σπουδὲς τοῦ μελετητῆς τῶν σύγχρονων —καὶ τῶν παλαιότερων— ἐπιστημονικῶν καὶ πνευματικῶν ρευμάτων· διανοητῆς καὶ συγγραφέας ἀναγνωρισμένος ἤδη γιὰ τὴν ποιότητα καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν ἐργασιῶν τοῦ πνεῦμα φιλελεύθερο, φιλόκαινο καὶ ἀνεξάρτητο, διέθετε τὶς ἀνθρώπινες καὶ τὶς πνευματικὲς ιδιότητες ποὺ θὰ τοῦ ἐξασφάλιζαν σίγουρα τὴν συναίνεση τῶν μελῶν τῆς Société. Αὐτὸ φάνηκε ἄλλωστε ὅταν λίγο καιρὸ ἀργότερα τοῦ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ παρουσιάσει, σὲ συνάθροιση τῆς Ἑταιρείας, τὸ *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*⁴⁵.

Πράγματι, κι ἂν ἀκόμη κάναμε τὴν ὑπόθεση πὼς ἡ συμμετοχὴ τοῦ στὴν Ἑταιρεία τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν μποροῦσε νὰ ἦταν κάπως συμβολικὴ —ἕνας ἐκπρόσωπος τοῦ ἑλληνισμοῦ σὲ ἐποχὴ ὅπου ἡ Ἑλλάδα, καὶ ὄχι μόνον ἡ ἀρχαία, προκαλοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κύκλου τῶν «observateurs»— ἐπισφραγίσθηκε οὐσιαστικὰ ὅταν στίς 6 Ἰανουαρίου 1803 (25 Δεκεμβρίου 1802 σύμφωνα μὲ τὸ Ἰουλιανὸ ἡμερολόγιο, 16 Nivose, an XI, τοῦ ἐπαναστατικοῦ) τοῦ παραχωρήθηκε τὸ βῆμα τῆς Société καὶ

43. Ὁ.π., σ. xlij.

44. F. Picavet, ὁ.π., 32 κ.έ.

45. Βλ. Κοραΐς, Ἰλληλογραφία, Α', 57, 63-64, ὅπου ἡ περιγραφὴ τῆς συνάθροισης, 65, 70, 72, 73, 74, 82, 102-103, γιὰ τὸ τύπωμα καὶ τὴν διοχέτευση τοῦ Ὑπομνήματος. Γιὰ τὴν τύχη τοῦ Ὑπομνήματος στὰ μεταγενέστερα χρόνια, βλ. Μέλισσα, τ. Β', 1820, 180-182 καὶ Αἰκ. Κουμαριανοῦ, «Εἰσαγωγικὰ στὴν Μέλισσα», ὁ.π., σ. κη'-κθ', λζ'-λη' καὶ τὶς Σημειώσεις: 30, 31, 32, 33.

σὲ δημόσια συνεδρίαση μὲ «προεδρεύοντα» τὸν Fourcroy, ἀπάγγειλε τὸ *Mémoire*. Ὅπως εἶδαμε, τὸ Καταστατικὸ τῆς Ἑταιρείας, στὸ ἄρθρο IV, ὄριζε ὅτι τὸ κάθε μέλος ὄφειλε νὰ παρουσιάζει κάθε χρόνο ἓνα *mémoire*, «...relatif à la connoissance de l'homme». Ἐπωφελοῦμενος ὁ Κοραῆς ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ μέλους τῆς Ἑταιρείας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα, συντάσσει καὶ διαβάζει ἐνώπιόν τους ἓνα κείμενο-διακήρυξη τῆς ἐλληνικῆς παρουσίας καὶ τῶν ἐλληνικῶν αἰτημάτων, σ' αὐτὲς τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα⁴⁶.

Ὁ ἴδιος πάντως —αὐτὸ εἶναι σημεῖο πού ἀπαιτεῖ περαιτέρω διερεύνηση— εἶναι φειδωλὸς σὲ πληροφορίες γιὰ τὴν σχέση του μὲ τὴν Société, ὅπως εἶναι φειδωλὸς γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς *Ideologues*. Πουθενὰ π.χ. στὶς ἐπιστολὲς αὐτῆς τῆς περιόδου, ὅσο τουλάχιστον ἐγὼ γνωρίζω, δὲν μνημονεύει τὴν συμμετοχή του στὴν «Ἑταιρεία τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν». Δὲν τὸ κάνει οὔτε ὅταν ἐτοιμάζεται νὰ ἀπαγγεῖλει τὸ Ὑπόμνημα, ὅταν δηλαδὴ ἦταν ἡ καλὴ στιγμή γιὰ νὰ θυμίσει στὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου πὼς ἡ ἐκδήλωση αὐτὴ πραγματοποιεῖται ἐκ μέρους του καὶ μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ μέλους τῆς Société⁴⁷.

46. Στὴν ἐπιστολὴ τῆς 13/1/1803 πρὸς τὸν Ἀλ. Βασιλείου, ὁ Κοραῆς διηγεῖται τὴν διαδικασία τῆς παρουσίας καὶ τῆς ὑποδοχῆς τοῦ *Mémoire*, προσθέτοντας ὅτι ἡ Ἑταιρεία τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν τοῦ ἔδωσε τὴν ἄδεια νὰ τυπώσει τὸ κείμενο «...πλὴν μὲ συνθήκην τοῦ νὰ τυπώσω μόνον ὀλίγα καὶ διὰ μόνην τὴν Ἑλλάδα καὶ ὄχι νὰ μοιράσω ἀπ' αὐτὰ εἰς Παρισίους» γιὰ νὰ συμπληρώσει μὲ τὴν συμβουλὴ πού τοῦ ἔδωσε ὁ φίλος του Στέφανος Clavier «...ὡς πρᾶγμα ἀναγκαῖον νὰ πέμψω ἐν ἀντίτυπον πρὸς τὸν πρῶτον Ὑπατον...». Θὰ μπορούσε κανεὶς εὐλόγα νὰ ὑποθέσει ὅτι ὑπερίσχυσε ἡ γνώμη κάποιων ἀπὸ τοὺς Ἑταίρους τῆς Société, οἱ ὅποιοι κρίνοντας τὸ *Mémoire* κείμενο μὲ ἐκδηλὸ πολιτικὸ χαρακτήρα —ὅπως ἄλλωστε καὶ εἶναι— θεώρησαν ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιευθεῖ στὴ σειρά τῶν λοιπῶν *Mémoires*, πού ἔμεναν σὲ πλαίσια ἐπιστημονικά. Κάποια ἄλλη ἀναστολὴ μπορεῖ νὰ εἶχε αἰτία τὸ γεγονός ὅτι τὰ *Mémoires* τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας δὲν εἶχαν ἀκτινοβολήσει στὴν ἐποχὴ τους. Γιὰ τὴν τύχη τῶν *Mémoires* βλ. καὶ στὸ βιβλίο τῶν Copans-Jamin, ἐδῶ, σημ. 49, σελ. [127], [187], [195], [205] ὅπου ἀναδημοσιεύονται κείμενα τῶν Degérando, Jauffret, Cuvier, Baudin, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ μὴ δημοσίευσή τους περιόρισε τὴν ἀκτινοβολία τους ἀκόμη καὶ γιὰ ὅσα εἶχαν ἀνακοινωθεῖ στὶς τάξεις τοῦ Institut' ἀκόμη ὅτι κάποιοι ἄλλοι φοβήθηκαν μήπως προκαλέσει τὴν δυσφορία τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἴσως ἤδη ἐπιφυλακτικῆς καὶ μὴ φιλικῆς ἀπέναντι στὴν Ἑταιρεία τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν. Κάποιες ἀπαντήσεις θὰ ὑπάρξουν ἐνδεχομένως ἀπὸ τὴν στιγμή ὅπου τὰ Ἀρχεῖα τῆς Ἑταιρείας θὰ μᾶς γίνουν προσιτά. Πρὸς τὸ παρὸν οἱ σχετικὲς κρούσεις δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποδώσει. Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ, βλ. Ἀλληλογραφία, Β', 64.

47. Ὁ.π., σημ. 47.

Νά δεχθοῦμε ὅτι σέ προγενέστερες, χαμένες, ἐπιστολές του πρὸς τὸν Βασιλείου εἶχε ἀναφερθεῖ στὴν Ἑταιρεία καὶ στὶς σχέσεις του μ’ αὐτήν; Πολὺ πιθανόν. Ἡ συμπεριφορά του ὅμως τὴν ἐποχὴ πού συντάσσει, ἀπαγγέλλει, τυπώνει καὶ διακινεῖ τὸ Ὑπόμνημα, δὲν δείχνει ὅτι ἐνδιαφερόταν νὰ γνωστοποιηθεῖ ἢ συμμετοχὴ του. Νά ποῦμε πὼς ἦταν κι αὐτὸ μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς ἰδιομορφίες καὶ ἰδιορρυθμίες πού τὸν χαρακτήριζαν; Καὶ ὅτι γιὰ λόγους, ἀνεξιχνίαστους γιὰ τοὺς τρίτους, συγκεκριμένους γιὰ τὸν ἴδιο, προτιμοῦσε νὰ μὴν θίγει ὀρισμένα πράγματα πού τὸν ἀφοροῦσαν; Κι αὐτὸ ἐπίσης εἶναι πιθανόν. Ἔτσι εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπάρχουν κενὰ στὶς γνώσεις μας τόσο γιὰ προσωπικὲς του σχέσεις ἢ ἀκόμη γιὰ προσωπικὲς του συμμετοχές. Σχέσεις τὶς ὁποῖες κάποτε ἐντοπιζοῦμε στὰ ἐπιστολικά ἢ ἄλλα του κείμενα· ἄλλοτε τὶς διαισθανόμαστε ἢ τὶς ὑποπτεύουμε χωρὶς ὅμως νὰ εἴμαστε πάντα σὲ θέση νὰ τὶς τοποθετοῦμε σωστά, νὰ γνωρίζουμε τὶς πραγματικὲς τους διαστάσεις. Συμμετοχὲς σὲ κοινὲς πρωτοβουλίες ἢ ἄλλες ἐνέργειες τὶς ὁποῖες ἐπίσης φθάνουμε νὰ γνωρίζουμε ἐλλιπῶς γιὰτι καὶ ἐδῶ οἱ καταγραφές του εἶναι ἐξίσου φειδωλές.

Ἔτσι, ἐπιβεβαιώνουμε τὴν συμμετοχὴ του στὴν Société des observateurs de l’homme χάρις σὲ μιὰ ἄλλη πηγή: τὸν κατάλογο τῶν μελῶν ὅπου βρίσκεται καταχωρισμένο καὶ τὸ ὄνομά του. Ὁ κατάλογος, δημοσιευμένος στὰ τελευταῖα χρόνια ἀπὸ τὴν Marcelle Bouteiller σὲ ἐργασία τῆς τιτλοφορημένη *La Société des observateurs de l’homme, ancêtre de la Société d’anthropologie de Paris*, ξαναπαρουσιάσθηκε ἀπὸ τοὺς Jean Copans καὶ Jean Jamin, στὸ βιβλίο τους *Aux origines de l’anthropologie Française*⁴⁸. Ἡδὴ ὁ τίτλος τοῦ μελετήματος τῆς M. Bouteiller, τὸ ἐπιστημονικὸ ὄργανο πού εἶχε τὴν εὐθύνη τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν, τὸ ἔντυπο στὸ ὁποῖο παρουσιάσθηκε τὸ κείμενό τῆς ὑποδηλώνουν τοὺς φορεῖς τῆς γαλλικῆς ἐπιστήμης πού υἱοθέτησαν τὰ προγράμματα καὶ τὶς δραστηριότητες τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν. Πράγματι, ἀπὸ τὰ μισὰ κιόλας τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἕως πολὺ πρόσφατα ἡ γαλλικὴ ἐπιστῆμη τῆς ἀνθρωπολογίας ἔχει ἀναγνωρίσει τὴν Société des observateurs ὡς τὸν πρόδρομο τῶν ἀνθρωπολογικῶν σπουδῶν στὴ Γαλλία⁴⁹.

48. Ἡ ἐργασία τῆς Marcelle Bouteiller, πού ἔγινε στὰ πλαίσια τῶν ἐρευνῶν τοῦ «Laboratoire du Musée de l’Homme», δημοσιεύθηκε στὸ *Bulletins et Mémoires de la Société Anthropologique de Paris*, τ. 7, σειρὰ 10, 1956, 448-465.

49. Συγκεντρωμένες τὶς μνῆες γύρω ἀπὸ τὴν ἴδρυση, τὶς δραστηριότητες καὶ τὴν διάλυση τῆς Société des Observateurs, βρίσκουμε τώρα στὸ δημοσίευμα τῶν J. Copans - J. Jamin, στὶς σελίδες ἰδίως 25-27 καὶ στὶς σημειώσεις. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ βιβλίου: *Aux origines de l’Anthropologie Française. Les Mémoires de la*

Με αυτές τις επισημάνσεις των ανθρωπολόγων καθορίστηκε και ο χαρακτήρας της Έταιρείας από τους μελετητές οι οποίοι, βασιζόμενοι σε όρισμένους κλάδους των επιστημονικών της αναζητήσεων και στόχων, περιόρισαν, με κάποιον τρόπο, την επιστημονική της έμβέλεια. Αυτές τις περιορισμένες και περιοριστικές έρμηνείες θέλησαν να διευρύνουν οι Copans - Jamin. Παραμένοντας, για να την υπογραμμίσουν, στην συμβολή των observateurs στην γαλλική ανθρωπολογική επιστήμη αναδημοσιεύουν τα *Mémoires* των μελών της Société, του Degérando, του Pinel, από τις εξερευνητικές αποστολές τους. Συγχρόνως επιχειρούν, επίσης με βάση τα κείμενα των Άνθρωποτηρητών, να δείξουν ότι οι προσεγγίσεις τους δεν περιορίζονταν στην μελέτη των φυσικών ή φυσιολογικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου αλλά προχωρούσαν σε διερευνήσεις βαθύτερες και λεπτότερες, όπως καταδεικνύεται και από το εισαγωγικό κείμενο στα *Mémoires* της Société, διατυπωμένο από τον ισόβιο γραμματέα της, L.- F. Jauffret και όπου συνάμα ανευρίσκεται η προβληματική της Έταιρείας, καθορίζονται οι στόχοι και οι μεθοδεύσεις, ή φιλοσοφία έν τέλει που ένέπνεε τα μέλη της. «La Société, par son titre seul, annonce de quelle manière elle croit pouvoir arriver à une connaissance plus approfondie de l'homme... Elle se propose d'observer l'homme sous ses différents rapports physiques, intellectuels et moraux...»⁵⁰.

Έπιβεβαιωτική πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ λέγαμε τὴν σύνθεση τοῦ καταλόγου τῶν μελῶν τῆς Έταιρείας ὅπου εἶναι φανερὴ ἡ ἔμφραση

Société des Observateurs de l'Homme en l'an VIII. Textes publiés et présentés par... Préface de Jean-Paul Faivre, Παρίσι, Le Sycomore, 1978. Βλ. ἰδίως σ. 26-27, τοῦ προλόγου, σχετικὰ μετὰ τὴν Société καὶ τοὺς στόχους της. Στὴν σειρά: *Les Hommes et leurs signes*. Στὴν ἴδια σειρά ἔχει δημοσιευθεῖ καὶ τοῦ Jacques Postel, *Genèse de la Psychiatrie. Les premiers écrits psychiatriques de Philippe Pinel*, 1981. Ὁ γιατρός Πινέλ, ὁ Πινέλγς, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ἐνίοτε στὴν Ἀλληλογραφία του, στάθηκε ἀπὸ τοὺς πρώτους ξένους τοὺς ὁποίους συναναστράφηκε ὁ Κοραῆς στὸ Παρίσι· ὑπῆρξε μέλος τῆς Société des observateurs καὶ ἀνήκε στὸ κίνημα τῶν Ἰδεολόγων. Μνεῖτες του βρίσκουμε πολὺ ἐνωρὶς στὰ παρισινὰ γράμματά του. Βλ. ἐνδεικτικὰ Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, Α', 411.

50. Βλ. τὴν *Introduction aux Mémoires de la Société des Observateurs de l'Homme (lue dans la séance du 18 messidor an IX)* ἀπὸ τὸν L. - F. Jauffret δημοσιευμένο τὸ κείμενο στοῦ Georges Hervé, *Le premier programme de l'ethnologie* στὸ *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*, X, 5ο ἔτος, 1909, 473-487. Τὸ παράθεμα, σ. 476. Ξαναδημοσιεύεται ὀλόκληρο ἀπὸ τοὺς J. Copans - J. Jamin, ὁ.π., [73]-85.

στις ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες: «Naturalistes», μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν L.-F. Jauffret, τὸν κυρίως ἐμπνευστὴ τῆς Société «linguistes», ὅπου ξεχωρίζουν τὰ ὀνόματα τοῦ Destutt de Tracy, τοῦ Degérando, τοῦ Silvestre de Sacy· ἔπονται οἱ «philosophes», «ecclesiastiques», «médecins», ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὁ Cabanis καὶ ὁ Pinel· οἱ «explorateurs», «archéologues, historiens, économistes», μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ Villoison, Larcher, Millin, Portalis, Sainte-Croix, Volney· οἱ «publicistes» καὶ οἱ «hellénistes», ὅπου ἀναφέρεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Κοραΐ⁵¹. Ἔνα ἀρκετὰ ἐντυπωσιακὸ χαρμάνι ποὺ αὐτὸ καθαυτὸ εἶναι δηλωτικὸ τῶν προθέσεων καὶ τῶν τάσεων τῶν ἰδρυτῶν τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν.

Τόσο ὁ καταμερισμὸς τῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων ὅσο καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ καταλόγου μᾶς ὀδηγοῦν φυσιολογικὰ πρὸς τοὺς Idéologues.

51. Ὁ κατάλογος πλήρης δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν M. Bouteiller, ὁ.π., σ. 449, σμμ. 2. Ξαναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τοὺς Copans - Jamin, ὁ.π., σ. 222 ἀπὸ ὅπου καὶ τὸν παραθέτουμε:

Naturalistes: Cuvier, Jauffret, Jussieu, Virey. *Linguistes*: Destutt de Tracy, de Gérando, Leblond, Massieu, Silvestre de Sacy, Sicard. *Philosophes*: Laromiguière, Lemoreau, Moreau, Garat. *Ecclesiastiques*: (outre Sicard) Jauffret (le frère de L.-F. Jauffret). *Médecins*: Bouvoyer-Desmortiers, Bojanus, Cabanis, Duméril, Guillon-Pastel, Hallé, Itard, Lassus, Moreau de la Sarthe, Nysten, Pinel, Thouret, Sue. *Explorateurs*: Andrew, Baudin, Bernier, Bougainville, Bissy, Hamelin, Legout, Levailant, Maugé, Michaux, Riedlé, Sonnini. *Archéologues, Historiens, Economistes*: d'Ansse de Villoison, Bouchaud, Clérmont-Lodève, Larcher, Marcel, Millin, Papou, Pastoret, Pfeffel, Portalis, Sainte-Croix, Volney, Walckenaer. *Hellénistes*: Coray, Ricard, (d'Ansse de Villoison). *Publicistes et divers*: Bonnefoux, La Chaussée, Lerminier, Mathieu-Montmorency, Haller.

Εἶναι φανερὸς ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας. Καὶ φυσικὰ δὲν εἶναι αὐτὸς ἡ καλύτερη ἔνδειξη γιὰ τὸ κύρος της. Πολὺ περισσότερο μιλοῦν γιὰ τὴν ἐγκυρότητά της τὰ ὀνόματα αὐτῶν ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν καὶ ἡ θέση τους μέσα στὴν γαλλικὴ ἐπιστῆμη καὶ διανόηση, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο διαχωρίστηκαν οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες καὶ φιλόσοφοι, τὸ νεότερικὸ πνεῦμα ποὺ χαρακτήριζε τὰ προγράμματά τους, κλπ., κλπ. Τὸ Πρόγραμμα τῆς Ἑταιρείας, ὅπως παρουσιάσθηκε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1802 (βλ. πρόχειρα, Bouteiller, ὁ.π., 450) δίνει ἔμφαση στὴν Φυσικὴ Ἱστορία, σὲ ἐξερευνήσεις καὶ ἐπιστημονικὲς ἀποστολές, στὴν μελέτη καὶ ταξινομήσεις τῶν φυλῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ προγράμματος καὶ τὴν προέκταση τῶν ἐρευνῶν καὶ μελετῶν πέραν ἀπὸ τὰ φυσιολογικὰ στοιχεῖα καὶ δεδομένα ἢ Ἑταιρεία συγκέντρωνε ἐπιστημονικὴ ὕλη ποὺ ἀναφερόταν στὸν πνευματικὸ καὶ ψυχικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν φιλοσόφων, ἀρχαιολόγων, γλωσσολόγων, κλπ.

Πράγματι τὰ μέλη τῆς Société ἀνήκουν, στὴν πλειοψηφία τους, στοὺς τελευταίους. Ὁ τρόπος ἄλλωστε μὲ τὸν ὁποῖο τὸ κίνημα τῆς Idéologie συνέλαβε καὶ ἐπέτυχε («τὴν γόνιμη σύνθεση τῶν γραμμάτων, τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας») ἀντιστοιχεῖ στὴν μέθοδο καὶ στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἡ Société ἐπεδίωξε νὰ ὀργανώσει τὰ προγράμματά της καὶ νὰ προχωρήσει στὴν ἐκπλήρωση τῶν στόχων της. Ἐτσι ἡ τελευταία εἶναι ταυτόχρονα ἐκφραστὴς ἀλλὰ καὶ δημιουργημα τοῦ κινήματος τῶν Idéologues, οἱ ὁποῖοι ἐπιδίωξαν νὰ δώσουν καινούρια διάσταση στὰ ἐπιστημονικά, κοινωνικά, πολιτικά προβλήματα τοῦ καιροῦ τους ἐνῶ συνάμα πραγματοποιήσαν, τὴν ἐποχὴ τοῦ Directoire καὶ τῆς πρώτης Ὑπατείας, ἐφαρμογὲς νεοτερικῆς, ὅπως ἦταν οἱ Écoles Centrales, οἱ Écoles Normales, οἱ Sociétés Savantes, τὸ Institut, ὁ Τύπος, θεσμοὶ δηλαδὴ πού εἶτε ἐγκαινιάστηκαν χάρις στὶς δικές τους εἰσηγήσεις εἶτε ἀνανεώθηκαν αἰσθητὰ, στὸ μέτρο φυσικὰ πού τοὺς τὸ ἐπέτρεψε ἡ πολιτικὴ ἐξουσία. Γιατὶ ἀπὸ μιὰ στιγμή καὶ ὕστερα ὁ Ναπολέων, αὐτοκράτορας πλέον τῆς Γαλλίας, ἀπέσυρε τὴν εὐνοια καὶ τὴν ἐπίδοκιμασία του ἀπέναντι στὸ κίνημα τῶν Idéologues μέσα σὲ ἓνα σύνολο πολιτικῶν σκέψεων καὶ πράξεων πού ἀποβλέπανε κοντὰ στὰ ἄλλα νὰ προσεταιρισθοῦν καὶ νὰ κατευνάσουν τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία. Πρωτοποριακὰ πνεύματα οἱ Ἰδεολόγοι, γνωστοὶ γιὰ ἀντικληρικὰ αἰσθήματα καὶ νοοτροπία, ἔπρεπε νὰ θυσιαστοῦν ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ βούληση προκειμένου νὰ ἐξυπηρετηθοῦν τρέχουσες πολιτικὲς σκοπιμότητες⁵².

52. Ἀπὸ τίς πιὸ χτυπητὲς περιπτώσεις ὅπου μὲ ὦμό τρόπο καταδείχθηκε ἡ στρόφη τοῦ Ναπολέοντα ἀπέναντι στοὺς Ἰδεολόγους εἶναι τοῦ Lamarck. Τὸ ἐπιστημονικὸ κύρος τοῦ μεγάλου βιολόγου, πρωτοπόρου στὴν ἐπιστῆμη τῆς Ζωολογίας, διευθυντῆ καὶ ἀναδιοργανωτῆ τοῦ Musée d'Histoire Naturelle ἡ ἠθικὴ του προσωπικότητα ἐπίσης, δὲν ἀναχαίτισαν τὸν αὐτοκράτορα ὅταν ἀποφάσισε νὰ τὸν συντρίψει ἐπιστημονικά καὶ ἠθικά: «Lamarck est un ami de Cabanis, de Destutt de Tracy. C'est un idéologue. C'est le moment où Napoléon a besoin de l'Eglise. Il faut étouffer dans l'œuf cette dernière tentative intellectuelle de la Révolution». Βλ. Jean-Pierre Faure, *Le cas Lamarck*, Paris, A. Blanchard, 1978, 100. Προλογίζοντας τὴν πολύτιμη βιβλιογραφικὴ του ἐργασία *Matériaux pour une Bibliographie de l'Idéologie et des Idéologues* δημοσιευμένη στὴν *R.A.L.F.*, [I] 1970, n° 1, Ἰαν.-Φεβρ., 33-50, ὁ M. Regaldo, στὸ σύντομο προλογικὸ σημείωμα ὅπου μελετᾷ τὸν ὅρο «idéologues», «idéologistes» (εἶναι αὐτὸς τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Destutt de Tracy) σημειώνει: «Le terme d'Idéologue, accrédité par Napoléon, a, lui, une portée plus politique que philosophique. L'Empereur en usait pour stigmatiser au nom du "réalisme" politique l'opposition de gauche, celle qui puisait ses principes dans le XVIIIe siècle "éclairé"».

Ἡ παρουσία συνεπῶς τοῦ Κοραῖ ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς Société des observateurs de l'homme, σ' αὐτὴ τὴν χορεία ἐπιφανῶν ἐκπροσώπων τῆς γαλλικῆς διανόησης καὶ ἰδεολογίας, θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τεκμήριο καὶ γιὰ τὴν συμμετοχὴ του στὴν κίνηση τῶν Ἰδεολόγων. Μαζὶ μὲ τὴν συγκεκριμένη αὐτὴ μαρτυρία ἄλλες καθ' ὅλα ἔγκυρες ἐνδείξεις θὰ ἐπιτρέπανε νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἔνταξη καὶ πάντως ἡ μέθεξή του στοὺς Ἰδεολόγους ὡς ἡ φυσιολογικὴ ἀπόληξη τῶν φιλοσοφικῶν, πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν του προβληματισμῶν⁵³.

Οἱ ἀναφορὲς τῶν γάλλων ἀνθρωπολόγων στὸ ἔργο τῆς Société παρουσιάζουν πρόσθετο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς κοραϊκὲς μελέτες. Βλέπουμε πράγματι σ' αὐτὲς νὰ μνημονεύεται μὲ εὐφημο τρόπο τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῖ καί, πράγμα ἐνδιαφέρον, νὰ συνδέονται οἱ τύχες τῆς Ἑταιρείας μὲ τὸ κείμενο τοῦ *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*. Στὴν ἔκθεσή του ὁ καινούριος πρόεδρος τῆς Société d'anthropologie, τοῦ ἔτους 1869, σκιαγραφώντας τοὺς στόχους τῆς Ἑταιρείας, σημειώνει μεταξύ ἄλλων: «Ce fut d'abord la Société des observateurs de l'homme, fondée à Paris, en 1800, par une réunion de naturalistes et de médecins. Le titre même de cette Société et le programme tracé par Jauffret [...] montrent clairement que l'intention des fondateurs était principalement de provoquer des études sur l'histoire naturelle de l'homme. On se proposait surtout de donner un but et une direction aux recherches des voyageurs [...] Mais on ne comptait pas sur les guerres continuelles et générales qui allaient suspendre pour longtemps le commerce et les voyages lointains. En attendant ces documents anthropologiques qu'elle ne devait pas recevoir, la Société se retourna vers les questions d'ethnologie historique et psychologique. L'histoire naturelle fut

53. Γιὰ τοὺς φιλικοὺς δεσμοὺς τοῦ Κοραῖ μὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς Ἰδεολόγους, τὸν γιαντρὸ Πινέλ, τὸν Cabanis, τὸν Thurot —γιὰ νὰ περιορισθοῦμε σὲ ὀλίγες περιπτώσεις—, ἡ ἀκόμη γιὰ τὶς πνευματικὲς του συγγένειες μαζὶ τους, μᾶς διαφωτίζουν συχνὰ τὰ δικά του κείμενα. Μελετώντας ἄλλωστε τὸ ἔργο τῶν Ἰδεολόγων δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ διαπιστώνουμε πόσο κοντὰ βρίσκεται ὁ Κοραῖς στὸ πνεῦμα τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ κοινωνικῶν αἰτημάτων αὐτῶν τῶν συνεχιστῶν τοῦ «διαφωτισμοῦ», πόσο ἐναρμονισμένα τὰ δικά του προγράμματα γιὰ τὴν προώθηση τῆς παιδείας, τοῦ τύπου, τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ, μὲ ὅσα εἶχαν εισηγηθεῖ, ἰδιαίτερα τὴν ἐποχὴ τοῦ Διευθυντηρίου καὶ τῆς πρώτης Ὑπατείας, οἱ Γάλλοι Ἰδεολόγοι.— Στὶς σχέσεις Κοραῖ -Ἰδεολόγων ἀναφέρεται ὁ Φ. Ἡλιοῦ, *δ.π.* (σημ. 28), καὶ ὁ Ἀλέξης Πολίτης, *βλ.* ἐπίσης *δ.π.* (σημ. 28).

négligée pour la philosophie, la politique et la philanthropie. L'illustre Coray, que les Grecs modernes considèrent à juste titre comme le père de leur nation, venait d'arriver à Paris, où il s'était donné la mission de faire connaître l'état de la Grèce et d'intéresser au sort de son pays opprimé les lettrés et les savants de la France. Trouvant quelque difficulté à promulguer ses idées par la voie d'une presse étroitement bâillonnée, il s'adressa à la *Société des observateurs de l'homme*, et ce fut à elle qu'il présenta son célèbre mémoire sur l'*État actuel de la civilisation de la Grèce*. Au milieu des agitations militaires de l'époque, ce mémoire n'eut que peu de retentissement dans le public, mais il fit une vive impression sur la Société qui en était saisie, et qui, bientôt envahie par les philhellènes, perdit décidément son caractère scientifique...»⁵⁴.

Ἄν χρειασθεῖ νὰ σχολιάσουμε τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ P. Broca, θὰ ἦταν γιὰ νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅσα ἔχουν κίόλας σημειωθεῖ: ὅτι δηλαδὴ ἡ γαλλικὴ ἐπιστῆμη τῆς Ἀνθρωπολογίας, προκειμένου νὰ προσδώσει ἕναν καθαρὰ ἀνθρωπολογικὸ χαρακτήρα στοὺς στόχους καὶ στὶς μεθοδεῦσεις τῆς Société des observateurs, παρέβλεψε ὅ,τι ἰδίως ἀποτέλεσε τὴν οὐσιαστικὴ προσφορά τῆς, ποὺ ἦταν ἡ σύνθετη ἀντιμετώπιση τῶν θεμάτων ὅσα συνδέονται μὲ τὸν ἄνθρωπο.

Ὅσο γιὰ τὶς παρατηρήσεις τοῦ σχετικὰ μὲ τὸν ρόλο ποὺ ἔπαιξε τὸ *Mémoire* τοῦ Κοραῆ στὴν στροφὴ τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς Ἑταιρείας δὲν φαίνεται νὰ θεμελιώνονται σὲ τεκμηριωμένα στοιχεῖα. Τὸ γεγονός ὅτι ἐπαναλήφθηκαν ἀπὸ τὸν G. Gusdorf στὸ βιβλίο τοῦ *Introduction aux sciences humaines*⁵⁵ σίγουρα δὲν τὶς καθιερώνει. Τὸ ἴδιο θὰ ἔλεγα καὶ γιὰ ὅσα ἀναφέρονται στοὺς λόγους ποὺ ὤθησαν τὸν Κοραῆ νὰ παρουσιάσει τὸ *Mémoire* στὴν Ἑταιρεία τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν. Δὲν ἦταν οἱ δυσκολίες τῆς δημοσίευσής τοῦ στὸν τύπο, «φιμωμένο» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ P. Broca, ἀλλὰ ἡ θέληση τοῦ Κοραῆ νὰ τὸ κοινολογήσει σὲ ἕνα κοινὸ «φιλοσόφων» καὶ ὁμοτέχνων. Γι' αὐτοὺς, καὶ ἄλλους λόγους, προόρισε ἔτσι τὸ *Mémoire*, κρίνοντας ὅτι τὸ βῆμα τῆς

54. Βλ. *Histoire des progrès des Études Anthropologiques depuis la fondation de la Société. Compte rendu décennal (1859-1869)*, par Paul Broca, secrétaire général. Paris 1870, CVII-CVIII.

55. G. Gusdorf, *Introduction aux sciences humaines*, Publications de la Faculté des Lettres de Strasbourg, Belles Lettres, 1960, 322, ὅπου ἐντούτοις σημειώνει τὶς ἐλλείψεις, ὅσες ὑπάρχουν στὴν πληροφόρηση σχετικὰ μὲ τὴν Société des Observateurs de l'homme καὶ τὶς τύχες τῆς.

Société ἦταν τὴν ὥρα ἐκείνη τὸ πιὸ ἀρμόδιο καὶ ἔγκυρο γιὰ νὰ ἀκουσθοῦν τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνας. Γιὰ τὴν διάλυση τῆς Société καὶ τὶς αἰτίες ποὺ τὴν προκάλεσαν ἡ ἐξήγηση ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐχθρότητα τοῦ Ναπολέοντα, αὐτοκράτορα πλέον, ἀπέναντι στοὺς παλαιούς του φίλους εἶναι πολὺ πιὸ λογική.

Ὁ Sergio Moravia, στὸ βιβλίο του *La Scienza dell'uomo nel Settecento*, ἔχει δώσει μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες ἀναλύσεις σχετικὰ μὲ θέματα τῆς Ἰδεολογίας, τῶν Ἰδεολόγων ἀλλὰ καὶ ἰδίως τῆς Société des observateurs de l'Homme καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ, ἐπιστημονικοῦ, κοινωνικοῦ ἔργου της. Ἀναφερόμενος στὸν Κοραῖ καὶ στὸ *Mémoire*, σημειώνει καὶ αὐτὸς κάποιους πολιτικούς προβληματισμούς ποὺ εὐνόησαν τὴν παρουσίαση ἑνὸς κειμένου ποὺ ἀποτελεῖ «...un'appassionata difesa della Grecia e un'esaltazione del movimento di *Régénération* che si stava sviluppando in quella nazione»⁵⁶.

Κλείνοντας ἐδῶ αὐτὸ τὸ κείμενο, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ πρώτη προσέγγιση σὲ ὀρισμένες συμμετοχὲς καὶ δραστηριότητες τοῦ Κοραῖ ὅπως ἐκδηλώθηκαν μέσα στὸ πνευματικὸ καὶ κοινωνικο-πολιτικὸ γαλλικὸ περιβάλλον, θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Stendhal, γιὰ τὸν Χιώτη λόγιο τοῦ Παρισιοῦ. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ πιστεύω ὅτι ἀποτελεῖ μιὰν ἀκόμη θετικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ἀκτινοβολία καὶ τὸ κύρος τῆς προσωπικότητάς του στὸ κατεξοχὴν ἀπαιτητικὸ Παρίσι, στὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα. Ἐπειδὴ δείχνει ἐπίσης ὅτι ὁ Κοραῖς ἐξακολουθοῦσε —ἐξακολούθησε ἄλλωστε καὶ «μετὰ θάνατον», ὅπως εἶδαμε— νὰ ἀποτελεῖ ξεχωριστὴ παρουσία μέσα στὸν πνευματικὸ κόσμο τῆς Γαλλίας καὶ νὰ διατηρεῖ σὲ μιὰ διάρκεια μακριὰ τὴν ἐκτίμηση καὶ τὸν σεβασμὸ τῶν γύρω του.

Γράφοντας εἰρωνικά, χλευαστικὰ σχεδὸν ὁ Stendhal, στὰ 1825, γιὰ τοὺς ἐταίρους τῆς «Académie des Belles Lettres», παρατηρεῖ τὰ παρὰ κάτω: «Les savants de l'Académie sont encore plus grands charlatans que les membres de la société des Belles Lettres. Le chevalier Gail, par exemple, occupe les huit ou dix premières places que le gouvernement réserve aux hellénistes; il est décoré de toutes les croix, et pourtant il est bien connu à Paris que M. Gail ne sait pas le grec... On dit qu'il n'y a à l'Académie que trois membres qui savent vraiment ce qu'ils prétendent savoir, M. Rémusat, M.

56. S. Moravia, *La Scienza dell'uomo nel Settecento. Con una appendice di testi*. Bari 1970, 185 καὶ σημ. 21.

Daunou et M. de Sacy. La France possède quatre érudits qui ne sont pas membres de l'Académie: MM. Coray, Champollion, Fauriel et Hase. Ces messieurs sont la terreur des académiciens, dont la plupart, bien loin d'être des hellénistes, n'ont même pas une connaissance passable du latin...»⁵⁷

*Αν παραμερίσουμε την ήθελημένη δηκτικότητα τῶν χαρακτηρισμῶν τοῦ Stendhal, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ κρίσεις του γιὰ τοὺς μέσα καὶ τοὺς ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία εἶναι σωστές. Καθὼς μάλιστα ἔχει προηγηθεῖ ἡ τόσο καυστική του ἀναφορὰ στὸν Gail, ἀναδεικνύεται, ἔτι περισσότερο, ἡ ἐκτίμηση στὸν Κοραῖ, περιτριγυρισμένον μὲ ἓνια, πολὺ οἰκειὰ του ὀνόματα τῆς γαλλικῆς διανόησης.

---

57. Stendhal, *Lettres de Paris 1825*, Παρίσι, (le Sycomore), 1983, σ. 217-219. Ἄπὸ ἄρθρο γραμμένο γιὰ νὰ δημοσιευθεῖ ἀγγλικά, στὸ *London Magazine* (ὅπου ἐδημοσίεσε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ Stendhal) τῆς 18 Αὐγούστου 1825.

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΡΑΪΣΜΟΥ ΣΤΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟ ΑΙΩΝΑ

Τὰ πολλά, καλὰ καὶ ἐπαινετικά, πού ἀκούστηκαν σ' αὐτὴ τὴν αἴθουσα, αὐτὲς τὶς δύο ἡμέρες, γιὰ τὸν ἄνθρωπο στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένη ἡ συνάντησή μας, στηρίζονται, βέβαια, σὲ προσεκτικὲς καὶ στοχαστικὲς ἔρευνες γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ ἐνταγμένο μέσα στὴν ἐποχὴ του. Ἄς ποῦμε, μὲ ὄση συμβατικότητα περιέχουν αὐτὲς οἱ διατυπώσεις, ὅτι εἶναι ἡ φωνὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ἡ ὁποία, μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα πού τῆς ἐπιτρέπουν τὰ μεταβαλλόμενα μέσα τῆς καὶ ἡ ἐξελισσόμενη προβληματικὴ τῆς, ἐπιχειρεῖ νὰ συλλάβει τὶς ἀκριβεῖς διαστάσεις καὶ τὶς ἐσωτερικὲς λειτουργίες τῶν φαινομένων πού ἀντιμετωπίζει.

Ὅμως, θὰ χρειαζόταν, ἴσως, νὰ εἰσαχθεῖ στὶς συζητήσεις μας καὶ μιὰ ἄλλη διάσταση, καὶ νὰ ἀκουστοῦν καὶ κάποιες ἄλλες φωνές, οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ μὴν ἀνταποκρίνονται στὶς αὐστηρὲς προδιαγραφές τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου, ἐμφανίζουν ὅμως τὸ ἐνιαῖο χαρακτηριστικὸ ὅτι μποροῦν νὰ ἐκφράζουν, καὶ ταυτόχρονα νὰ διαμορφώνουν, συλλογικὰ ρεύματα καὶ συλλογικὲς συνειδήσεις πού ἔχουν, ὅπωςδὴποτε, μεγαλύτερη κοινωνικὴ ἐμβέλεια ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῶν αὐστηρῶν ἱστοριογραφικῶν προσεγγίσεων. Μερικὲς ἀπὸ τὶς φωνές αὐτὲς θὰ ἤθελα νὰ παρουσιάσω μὲ τὴν ἀνακοίνωσή μου.

Τὸν Κοραῆ, «ἐγὼ μακάρια θὰ τὸν ἀφήσω νὰ κοιμᾶται, καὶ τὸ ἔθνος πού ἦ καὶ ἐκεῖνος ἦ καὶ ὁ κοραϊσμὸς μόνον μετὰ τὸν Τοῦρκο, τὸ ἔφερε ὅπου τὸ ἔφερε, τὸ ἔθνος μας μόνον οἰκτίρω». Τὰ λόγια αὐτὰ εἶναι τοῦ νεωτεριστῆ Γιάννη Καμπύση καὶ δημοσιεύτηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1900, σὲ σειρὰ ἄρθρων του πού εἶχαν γιὰ στόχο τους τὸν Ψυχάρη¹: τὴν

---

1. Γιάννης Καμπύσης, «Ὁ ψυχαρισμὸς κ' ἡ ζωὴ», *Τὸ Περιοδικόν μας*, τ. Α', Πειραιᾶς 1900, σ. 35.

εὐθύνη για τὸ κατάντημα τοῦ ἔθνους τὴν ἔχουν πρῶτα οἱ τοῦρκοι κι ἀμέσως μετὰ ὁ Κοραῆς καὶ ὁ κοραϊσμός.

«Ἀπὸ τὸν Κιουταχὴ καὶ τὸν Μπρατίμη μπόρεσε καὶ ἀπαλλάγηκε τὸ ἔθνος μας — μὰ ἀπὸ τὴν ψώρα τοῦ Κοραῆ ἀκόμα ζύνονται οἱ "Ἕλληνες". Τὸ δεύτερο αὐτὸ κείμενο ἀποτελεῖ τὸ ποίητο ἐνὸς ἀμφισβητικοῦ βιβλίου ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1974, ἀγαπήθηκε ἀπὸ τὸ προοδευτικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ καὶ γνώρισε σημαντικὴ ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία².

Ἄν τὰ δύο αὐτὰ παραθέματα ἀποτελοῦσαν ἐξαιρέση, πάλι θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ λάβουμε ὑπόψη μας. Ὁ ἱστορικὸς γνωρίζει, βέβαια, ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζει, ὅτι τὸ κυρίως πεδίο του τὸ συγκροτοῦν οἱ κανονικότητες ποὺ διέπουν τὴ λειτουργία τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν ποὺ ἐρευνᾷ. Γνωρίζει ὅμως, ἐπίσης, ὅτι παράλληλα, καὶ ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι θὰ μπορεῖ νὰ συλλαμβάνει καὶ νὰ ἀποδίδει τὶς πραγματικὲς τους διαστάσεις, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀναζητᾷ καὶ νὰ ἐπισημαίνει, ἰδίως στὸ πεδίο τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας, τὶς ἐξαιρέσεις καὶ τὰ περιθωριακὰ φαινόμενα, γιατί αὐτὰ τοῦ ἐπιτρέπουν καὶ νὰ ἐλέγχει τὴν ἀκρίβεια τῶν διαπιστώσεων του γιὰ τὸ τί εἶναι, κάθε φορά, κανονικότητα καὶ συνέχεια, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἀνιχνεύει κάποιες τάσεις ποὺ παρουσιάστηκαν γιὰ μιὰ σύντομη στιγμή, καὶ μερικὲς φορές ὀρμητικὰ, σὰν ἀντιγνώμια καὶ σὰν ἐξαιρέση, ἀλλὰ οἱ ὁποῖες ἐξαφανίστηκαν γρήγορα ἢ ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ ἰσχυρότερα συστήματα γιατί δὲν περιέχονταν στὶς δυνατότητες τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία ἐκδηλώθηκαν.

Ὅμως, γιὰ νὰ περάσουμε ἀπὸ τὶς εἰσαγωγικὲς αὐτὲς γενικεύσεις στὴν «ψώρα τοῦ Κοραῆ», ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν κατόρθωσαν ἀκόμη νὰ ἀπαλλαγοῦν οἱ "Ἕλληνες, θὰ ἔλεγα ὅτι τὰ δύο παραθέματα ποὺ χρησιμοποίησα, ὄχι μόνον δὲν ἀποτελοῦν κάποια τυχαία, ἐκκεντρικὴ, διατύπωση ἐκκεντρικῶν συγγραφέων· ἀλλὰ ὅτι, ἀντίθετα, ἐκφράζουν πολὺ καλά, μέσα καὶ ἀπὸ τὴν ὑπερβολή τους, μιὰ διάχυτη καὶ αἰτιολογούμενη δυσπιστία, μὲ τὴν ὁποία ἓνα σημαντικό τμῆμα ἐκείνου ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαλέσουμε, ἂν ὄχι κοινὴ γνώμη, πάντως μορφωμένο, λόγιο, ἑλληνικὸ κοινὸ περιέβαλε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ περιβάλλει τὸ πρόσωπο, τὶς ἰδέες, τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ καὶ, γενικότερα, τὸ κίνημα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ τοῦ ὁποίου ὁ Κοραῆς ὑπῆρξε ὁ ἀδιαμφισβήτητος ἡγέτης.

Πραγματικά, ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ συνείδηση γιὰ τὸν χιῶτη σοφὸ, μοιάζει νὰ στηρίζεται, κυρίως, σὲ μερικὰ

2. Γιάννης Σκαρίμπας, *Ἡ Τράπουλα. Τὸ ἑλλείπον παιγνιόχαρτον μεταξὺ Α' καὶ Β' τόμου τοῦ «Τὸ '21 καὶ ἡ Ἀλήθεια»*, Ἀθήνα 1974, σ. 9· βλ. καὶ σ. 42-43.

καλά ἐδραιωμένα, παραμορφωτικά καί, πολύ συχνά, ἀντιφατικά στερεότυπα. Κι ἂν κάποιος σύγχρονός μας ἐπιχειροῦσε νὰ μιμηθεῖ τὸν Φλωμπέρ, γιὰ νὰ συντάξει ἕνα νεοελληνικό «Λεξικό τῶν ἐτοιμῶν ἰδεῶν», δὲν θὰ δυσκολευόταν νὰ βρεῖ, γιὰ νὰ ἐγγράψει δίπλα στὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ, τοὺς κοινούς τόπους πού περιβάλλουν τὸ ἔργο του καὶ ἐξηγοῦν τὴν ζωντανὴ ἀλλὰ ἰδιότυπη ὑστεροφημία του.

Θὰ δοῦμε ἀμέσως ποιά εἶναι τὰ στερεότυπα αὐτά. Πρέπει, ὡστόσο, νὰ ἐπισημάνουμε προηγουμένως ὅτι αὐτὴ ἡ διαπιστωμένη ζωτικότητα τῆς ὑστεροφημίας τοῦ Κοραῆ ἔχει τὶς ρίζες της σὲ μιὰ διαρκῶς ἀνανεύουμένη ἐπικαιρότητα καὶ ἐπικαιροποίηση τῆς διδασκαλίας του καὶ τῶν ἰδεολογικῶν ἐπιλογῶν του. Καὶ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, ὅπως καὶ στὸν δέκατο ἕνατο, ἀλλὰ ὄχι πάντα στὴν ἴδια προοπτική, τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ καὶ ἡ κοραϊκὴ θεωρία, ὁ κοραϊσμός, βρέθηκαν συχνά στὸ ἐπίκεντρο κάποιων ἀπὸ τὶς πρὶ σημαντικὲς ἰδεολογικὲς ἀντιπαραθέσεις πού γνώρισε ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία.

Δὲν ἀναφέρομαι, φυσικά, ἐδῶ, σὲ τυχόν ἐπιστημονικὲς διχογνωμίες ἢ σὲ διαφοροποιημένες ἱστοριογραφικὲς προσεγγίσεις τοῦ ἔργου τοῦ Κοραῆ καὶ τῆς ἐποχῆς του: μιὰ ἔρευνα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ εἶταν ἐνδεχομένως χρήσιμη, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ ἀντικείμενό μου. Ἀναφέρομαι σὲ καταστάσεις ὅπου ὁ Κοραῆς καὶ ὁ κοραϊσμός ἐμφανίζονται καὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς ζωντανὰ καὶ δρῶντα στοιχεῖα, σὲ ἰδεολογικὲς διαμάχες πού ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὸ ἐκάστοτε παρὸν καὶ τὸ ἐκάστοτε μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ἄς ποῦμε ἀπὸ τώρα πῶς, ὅταν βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ καταστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, ὁ Κοραῆς βρίσκεται, κατὰ κανόνα, στὴ θέση τοῦ κατηγορουμένου, ὑπεύθυνος καὶ ὑπόλογος γιὰ τὶς πρὶ μεγάλες συμφορὲς πού ἔχει γνωρίσει, ἢ πού θεωρεῖται ὅτι ἔχει γνωρίσει, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἢ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος. Ὁ Κοραῆς «στέκει ἔνοχος καταστροφῆς μπροστὰ στὴν ἱστορία», θὰ γράψει μὲ σιγουριά, στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας, πρωτοπαλῆκαρο τοῦ μαχητικοῦ δημοτικισμοῦ, ὁ Ἀλέξανδρος Πάλλης³.

3. Karl Brugman, *Γραφὴ καὶ δημοτικὴ καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα*, μετάφραση Λέκα Ἀρβανίτη. Ξανατύπωμα ἀπὸ τὸ *Νουμᾶ*, Ἀθήνα 1907, σ. 16, σημείωση τοῦ μεταφραστή. Ἡ μετάφραση περιλήφθηκε καὶ στὸ: Λέκα Ἀρβανίτη-Μαλλιαροῦ, *Κούφια Καρῶδια*, Λίβερπουλ 1915 (τὸ παράθεμα στὴ σ. 326, σημ.).

Ἐναφέρθηκα στή διάχυτη δυσπιστία μέ τήν ὁποία ἀντιμετωπίστηκαν ὁ Κοραΐς καί ὁ κοραϊσμός. Τά θέματα πού τήν τροφοδότησαν καί τά ὁποία κυρίως χρησιμοποιοῦν, στή διάρκεια τῶν δεκαετιῶν πού μᾶς ἀπασχολοῦν, γιά νά στοιχειοθετηθοῦν ἀπορριπτικές καί καταδικαστικές στάσεις, ἐμφανίζονται τόν Κοραΐ:

— δημιουργοῦ μιᾶς τεχνητῆς γλώσσας, τῆς καθαρεύουσας, μέ καταστρεπτικές συνέπειες γιά τήν πνευματική ἐξέλιξη τοῦ τόπου (αἱ μεγάλη προδοσία τοῦ Κοραΐ ἐναντία στή νέα Ἑλλάδα)⁴.

— θεωρητικό τῶν κάθε εἶδους κοινωνικῶν, πολιτικῶν καί πνευματικῶν συμβιβασμῶν πού ταλάνισαν τήν ἑλληνική κοινωνία καί παρεμπόδισαν τήν ὀμαλή ἀνάπτυξή της· στόν τομέα αὐτό ὁ Κοραΐς φέρεται ἰδίως νά ἐκφράζει «τίς ἀσυνέπειες καί τήν παραχώρηση πού ἄρχισε νά κάνει ἡ μερίδα τοῦ μεγάλου ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στίς δυνάμεις τῆς μεσαιωνικῆς παράδοσης τοῦ φαναριωτοκοτζαμπασιτισμοῦ»⁵.

— ἄνθρωπο πού, ἀπό τὸ φόβο τῶν ἐπαναστάσεων καί τῶν ἀνατροπῶν πού προκαλοῦν, δέν ἤθελε τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Χωρίς νά ἐνέχει αἰχμές γιά ἀντιπατριωτισμό, ἡ στάση αὐτή, ὅπως ἐρμηνεύτηκε, θεωρήθηκε ἀπότοκη τοῦ συμβιβαστικοῦ χαρακτήρα τῆς κοραϊκῆς ιδεολογίας καί συντέλεσε στήν ἐμπέδωση τῶν δὺσπιστων καί ἀρνητικῶν ἐκτιμήσεων.

— ἐκφραστή οὐτοπικῶν λύσεων, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες, γιά νά ἐπαναστατήσουν καί νά κατακτήσουν τήν ἐλευθερία τους, οἱ Ἕλληνες ἔπρεπε πρῶτα νά μάθουν γράμματα καί νά ἀποκτήσουν ἐπαρκή παιδεία· καί, σέ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο,

— κυρίως ὑπεύθυνο γιά τήν εἰσαγωγή στήν Ἑλλάδα καί τήν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή φράγκικων θεωριῶν καί προτύπων πού ὑπονόμευσαν τήν ὀρθόδοξη πίστη, τὰ δόγματα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καί (χωρίς αὐτό νά συνδέεται πάντα μέ τὰ ἀμέσως προηγούμενα) τίς ἀγνές λαϊκές μας παραδόσεις.

Καί, σάν γιά νά δικαιολογηθοῦν ὅλα αὐτά, καί νά συμβιβαστοῦν μέ τὸ μὴ ἀμφισβητούμενο κύρος τοῦ Κοραΐ, ἀπό τὸ ὁποῖο ὅλοι κάτι μποροῦν νά ἀποκομίσουν, ἐπανερχεται, πολὺ συχνά, ἡ συμπαθητική καί συγκαταβατική ἐρμηνεία ὅτι, δέν εἶταν ἄνθρωπος τῆς δράσης, εἶταν ἄνθρωπος τοῦ γραφείου, ξεκομμένος ἀπὸ τίς πραγματικότητες — καί ὡς γνωστόν οἱ διανοούμενοι, οἱ καλαμαράδες, εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἀναρμόδιοι καί

4. Γ. Βαλέτας, *Τὸ προδομένο Εἰκοσιένα*, Ἀθήνα 1946, σ. 114.

5. Πέτρος Ρούσος, *Βοήθημα νέας ἱστορίας τῆς Ἑλλάδας*, [Βουκουρέστι], Πολιτικές καί Λογοτεχνικές Ἐκδόσεις, 1958, σ. 204.

άνικανοι να ασχοληθοῦν ἀποτελεσματικά μὲ τὰ κοινά⁶. «Λόγιος τοῦ γραφείου, ἀποσπασμένος οὐσιαστικά ἀπὸ τὴν πραχτικὴ καθημερινὴ πάλη τῶν λαϊκῶν μαζῶν»⁷: αὐτὸς φέρεται νὰ εἶναι, κατὰ μιὰ διαδομένη ἀντίληψη ὁ σοφὸς μας. Ἄν μάλιστα προσθεθεῖ σὲ ὅλα αὐτά, ὅπως καὶ ἔγινε, ὅτι ὁ Κοραῆς εἶταν τύπος ἐριστικὸς καὶ χολερικὸς πού, ἐκμεταλλεόμενος τὸ εὐρωπαϊκὸ του κύρος καὶ τὴν ἀναγνώριση τῶν ὁμογενῶν του, εἶχε τὴν τάση νὰ προσδίδει στὶς προσωπικὲς του διαφορὲς καὶ στὶς φιλολογικὲς του διαμάχες διαστάσεις ἐθνικῶν ἀναμετρήσεων, τότε θὰ ἔχουμε ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο γιὰ νὰ ἐρμηνεύονται, κάθε φορὰ πού χρειάζεται, οἱ θεωρούμενες ὑπερβολὲς του.

Μποροῦμε, βέβαια, νὰ διαπιστώσουμε καὶ ἐμπειρικά ὅτι οἱ εἰκόνες αὐτὲς ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὶς πραγματικότητες πού ὑποτίθεται ὅτι ἀποδίδουν. Ἄλλωστε καὶ τὰ πορίσματα τῶν νεώτερων κοραϊκῶν σπουδῶν ὀδηγοῦν πρὸς τελείως διαφορετικὰ συμπεράσματα. (Νεώτερες κοραϊκὲς σπουδές: τὴν ἀφετηρία τους θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ τὴν τοποθετήσουμε στὸν Κωνσταντῖνο Ἄμαντο καὶ στὴ δημοκρατικὴ ἐποχὴ του. Ἐλαβαν ὅμως τὴν ἀποφασιστικὴ τους ὠθηση μὲ τὸ ἔργο τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅταν αὐτὸς, ἐγκαταλείποντας προγενέστερα, θρησκευτικῆς ὕφης, σχήματα⁸, πού τὸν εἶχαν ὀδηγήσει νὰ ἀντιμετωπίζει καὶ τὸν Κοραῆ μὲ δυσπιστία⁹, μπόρεσε νὰ ἐντάξει τὴ βιογραφικὴ ἱστορία καὶ τὴν ἱστορία τῶν ιδεῶν στὸ πιὸ σύνθετο, καὶ ἀποτελεσματικότερο γιὰ τὴν ἱστορικὴ γνώση, πεδίο τῆς ἱστορίας τῶν συλλογικῶν συνειδήσεων καὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεολογιῶν στὴν κοινωνικὴ διαπλοκὴ τους).

Οἱ νεώτερες κοραϊκὲς σπουδές, λοιπόν, μᾶς προτείνουν μιὰ τελείως διαφορετικὴ ἐκδοχὴ γιὰ τὸν Κοραῆ, ἀπὸ τὶς καρικατούρες στὶς ὁποῖες ἀναφέρθηκα πιὸ πάνω. Μᾶς φανερώνουν μιὰ σκέψη ριζοσπαστικὴ καὶ

6. Πβ., π.χ., Γιάννης Βλαχογιάννης, «Ὁ Κοραῆς. Θεωρία καὶ πράξις», ἐφ. *Πρωτὰ*, 23 Μαρτίου 1933: «Ὅπως γίνεται μὲ τὴ ζωὴ κάθε ἀγνοῦ ἰδεολόγου, καὶ τοῦ Κοραῆ ἡ πατριωτικὴ ἰδέα, ὁ πατριωτικὸς σκοπός, τὸ πατριωτικὸ ὄνειρο ἅμα γύρευε νὰ πάρῃ τῆς ἀλήθειας τὴ μορφὴ καὶ νὰ σαρκωθῇ στὴν πράξη, ἔχανε τὰ φτερά του, ἔπεφτε καὶ συντρίμι γινότανε στὸ χῶμα. Ἄνθρωπος τῆς βαθειᾶς σπουδῆς καὶ τῆς καθάριας σκέψης, θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ περιοριζότανε στῆς ἐπιστήμης του τὰ ἔργα»...

7. Π. Ροῦσος, *δ.π.*, σ. 203.

8. Γιὰ τὴ διαδρομὴ αὐτὴ σημαντικὰ στοιχεῖα παρέχει ὁ ἴδιος σὲ αὐτοβιογραφικὴ συνέντευξη στὸ π. *Διαβάζω* (τχ. 53, Μάιος-Ἰούνιος 1982, σ. 52-74).

9. Βλ. ἰδίως, Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Μνημόσυνο τοῦ Κοραῆ», π. *Νέα Ἑστία*, τ. ΙΓ', 1933, σ. 446-447.

μερικές φορές επαναστατική, ενός ανθρώπου που, ξεκινώντας από την κοινωνική προβληματική του καιρού του, αναζητά, με ιδεολογική συνέπεια, μέσα και λύσεις που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν το ζητούμενο αποτέλεσμα: τον συνδυασμό της εθνικής απελευθέρωσης με την εγκαθίδρυση μιας δημοκρατικής, ισονομικής, πολιτείας, που θα στήριζε τη δύναμή της στην ανεξάρτητη βούληση ελεύθερων πολιτών. Το σχήμα αυτό, το οποίο είχαν υιοθετήσει οι πιο προωθημένες ομάδες του νεοελληνικού Διαφωτισμού, με τη συμβολή και του σοφού χιώτη, ο Κοραΐς το όδηγησε στις έσχατες του συνέπειες, ανατρέποντας έτσι και τις κοινά αποδεκτές προτεραιότητες: έπρεπε πρώτα να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την ύπαρξη της δημοκρατικής πολιτείας και ύστερα να επιδιώξει το έθνος την απελευθέρωσή του από τον τουρκικό ζυγό: διαφορετικά ή ελευθερωμένη από τους τούρκους 'Ελλάδα θα κινδύνευε να βρεθεί ύποτακτη στην τυραννία κυρίαρχων ελληνικών στρωμάτων που είχαν διαμορφωθεί στη διάρκεια της τουρκοκρατίας, και από την τυραννία αυτή θα της ήταν πιο δύσκολο να απαλλαγεί. Διαμορφώνεται έτσι μια νέα ιεράρχηση των προβλημάτων, στο πλαίσιο της οποίας οι έσωτερικές κοινωνικές αναμετρήσεις εμφανίζονται να έχουν το προβάδισμα. Αυτό εξηγεί και τη βιαιότητα της κριτικής του Κοραΐ εναντίον των παραδοσιακών ιδεολογικών συστημάτων, ιδίως εκείνων που εμπνέονται από την 'Εκκλησία, και την άκαμπτη δημοκρατική στάση του στα χρόνια του Καποδίστρια και, κυρίως, την αντίληψή του ότι η επανάσταση του 1821 είχε γίνει πριν από την ώρα της: οι επιθυμητές προϋποθέσεις δεν είχαν, άκομμη, διαμορφωθεί. Τά επί μέρους στοιχεία της κοραϊκής θεωρίας και ιδεολογίας δεν αντιπροσωπεύουν, τελικά, στη συνείδηση του δημιουργού τους, παρά ένα σύνολο μέσων και εργαλείων, τα οποία, επιταχύνοντας τους ρυθμούς των αναγκαίων συνειδητοποιήσεων, θα μπορούσαν να οδηγήσουν, όπως ο ίδιος πίστευε με εκείνο τον αϊσιόδοξο μελλοντισμό που είναι σε θέση να προκαλούν οι απαισιόδοξες διαπιστώσεις, στη διπλή απελευθέρωση που οραματιζόταν.

Αυτό είναι, νομίζω, πολύ συνοπτικά διατυπωμένο, το σχήμα του κοραϊσμού που προκύπτει από μια χρονολογημένη, δηλαδή ιστορική, ανάλυση των έργων του Κοραΐ, το σχήμα προς το οποίο μάς οδηγούν οι νεώτερες κοραϊκές σπουδές. Αυτό είναι, άλλωστε, και η εικόνα που είχαν γι' αυτόν και οι σύγχρονοί του: η εικόνα ενός ανθρώπου προοδευτικού, δημοκρατικού, «άναντροπέως των καθεστώτων». Τέτοιου είδους ιδέες διέβλεπαν, στο έργο του, οι αντίπαλοί του και γι' αυτό το καταπολέμησαν με επιμονή και με πείσμα: «αὐτὸς ὁ ἀναίσχυντος», πρόκειται για τὸν Κο-

ραῖ, «φανερὰ-φανερὰ ψεύδεται, καὶ συκοφαντεῖ καὶ Γραφὰς καὶ Χριστὸν καὶ Ἀποστόλους καὶ ὅλην τὴν ἀποστολικὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ἕνα καὶ μόνον σκοπὸν ἔχοντας, νὰ ἐξάψη καὶ εἰς τοὺς ἀναγινώσκοντας τὴν ἐδικὴν του παράλογον ὀργὴν καὶ νὰ ἀρματώσῃ τὰς δεξιὰς τῶν δούλων ἐναντίον τῶν ἰδίων τους δεσποτῶν». Αὐτὰ τὰ γράφει ὁ Ἀθανάσιος Πάριος¹⁰. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς θὰ ἐπισημάνει: «Ἄς μὴ μᾶς ἀπατήσῃ τὸ πρόσχημα μιᾶς φιλοσοφικῆς Διδασκαλίας ἀποτεινομένης δῆθεν πρὸς διόρθωσιν τῆς Κοινῆς Γλώσσης. Ὁ σκοπὸς τοῦ Διορθωτοῦ», πρόκειται πάντα γιὰ τὸν Κοραῖ, «δὲν περιορίζεται εἰς τὸ νὰ μᾶς μάθει νὰ λέγωμεν Ἐξεύρω, καὶ ὄχι ἰξεύρω· Ἐμπορῶ καὶ ὄχι ἡμπορῶ» ...«ἀλλὰ διὰ τῆς γενικῆς μεταρρυθμίσεως τῆς Κοινῆς Διαλέκτου ἀποτείνεται εἰς γενικὴν ἀναστάτωσιν τῶν καθεστώτων» ... «Πρόκειται ἄρα περὶ τῶν κυριωτέρων ἐθίμων τοῦ Γένους μας, καὶ ὄχι ἀπλῶς περὶ δύο ἢ τριῶν Γραικοβαρβαρικῶν λεξειδίων»¹¹. Ἀντίστοιχα, ἀλλὰ σὲ ἀντίθετη, βέβαια, προοπτικῇ, καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Κοραῖ ἔτσι εἶχαν ἐνοήσει τὸ ἔργο πού τους ἐνέπνεε καὶ τοὺς ὀδηγοῦσε στοὺς ἀγῶνες τους: «Ἀπόστολος τῶν δημοκρατικῶν δογμάτων τοῦ αἰῶνος του, καὶ ἀναμορφωτῆς τῆς θρησκείας, φιλοσοφίας καὶ Πολιτικῆς, ὡς πρὸς ἡμᾶς», θὰ χαρακτηριστεῖ, ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατό του, ἀπὸ τὸν Φραγκίσκο Πυλαρινό¹², πού συνοψίζει καλὰ μιὰ γενικότερη ἀντίληψη.

Ἀλλά, ὅπως εἰπώθηκε ἤδη, καὶ ὅπως τὸ δηλώνει καὶ ὁ τίτλος αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης, δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν αὐτὴ τῇ στιγμῇ οἱ πραγματικότητες τοῦ Κοραῖ καὶ τῆς ἐποχῆς του. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ εἰκόνα τοῦ Κοραῖ πού σχημάτισαν καὶ ἐμφάνισαν, στὸν αἰῶνα μας, συγκεκριμένα ἰδεολογικὰ καὶ κοινωνικὰ ρεύματα. Καὶ γνωρίζουμε, βέβαια, ὅτι ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ ἱστορία στὴν ὄντολογικὴ τῆς διάστασι, ἄλλο ἡ ἱστοριογραφία, μὲ τίς ἐγγενεῖς ἰδεολογικὲς τῆς λειτουργίες, καὶ κάτι τρίτο, ἐντελῶς διαφορετικὸ, ἡ ἰδεολογικὴ χρῆσι τῆς ἱστορίας, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ

10. Τὸ παράθεμα εἶναι ἀπὸ τὸν *Νέο Ραψάκη*· βλ. Α. Βρανούσης, *Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῖ*, Ἀθήνα [ἀνατ. ἀπὸ τὴν *Ἐπετηρίδα τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 15/16, 1965/6], σ. 309.

11. Παν. Κοδρικᾶς, *Μελέτη τῆς Κοινῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου*, Παρίσι 1818, σ. νβ'.

12. Φραγκίσκος Πυλαρινός, «Λόγος ἐπιτάφιος ὁ ὁποῖος ἐκφωνήθη εἰς τὴν θανάθου τοῦ Δ. Α. Κοραῖ, εἰς τοὺς 1833 Ἀπριλίου 8 Ε.Ν.», π. *Le Polyglotte*, τχ. 2, Παρίσι 1833, σ. 8.

μεταγενέστεροι αναπλάθουν τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τους, ἀλλοιώνοντάς το, προκειμένου νὰ ἐξυπηρετηθοῦν δικές τους, σύγχρονες, ἀνάγκες καὶ δικές τους, σύγχρονες, σκοπιμότητες. Διαμορφώνεται ἔτσι, στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωσι, μιὰ προϊούσα μυθοποίηση τῶν ἱστορικῶν περιστατικῶν, συνοδευμένη ἀπὸ ἀντίστοιχες παραμορφώσεις τους, προκειμένου νὰ φορτισθοῦν σύγχρονα προβλήματα καὶ σύγχρονοι ἀνταγωνισμοί, μὲ τὴ δυναμικὴ μιᾶς τεχνητῆς ἱστορικῆς μνήμης¹³. Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τίς ἀλλοιώσεις, καὶ τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα ὀδηγοῦν, μπορεῖ νὰ ἐξαφανίζονται οἱ ἱστορικὲς διαστάσεις τῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι παρουσιάζονται ἢ ἐρμηνεύονται: ἀναδεικνύονται ὅμως, ἔστω καὶ μὲ ἕμμεσο τρόπο, οἱ βλέψεις καὶ οἱ προβληματισμοὶ συγκεκριμένων ομάδων, οἱ ὁποῖες μέσα ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ χρῆσι τῆς ἱστορίας, ἔτσι ὅπως κάθε φορὰ τὴν προσαρμύζουν στὶς ἀνάγκες τους, ἀναζητοῦν στοιχεῖα γιὰ τὴ δική τους ἐσωτερικὴ συνοχὴ καὶ γιὰ τὴ διαμόρφωσι τῆς διαφορικῆς πολιτισμικῆς τους ταυτότητας.

Σὲ τέτοιο πλαίσιο ἐκδηλώνονται καὶ οἱ ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν εἰκοστὸ αἰώνα. Οἱ τρεῖς ἐκδοχὲς στὶς ὁποῖες θέλω νὰ ἀναφερθῶ εἶναι: τὸ δημοτικιστικὸ κίνημα, στὴν μαχητικὴ του ἰδίως περίοδο, τὴν ψυχαρακὴ ὁ νεοελληνικὸς μαρξισμὸς στὶς ἀπαρχές του, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὴν πλευρὰ πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ διαρκοῦν πολὺ, ὡς τὴν δεκαετία τοῦ 1950· καί, τέλος, οἱ λαϊκιστικῆς ἰδίως ὕφης θρησκευτικὲς θεωρίες τῆς ὀρθοδοξίας οἱ ὁποῖες ἐπανεμφανίζονται ὀρμητικὰ καὶ στὶς μέρες μας.

Καὶ ἀπὸ τίς τρεῖς πλευρές, ὁ Κοραΐς καὶ ὁ κοραϊσμὸς ἀναδεικνύονται σὲ κεντρικὰ στοιχεῖα προβληματισμῶν πού ἀφοροῦν τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ καὶ τίς πηγές τῆς νεοελληνικῆς κακοδαιμονίας. Ἡ περιγραφὴ τῆς κακοδαιμονίας αὐτῆς, τῶν αἰτίων της καὶ τῶν τρόπων ὑπέρβασής της δὲν συμπίπτουν, καὶ αὐτὸ εἶναι φυσικὸ· ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ της ἀποτελεῖ ἐνιαία ἀποδοχὴ καὶ τῶν τριῶν ρευμάτων στὰ ὁποῖα ἀναφέρομαι, ὅπως ἐπίσης ἐνιαία, ἂν καὶ μὲ διαφοροποιημένες αἰτιολογήσεις, εἶναι ἡ ὑπόδειξι τοῦ κοραϊσμοῦ ὡς κυρίως ὑπεύθυνου γιὰ πολλὰ καὶ σοβαρὰ ἀπὸ τὰ δεινὰ πού μαστίζουν τὸν τόπο. Ἔτσι, ἑκατὸν πενήντα χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του, ὁ Κοραΐς ἐξακολουθεῖ νὰ ἀντιμετωπίζεται σὰν ζωντανὸς ἀντίπαλος ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία πρέπει νὰ ἀπαλλαγεῖ, ἂν θέλει νὰ προκόψει.

«Τὸν Κοραῖ πρέπει νὰ τὸν λησμονήσουμε», «τὸ ἔθνος θὰ γλυτώσῃ

13. Πβ. Φίλιππος Ἡλιού, *Ἡ ἰδεολογικὴ χρῆσι τῆς ἱστορίας. Σχόλιο στὴ συζήτηση Κορδάτου - Ζεῦγου*, Ἀθήνα, [ἀνατ. ἀπὸ τὸ π. Ἀντί, τχ. 46], 1976.

τὴν ὥρα πού θά [...] ξεχάση [...] πρῶτ' ἀπ' ὅλους τὸν Κοραῖ), συμβουλεύει ὁ Ψυχάρης¹⁴. «Νὰ ἐλευθερώσουμε τὴν ἱστορία [μας], καὶ ἀπὸ τὰ καλούπια τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἀπὸ τὶς ἐρμηνευτικὲς ντιρεχτίβες τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, νὰ λυτρωθοῦμε καὶ ἀπὸ τὸ μυωπικὸ ἀλληθωρισμὸ τοῦ Κοραῖ καὶ ἀπὸ τὶς ἀφέλειες τοῦ Κορδάτου»¹⁵.

Ἐνάλογες ἀντιδράσεις θά συναντήσουμε καὶ στὸν 19ο αἰώνα, στὶς δεκαετίες πού ἀκολούθησαν τὸ θάνατο τοῦ Κοραῖ. Ἐνῶ τότε, ὁ Κοραῖς πού βρίσκεται στὸ στόχαστρο τῶν ἀντιπάλων του μοιάζει νὰ ἔχει, κατὰ κανόνα, διαστάσεις πού ἀνταποκρίνονται στὴ θεωρία του καὶ στὰ ἔργα του. Στὴν περίοδο πού διαμορφώνεται ἡ ἐπίσημη ἐλληνικὴ θεωρία καὶ ἰδεολογία, στὴν περίοδο τῆς ἀνάσχεσης τοῦ Διαφωτισμοῦ¹⁶, ἐκεῖνοι πού ἀντιμάχονται τὸν κοραϊσμὸ ἔχουν ἀπέναντί τους ἕναν ὑπαρκτὸ ἀνταγωνιστὴ. Ἰπῆρχε, βέβαια, πάντα, ἡ τάση νὰ προσωποποιοῦνται τὰ πράγματα στὸ ἔπακρο, καὶ νὰ ἀποδίδονται σὲ ἐπώνυμα ἄτομα εὐθύνες γιὰ καταστάσεις πού ἀπέρρεαν ἀπὸ τὶς ἀντιθετικὲς πραγματικότητες μιᾶς ἐποχῆς. Ἐνῶ, ὅπωςδήποτε, εἶναι τότε ζωντανὲς ἀκόμη, παρὰ τὴν προοδευτικὴ συρρίκνωση πού ὑφίστανται σὲ μιὰ κοινωνία πού δὲν διαθέτει ἐπαρκεῖς ὑποδοχὲς γιὰ τόσο ριζοσπαστικὲς λύσεις, οἱ ἰδέες τοῦ Κοραῖ καὶ οἱ προτάσεις του ὑπάρχουν οἱ ἀνθρώπινοι φορεῖς τῶν ἰδεῶν αὐτῶν, πού ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἐπιβολὴ ἀντιλήψεων πού πηγάζουν καὶ ἀπὸ τὴν κοραϊκὴ θεωρία· καὶ ἡ νέα ἐπίσημη ἐλληνικὴ, ἐλληνοχριστιανικὴ, ἰδεολογία, πού διαμορφώνεται σὲ πολὺ συντηρητικότερες βάσεις, τὶς ἰδέες αὐτὲς θέλει, καὶ κατορθώνει, νὰ τὶς περιορίσει καὶ νὰ τὶς ἐξουδετερώσει. Ἀντικρούονται ἔτσι ἀντιλήψεις πού εἶχαν πράγματι διατυπωθεῖ καὶ τῶν ὁποίων τὸν πυρήνα, ὅσες κι ἂν εἶταν οἱ ἀλλοιώσεις πού προκαλοῦσε ἡ ἔντονη πολεμικὴ, θά μπορούσε νὰ βρεῖ κανεὶς στὸ σῶμα τῶν ἔργων τοῦ Κοραῖ ἢ στὴ διδασκαλία τῶν ὁπαδῶν του. Αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ τὴν πολιτικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν γλωσσικὴ θεωρία τοῦ Κοραῖ· ἰσχύει, ἀλλὰ σὲ κάπως μικρότερο βαθμὸ, καὶ γιὰ τὶς θρησκευτικὲς του ἀντιλήψεις.

Ἐνῶ, ἀπέναντι στοὺς βασικοὺς «ἀντιπάλους» τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν εἰκοστὸ αἰώνα, δὲν βρίσκεται ὁ Κοραῖς, βρίσκεται ἕνα φάντασμα: ἕνα τεχνητὸ κατασκευάσμα στὸ ὁποῖο, μὲ ὅποιον τρόπο καὶ ἂν τὸ ἐξετάσει κανεὶς, δὲν μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίσει ἐπαληθεύσιμες ἀντιστοιχίες μὲ τὶς

14. ἐφ. *Τὸ Ἄστυ*, ἀρ. 849, 8-9 Ἀπριλίου 1893, σ. 2 (ἀναδημοσιεύτηκε καὶ στὰ *Ρόδα καὶ Μῆλα*, τ. Α', Ἀθήνα 1902, σ. 255).

15. Χρήστος Γιανναρᾶς, *Κεφάλαια πολιτικῆς θεολογίας*, Ἀθήνα 1976, σ. 20-21.

16. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1983, σ. 391-410.

πραγματικότητες τῆς κοραϊκῆς θεωρίας. Τόσο ὁ μαχητικός, ψυχαιικός, δημοτικισμός, ὅσο καὶ ὁ νεοελληνικός μαρξισμός τῆς πρώτης περιόδου, (τὸ πρόβλημα παρουσιάζεται διαφορετικὰ στὰ θρησκευτικῆς προέλευσης ρεύματα), ἔστησαν ἐμπρὸς τους, γιὰ νὰ τὸν πολεμήσουν, ὄχι τὸν Κοραῖ καὶ τὸ ἔργο του, ἀλλὰ ἓνα ἀποστειρωμένο εἶδωλο τοῦ Κοραῖ, ἔτσι ὅπως τὸ εἶχε πλάσει, μέσα ἀπὸ ἀλλεπάλληλους ἀκρωτηριασμούς καὶ ἀνεπαίσθητες ἀλλοιώσεις, ἡ ἐπίσημη ἑλληνικὴ ἰδεολογία.

Πραγματικά, ὅσο προχωροῦν οἱ δεκαετίες τοῦ νεοελληνικοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα, διαπιστώνονται, ὡς πρὸς τὸν Κοραῖ, δύο παράλληλες καὶ συμπληρωματικὲς κινήσεις. Ἡ πρώτη, στὴν ὁποία ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ, τείνει στὴν ἀπόκρουση τῆς κοραϊκῆς διδασκαλίας καὶ στὸν ἀποκλεισμό τῶν ἀνατρεπτικῶν στοιχείων τῆς ἀπὸ τὸ κυρίαρχο ἰδεολογικὸ σύστημα μὲ τὸ ὁποῖο περιβάλλεται ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία. Ὁ Κοραῖς εἶταν ἤδη («ἐκπρόθεσμος»), ὅπως ἔγραφε, στὰ 1857, ὁ Γεώργιος Γ. Παππαδόπουλος, καὶ οἱ ἀγῶνες τῶν ἐπιγόνων τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν μπορούσαν νὰ ἀνατρέψουν τίς νέες ἰσοροπίες πού εἶχαν διαμορφωθεῖ.

Ἡ δευτέρη κίνηση, πιδὲ περίτεχνη καὶ ἐξίσου ἀποτελεσματικὴ, τείνει στὴν ἐνσωμάτωση τοῦ Κοραῖ στὸ ἐθνικὸ πάνθεο τὸ ὁποῖο κατασκευάζεται γιὰ νὰ ἐκφράσει, καὶ νὰ συντελέσει νὰ ἐκφραστεῖ, στὸ πλαίσιο τῶν μορφωμάτων τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας, ἡ ἐνότητα τοῦ ἔθνους κάτω ἀπὸ τὴ σκεπὴ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν πού σημάδεψαν τὴν ἱστορία του. Ὅπως συμβαίνει σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις, τὰ ὑλικά πού χρησιμοποιοῦνται γι' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς κατασκευές εἶναι, πολὺ συχνά, ἐτερόκλητα· εἶναι ὅμως, ἐπίσης, γνωστὲς καὶ δοκιμασμένες οἱ μεθοδεύσεις πού ἐπιτρέπουν νὰ ἐπιτευχθοῦν οἱ ἐπιθυμητὲς συζεύξεις, ἔτσι ὥστε τὸ ἐθνικὸ πάνθεο νὰ ἐμφανίζει τὴν ἀπαραίτητη ἐσωτερικὴ συνοχή, γιὰ νὰ μπορεῖ ὕστερα νὰ λειτουργήσει, μὲ τὴ δυναμικὴ τῶν πολλαπλῶν συμβολισμῶν του, ὡς συνεκτικὸς δεσμὸς στὶς ἐπιδιωκόμενες ἐθνικὲς συσπειρώσεις. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἐκφράστηκε, ἄλλωστε, σὲ κάποια στιγμή πολὺ χαρακτηριστικά, μὲ τὰ τέσσερα ἀγάλματα πού ἔνωσαν συμβολικά, σὲ συμβολικὴ θέση, στὸ κέντρο τῆς πρωτεύουσας καὶ ἐμπρὸς στὸ Πανεπιστήμιο, τὰ ἀντιθετικὰ ζεύγη: Γρηγόριος Ε' - Καποδίστριας, Ρήγας - Κοραῖς.

Ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ αὐτὸ πάνθεο θὰ εἶταν πολὺ δύσκολο νὰ ἀποκλεισθεῖ ὁ Κοραῖς: ὑπῆρχε τὸ μεγάλο εὐρωπαϊκὸ κύρος τοῦ «γέροντος τῶν Παρισίων»· ὑπῆρχε ἓνας διάχυτος σεβασμὸς ἐμπρὸς τὴ σοφία του, τὸν ὁποῖο εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκφράζουν δημόσια καὶ οἱ πιδὲ ἀδίστακτοι ἀντίπαλοί του («πολυμαθὴς ἀνὴρ καὶ σοφώτατος κατὰ πολλὰ, πλὴν (κατὰ δυστυχίαν) ἄσοφος πολλάκις, ἢ κακὸσοφος καὶ ματαιόσυχος περὶ τοὺς θεσπεσίους

τῆς Ἐκκλησίας θεσμούς καινοτόμος», θά γράψει γι' αὐτόν, στά 1839, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος¹⁷): ὑπῆρχε, ἐπίσης, ὁ καθοριστικός ρόλος, πού ἐνιαῖα τοῦ ἀναγνωρίζεται, στους ἀγῶνες γιά τήν πνευματική ἀφύπνιση τῶν Ἑλλήνων καί τή συνακόλουθη προετοιμασία τῆς Ἐπανάστασης. Ὅλα αὐτά εἶναι στοιχεῖα τά ὁποῖα δύσκολα μποροῦσαν νά ἀγνοηθοῦν.

Ἄλλά, γιά νά μπορέσει νά πραγματοποιηθεῖ αὐτή ἡ ἐνσωμάτωση, χρειάστηκε νά ἔχουν γίνει, προηγουμένως, μερικῆς πολῦ δραστικές ἐπεμβάσεις, προκειμένου νά ἀπαλλαγεῖ ὁ Κοραῖς ἀπό τά στοιχεῖα τῆς διδασκαλίας του τά ὁποῖα θά μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν ἐνοχλητικά καί βλαπτικά γιά τήν κοινωνία πού ἐπιδιώκει νά τόν δεξιωθεῖ σέ τέτοια περιοπτη θέση. Μικρῆς ἀποσιωπήσεις καί μεγάλες σιωπές, συνδυασμένες μέ μιὰ ριζική ἀλλοίωση τῆς ἱστορικῆς προοπτικῆς, ἐπέτρεψαν νά ἐπιτευχθεῖ τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα. Εἶχε ἀρχίσει ἡ διαδικασία τῶν «τελεσφόρων συγκερασμῶν», ὁ ὅρος εἶναι τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, μέσα ἀπό τοὺς ὁποίους ἡ ἐπίσημη ἰδεολογία, φέρνοντας τίς πραγματικότητες στά μέτρα της, εἶχε τήν ἄνεση νά ἐντάσσει στή δική της προοπτική καί ἀντίθετες πρὸς αὐτήν τάσεις, τίς ὁποῖες ἐπαναπροβάλλει στή συνέχεια, ὡς ἐνοποιητικά πρότυπα τῶν θεσμοθετημένων ἀξιών πού προτείνονται καί ἐπιβάλλονται στήν ἐλληνική κοινωνία.

Ἔτσι, οἱ δημοκρατικῆς ἀρχῆς καί ὁ ἀντιμοναρχισμὸς τοῦ Κοραῖ, οἱ ἀντιλήψεις του γιά τὴ θέση τῆς ἐκκλησίας καί τοῦ κλήρου στήν ἐλεύθερη ἐλληνική πολιτεία, οἱ ριζοσπαστικῆς προτάσεις του γιά τὸ περιεχόμενο καί τοὺς προσανατολισμοὺς τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, ὑποτονίζονται, περνοῦν στὸ περιθώριο καί ἀποσυνδέονται, ὅλο καί περισσότερο καθὼς περνοῦν τὰ χρόνια, ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ δημιουργοῦ τους. Παράλληλα, ἡ μαγική γομολάστιχα, πού στάθηκε πάντα τὸ ἀπαραίτητο ἐργαλεῖο γιά τίς ἀποτελεσματικῆς ἰδεολογικῆς χρήσεις τῆς ἱστορίας, ἔσβηνε, προσεκτικά, ὅ,τι θά μποροῦσε νά ἀναφέρεται στίς βίαιες καί ἀμείλικτες συγκρούσεις τοῦ Κοραῖ μέ ἐκπροσώπους ἀντιπάλων ρευμάτων¹⁸: τὸ ἀποτέλεσμα

17. Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, *Ἐπίκρισις εἰς τὴν περὶ νεοελληνικῆς Ἐκκλησίας σύντομον ἀπάντησιν τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Νεοφύτου Βάμβα*, Ἄθῆνα 1839, σ. 48.

18. Ἐπιμελητῆς τῆς μεγάλης ἐκδόσης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῖ στά 1885-1886, ὁ καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Νικόλαος Δαμαλᾶς, κατηγορήθηκε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Γενάδιο ὅτι, ὀδηγούμενος ἀπὸ θρησκευτικῆς σκοπιμότητας, παρέλειψε νά περιλάβει στή συλλογή του ἕνα ἤδη δημοσιευμένο γράμμα μέ τὸ ὁποῖο ὁ Κοραῖς καυτηρίαζε «μετὰ Δημοσθενείου δεινότητος τοὺς πυγμαίους ἐχθροὺς του, οἵτινες ψευδοσεβεῖς ὄντες καί πλήρεις φθόνου καί μοχθηρίας,

θὰ ἐπέτρεπε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὁ Κοραῆς δὲν διασταυρώθηκε ποτέ, οὔτε μὲ τὸν Γρηγόριο τὸν Ε΄, οὔτε μὲ τὸν Καποδίστρια, οὔτε μὲ τὰ κοινω-
νικὰ καὶ τὰ πολιτικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του.

Αὐτὰ ὅλα γίνονται μὲ βραδύ ρυθμό, τὸν ὁποῖο διαταράσσουν μὲ ἐπι-
μονὴ ὄσοι, σὲ διάφορα ἐπίπεδα καὶ γιὰ διαφορετικούς κάθε φορά λόγους,
ἐπικαλοῦνται τὴν κοραϊκὴ παράδοση γιὰ σκοποὺς τοὺς ὁποῖους θεωροῦν
πιὸ σύμφωνους πρὸς τὴ βούληση καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Κοραῆ. Ἀλλά,
τελικά, ἡ ἐπίσημη εἰκόνα, ὅπως διαμορφώθηκε γιὰ νὰ κοσμήσει τὸ νεο-
ελληνικὸ πάνθεο, ἦταν ἡ εἰκόνα ἐνὸς πολὺ σοφοῦ, μετρημένου καὶ φρό-
νιμου φιλόλογου καὶ πατριώτη. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ὀπτική ὁ Κοραῆς εἶναι
ὁ ἄνθρωπος τῆς μέσης ὁδοῦ — ἡ ὁποία προβλήθηκε ὡς ἔκφραση μιᾶς
συνετῆς σκέψης πού ἐπιζητᾷ τὴ μεσότητα καὶ τοὺς συμβιβασμοὺς γιὰ
νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ἐπιζήμιες συγκρούσεις· εἶναι «ὁ κορυφαῖος τῶν πρω-
τουργῶν τῆς καθ' ἡμᾶς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἔ-
θνους» — μιᾶς ἀναγέννησης πού ἐμφανίζεται νὰ μὴν ἔχει ἄλλους ἀντί-
παλους ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἀπελευθέ-
ρωση· εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ἔδωσε στὴ νέα Ἑλλάδα καὶ στὸ νεοελληνικὸ
κράτος τὴ γλώσσα τους — καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ νοήσουμε ὅχι τὴ λόγια
δημοτικὴ πού ἐπιζητοῦσε ὁ Κοραῆς, ἀλλὰ τὴν «καθαρεύουσα», μὲ τὴ
μεγαλύτερη ἢ τὴ μικρότερη, κατὰ τὶς περιστάσεις τοῦ 19ου αἰῶνα, ροπή
τῆς πρὸς τὸν ἀρχαϊσμό. Καὶ εἶναι ἐπιπλέον ὁ σοφὸς καὶ λεπτολόγος κρι-
τικὸς ἐκδότης τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων συγγραφέων, πράγμα πού, σὲ συνά-
φεια μὲ τὰ προηγούμενα, θὰ τροφοδοτήσῃ καὶ τότε καὶ ἀργότερα τὴ
σύζευξή του μὲ τὴν ἔννοια καὶ τὰ ρεύματα τοῦ νεοελληνικοῦ σχολαστι-
κισμοῦ.

Στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ,

κατηγόρουν τὸν ἅγιον ἐκεῖνον ἄνθρωπον ἐπὶ ἀσεβείᾳ». «Νὰ διαδοθῆ ἐκ νέου τοιαύτη
Σωκρατικὴ ἀπολογία», σχολιάζει ὁ Γεννάδιος, «δὲν ἐσύμφερεν εἰς τοὺς νῦν ψευδευ-
σεβεῖς καὶ διαδρασιπολίτας. Ὅθεν ὁ καθηγητῆς τοῦ ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ἀπη-
γόρευσεν αὐτὴν ἐν τῇ ἐθνικῇ ἐκδόσει» (I. Γεννάδιος, *Κρίσεις καὶ σκέψεις περὶ τῶν
ἐπιστολῶν τοῦ ἀοιδίμου Κοραῆ*, Τεργέστη 1903, σ. 38). Στὸ ἴδιο δημοσίευσμά του
(σ. 37), ὁ I. Γεννάδιος δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὀφείλεται σὲ ἀντίστοιχους
λόγους καὶ ἡ παράλειψη, ἀπὸ τὴν ἔκδοση Δαμαλᾶ, τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῆ πρὸς
τὸν Keun καὶ τὸν Dentand: «Αἱ ἐπιστολαὶ αὗται εἰσὶ συντεταγμέναι γαλλιστί, οἱ
δὲ πρὸς οὓς ἀπευθύνονται “Ἀλούθαροι”, καὶ πιθανῶς ὁ ἐκδότης μας, ὡς καθηγητῆς
τῆς θεολογίας, τὰς ἀπηγόρευσε διὰ τοῦτο». Γνωρίζουμε τώρα, χάρις στὶς ἐπιση-
μάνσεις τοῦ Μανόλη Φραγκίσκου (δημόσια ἀνακοίνωσή τους ἔγινε στὸ συνέδριο Κο-
ραῆ τῆς Χίου), ὅτι οἱ ἐμπρόθετες ἀλλοιώσεις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῆ ἀπὸ τοὺς
ἐκδότες τους εἶταν πολὺ περισσότερες καὶ δὲν ἔγιναν μόνο ἀπὸ τὸν Ν. Δαμαλᾶ.

τὸ σχῆμα τοῦ μετριοπαθοῦς καὶ ἐχέφρονος Κοραῖ, ἔχει πιά διαμορφωθεῖ. Πέρα ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα, αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ σημαίνει, πάντως, ὅτι γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ὀδηγηθοῦν τὰ πράγματα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἡ κοραϊκὴ θεωρία, μέσα στὴν πολυδυναμία της, εἶταν ἐπιδεικτικὴ σὲ πολλαπλὲς χρήσεις ποὺ περιλάβαιναν καὶ ἐρμηνεῖες αὐτοῦ τοῦ τύπου¹⁹. Ὅπως δὴποτε, ὅμως, ἡ ἀντιστροφή τῶν ἀξιῶν ποὺ ἔχει ἐπιτευχθεῖ, μὲ τὴ δημιουργία ἐνὸς ἐπίσημου καὶ συμβατικοῦ Κοραῖ, ὁ ὁποῖος στόλιζε καὶ θωράκιζε τὴν ἐπίσημη ἑλληνικὴ ἰδεολογία, ἀποτέλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς κύριους λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ χιῶτης σοφὸς ἀντιμετωπίστηκε σὰν ζωντανὸς ἀντίπαλος ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους πνευματικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀνακαινιστικῶν τάσεων ποὺ ἐπεδίωκαν νὰ δώσουν ἕναν ἄλλο, διάφορο, προσανατολισμὸ στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, καὶ τὴν ἰδεολογία της. "Ἄς μὴν ξεχνοῦμε, ὡστόσο, αὐτὸ ποὺ ἤδη σημειώσαμε, ὅτι ὑπάρχει πάντα, σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο, παράλληλη καὶ ζωντανή, μιὰ διαφορετικὴ ἀνάγνωση καὶ βίωση τοῦ κοραϊκοῦ ἔργου, ποὺ ἀντιστρατεύεται τὶς διαδικασίες ἐνσωμάτωσης τοῦ κοραϊσμοῦ στὸ ἐπίσημο σύστημα. Ὁ μαχητικὸς δημοτικισμὸς ποὺ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν Ψυχάρη καὶ ὁ νεοελληνικὸς μαρξισμὸς, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ σὲ πολλὰ τὶς δημοτικιστικὲς ἀναλύσεις, δὲν ἀγνοοῦν αὐτὴ τὴ δευτέρη τάση, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἀντλήσουν, συχνά, ἐπιχειρήματα, γιὰ νὰ στηρίξουν τοὺς δικούς τους ἀγῶνες. Ἀλλὰ τὸ στοιχεῖο ποὺ, γιὰ διαφορετικούς βέβαια λόγους, θὰ κυριαρχήσει, καὶ στὰ δύο αὐτὰ κινήματα, θὰ εἶναι ἡ δυσπιστία πρὸς τὸν κοραϊσμὸ καὶ ἡ μαχητικὴ ἀντίκρουσή του.

Μὲ τοὺς ὅρους ποὺ τέθηκε ἀπὸ τὸν Ψυχάρη καὶ τοὺς δημοτικιστὲς ποὺ τὸν ἀκολούθησαν, τὸ γλωσσικὸ ζήτημα ἀναδείχθηκε σὲ κεντρικὸ καὶ καθοριστικὸ νεοελληνικὸ πρόβλημα, τοῦ ὁποῦ ἡ λύση θὰ ἄνοιγε, σχεδὸν αὐτόματα, τὸ δρόμο γιὰ νὰ ἐπιλυθοῦν καὶ ὅλα τὰ ἄλλα, ὅσα, ταλανίζοντας τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, δὲν τῆς ἐπέτρεπαν νὰ ἐκπληρώσει τὴν ἱστορικὴ της ἀποστολή. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ὀπτική, φυσικὸ εἶταν, γιὰ τὸν ψυχα-

19. Σημειῶνω μιὰ διατύπωση τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ, χαρακτηριστικὴ καὶ γιὰ τὴν πρώιμη διεισδυτικὴ ποὺ φανερώνει: πρόκειται γιὰ ἕνα σημείωμα τοῦ 1910, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ προορίζεται γιὰ τὴ δημοσιότητα καὶ στὸ ὁποῖο ἐξαιρέται τὸ ἔργο τοῦ Κοραῖ καὶ ἡ ἐποχὴ του, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ ἔργο τοῦ Γ. Μιστριώτη καὶ τῆς ἀντίστοιχης ἐποχῆς: «Ἡ Ἑλλάδα τοῦ 21 μῶλες τὶς ἀρετές της καὶ μῶλες της τὰ ἐλαττώματα νὰ ὁ Κοραῖς. Ἡ Ἑλλάδα, τὸ κατάντημα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 19ου αἰῶνα, νὰ ὁ Μιστριώτης» ... «Μὰ τὸ δίκιο νὰ ποῦμε, ἡ Ἑλλάδα τοῦ 21 ἦταν γκαστρωμένη τὴν Ἑλλάδα τοῦ 60 καὶ ὁ Κοραῖς ἐκυοφῶρει τὸ Μιστριώτη. Ναὶ εἶναι ἀλήθεια». Δ. Γληνός, "Ἀπαντα, τ. Β', Ἀθήνα 1983, σ. 480.

ρικό δημοτικισμό, να αντιμετωπίσει την κοραϊκή θεωρία σε μία μόνο από τις διαστάσεις της, τη γλωσσική· τὰ υπόλοιπα στοιχεία της ἢ δὲν ἐνδιέφεραν ἄμεσα, ἢ, στὸ μέτρο πὺν προκαλοῦσαν τὴν προσοχή, θεωροῦνταν ἐξ ὑπαρχῆς ὑπονομευμένα ἀπὸ τις ἀπόψεις τοῦ Κοραῖ γιὰ τὰ γλωσσικά θέματα.

Ὅταν ἐμφανίζεται ὁ Ψυχάρης, ἡ εἰκόνα τοῦ Κοραῖ - δημιουργοῦ τῆς καθαρεύουσας πὺν ὄδηγεῖ στὸν ἀρχαϊσμό, εἶναι πιά καλὰ ἐμπεδωμένη στὶς συνειδήσεις, παρὰ τις ἰσχυρὲς ἐνστάσεις πὺν εἶχαν κατὰ καιροὺς προβληθεῖ. Γνωρίζουμε, βέβαια, ὅτι καὶ ἡ καθαρεύουσα, ὅπως καταστάθηκε στὸν 19ο αἰώνα, καὶ τὰ ἀρχαϊστικά κινήματα πὺν ἀπέρρευσαν ἀπὸ τὴν θεωρία της, ἐκφράζοντας τις νέες ἱστορικές πραγματικότητες πὺν διαμορφώθηκαν στὸ ἐλεύθερο ἑλληνικὸ κράτος, ἐμφανίστηκαν ὡς ἀντίδραση καὶ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν κοραϊκὴ γλωσσικὴ θεωρία ἡ ὁποία ὄδηγοῦσε πρὸς τὴν διαμόρφωση μιᾶς λόγιας δημοτικῆς. «Ἐξωραΐσατε», «ἐξοβελίσσατε», «ἀπορρίψατε» «τὰ γελοῖα κοραϊστικά ἐξαμβλώματα», εἶταν τὸ σύνθημα τοῦ Παναγιώτη Σούτσου, ὅταν κήρυσσε τὴν «ἀνάστασιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης ἐννοουμένης ὑπὸ πάντων», γιὰ νὰ προσθέσει: «Σκαπανεῖς ἡμεῖς αὐθάδεις, καταρρίπτομεν σήμερον τὸ φράγκικον τοῦτο καὶ πτωχὸν οἰκοδόμημα καὶ ἀνεγείρομεν ἀπὸ τοῦ μνήματος τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν τῶν προγόνων»²⁰. «Φράγκικον» καὶ «πτωχὸν» εἶναι τὸ οἰκοδόμημα τοῦ Κοραῖ. Στὰ 1882, στὸ προλογικὸ σημεῖωμα πὺν ὑπογράφουν οἱ ἐκδότες τῶν *Γλωσσικῶν Παρατηρήσεων*, ἀλλὰ τὸ ὁποῖο φαίνεται πῶς ἔχει γράψει ὁ ἴδιος, ὁ Κωνσταντῖνος Κόντος, θὰ ὑπογραμμίσει ὅτι «τοῦ αἰοδίου ἀνδρός», τοῦ Κοραῖ, «ἡ ἐργασία, ὡς εἶκος, δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι ἐπὶ πολὺ ἐπαρκῆς. Ἡ ἐπελθοῦσα ἐλευθερία, ὁ συμπαρακολουθῶν αὐτῇ πολιτισμὸς, δὲν ἠδύναντο νὰ ἀρκεσθῶσιν εἰς γλῶσσαν δημιουργηθεῖσαν ἐν δουλείᾳ καὶ βαρβαρότητι»²¹. στὸ σῶμα τοῦ βιβλίου του θὰ προσθέσει ὅτι «ὁ Κοραῖς οὔτε τὴν φύσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ σαφῶς κατενόησε, πολλακίς δὲ γράφων κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἐβαρβάρισε καὶ ἐσολοίκησεν ἢ παντελῶς ἀπόβλητα παρέλαβεν»²². Ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης θὰ δώσει γιὰ ὅλα

20. Παναγιώτης Σούτσος, *Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου ἢ Ἀνάστασις τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης ἐννοουμένης ὑπὸ πάντων*, Ἀθήνα 1853, σ. 5. καὶ πολλ. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Ἀθήνα 1982, πολλ.

21. Κ. Στ. Κόντος, *Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν*, Ἀθήνα 1882, σ. 5 χ. ἀρ.· μετὰ βᾶσιν τὸ κείμενο αὐτὸ σκάρωσε ὁ Ψυχάρης τὴ φωνητικὴ μεταγραφὴ πὺν δημοσίεψε σ' *Τὸ Ταξίδι μου*, Ἀθήνα 1888, σ. 248.

22. Κ. Στ. Κόντος, *ὁ.π.*, σ. β'.

αυτά μιὰ ἐξήγηση ἢ ὁποία, παρὰ τὴν κάποια μονομέρειά της, ἀποδίδει καλὰ τὸ γενικότερο κλίμα: «Αἱ περὶ γλώσσης ἰδέαι τοῦ Κοραῆ, οὐδόλως ἀντιμαχόμεναι κατὰ τε τὴν πράξιν καὶ κατὰ θεωρίαν οὔτε πρὸς τὰς τῶν πρὸ αὐτοῦ οὔτε πρὸς τὰς τῶν ἐπ' αὐτοῦ, ἐχρησίμευσαν μόνον ὡς πρόφασις εἰς τὸν φθόνον τῶν συγχρόνων λογιωτάτων, ὃν συνυπέθαλψεν ἐκ τῶν ἐνόητων καὶ ἡ καθεστῶσα ὀλιγαρχία, ἀπεχθανομένη αὐτὸν ὡς εἰσηγητὴν “καινῶν διαμονίων”, τῶν νέων καὶ φιλελευθέρων πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἰδεῶν αὐτοῦ»²³.

Αὐτὰ ὅλα δὲν εἶταν ἄγνωστα στὸν Ψυχάρη²⁴ καὶ στοὺς ὀπαδοὺς του, ἀφοῦ ἡ ἀντίρροσή τους προῆλθε ἀπὸ ἀνθρώπους καὶ ἔργα ποὺ εἶχαν θεωρηθεῖ, ἀπὸ τοὺς δημοτικιστὲς τῆς ψυχαρικῆς περιόδου, πρόδρομες μορφές τοῦ δικοῦ τους κινήματος. Καὶ τὰ Σούτσεια παλιότερα, καὶ ὁ Ψευδαττικισμοῦ ἔλεγχος πιὸ πρόσφατα, ἀλλὰ καὶ ὁ Ροῖδης, σὲ κείμενό του ποὺ δημοσιεύτηκε, ἀκριβῶς, γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ τὸ Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη, δὲν ὑπογράμμιζαν, μόνον, τὴ διάσταση ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὶς λόγιες γλωσσικὲς πραγματικότητες τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τὴ γλωσσικὴ θεωρία τοῦ Κοραῆ· ἔδειχναν, ἐπίσης, ὅτι οἱ πρῶτες δὲν κατόρθωσαν νὰ ἐπικρατήσουν παρὰ στὸ μέτρο ποὺ ἀνατρέπονταν ἡ κοραϊκὴ διδασκαλία. «Πρὸ παντὸς ἄλλου ἐθεωρήθη κατεπείγουσα “ἡ ἀπόψεις τοῦ ζυγοῦ τοῦ Κοραῆ”, τοῦ διδάσκοντος τοὺς “Ἕλληνας νὰ γράφωσι πάντες μίαν μόνην εὐληπτον καὶ ὁμαλὴν γλῶσσαν, ἐνῶ ἡ σαφήνεια καὶ ἡ ὁμαλότης πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς ἀρμόζουσαι εἰς μόνους τοὺς χυδαίους, παρὰ δὲ τῶν λογιωτέρων νὰ ἐπιδιώκεται μόνη ἡ χάρις καὶ τὸ ὕφος», θὰ γράψει ὁ Ροῖδης²⁵.

Ὁ κοραϊσμὸς θὰ μπορούσε, λοιπόν, νὰ εἶναι ἓνας καλὸς σύμμαχος στοὺς δημοτικιστικὸς ἀγῶνες, στοὺς ὁποίους θὰ εἶχε νὰ προσφέρει, μέσα ἀπὸ μιὰ νέα ἀντιστροφή, ποὺ θὰ ἀποκαθιστοῦσε τὶς συστοιχίες μὲ τὶς

23. Ψευδαττικισμοῦ ἔλεγχος, Τεργέστη 1884, σ. 446· πβ. καὶ Γ. Α. Χριστοδούλου, *Κωνσταντῖνος Κόντος 1834-1909*, τ. Α', Ἀθήνα 1979, σ. 73-74. Βέβαια, ἡ γλωσσικὴ διδασκαλία τοῦ Κοραῆ δὲν «ἐχρησίμευσεν ὡς πρόφασις» καταπολεμήθηκε γιὰ τὸ περιεχόμενό της, ποὺ δὲν ἀνταποκρίνονταν πιὰ στὶς νέες ἐπιδιώξεις.

24. «Νόστιμο νὰ μὲ κατηγοροῦν οἱ καλαμαραῖδες, ποὺ πρῶτοι κατηγορήσαν τὸν Κοραῆ στὰ ἑλληνικά του», θὰ σχολιάσει ὁ ἴδιος, στὰ 1902, ἀναφερόμενος σὲ ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσαν κείμενά του ποὺ ἀμφισβητοῦσαν τὴν αὐθεντία τοῦ Κοραῆ· βλ. *Ρόδα καὶ Μῆλα*, τ. Α', σ. 101₁.

25. Ἐμμανουὴλ Ροῖδης, *Τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη*, Ἀθήνα, [ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ π. Ἔστια], 1888, σ. 15 (στὰ Ἄπαντα τοῦ Ροῖδη, ἐκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, τὸ παράθεμα βρῖσκεται στὸν τ. Γ', 1978, σ. 305).

πραγματικότητες τῆς κοραϊκῆς θεωρίας, καὶ καλὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὸ κύρος μιᾶς μὴ ἀμφισβητούμενης αὐθεντίας. Ἡ σύζευξη αὐτῆ δὲν πραγματοποιήθηκε, γιὰ λόγους στοὺς ὁποίους θὰ ἀναφεροῦμε στὴ συνέχεια. Προηγουμένως χρειάζεται νὰ ἐπισημανθοῦν δύο ἀκόμη στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συντέλεσαν, ὅπως φαίνεται, καὶ αὐτά, γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα κλίμα ποὺ δυσχέρανε, ἀκόμη περισσότερο, κάποιες, ἐνδεχόμενες, προσεγγίσεις.

Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Ψυχάρη καὶ τῶν ἰδεῶν του ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δημοσίευσης τῶν *Ἱστορικῶν καὶ Γλωσσολογικῶν Ζητημάτων* καὶ τοῦ *Ταξιδιοῦ* καὶ στοῦ μέτρο ποὺ ἀναπτύσσεται ἡ γλωσσικὴ διαμάχη, ὁ Κοραῆς ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σταθερὰ σημεῖα ἀναφορᾶς καὶ τὴν καθιερωμένη αὐθεντία ποὺ ἐπικαλοῦνται καὶ στὴν ὁποία στηρίζονται ὅσοι, μὲ τὰ μέσα τῆς ἐπιστήμης ἢ τῆς δημογωγίας, καταπολεμοῦν τὶς ἀπόψεις τῶν «μαλλιαρῶν». Στὴν «κοραϊκὴ βιβλιογραφία» ποὺ πρόκειται νὰ δημοσιευτεῖ, καταγράφονται δεκάδες ἐπὶ δεκάδων δημοσιεύματα τῆς περιόδου αὐτῆς: ἄρθρα ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν, ἐριστικὰ φυλλάδια καὶ ψηφίσματα σωματείων, ἐπιστημονικὲς διατριβὲς καὶ λόγοι στὴ Βουλὴ· κατὰ κανόνα, σὲ ὅλα αὐτὰ ὁ Κοραῆς ἐμφανίζεται ὡς τὸ αὐτόνοητο στήριγμα τῶν «γλωσσαμυντόρων» καὶ δημιουργὸς ἐνὸς ἐθνικοῦ ἔργου τὸ ὁποῖο «οἱ χυδαῖσταί» θέλουν νὰ ἀνατρέψουν: «ὁ Κοραῆς ὠνειρεύθη γλῶσσαν ἀγνήν, καθαρὰν ἑλληνικὴν. Ὁ Ψυχάρης καὶ οἱ ὀπαδοὶ του ζητοῦσι νὰ ἐπιβάλωσι τὸ γελοῖον κατασκευασμάτων εἰς ἓν γένος ὅπερ εὐτυχῶς διασώζει εἰσέτι τὰς φρένας του, τὴν καλαισθησίαν του, τὴν φιλοτιμίαν τῆς φυλῆς καὶ τὸν σεβασμὸν πρὸς τοὺς προγόνους του»²⁶. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ὁ Γεώργιος Χατζιδάκης, ποὺ ἐμφανίζεται σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο νὰ ἔχει ἐπωμισθεῖ τὴν εὐθύνη τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντίκρουσης τοῦ δημοτικιστικοῦ κινήματος, πολλὰς φορὲς καὶ μὲ μέσα ποὺ δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὴν ἐπιστήμη, θὰ χρησιμοποιοῦν καὶ αὐτός, συστηματικὰ, τὴν αὐθεντία τοῦ «ἀοιδίμου Κοραῆ» γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὰ ἐπικίνδυνα δόγματα τῶν «χυδαῖστῶν». Ἔτσι ὅπως εἶχαν μεθοδευτεῖ τὰ πράγματα οἱ δημοτικιστὲς βρίσκουν διαρκῶς μπροστά τους ἓναν Κοραῆ ἐνταγμένο, σχεδὸν ὀργανικὰ, στοῦ στρατόπεδο τῶν ἀντιπάλων τους²⁷. Οἱ ἀντιδράσεις τους πρέπει νὰ ἀπορρέουν καὶ ἀπὸ αὐτὴ

26. «Οἱ διαστροφεῖς τῆς γλώσσης», ἀνυπόγραφο ἄρθρο στὴν ἐφ. *Ἀμάλθεια*, Σμύρνη, 20 Φεβρουαρίου 1908, σ. 2β.

27. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ ἐποχὲς ἔξαρσης τῶν γλωσσικῶν ἀγώνων, ἐφημερίδες ποὺ διακρίνονται γιὰ τὸ ἀντιψυχαρικὸ μένος τους, ὅπως τὰ *Πάτρια*, στὴν Ἀθήνα ἢ ἡ *Ἀμάλθεια*, στὴ Σμύρνη, δημοσιεύουν σὲ πολλὰς συνέχειες ἀπανθίσματα γλωσσικῶν τοῦ Κοραῆ γιὰ διάφορα θέματα, κατὰ κανόνα ἄσχετα πρὸς τὸ γλωσσικὸ

τὴν κατάσταση. Οἱ 'πλεῖστοι ἡμῶν', θὰ σημειώσει, στὰ 1903, ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος, «έσυνθησάμεν ν' ἀκούωμεν τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ προφερόμενον ὑπὸ πάντων (πλὴν τῶν μωρῶν Ψυχαριστῶν), μετ' εὐλαβείας καὶ μακαρισμοῦ»²⁸.

Τὸ δεύτερο στοιχεῖο πού θέλω νὰ ὑπομνήσω, σχετίζεται μὲ τὴν ἔξαρση τῶν κοραϊκῶν ἐνδιαφερόντων πού σημειώνεται στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἡ πρόσφατη ἔκδοση τῶν «μετὰ θάνατον εὑρεθέντων συγγραμμάτων» τοῦ Κοραῆ (1881 κ.ἑξ.), καὶ ἰδιαίτερα τῆς τετράτομης ἀλληλογραφίας του (1885-1886), εἶχε προκαλέσει σημαντικὰ δημοσιεύματα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ χιῶτη σοφοῦ, πού ἀξιοποιῦσαν τὸ νέο ὕλικό πού εἶχε ἔρθει στὴν ἐπιφάνεια: Διονύσιος Θερειανός, Θεαγένης Λιβαδάς, Ἰωάννης Γεννάδιος. Καὶ αὐτὰ στράφηκαν ἐναντίον τῶν ἰδεῶν τοῦ Ψυχάρη. Ἐνα χρόνο μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ *Ταξιδιοῦ* ὁ Θερειανός, δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα, καὶ ἀφοῦ ἔχουν πιά φουντώσει οἱ γλωσσικοὶ ἀγῶνες, ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος, θὰ χρησιμοποιήσουν σὲ ἔργα ἀξιόλογα, ἀφιερωμένα στὸν Κοραῆ, τὴ δική τους ἀνάγνωση τῆς κοραϊκῆς γλωσσικῆς θεωρίας, γιὰ νὰ ἀποκρούσουν τὰ κηρύγματα τοῦ «μουσοῦ Πσικαρί» καὶ τῶν ὀπαδῶν τῆς «ὀχλοκρατικῆς μερίδος», οἱ ὅποιοι, κατὰ τὸν Δ. Θερειανό, «ἀέρα δέρουσιν»²⁹. Καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτῆ, λοιπόν, τὸ κύρος τοῦ Κοραῆ ἔρχεται νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴ μερίδα τῶν λογίων πού

ζήτημα: καὶ τὰ δημοσιεύματα αὐτὰ ὑποβάλλουν κάποιες συσχετίσεις πού φανερῶνουν ἕμμεσα στὸ κοινὸ μὲ τὸ μέρος ποιᾶς παράταξης βρίσκεται ὁ Κοραῆς.

28. Ἰωάννης Γεννάδιος, *Κρίσεις καὶ σκέψεις*, ὁ.π., σ. 52.

29. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τ. Β', Τεργέστη 1890, σ. 250-251 (τὸ «ἀέρα δέρουσιν» στὴ σ. 251). Ἰω. Γεννάδιος, *Κρίσεις καὶ σκέψεις*, ὁ.π., σ. 5-7, 52, 74, 75 (τὸ «μουσοῦ Πσικαρί» στὴ σ. 5). Εἶχε προηγηθεῖ (1901 κ.ἑξ.) μακρὰ πολεμικὴ Γεννάδιου - Ψυχάρη, σὲ ξένες κυρίως ἐφημερίδες καὶ περιοδικά, γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, μὲ ἀναφορὰς καὶ στὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Ψυχάρη γιὰ τὸν Κοραῆ τὶς ὁποῖες, φυσικὰ, δὲν συμμεριζόταν ὁ Γεννάδιος. Στὶς παρατηρήσεις τοῦ Θερειανοῦ στὸν Ψυχάρη ἀπάντησε καὶ ὁ Ροῖδης, *Τὰ Εἶδωλα*, Ἀθήνα 1893, σ. 223. Σὲ ἄλλο μέρος τῶν *Εἰδώλων* (σ. 354) ὁ Θερειανός ἐλέγχεται ὅτι μετατρέπει τὸν Κοραῆ σὲ ὁμόφρονα τοῦ Κόντου· στὸν ἀναλυτικὸ πίνακα τοῦ βιβλίου του (σ. 404) ὁ Ροῖδης δίνει, γιὰ τὶς σχετικὲς σελίδες, τὸν ἀκόλουθο τίτλο: «Ὅτι τὸ περὶ Κοραῆ βιβλίον τοῦ κ. Θερειανοῦ οὐδὲν ἄλλο εἶναι παρά διηνεκῆς παράθεσις καὶ παράβασις τῶν παραγγεμάτων τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρός». Ἡ γλωσσικὴ μονομέρεια, πάντα. (Στὰ *Ἀπαντα* τοῦ Ροῖδη τὰ χωρὶα στὰ ὁποῖα παραπέμπω βρίσκονται στὸν τ. Δ', 1978, σ. 251, 331, 363). Ὁ Παλαμᾶς ἀπομνημονεύει μιὰ γνώμη τοῦ Δ. Βερναρδάκη γιὰ τὸν Κοραῆ τοῦ Θερειανοῦ: «ὅλα κανεῖς τὰ βρίσκει μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα· μόνο γιὰ τὸν Κοραῆ δὲν βρίσκει τίποτε» (Κ. Παλαμᾶς, «Βερναρδάκης», *Ὁ Νουμᾶς*, χρ. Ε', ἀρ. 231, 21 τοῦ Γενάρη 1907, σ. 2α).

θεωρούν ότι ο δημοτικισμός συνιστά μια επικίνδυνη έκτροπη από τα παραδομένα.

Τὰ ἀπλά ἀντανεκλαστικά μᾶς ὀδηγοῦν, συχνά, νὰ θεωροῦμε τοὺς συμμάχους τῶν ἀντιπάλων μας ἀντιπάλους δικούς μας. Ὁ Ψυχάρης προσωπικά ἀλλὰ καὶ οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς δημοτικιστικῆς ἐξόρμησης ἀντιδροῦσαν συχνά μ' αὐτὸ τὸν ἀπλοϊκὸ καὶ ἡγεμονικὸ τρόπο, ποὺ δημιουργοῦσε, ἄλλωστε, συνεχεῖς δυσαρέσκεις καὶ ρήξεις καὶ μέσα στοὺς κύκλους τῶν δημοτικιστῶν. Ἔτσι, ἡ προϊούσα σκλήρυνση τῆς στάσης τοῦ ψυχαρισμοῦ ἀπέναντι στὸν Κοραῆ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ καὶ σὲ αἰτίες αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Μόνες τους, πάντως, δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ τὴν ἐξηγήσουν: ἡ ἀπόρριψη τοῦ κοραϊσμοῦ μοιάζει νὰ ἀνταποκρίνεται πολὺ πιὸ ὀργανικά στὸ θεωρητικὸ σχῆμα ποὺ ἔδωσε ὁ Ψυχάρης στὸ δημοτικιστικὸ κίνημα, καὶ στὴν τακτικὴ του. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, ἡ ἐπίσημη εἰκόνα τοῦ Κοραῆ - πατέρα τῆς καθαρῆς ποὺ διαμόρφωσε ὁ 19ος αἰώνας, ἐμφανίζεται νὰ ἐξυπηρετεῖ τίς ψυχαρικές ἀντιλήψεις πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅτι ἡ προσπάθεια νὰ τοποθετηθεῖ ὁ Κοραῆς σὲ πιὸ ἱστορικές διαστάσεις.

Κίνημα μαχητικὸ καὶ ἐπιθετικὸ, καὶ γι' αὐτὸ σὲ πολλὰ μονότροπο, ὁ ψυχαρικός δημοτικισμός, ἐπιδιώκοντας τὴν ἀναγνώριση καὶ τὴν καθολικὴ ἐπιβολὴ τῆς δημοτικῆς γλώσσας στὸ γραπτὸ λόγο, εἶχε διαμορφώσει ἕνα κλειστὸ σύστημα ἀξιών, τὸ ὁποῖο διακρίνεται καὶ γιὰ τὴν ἀνελαστικότητά του: ἡ λαϊκὴ γλώσσα, ἡ μορφολογία τῆς καὶ τὸ τυπικὸ τῆς ἀναδεικνύονται σὲ σχεδὸν ἀποκλειστικὴ πηγὴ γλωσσικῶν καὶ πολιτισμικῶν ἀξιών, ἐνῶ, ἀντίστοιχα, ὑποβαθμίζεται καὶ περιθωριοποιεῖται ὅ,τι μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ λογιότερες καὶ πιὸ σύνθετες ἐπεξεργασίες. Ταυτόχρονα, ἡ ἐπιδίωξη τῆς μεγαλύτερης δυνατῆς γλωσσικῆς καθαρότητος, συνδυάζεται, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ψυχαρισμοῦ, μὲ τὴν πιὸ αὐστηρὴ καταδίκη κάθε μορφῆς συμβιβασμοῦ, γλωσσικοῦ ἐννοεῖται: γιὰ νὰ μὴ νοθευεῖ ἡ ὀρθὴ λύση τοῦ προβλήματος, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῶν γλωσσικῶν συμβιβασμῶν δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἐπαναφέρει τὰ πράγματα στὴν ἀρχικὴ τους θέση, δηλαδὴ στὴν ἀμιγῆ καθαρῆς. Ἡ «μισὴ γλῶσσα», ἡ «μισοκαθαρεύουσα», οἱ «μισόγλωσσοι», ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς Ἀνεμόμυλος», «ὁ κύριος Μανόλης Τριανταφυλλίδης καὶ ἡ φιλαινάδα του ἡ μιχτή», θὰ ἀποτελέσουν, ἐπὶ τέσσερες δεκαετίες, τὸν μόνιμο στόχο τοῦ Ψυχάρη, καὶ τοῦ κύκλου του.

Ἡ νέα γλωσσικὴ ὀρθοδοξία ποὺ διαμορφώνεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο³⁰

30. Νὰ σημειώσουμε, πάντως, στὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι τόσο ἡ νέα γλωσσικὴ ὀρθοδοξία, ὅσο καὶ ἡ αὐστηρὴ ἀκαμψία τῆς ψυχαρικῆς ὀμάδας στὰ θέματα τῆς γλωσσ-

όδηγεί και σὲ μιὰ τεχνητὴ διχοτομία πού στηρίζεται σὲ γλωσσικὰ ἀποκλειστικὰ κριτήρια: ὁ ἀνόθευτος λαϊκὸς λόγος κι ἕνας κοινωνικὰ ἀπροσδιόριστος λαὸς προβάλλονται ὡς μοναδικές γνήσιες πηγές ἀπὸ τίς ὁποῖες ὁ νέος ἑλληνισμὸς μπορεῖ νὰ ἀντλεῖ ὄχι μόνο γλωσσικὰ ἀλλὰ και πολιτισμικὰ πρότυπα· ὅλα τὰ ἄλλα ἀποτελοῦν ἐκτροπὴ, ἢ ὅποια ἀποδίδεται στὶς βλαπτικὲς παρενέργειες τοῦ λογιωτατισμοῦ και τῶν σχολαστικῶν, και γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἀπορρίπτονται. Οἱ μεταγενέστεροι λαϊκισμοὶ θὰ χρησιμοποιήσουν ἀπλόχερα τὴν ἀπλουστευτικὴ αὐτὴ κατασκευὴ. Μὲ αὐτὲς τίς προϋποθέσεις, ὅμως, ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κοραϊσμοῦ στὴν πιὸ σύνθετη παράδοση τοῦ δημοτικισμοῦ και τῶν νεωτεριστικῶν κινήματων, στὴν ὅποια ἀνήκει, δὲν εἶταν εὐκόλο νὰ πραγματοποιηθεῖ. Γιὰ νὰ γίνει αὐτὸ θὰ χρειαζόταν στὸν ψυχαρακὸ δημοτικισμὸ νὰ διαθέτει μιὰ ἱστορικὴ θεωρία, ἢ ὅποια θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἐνσωματώσει, στὴ νέα σύνθεση πού παρουσίαζε, τὴ δυναμικὴ παράδοση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε γλωσσικὴ μορφή της. Τέτοια θεωρία ὁ Ψυχάρης δὲν εἶχε, προφανῶς γιὰ τὸν τοῦ χρειαζόταν· ἡ ἱστορία δὲν τὸν ἐνδιαφέρει παρὰ μόνο ἐφόσον μπορεῖ νὰ τοῦ προσφέρει ἐπιχειρήματα και διδάγματα χρήσιμα γιὰ τίς σύγχρονες προσπάθειες³¹: δὲν ἀναζητοῦνται ἐργαλεῖα γιὰ νὰ κατανοηθοῦν οἱ ἱστορικὲς πραγματικότητες, ἀλλὰ ὅπλα γιὰ νὰ νικήσει ἕνας ἀγώνας. Εἶναι κι αὐτό, ὅπως γνωρίζουμε, μιὰ ἱστορικὴ θεωρία.

Ἔτσι, ὁ Κοραῖς ἐξακολουθεῖ ν' ἀντιμετωπίζεται ὄχι γι' αὐτὸ πού εἶταν ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀλλοιωμένη μορφή πού τοῦ εἶχε ἀποδοθεῖ, μέσα ἀπὸ τὸ παραμορφωτικὸ σχῆμα στὸ ὁποῖο ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ: δημιουργὸς και «ἀρχηγὸς» τῆς καθαρῆς, δηλαδὴ ὅλων τῶν κακῶν μαζί. Ὁ Ψυχάρης, γιὰ νὰ κάνει πιὸ ἐντονὴ αὐτὴ τὴν εἰκόνα, δὲν θὰ διστάσει νὰ ἐνώσει τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῖ με τὸ ὄνομα τοῦ Κωνσταντίνου Κόντου, σὲ χρόνια πού ὁ Κόντος ζεῖ ἀκόμη και θεωρεῖται, ἀπὸ ὅλους, ἡγέτης και σύμβολο τοῦ πιὸ ἀκραίου ἀρχαϊσμοῦ: «τὴν καθαρῆ» ... «μαῖς

σικῆς πειθαρχίας, ἀπέτελεσαν ἕναν ἀπὸ τοὺς λόγους στοὺς ὁποίους ὀφείλονται ἡ ἀπήχηση πού γνώρισε τὸ δημοτικιστικὸ κίνημα και οἱ ἐπιτυχίες του. Χρειάστηκε νὰ ἔχουν ὑπάρξει αὐτὲς οἱ στάσεις πού ἐπέτρεψαν στὸ δημοτικισμὸ νὰ προβάλλει τὴν ἰδιαιτερότητά του, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ καρποφορήσουν οἱ προσαρμογὲς πού ἀκολούθησαν.

31. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἱστορικοὶ και ἱστορικὰ ἔργα πού νὰ προέρχονται ἄμεσα ἀπὸ τὸ κίνημα τοῦ μαχητικοῦ δημοτικισμοῦ. Τὰ πράγματα ἔμειναν στὴν *Ἱστορία τῆς Ρωμοσύνης* τοῦ Ἀργύρη Ἑφταλιώτη· πολὺ κοντὰ βρισκεται και ὁ Βλαχογιάννης, με τὸν ἀντιφατικὸ λαϊκισμὸ του και τὸ πάθος ἐναντίον τῶν καλαμαράδων.

τῆ φτειάσανε δυὸ δασκάλοι ὁ Κοραῆς κι ὁ Κόντος»· τὸ κείμενο εἶναι τοῦ 1906³². Βολεύει αὐτὸ τὸ σχῆμα τὸν μαχητικὸ δημοτικισμό καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι τὸ ὄνομα καὶ ἡ φήμη τοῦ Κοραῆ μποροῦν νὰ συνδυαστοῦν, ἀποτελεσματικά, μὲ σύγχρονες, ἔντονες, ἀνησυχίες, τίς ὁποῖες προκαλοῦν οἱ συγκεχυμένες ἔννοιες ποὺ κυκλοφοροῦν γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν συμβιβασμῶν: οἱ «μισόγλωσσοι» μποροῦν νὰ εἶναι πολὺ πιὸ ἐπικίνδυνοι ἀντίπαλοι ἀπ' ὅ,τι οἱ συνειδητοὶ ἀρχαῖστές.

Μὲ ἀφετηρία αὐτὴ τῆ συλλογιστικῆ, ὁ Κοραῆς μποροῦσε νὰ καταλεχθεῖ στοὺς μεγαλύτερους ἐχθροὺς τοῦ ἑλληνισμοῦ· ἔτσι τὸν ἀποκάλεσε ὁ Γιάννης Καμπύσης, σὲ κείμενο δημοσιευμένο μετὰ τὸ θάνατό του, διαμοιράζοντας τὰ ὀνόματα ὀρθότερα ἀπὸ τὸν Ψυχάρη: «Ἐνας ἀγῶνας ἐνὸς Νεόφυτου Δούκα ἢ ἐνὸς Κόντου, εἶναι γιὰ μένα πιὸ συγκαταβατικώτερος· ὁ Κοραῆς, ὁ Βερναρδάκης, ὁ Ραγκαβῆς, ὁ Παράσχος, εἶναι οἱ μεγαλύτεροι ἐχθροὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅσο κι ἂν οἱ χρόνοι μας δὲν τὸ ὁμολογοῦν»³³. Ἀντίστοιχα θὰ γράψουν καὶ ἄλλοι.

Χωρὶς νὰ φτάνει σὲ τόσο ἀκραῖες διατυπώσεις, ὁ Ἀργύρης Ἑφταλιώτης ὑποστηρίζει κι αὐτὸς ὅτι ἀπὸ τὸν γλωσσικὸ συμβιβασμό, γιὰ τὸν ὁποῖο εὐθύνεται ὁ Κοραῆς, «χαντακώθηκε ἡ ἐθνικὴ προκοπή», δηλαδὴ ἡ πρόδος τοῦ ἔθνους. «Ἄν δὲν εἶχε ὑπάρξει αὐτὸ τὸ «χαντάκωμα» τὸ ἔθνος «θαῖβρισκε καιρὸ καὶ δύναμη νὰ προετοιμαστῆ γιὰ τοὺς μεγαλύτερους ἀγῶνες, ποὺ διαδεχθήκανε τὸν Ἱερὸ τὸν Ἀγῶνα». Ὁ Ἑφταλιώτης εἶναι ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἱστορικοὺς ἡγέτες τοῦ δημοτικιστικοῦ κινήματος ποὺ ἀποδέχεται ὅτι ὁ Κοραῆς ἔγραφε σὲ ἀπλή γλῶσσα καὶ τοῦ ἀναγνωρίζει ἀκόμη, ὅτι εἶχε τὴν ἱκανότητα «νὰ ξεδιαλύνῃ καὶ νὰ ξαναχύνῃ σὲ ρωμαϊκὴ μορφή κάθε πολιτικὴ καὶ κάθε πολιτιστικὴ ἰδέα, ποὺ ἔβγαζε ἡ μεγάλη βρῦση τῆς Γαλλικῆς ἀναστάτωσης»³⁴. Ἔτσι, ὅταν θέλησε νὰ παρουσιάσει τίς αἰτίες ποὺ ὀδήγησαν τὸν Κοραῆ στὸ «συμβιβασμό», ἔδωσε μιὰ ἐξήγηση ἡ ὁποία, ἐνῶ φανερώνει συμπάθεια γιὰ τὸν

32. Ψυχάρης, *Ρόδα καὶ Μῆλα*, τ. Γ' (: Ἀπολογία), Ἀθήνα 1906, σ. 154. Στὰ 1928, σὲ γαλλικὸ κείμενό του, θὰ παρουσιάσει τὴν ἀκόλουθη ἱεραρχία: «Les trois ou plutôt quatre chefs du purisme sont, au sommet Adamantios Coray, beaucoup plus bas, Kondos, tout à fait bas Mistriotis et Hadzidakis». J. Psichari, *Un pays qui ne veut pas de sa langue*, Παρίσι 1928, σ. 17.

33. Γιάννης Καμπύσης, «Σκιαγραφίες. Ὁ Βερναρδάκης», π. Ὁ Νουμάς, χρ. Δ', ἀρ. 187, 26 τοῦ Φλεβάρη 1906, σ. 8γ.

34. Ἀντίθετα ὁ Ψυχάρης θεωροῦσε ὅτι καὶ ἀπὸ τῆ Γαλλικῆ Ἐπανάσταση ὁ Κοραῆς δὲν εἶχε καταλάβει τίποτε· βλ. *Ρόδα καὶ Μῆλα*, τ. Α', σ. 102, σημ. 1 καὶ τ. Β'1, σ. 224.

«Νέστωρα τοῦ Γένους», δείχνει ταυτόχρονα μὲ τί ἀπλοῖκὸ κι ἀπλουστευτικὸ τρόπο εἶχε γίνει ἀντιληπτὴ ἡ κοραϊκὴ γλωσσικὴ θεωρία: «ὁ δύστυχος ὅμως» Κοραῆς, ποὺ διαρκῶς σύσταινε «ὁμόνοια καὶ συνέργεια στοὺς πολεμικοὺς ἀρχηγούς, ἔβλεπε καὶ τὴν ἄλλη, τὴν πῶς λυσασμένη μάχητα τοῦ καιροῦ του μεταξὺ δημοτικιστῶν καὶ κλασικῶν. Καιρὸς τῆς νὰ σταματήσῃ κι αὐτὴ, συλλογίστηκε. Γύρευε ἀπὸ φυσικὸ του ὁ Κοραῆς ὁμόνοια καὶ προκοπὴ σὲ ὅλα. Στοχάστηκε λοιπὸν πῶς, καθὼς στὶς ἄλλες διαφορὲς δυὸ καὶ μόνοι τρόποι ὑπάρχουνε, ἢ πόλεμος ἢ συβιβασμὸς, ἔτσι δίχως ἄλλο καὶ στὰ γλωσσικὰ τὰ ζητήματα. Καὶ συβούλεψε τὸ συβιβασμὸ. Δὲν εἶτανε τότες ἀκόμα ἡ γλωσσολογικὴ ἐπιστῆμη ἀρκετὰ προχωρημένη γιὰ νὰ τὸ γνωρίζῃ πῶς συβιβασμὸς στοὺς βαθιοὺς κι ἀκατανίκητους νόμους τῆς δὲ χωρεῖ. Τὸν ἀκούσανε καὶ συβιβαστήκανε. Γλύτωσε ἡ ὁμόνοια, εἶναι ἀλήθεια. Χαντακώθηκε ὅμως ἡ ἔθνικὴ προκοπὴ, ἴσα ἴσα ἐκείνη ποὺ εἶτανε τῶναιρο τῆς ζωῆς του»³⁵.

Ἡ ἀντίρρηση τοῦ κοραϊσμοῦ δὲν ἔγινε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Ψυχάρη καὶ τῶν ὁπαδῶν του μὲ συστηματικὰ δημοσιεύματα. Διάσπαρτες γινῶμες, φράσεις ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, κριτικὲς παρατηρήσεις σὲ ἐπὶ μέρους γλωσσολογικὰ θέματα καί, μερικὲς φορές, κάποια ἐκτενέστερη ἀνάπτυξη, ἀποσπασματικὴ πάντα κι αὐτὴ: ὅλα μαζί συγκροτοῦν ἓνα σύνολο ποὺ ἀρκεῖ γιὰ νὰ δόσει τὸν τόνο καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἓνα κλίμα δυσπιστίας, προκειμένου νὰ διατηρηθοῦν οἱ ἀποστάσεις ἀπὸ ἓνα πρόσωπο ποὺ κατατάσσεται στὴ χορεία τῶν ἀντιπάλων. Πουθενὰ δὲν διατυπώνονται ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα.

Σὲ μιὰ μελέτη τοῦ Ψυχάρη, γραμμὴν τὸ 1886, δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ *Τὸ Ταξίδι*³⁶, καὶ δημοσιευμένη γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1888, ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς τριανταπέντε σελίδες εἶναι ἀφιερωμένη στὸν Κοραῆ. Πρόκειται γιὰ κείμενο σχετικὰ πρῶμο, στὸ ὁποῖο βρίσκονται, πάντως, καταγραμμένες οἱ κυριότερες ἀντιδράσεις ποὺ προκαλεῖ στὸν Ψυχάρη τὸ ἔργο τοῦ ἄλλου χιῶτη. Στὰ ἐπόμενα χρόνια οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς θὰ ἐπεκταθοῦν καὶ σὲ ἄλλα θέματα, θὰ γίνουν ὀξύτερες, ἀλλὰ ὁ προσανατολισμὸς θὰ μείνει ὁ ἴδιος.

35. Ἀργύρης Ἐφταλιώτης, «Ἱστορικὰ ξεγυμνώματα. § 15. Ὁ Κοραῆς καὶ τὰ «Προλεγόμενα»», π. Ὁ Νουμᾶς, χρ. ζ', ἀρ. 303, 6 τοῦ Ἀλωνάρη 1908, σ. 2-3 (στὰ Ἄπαντα τοῦ Ἐφταλιώτη, ἐκδ. Γ. Βαλέτα, τὸ παράθεμα βρίσκεται στὸν τ. Β', 1962, σ. 413).

36. «Εἶναι τὸ πρῶτο πρῶτο ρωμαϊκὸ ποὺ ἔγραψα, ὄχι μόνο προτοῦ γράψω *Τὸ Ταξίδι μου*, μὰ προτοῦ ἀκόμα κάνω τὸ ταξίδι τὸ ἴδιο ποὺ ἔδωκε καὶ τὸν τίτλο του στὸ βιβλίο μου», σημειώνει ὁ Ψυχάρης στὰ *Ρόδα καὶ Μῆλα*, τ. Α', 1902, σ. 54.

Αὐτὸ πὸν θέλει νὰ πεῖ ὁ Ψυχάρης εἶναι ὅτι οἱ ἰδέες τοῦ Κοραῆ εἶναι ξεπερασμένες, ὅτι «χάλασε» τὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ τὴ δημοτικὴ φιλολογία καὶ ὅτι τοῦ ταιριάζει νὰ ξεχαστεῖ. Καθὼς ὅμως τὸ κείμενο τοῦ ἔχει γραφεῖ γιὰ νὰ διαβαστεῖ, ἀπὸ τὸν ἴδιο, στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ Συνέδριο (ποῦ ματαιώθηκε) τοῦ πολὺ σοβαροῦ καὶ ἐπίσημου Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, φαίνεται ὅτι ὁ Ψυχάρης ἔχει στρογγυλέψει τὶς διατυπώσεις του, ὥστε καὶ τὸν ἀπαιτούμενο σεβασμὸ νὰ δείξει γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Κοραῆ καὶ μὲ ἠπιότητα νὰ διατυπώσει τὶς πολὺ αὐστηρὲς κρίσεις του. Ἔτσι, ὁ Κοραῆς εἶναι βέβαια «ένας περίφημος Γραικός, ὁ μέγας ὁ Κοραῆς», ἀλλὰ «σήμερα» οἱ ἰδέες του «δὲν μποροῦν νὰ μᾶς χρησιμεύουν». Ὅσα εἶπε γιὰ τὴ γλῶσσα μῆτε σωστὰ μᾶς φαίνονται, μῆτε ἔχουν καμιὰ σοβαρὴ ἱστορικὴ βάση· ἦταν ἄνθρωπος πὸν «πολὺ τοῦ ἄρεζε νὰ μὴν ἔχη σύστημα. Ποιητὴς δὲν ἦταν, καὶ γιὰ τοῦτο, ὅσο ἔζησε, δὲν ἄφησε τὴν ἐθνικὴ μας, τὴ δημοτικὴ μας φιλολογία νὰ μεγαλώσῃ· ἴσως τὸ νόμισε χρέος του νὰ τὴν πνίξῃ στὰ σπάργανά της. Εἶχε πάντα προαίρεση καλὴ. Ἀπὸ τότες χάλασε ἡ ἀρχαία μας γλῶσσα κ' ἡ νέα μας ἡ δημοτικὴ. Ὁ Κοραῆς δὲ θέλησε ποτές —ἢ δὲν μπόρεσε!— νὰ ξεχωρίσῃ τὴ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ νὰ διῆ ποῦ ἡ καθεμιὰ ἔχει τὴν ἱστορία καὶ τὴ γραμματικὴ της. Τόσο μακριὰ δὲν τοῦ ἔμελε νὰ πάῃ ὁ νοῦς του». Τὸ κείμενο συνεχίζει μὲ φράσεις γιὰ τὸν πατριωτισμὸ καὶ «τὴν ἀθῶα καὶ καλὴ ψυχὴ» τοῦ Κοραῆ, γιὰ νὰ σημειωθεῖ, κάπου ἀνάμεσα, ὅτι «καλὸς γλωσσολόγος δὲν εἶταν», καὶ πὸς «ὅταν ξεχαστῆ, σὰν ποῦ ταιριάζει, ἡ γλωσσολογία του καὶ θὰ διοῦμε ποῦ οἱ ἰδέες του δὲν εἶχαν καὶ δὲν ἔχουν ἀξία ἀληθινή», τότε μόνος ἐπαινὸς του θὰ μείνει «ποῦ διάβασε καὶ σπούδαξε δύο τρία μεσαιωνικὰ ποιήματα, τὸν Πρόδρομο καὶ τὸ Γεωργιλᾶν»³⁷.

Στὴν ἴδια πάντα γραμμὴ, ὅπως σημειώσαμε, τοποθετοῦνται καὶ ὅσα μεταγενέστερα θὰ γράψῃ ὁ Ψυχάρης γιὰ τὸν Κοραῆ. Θὰ ὑπάρξουν σύντομες καὶ τελεσίδικες συγκρίσεις μὲ λογοτέχνες πὸν ἔγραψαν στὴ δημοτικὴ (Βηλαράς, Σολωμὸς)³⁸ γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ὅτι μὲ τὶς ἀντιλήψεις

37. «Ἱστορικὰ καὶ γλωσσολογικὰ ζητήματα», π. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, τ. ΙΗ' (παράρτημα), 1888, σ. 441-452 καὶ 463-496· κυκλοφόρησε καὶ σὲ ἀνάτυπο μὲ τίτλο σὲ γαλλικὴ καὶ ἑλληνικὴ γλῶσσα (Constantinople, Typographie et Lithographie J. Pallamaray, 1888). Παραπέμπω στὴν πρώτη ἀναδημοσίευση πὸν ἔγινε ἀπὸ τὸν Ψυχάρη, στὰ *Ρόδα καὶ Μῆλα*, τ. Α', σ. 57-165· τὰ παραθέματα ἀπὸ τὶς σ. 101-102.

38. J. Psichari, «Quelques observations sur la langue littéraire moderne», *Revue des Études Grecques*, τ. Α', 1888, σ. 201 (ἀναδημοσιεύεται στὸ *Quelques*

του Κοραΐ εκλείσει ένας δρόμος που είχε ήδη χαραχτεί και μπορούσε να οδηγήσει τη νεοελληνική γλώσσα σε ὀρθότερες κατευθύνσεις, ὅπως θὰ ὑπάρξουν, ἐπίσης, καὶ πολλές, διάσπαρτες, παρατηρήσεις γιὰ λεπτομέρειες λύσεων που ἔδωσε ὁ Κοραΐς σὲ ἐπιμέρους γλωσσολογικά θέματα (συχνὰ συνοδευμένες μὲ σχολιασμούς τοῦ τύπου: «τέτοια μᾶς ἔφερε ὁ μακαρίτης μὲ τοὺς δασκαλισμούς του»³⁹). «Ὅλα αὐτὰ παρουσιάζονται, κατὰ κανόνα, μὲ ἀφορισμούς, μὲ ὑπαινικτικές ἢ εὐτράπελες διατυπώσεις. Τὰ συνθήματα φυσικά, πλεονάζουν: «ἐμεῖς σήμερα πρέπει νὰ ξεσνηθίσουμε τὸν Κοραΐ»⁴⁰. τὸ ἔθνος θὰ γλυτώσει ὅταν ξεχάσει τὸν Κοραΐ⁴¹. «ὁ Κοραΐς ἔκαμε πολὺ κακὸ στὴν Ἑλλάδα»⁴², καὶ τὰ λοιπά. Σὲ ἄλλες εὐκαιρίες θὰ μιλήσει γιὰ τὸν «κακοῦργο» Κοραΐ⁴³, τὸν ὁποῖο ἂν εἶχε στὰ χέρια του θὰ ἔπνιγε — ἴσως γιὰ νὰ τὸν ἐκδικηθεῖ που «θῆλῃσε νὰ πνίξη τὴ γλῶσσα τὴν ἀθάνατη»⁴⁴. Αὐτὰ γράφονται συνήθως καὶ μὲ μιὰ εἰρωνική συγκατάβαση (: ὁ Κοραΐς; «un grec qui fit quelque bruit au commencement de ce siècle»⁴⁵. «εἶχε μάθηση, δὲν τοῦ ἔλειπε καὶ κάποια ἐπιστημονικὴ ἀξία»⁴⁶), πλαισιωμένη, συχνά, ἀπὸ τὴ συνοπτικὴ ἀλλὰ ἐπαναλαμβανόμενη ἐκτίμηση, ὅτι ὁ Κοραΐς ἀπὸ λογοτεχνία καὶ τέχνη δὲν καταλάβαινε τίποτε, ὅπως δὲν καταλάβαινε κι ἀπὸ γλῶσσα⁴⁷:

τραναυκ, Παρίσι 1930, σ. 257 κ.εξ.)· *Ρόδα καὶ Μῆλα*, τ. Α', 1902, σ. 102 σημ. Στὰ θέματα αὐτὰ ἐπανερχεται πολλές φορές.

39. *Ρόδα καὶ Μῆλα*, τ. Δ', 1907, σ. 156.

40. *Ρόδα καὶ Μῆλα*, τ. Α', σ. 222· κείμενο τοῦ 1891, πρωτοδημοσιευμένο στὸ π. Ἑστία.

41. Βλ. *ἔδῳ*, σ. 150-151.

42. Ψυχάρης, «Ὁ Ἑὐλόγος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων», ἐφ. *Τὸ Ἄστυ*, χρ. ΙΕ', ἀρ. 3408, Ἀθήνα, 8 Μαΐου 1900, σ. 2β· ἀναδημοσιεύτηκε στὰ *Ρόδα καὶ Μῆλα*, τ. Β', 1903, σ. 258-259.

43. π. *Ἡ Σύγχρονη Σκέψη*, τ. Α', Σικάγο 1928, σ. 2 (σὲ γράμμα τοῦ Ψυχάρη, δημοσιευμένο μὲ τίτλο: «Τὸ λόγο ἔχει ὁ Σεβαστός μας δάσκαλος»).

44. ἐφ. *Τὸ Ἄστυ*, ὁ.π.

45. J. Psichari, *Auour de la Grèce*, Παρίσι 1895, σ. X.

46. Ψυχάρης, *Τὸ Ταξίδι μου*, στὸν πρόλογο τῆς δευτέρας ἐκδοσης, Ἀθήνα 1905, σ. 15.

47. J. Psichari, «Quelques observations sur la langue littéraire moderne», *Revue des Études Grecques*, τ. Α', Παρίσι 1888, σ. 201· βλ. καὶ τὸ ἄρθρο του «La bataille littéraire en Grèce», *Revue de Paris*, Μάρτιος 1901· χρησιμοποιοῦ τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση που δημοσίεψε ὁ Δ. Πετροκόκκινος μὲ τὸ ψευδώνυμο Chien-sis, *The language Question in Greece*, Καλκούτα 1902· ἡ γνώμη γιὰ τὸν Κοραΐ στὴ σ. 45. Πβ. καὶ Ἑμμ. Κριαράς, *Ψυχάρης*, Ἀθήνα 1981, σ. 204.

είταν, στην καλύτερη περίπτωση, ένας «γραφοδιόφνης»⁴⁸. Ἐνῶς μεθοδική ἀνάλυση τῆς γλωσσικῆς θεωρίας τοῦ Κοραῆ ἢ συστηματικὴ αἰτιολόγηση τῆς διαφωνίας δὲν παρουσιάζεται· ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἀφορᾷ, ὅπως εἶδαμε, ὄχι μόνο τὸν Ψυχάρη, ἀλλὰ τὸ σύνολο τῆς ψυχαρικῆς ομάδας. Αὐτὰ θὰ πρέπει, ἴσως, νὰ θεωροῦνται αὐτονόητα, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ Κοραῆς βαφτίζεται δημιουργὸς τῆς καθαρῆς (καὶ ἡ θεωρία του τοποθετεῖται στὴν ἀφετηρία τῶν ἐξελίξεων πού ὀδήγησαν στὸν ἀρχαϊσμό) καὶ εἶναι γνωστὸς οἱ διαφορὲς πού χωρίζουν τὴ «σχολαστικὴ γλῶσσα» ἀπὸ τὸν δημοτικισμό. Ἡ ἱστορικὴ προοπτικὴ λείπει⁴⁹.

Μένει, διατυπωμένη μὲ σαφήνεια, μόνο ἡ καταδικὴ καὶ τὸ συνοπτικὸ σκεπτικὸ της. Εἶδαμε πῶς ἐκφράστηκαν, στὸ σημεῖο αὐτό, ὁ Ψυχάρης, ὁ Ἀλέξανδρος Πάλλης, ὁ Ἐφταλιώτης, ὁ Καμπύσης. Θὰ προσθέσω ἄλλο ἓνα κείμενο τῆς ἴδιας σειρᾶς, ὄχι τόσο γιὰ τὴν αὐστηρότητα τοῦ τόνου του, ὅσο γιὰ τὸ ἄνθρωπος στὸν ὁποῖο ὀφείλεται, παλαίμαχος τῶν ψυχαρικῶν ἀγῶνων, συμβολίζει, τὴν ὥρα πού μιᾶ, καὶ τὴν ἰσχυρὴ ἐπιβίωση τοῦ ψυχαρισμοῦ στὶς σοσιαλιστικὲς καὶ κομμουνιστικὲς κινήσεις πού ἔχουν ἀρχίσει νὰ μορφοποιοῦνται. Πρόκειται γιὰ τὴν ὀμιλία τοῦ Κώστα Παρορίτη, ὅταν γιορτάστηκαν τὰ εἰκοσάχρονα τοῦ *Νουμᾶ*, στὰ 1922: «ἀνάμεσα στὶς δυὸ μερίδες», τῶν ἀρχαϊστῶν καὶ τῶν δημοτικιστῶν τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, «ὁ Κοραῆς, μὲ τὴ σοφία του, μὲ τὸ κῦρος του τὸ πανελλήνιο, μὲ τὸν ὄγκο του, μὰ καὶ ὅλη τὴν —γιατί νὰ μὴν τὸ εἰποῦμε— τὴν ἀκρισία του. Ὁ συβιβαστὴς καὶ ὁ διαλλαχτὴς, ὁ Σόλωνας τῆς γλωσσικῆς στάσης, ὁ ἐπίσημος θεμελιωτὴς τῆς καθαρῆς. Ἄς εἶναι ἐλαφρὸ τὸ χῶμα πού τότε σκεπάζει, μὰ ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται ὑπεύθυνος μπροστὰ στὴν ἱστορία. Δίχως αὐτόν, ἴσως νὰ μὴν

48. Ψυχάρης, *Τὸ Ταξίδι μου*, στὸν πρόλογο τῆς δευτέρας ἐκδοσης, Ἀθήνα 1905, σ. 15.

49. Ἔτσι, π.χ. ὁ Ψυχάρης ἔγραψε κάποτε ὅτι ἡ βυζαντινὴ διγλωσσία ὀφείλεται στὶς σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν Ἀνατολή, γιὰ νὰ προσθέσει ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀσίας εἶναι ὀρατὴ καὶ στὸν Κοραῆ: «Coray né à Smyrne, est oriental d'éducation. Paris ne l'a pas beaucoup changé» (J. Psichari, *Un pays qui ne veut pas de sa langue*, Παρίσι 1928, σ. 21). Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Σταμάτη Πέτρου ὁ Ἀλέξανδρος Πάλλης (*Κούφια Καρύδια*, 1915, σ. 326₁) συνάγει τὰ ἀκόλουθα: «Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κοραῆ τὸ ἀνακάτωμα τῆς γραφτῆς ἄρχισε σημαντικὰ νὰ γέρνει πρὸς τὴ δημοτικὴ, ὅπως δείχνουν τὰ ἀπὸ τὸ Ἄμστερταμ χαριτωμένα γράμματα τοῦ ἐμπορικοῦ βοηθοῦ τοῦ Κοραῆ» ... «Ἡ ἐπιρροὴ ὅμως τοῦ Κοραῆ θαλάσσωσε τὰ πάντα. Σταμάτησε τὸ δρόμο πρὸς τὴ δημοτικὴ, γιὰ τὸ κατημένον ὁ Κοραῆς, ἀντὶ νὰ ρυθμίζει τὰ ἀρχαῖα στοιχεῖα πρὸς τὰ δημοτικὰ, ρύθμιζε ἀνάποδα τὰ δημοτικὰ στοιχεῖα πρὸς τὰ ἀρχαῖα».

ὑπῆρχε σήμερα γλωσσικό ζήτημα κ' ἡ ὄψη τοῦ Ἔθνους μας σίγουρα τότε θὰ εἶτανε ἀλιώτικη»⁵⁰.

Ἡ στάση αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη ποὺ ἐκδηλώνεται μέσα στὸ δημοτικιστικὸ κίνημα. Εἶναι ὅμως ἡ κυρίαρχη, ἀφοῦ ἐκφράζει τὶς ἀπόψεις τοῦ Ψυχάρη καὶ τῆς ψυχαρακῆς συσπείρωσης⁵¹ ποὺ δίνει τὸν τόνο στὶς δημοτικιστικὲς ἐνέργειες: καὶ ὅταν ἀκόμη ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τοὺς δικούς του, ὁ Ψυχάρης παραμένει πάντα ἡ ἡγετικὴ φυσιογνωμία τοῦ δημοτικισμοῦ, ποὺ ὀρίζει, ἕως καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1920, τὸν κανόνα τῆς γλωσσικῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἐλέγχει ὄσους ἐπιχειροῦν νὰ παρεκκλίνουν ἀπὸ αὐτόν. Ὡστόσο, ὁ ἀπόλυτος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε θέσει τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, σὲ πρωταρχικὴ συνάρτηση μὲ τὸ ἔθνικὸ πρόβλημα, καὶ οἱ νέοι, συμπληρωματικοὶ ἀκόμη, προβληματισμοὶ ποὺ ἀναπτύσσονται στὸς δημοτικιστικοὺς κύκλους⁵², προκάλεσαν, ἀρκετὰ νωρίς, διαφοροποιήσεις ποὺ ὀδηγήσαν καὶ πρὸς μιὰ μερικὴ ἐπανεκτίμηση τῆς θέσης τοῦ Κοραῆ στὴ νεοελληνικὴ πνευματικὴ ἱστορία.

Εἶχε ἀρτίσει νὰ διαπιστώνεται ὅτι, πέρα ἀπὸ τὰ θέματα τῆς γλώσσας, ὑπάρχουν, ἐξίσου σημαντικὰ γιὰ μερικούς, σημαντικότερα γιὰ ἄλλους, τὰ θέματα τῶν ἐσωτερικῶν προσανατολισμῶν μιᾶς κοινωνίας, τοῦ

50. Κώστας Παρορίτης, «Ὁ Νουμᾶς κ' οἱ καινούριες ἰδέες», *Τὰ εἰκοσάχρονα τοῦ Νουμᾶ (1903-1922)*, Ἀθήνα 1923, σ. 26. Μιὰ ἀπὸ τὶς καινούριες ἰδέες ποὺ προσγράφονται τιμητικὰ στὸ *Νουμᾶ* ἀπὸ τὸν Κ. Παρορίτη, εἶναι «ἡ ἰδέα πὼς Δημοτικισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ ἔξω καὶ χωριστὰ ἀπὸ τὸ σοσιαλισμὸ» (αὐτ., σ. 28).

51. Ὁ Παλαμᾶς ξεχωρίζει πάντα, καὶ σὲ πολλὰ, μέσα στὴ συσπείρωση αὐτῆ, γιὰ τὴ μεγαλύτερη αἴσθηση τῶν ἱστορικῶν πραγματικοτήτων ποὺ διαθέτει. Ἀπέναντι στὸν Κοραῆ ἡ στάση του δὲν εἶναι σταθερὴ. Πάντως, σὲ ἄρθρο του τοῦ 1902, πρωτοδημοσιευμένο στὰ 1905, στὸν *Νουμᾶ*, θεωρεῖ ὅτι ὁ «γλυκομίλητος κοραϊσμός» ἀποτέλεσε τὴ «χρυσὴ γέφυρα ποὺ φέρνει, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβῃς, θέλεις δὲ θέλεις, πρὸς τὸν ψευτατικισμὸ» ... «Ὁ καθαρευουσισμὸς τοῦ 1882 [εἶναι] τὸ λογικώτατο ζετόλισμα τοῦ καθαρευουσισμοῦ ποὺ θεμελιώθηκε στὸν καιρὸ τοῦ Κοραῆ»· βλ. Κ. Παλαμᾶς, «Δρόμοι καὶ Σταθμοὶ τῆς γλωσσικῆς Ἰδέας (μισὸ ἄρθρο γιὰ ἓνα ἀκέραιο βιβλίον)», *Ὁ Νουμᾶς*, τ. Γ', ἀρ. 140, 20 τοῦ Μάρτη 1905, σ. 1-3· τὸ ἄρθρο ἀναδημοσιεύτηκε στὰ *Γράμματα* (τ. Β', 1907), ἀπ' ὅπου πέρασε στὰ *Ἀπαντα* τοῦ Παλαμᾶ, τ. ΣΤ', σ. 262-272. Πάντως ὁ Παλαμᾶς δὲν φέρει καμιά εὐθύνη γιὰ ὅσα ἀντικοραϊκὰ τοῦ ἀποδίδει ἔμμεσα ὁ Ἴω. Ρωμανίδης («Κωστής Παλαμᾶς καὶ Ρωμηροσύνη», ἐφ. *Ὁρθόδοξος Τύπος*, ἀρ. 255, Ἀθήνα 25 Μαρτίου 1976)· ὅλο τὸ ἄρθρο τοῦ Ρωμανίδη, ἄλλωστε, στηρίζεται σὲ παρανόηση κειμένου τοῦ Παλαμᾶ, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται προκειμένου νὰ ἐξαχθοῦν ἐπιθυμητὰ συμπεράσματα.

52. Πολλὲς φορές μὲ μορφὴ ἐσωτερικῶν διεργασιῶν ποὺ δὲν ἔφτασαν τότε στὴ δημοσιότητα. Τὶς ἀνακαλύπτουμε τώρα στὸ μέτρο ποὺ δημοσιεύονται ἢ ἀλληλογραφία, τὰ ἀνέκδοτα ἔργα καὶ τὰ ἀρχεῖα τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς.

ιδεολογικού περιεχομένου τῶν ἔργων, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκφράζονται διαφορικές πραγματικότητες καὶ βλέψεις, κι ὅτι ὑπάρχει, ἐπίσης, ἓνα «κοινωνικὸ ζήτημα», τὸ ὁποῖο δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ τὶς γλωσσικὲς θεωρίες μιᾶς ἐποχῆς, ἀλλὰ μᾶλλον τὶς προσδιορίζει. Οὐμίζω, ἐνδεικτικά, τὴν πολεμικὴ πού ἀρχίζει στὰ χρόνια τῆς *Τέχνης* καὶ τοῦ *Διόνυσου* τῆ μεγάλης συζήτηση στὸν *Νουμᾶ* γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Γ. Σκληροῦ⁵³, καὶ τοὺς προβληματισμοὺς πού ὀδήγησαν στὴν ἴδρυση καὶ τὴ λειτουργία τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι, στὸ μέτρο πού μέσα ἀπὸ τὶς διαφοροποιήσεις αὐτὲς γίνεται καὶ μιὰ κριτικὴ ἐπανεκτίμηση τῆς «ἐπαναστατικότητας» τοῦ Ψυχάρη, αὐτὴ ἐμφανίζεται, μερικὲς φορές, καὶ μέσα ἀπὸ μιὰ συγκριτικὴ τοποθέτηση τοῦ ἔργου του σὲ σχέση μὲ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ. Ὁ Καμπύσης στὰ 1900⁵⁴, ὁ Μαβίλης λίγο ἀργότερα⁵⁵, ὁ Γληνὸς στὰ 1910⁵⁶, ἄλλοι στὴ συνέχεια⁵⁷, μὲ διαφορετικὸ ὁ καθένας σκεπτικὸ,

53. Παρεμβαίνοντας σ' αὐτὴ τὴ συζήτηση, ὁ Ἀλέξανδρος Δελμοῦζος θὰ ἐλέγξει, στὰ 1907, τοὺς δημοτικιστὲς ὅτι θεώρησαν ἓνα σύμπτωμα, τὴ γλώσσα, «ὡς κάτι τι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τῆλλα κοινωνικὰ φαινόμενα» ... (τὸ ἀνύψωσαν στὴν ἀρχικὴ αἰτία τῆς ἐθνικῆς κακομοιρίας μας καὶ συνασπισμένοι στὸ Νουμᾶ ἄνοιξαν τὸν πόλεμο κυρίως ἐναντίον ἐνὸς συμπτώματος, τῆς καθαρεύουσας· Α. Ντέλος [=Ἀλ. Δελμοῦζος], «Γιὰ τὸ Ζήτημα», *Ὁ Νουμᾶς*, χρ. Ε', ἀρ. 261, 16 τοῦ Σεπτεμβρίου 1907, σ. 6α (τὸ ἄρθρο ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὴν Ρένα Σταυριδῆ-Πατρικίου, *Δημοτικισμὸς καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα*, Ἀθήνα 1976, σ. 15-18).

54. Γιάννης Καμπύσης, *Ψυχαρισμὸς καὶ Ζωή*, ὅ.π.

55. Μ. Μαντουβάλου, *Λορέντσου Μαβίλη Ἔγνωστον δοκίμιον περὶ γλώσσης*, Ἀθήνα 1969 (γιὰ νὰ παρακολουθηθεῖ τὸ νόημα οἱ στ. 65 κ.εξ. πρέπει νὰ διαβαστοῦν μετὰ τὸν στ. 30). Ὁ Μαβίλης θεωρεῖ ὅτι τὴν ὀρθὴ λύση τὴν εἶχε προτείνει «ὁ Σολωμισμὸς» ὁ ὁποῖος θὰ ἐκυρίευε «ὄλην τὴν πνευματικὴν Ἑλλάδα» ἂν δὲν ἐμφανίζονταν «κατὰ διαφόρους μὲν περιόδους καὶ μὲ διάφορα ὄπλα, ἀλλὰ παραδόξως κατὰ πρῶτην ὄψιν ἀπὸ τὰ αὐτὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος, αἱ δύο ἀντίθετοι ἄλλαι ὄψεις ἐκείνου τοῦ δασκαλισμοῦ, τὸν ὁποῖον ὁ Σολωμὸς εἶχε μεγαλοφυῶς χαρακτηρίσει ὡς τὸν μέγιστον ἐχθρὸν τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὸν Τοῦρκον: Ὁ Κοραϊσμὸς καὶ ὁ Ψυχαρισμὸς. Πατρίς των ἡ Χίος. Ἔδρα των τὰ Παρίσια» (σ. 10). Στὴ σύγκριση, τὴν ὁποία δὲν ὀλοκλήρωσε (τὸ χειρόγραφο πού βρέθηκε εἶναι ἡμιτελές), ὁ Μαβίλης δίνει μιὰ πιὸ ἱστορικὴ ἐξήγηση τῆς γλωσσικῆς θεωρίας τοῦ Κοραῆ.

56. Δ. Γληνός, *Ἄπαντα*, τ. Β', 1983, σ. 480.

57. Στὴν «Ἀπολογία τῆς Δημοτικῆς» πού δημοσίευσε τὸ 1914, στὸ *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης, πού ὑπογράφει Κ.Π. (καὶ Κλ. Π.) ἀνθολογεῖ καὶ κείμενα τοῦ Κοραῆ. Στὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα πού προτάσσεται, καὶ τὸ ὁποῖο καταλαμβάνει μεγαλύτερη ἔκταση ἀπ' ὅτι τὰ κείμενα τοῦ Κοραῆ, γίνεται μιὰ ἱστορικὴ τοποθέτηση τῶν γλωσσικῶν ἰδεῶν τοῦ χιῶτη σοφοῦ, πού καταλήγει στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα: «Εἶναι λοιπὸν στραβὸ νὰ ἐπικαλοῦνται τὸν Κοραῆ

θα θεωρήσουν ότι από τους δύο χιῶτες που ἔζησαν στὸ Παρίσι, ὁ «προοδευτικότερος» εἶναι ὁ Κοραΐς, γιατί ἐκφράζει καὶ ἀποδίδει μιὰ πιὸ ἐπαναστατική στιγμή τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας ἢ τῆς νεοελληνικῆς σκέψης. Ὁ Δημήτρης Γληνός, σὲ σχεδίασμα μιᾶς μελέτης γιὰ τὶς ἠθικὲς ιδέες τοῦ Κοραΐ που δὲν ὀλοκληρώθηκε, προχωρᾷ περισσότερο, ἀφοῦ μοιάζει νὰ ἀποδέχεται ὅτι ὁ Κοραΐς ὑπερέχει καὶ στὰ θέματα τῆς γλώσσας: «Ἡ μελέτη γιὰ τὶς ἠθικὲς ιδέες τοῦ Κοραΐ θὰ ἀποδείξῃ πὼς ὁ Κοραΐς ἦταν φωτισμένο φιλελεύθερο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του, πὼς δὲν ἦταν καθόλου συντηρητικὸς σὲ κανένα ζήτημα, ἐλεύθερος ὅσον ἤμποροῦσε νὰ εἶναι ἀπὸ πρόληψες καὶ δι' αὐτὸ ἐστάθηκε καὶ μεγάλος. Καὶ θὰ ἀποδείξῃ ἀκόμα πόσον τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος δὲν ἤμπόρεσε νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ καθὼς οὔτε στὰ ἐξωτερικά, στὴ γλώσσα. Ἔτσι οὔτε καὶ στὰ πνευματικά. ὁ Κοραΐς ἤμποροῦσε νὰναι ὁ πρῶτος διαφωτιστὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους, ὁ πρῶτος κρημνιστὴς τῶν προλήψεων. Ἀλλὰ δὲν ἔγινε διότι δὲν βρῆκε συνέχεια, τὸ ἔθνος του δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ τὴ καταλάβῃ καὶ νὰ βγάλῃ βλαστάρια ἀπὸ τὰ σπέρματα που ἔρριξεν ἐκεῖνος. Ἐπέρασαν ἑκατὸ χρόνια σχεδὸν ἀπὸ τότες, τί θλιβερὰ διδαχτικὴ ἱστορία. Ὁ σήμερα πρῶτος διάδοχός του, ὁ Ψυχάρης, πόσο κατώτερος ἀπὸ τὸ ἠθικὸ ὕψος ἐκείνου. Ἐκεῖνος ἦταν σύγχρονος τῆς μεγάλης ἐπανάστασης, ἔζοῦσε στὴν πρώτη ἀκμὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνιοταξίας, που ὅλα τὰ ιδεώδη τῆς ἦταν ἀκόμη παρθένα, ὁ δεύτερος ζῶντας στὴ Γαλλία, στὰ ξεθυμάσματα τῆς ἴδιας τάξης ἀρχίζει νὰ εἶναι συντηρητικὸς, πολὺ ὀλιγώτερο ἐνθουσιασμένος, πολὺ ὀλιγώτερο κρημνιστὴς καὶ ριζοσπάστης ἀπὸ τὸν Κοραΐ»⁵⁸. Κείμενο, εἴπαμε, τοῦ 1910.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ συγκρίσεις, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἄλλες σκοπιμότητες που μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετοῦν, ἐπανεισάγουν τὴν ἱστορικότητα καὶ τὸν ἱστορισμὸ στὶς ἰδεολογίες τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὀδηγοῦν καὶ σὲ θεωρήσεις ὅπου οἱ ἱστορικὲς πραγματικότητες δὲν γίνονται ἀντιληπτές μόνο μέσα ἀπὸ προκατασκευασμένα σχήματα. Ἀπὸ τὰ σχήματα αὐτὰ ὁ ψυχαρικὸς δημοτικισμὸς ὄχι μόνο δὲν εἶχε μπορέσει νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀλλὰ, ἀντίθετα, τὰ εἶχε ἐνισχύσει.

γιὰ πατέρα τῆς σημερινῆς ἐπίσημης γλώσσας! Μὲ πολὺ περισσότερο δίκαιο θὰ τοῦ δοθῆ μιὰ θέση κοντὰ στοὺς ἄλλους συνηγόρους τῆς κοινῆς». Ἡ Ἀπολογία τῆς Δημοτικῆς κυκλοφόρησε καὶ χωριστὰ στὴ σειρά «Βιβλιοθήκη Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου», Ἀθῆνα 1914· τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Κοραΐ στίς σ. 55-56.

58. Δ. Γληνός, ὁ.π. (σ. 480)· ἕνα λάθος στὴ στίξῃ που ἀλλοιώνει τὸ νόημα τοῦ κειμένου ὅπως δημοσιεύτηκε στὰ Ἀπαντα, διορθώνεται αὐτ., σ. 578.

‘Ο έλληνικός μαρξισμός όφείλει πολλά και καιρία στοιχεία τών έκτιμήσεών του για τή νεοελληνική πνευματική ιστορία στις αντίληψεις που είχε διαμορφώσει ό δημοτικισμός· τις διεύρυνε με τις δικές του κοινωνικότερες προσεγγίσεις. Βρήκε έτοιμο και τό σχήμα με τό όποιο είχαν όροθετηθεϊ οι διαδοχές και οι συγκρούσεις τής νεοελληνικής πνευματικής κοινωνίας: άρχαϊσμός - καθαρεύουσα - λαϊκή γλώσσα. Δέχτηκε τό πλαίσιο, αλλά δέν μπορούσε, φυσικά, νά αποδεχθεϊ τήν άναγωγή του γλωσσικού ζητήματος σε πρωταρχική αίτία και σε προσδιοριστικό παράγοντα για τις νεοελληνικές κοινωνικές εξέλιξεις. Στο σημείο αυτό ή μαρξιστική παρέμβαση βοήθησε σημαντικά για νά άνατραπούν οι ύπάρχουσες ιεραρχήσεις και νά άναζητηθούν οι κοινωνικές αίτιες τών φαινομένων. “Άλλα είταν εκείνα που έλειπαν.

‘Ο Γ. Σκληρός θέλοντας, στη συζήτηση του *Νουμά*, νά δείξει με παραδείγματα τή «διαφορά μεταξύ “μεταφυσικής” και “διαλεκτικής” μεθόδου», χρησιμοποίησε τήν τεχνική τής διπλής απάντησης σε ένα, κάθε φορά, έρώτημα. Τό τρίτο έλληνικό παράδειγμα που φέρνει διατυπώνεται με τόν ακόλουθο τρόπο:

«ΕΡΩΤΗΣΗ: Ποιά είναι ή αίτία που υπερίσχυσε ή καθαρεύουσα;

α) ΑΠΑΝΤΗΣΗ *μεταφυσική*. ‘Ο Κοραής και οι λοιποί διδάσκαλοι του γένους. Αυτοί δείξαν κακό δρόμο και τό έθνος τους ακολούθησε.

β) ΑΠΑΝΤΗΣΗ *διαλεκτική*. “Όλη ή ιστορική εξέλιξη του έθνους υπαγόρευσε και μετά τήν επανάσταση τήν έξακολούθηση τών βυζαντινών παραδόσεων με τις δύο ιστορικές βάσεις: γλώσσα και θρησκεία. ‘Ο Κοραής και οι λοιποί “διδάσκαλοι”, ως έκ τής εποχής των, δέν μπορούσαν παρά νά σκέπτονται όμοια και άσυνείδητα νά παρασυρθοούν από τό γενικό ρεύμα. Λίγες έκτακτες έξαιρέσεις (Βηλαράς - γλώσσα, Καΐρης - θρησκεία) ούτε καν άκούστηκαν από τό έθνος, ό τελευταίος μάάλιστα κατάδιώχτηκε. “Έτσι παθαίνουν όσοι “προτρέχουν τής εποχής των”»⁵⁹.

“Έστω και άδέξια διατυπωμένη, ή θεωρητική άρχή που προβάλλει έδώ ό Γ. Σκληρός, ότι τό κοινωνικό κλίμα και οι πραγματικότητες μιās εποχής προσδιορίζουν τις ενέργειες τών ατόμων και όχι τό αντίθετο, θά μπορούσε νά είναι όρθή· εκείνο που έντυπωσιάζει είναι ή άγνόηση στοιχειωδών ιστορικών δεδομένων. ‘Από τήν άποψη αυτή, τό κείμενο του Σκληρού δέν άποτελεϊ μιάν έξαίρεση: αντιπροσωπεύει μιá τυπική περι-

59. Γ. Σκληρός, «Στους δημοτικιστάς», *‘Ο Νουμάς*, χρ. Β’, άρ. 268, 4 του Νοέβρη 1907, σ. 4α (τό άρθρο του Σκληρού άναδημοσιεύεται από τήν Ρένα Σταυριδη-Πατρικίου, *δ.π.*, σ. 40-50· τό παράθεμα στη σ. 49).

πτωση τοῦ μηχανιστικοῦ τρόπου με τὸν ὁποῖο ἐμφανίζονταν, γιὰ μιὰ μεγάλη περίοδο, οἱ μαρξιστικοὶ προβληματισμοί⁶⁰ γιὰ τὴ νεώτερη ἑλληνικὴ ἱστορία.

Ἐδῶ χρειάζεται νὰ ἀνοίξουμε μιὰ παρένθεση. Γιὰ πολλοὺς λόγους, δὲν εἶχε ὑπάρξει στὴν Ἑλλάδα σοσιαλιστικὴ παράδοση, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει ὀδηγήσει σὲ μιὰ αὐτόνομη, διαφοροποιημένη, θεώρηση τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, με ἀφετηρία τὰ ἐργαλεῖα ποὺ προσέφεραν οἱ σοσιαλιστικὲς θεωρίες καὶ ὁ μαρξισμός. Καὶ καθὼς σ' αὐτὰ τὰ θέματα δὲν ὑπάρχει παρθενόγνεση, ὁ ἑλληνικὸς μαρξισμὸς ὑποχρεώθηκε, στὰ πρῶτα του βήματα, ποὺ διάρκεσαν μερικὲς δεκαετίες, νὰ διαμορφώσει τὸ ἐρμηνευτικὸ του σχῆμα με πολὺ αὐξημένη δόση δανειῶν στοιχείων. Ὑπῆρχαν, βέβαια, στὴν ἀφετηρία, με ὅποιον τρόπο κι ἂν ἔγιναν κατανοητές, οἱ γενικὲς ἀρχές τῶν μαρξιστικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν μέσα ἀπὸ τὴν πάλη τῶν τάξεων: μόνες τους δὲν ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ ἀντίστοιχα νεοελληνικὰ φαινόμενα. Συμπληρώθηκαν μέ, μηχανικὲς πολλὲς φορές, προσαρμογές, ἐμπνευσμένες ἀπὸ ἐπεξεργασίες ποὺ εἶχαν παρουσιάσει ξένοι μαρξιστὲς γιὰ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χώρες. Ἀλλὰ ἡ ἐξειδίκευση στὶς ἑλληνικὲς πραγματικότητες ἔγινε, κατὰ γενικὸ κανόνα, μέσα ἀπὸ ἰδιότυπες μεταγραφές σὲ μαρξιστικὴ ὀρολογία πληροφοριῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν συστημάτων ποὺ παρεῖχε ἡ τρέχουσα ἑλληνικὴ «ἀστική» ἱστοριογραφία καὶ ὅσες πηγές ἔτυχε νὰ χρησιμοποιηθοῦν: με τὸν τρόπο αὐτό, ἡ ἑλληνικὴ μαρξιστικὴ ἱστορικὴ σκέψη βρέθηκε, γιὰ ἓνα μεγάλο διάστημα, ἂν ὄχι ἐγκλωβισμένη, πάντως δεσμευμένη ἀπὸ ἐκεῖνα, ἀκριβῶς, τὰ ὀδηγητικὰ σχήματα ποὺ ἤθελε νὰ ἀμφισβητήσει⁶¹.

60. Ποὺ μερικὲς φορές στηρίζονται καὶ σὲ ἀδέξιες μεταφράσεις οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται ὡς πρωτότυπα κείμενα· βλ. π.χ. τὴ «Δημοκρατία» τοῦ Πλάτωνα στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Γ. Σκληρὸς (στὴν εἰσαγωγή του γιὰ τὴ δεύτερη ἐκδοση τοῦ *Κοινωνικοῦ Ζητήματος*· π. *Νέα Ζωή*, τ. Θ', Ἀλεξάνδρεια 1914, σ. 345) μεταφράζοντας μηχανικὰ (καὶ χωρὶς νὰ παραπέμπει) ἀπὸ ξένη γλώσσα τὸν τίτλο *République*: πρόκειται, φυσικὰ, γιὰ τὴν «Πολιτεία». Ὁ Γιάννης Κορδάτος στὴν πρώτη ἐκδοση τῆς *Κοινωνικῆς Σημασίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821* (1924, σ. η'), παραφράζει (χωρὶς κι αὐτὸς νὰ παραπέμπει) τὸ κείμενο τοῦ Σκληροῦ με ἀποτέλεσμα νὰ ἐπανεμφανίζεται γιὰ δεύτερη φορά ἔργο τοῦ Πλάτωνα τιτλοφορημένο «Δημοκρατία». Ἡ διόρθωση ἔγινε σιωπηρὰ στὴν τρίτη ἐκδοση τῆς *Κοινωνικῆς Σημασίας* (1927, σ. 15).

61. Τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ προέκυψε ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀμαλγάματα μπορεῖ νὰ μὴν ἱκανοποιεῖ τίς σύγχρονες ἱστορικὲς ζητήσεις. Καὶ με τοὺς ὅρους αὐτοὺς, πάντως, ὁ ἑλληνικὸς μαρξισμὸς μπόρεσε νὰ προκαλέσει γόνιμες ἀναστατώσεις καὶ στοὺς χώ-

Αυτό συνέβη και με τὰ προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς πολιτισμικῆς ιστορίας. Ἔχουμε ἤδη σημειώσει ὅτι ὁ ἑλληνικός μαρξισμός βρῆκε, προετοιμασμένο ἀπὸ τὸ δημοτικισμό, ἕνα σχῆμα τὸ ὁποῖο στηριζόταν, σχεδὸν ἀποκλειστικά, σὲ μαχητικὲς θεωρήσεις τῆς ιστορίας τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα, δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμη, οὔτε και στὰ θέματα αὐτά, τὰ πῶς ἐπεξεργασμένα, οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὑπέρβαση τῶν προγενέστερων ιστορικῶν ἀντιλήψεων μέσα ἀπὸ μιὰ νέα, συνολικὴ, μαρξιστικὴ ἀνάγνωση/ἀνάλυση τῶν ιστορικῶν δεδομένων, πού θὰ ἐπέτρεπε νὰ κατανοηθοῦν οἱ κοινωνικὲς διαστάσεις τῶν πνευματικῶν κινήματων και νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ πολλαπλὲς κοινωνικὲς χρήσεις τῆς κάθε γλωσσικῆς μορφῆς. Καὶ στὴν περίπτωσι αὐτῇ ὁ ἑλληνικός μαρξισμός ἀποδέχθηκε τὸ ἔτοιμο σχῆμα και ἀρκέστηκε νὰ τὸ μεταγράψει: «τὸ περίφημο γλωσσικὸ ζήτημα συμπυκνώνει και ἐκφράζει ὅλο τὸ νεοελληνικὸ κοινωνικὸ πρόβλημα», θὰ πεῖ ὁ Γιάννης Ζέβγος, ἀποδίδοντας τὴν ἐπίσημη μαρξιστικὴ ἀποψη τῆς ἐποχῆς του⁶².

Ἔτσι, με ἀφετηρία τὴ λογικὴ τῆς ἀπόλυτης ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα «στὴν ὕλικὴ βάση τῆς κοινωνίας και τὸ πνευματικὸ τῆς ἐποικοδόμημα» και με δεδομένους κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς (φεουδαρχία - ἀστισμός/καπιταλισμός στοὺς ὁποίους θὰ προστεθεῖ, ἀργότερα, και ὁ ἐργαζόμενος λαός) δὲν ἔμενε παρὰ νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ κοινωνικὲς τάξεις τίς ὁποῖες ἐξέφραζαν, με ἀπόλυτο και ἀποκλειστικὸ τρόπο, οἱ θεωρίες γιὰ τὴ γλώσσα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὰ πράγματα θεωρήθηκαν ἀπλά και ἐξηγήθηκαν με ἀπλούς, ἀπλουστευτικούς, τρόπους. Ὁ ἀρχαϊσμός και οἱ θεωρίες γιὰ τὴν ἐπιστροφή στὴν ἀρχαία γλώσσα ταυτίστηκαν με τὴ νεοελληνικὴ φεουδαρχία και τὴν ἰδεολογία τῆς, και, ἀντίστοιχα, ἡ ἀπλὴ νεοελληνικὴ γλώσσα, και κατὰ μιὰν ἄλλη ἐκδοχὴ ἡ καθαρεύουσα, συνδέθηκαν με τὴν ἀστικὴ τάξη και τὰ συμφέροντά τῆς. Σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα του ἔργα ὁ Γιάννης Κορδάτος, ξαναπαίρνοντας μιὰ ἐκτίμησι πού εἶχε μορφοποιηθεῖ στὸ πλαίσιο τοῦ εκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ, θὰ συνδέσει και τὸ «λο-

---

ρους τῆς νεοελληνικῆς ιστοριογραφίας: ἡ μετακένωση τῶν μαρξιστικῶν κατηγοριῶν πού ἀναμόχλευσαν και ζωογόνησαν τὴν ἱστορικὴ σκέψι στὸν αἰῶνα μας, συνδυασμένη με τὴν εἰκονοκλαστικὴ ὀρμὴ ἑνὸς κοινωνικοῦ κινήματος πού δὲν δίσταζε νὰ ἀμφισβητῆσει, με ἐπιχειρήματα/παραδείγματα ἀντλημένα ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία, τὸ σύνολο τῶν ἀξιών μιᾶς κοινωνίας τὴν ὁποία ζητοῦσε νὰ ἀνατρέψει, ὀδήγησε πρὸς νέες θεωρήσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ νεοελληνικὴ ἐπιστῆμη βγῆκε ἐμπλουτισμένη και ἀνανεωμένη.

62. Γιάννης Ζέβγος, *Σύντομη μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας*, τ. Α', Ἄθινα 1945, σ. 44.

γιωτατισμῶν) μὲ τὶς φεουδαρχικὲς ἀντιλήψεις καὶ θὰ παρουσιάσει τοὺς «λογιώτατους» ὡς «διανοητικούς ἀντιπρόσωπους τοῦ Πατριαρχείου, τοῦ φεουδαρχισμοῦ»⁶³. Σ' αὐτὴ τὴν πλαισίωση, ὁ Κοραῖς ἐμφανίζεται, σταθερά, ὡς «ὁ ἐπισημότερος διανοητικὸς ἀντιπρόσωπος τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης»⁶⁴, «ὁ πῶς μεγάλος διανοούμενος τῆς ρωμαϊκῆς μπουρζουαζίας»⁶⁵.

Ἄπο καὶ καὶ πέρα οἱ ἀποτιμήσεις γιὰ τὸ ἔργο του θὰ ἀκολουθήσουν τὶς διακυμάνσεις τῶν μαρξιστικῶν ἐκτιμήσεων γιὰ τὸν ἱστορικὸ ρόλο τῆς ἀστικῆς τάξης στὸν τελευταῖο, ἰδίως, αἰῶνα τῆς τουρκοκρατίας, καὶ γιὰ τὸν κοινωνικὸ χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης. Οἱ ἀντιστοιχίες ποὺ θὰ προκύπτουν θὰ εἶναι, κάθε φορά, ἀπόλυτες. Θὰ ἔχουμε ἔτσι, διαδοχικά, ἕναν προοδευτικὸ Κοραῖ πὺ «ἀγωνίστηκε μὲ φανατισμὸ γιὰ τὶς δημοκρατικὲς [...] ἀντιλήψεις τῆς ἀστικῆς τάξης»⁶⁶ καί, λίγο ἀργότερα, ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: ἕνα Κοραῖ πὺ «ὅπως καὶ ἡ ἀστικὴ μας τάξη, στ' ὄνομα τῆς ἀναγέννησης ἔπνιξε τὴν ἀναγέννηση»· «ἡ συμβιβαστικὴ του μὲ τὸ λογιωτατισμὸ γραμμὴ στρέφεται κυρίως ἐνάντια στὴ δημοτικὴ γλώσσα καὶ τὴν ἀστικοδημοκρατικὴ μεταρρύθμιση ποὺ προγραμματίζει τὸ Εἰκοσιένα»⁶⁷. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ τοποθετήσεις δὲν προκύπτουν ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου τοῦ Κοραῖ καὶ τῶν συστατικῶν τῆς ἰδεολογίας τῆς ἐποχῆς του: προκύπτουν ἀπὸ τὰ ἐρμηνευτικὰ σχήματα ποὺ διαμορφώθηκαν γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς κοινωνικῆς τάξης μὲ τὴν ὁποία εἶχε συνδεθεῖ τὸ ὄνομά του. Καί, φυσικά, δὲν ἦταν νοητὸ ὁ «διανοητικὸς ἐκπρόσωπος» μιᾶς τάξης νὰ ἐμφορεῖται ἀπὸ ἀντιλήψεις ποὺ δὲν ἀνταποκρίνονται στὶς ἐπιδιιώξεις τῆς τάξης αὐτῆς: σὲ τόσο σοβαρὰ θέματα οἱ ἀντιστοιχίες δὲν εἶναι ἐπιτρεπτές.

Γνωρίζουμε ὅτι, σὲ μιὰ πρώτη περίοδο, ποὺ ἐκτείνεται, τυπικά, ὡς τὸ 1933, ἡ ἀντίληψη ποὺ ἐπικρατεῖ στοὺς Ἕλληνες μαρξιστὲς καὶ ἡ ὁποία ἐκφράζεται, κυρίως, μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Γιάννη Κορδάτου, ἐμφανίζει τὴν ἀστικὴ τάξη τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας ὡς δύναμη προοδευτικῆ-ἐπαναστατικῆ, σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ἑλληνικὴ φεουδαρχία καὶ ὀρ-

63. I. K. Κορδάτος, *Δημοτικισμὸς καὶ Λογιωτατισμὸς. Κοινωνιολογικὴ μελέτη τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος*, Ἀθήνα 1927, σ. 40.

64. I. K. Κορδάτος, *Νεοελληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία*, τ. Α', Ἀθήνα 1925, σ. 70.

65. Γιάννης Κ. Κορδάτος, «Ὁ πραγματικὸς Κοραῖς (1748-1833)», π. *Νέα Ἐπιθεώρηση*, περ. Β', τχ. 1, Ἰούνιος 1933, σ. 1.

66. I. K. Κορδάτος, *Νεοελληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία*, ὅ.π., σ. 317.

67. Γ. Βαλέτας, *Ἀρθολογία τῆς Δημοτικῆς Πεζογραφίας*, τ. Α', Ἀθήνα 1947, σ. 580.

γανώτρια τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821· ἡ ἐπανάσταση συνδύαζε τοὺς ἐθνικοὺς μὲ τοὺς ἀντιφεουδαρχικοὺς στόχους: «ἀπήλλαξε τὸν ἐλληνικὸν λαὸν ἀπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν. Ἐν μέρει ὅμως μᾶς ἀπήλλαξε καὶ ἀπὸ τὸν φεουδαρχισμόν»⁶⁸. Στὸ σχῆμα ποὺ διαμορφώνει ὁ Κορδάτος ἡ ἀναγωγή στὶς ἰδεολογικὲς ἀναμετρήσεις πραγματοποιεῖται μὲ τὴ διαμεσολάβηση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐξαφανίζεται, φυσικά, κάθε δυνατότητα νὰ παρακολουθηθοῦν καὶ οἱ ἰδεολογικὲς ἀναμετρήσεις καὶ ἡ λειτουργία τῶν ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν: «Πᾶλη φεουδαρχισμοῦ καὶ ἀστισμοῦ μὲ σημαία τὴ γλῶσσα» ... «Παιδεία καὶ γλῶσσα εἴταν τότε ἐνωμένα καὶ θεωροῦντανε σὰν ἓνα ζήτημα» ... «Ἡ γλῶσσα γίνεται ἡ σημαία τῆς πάλης ἀνάμεσα στὶς δύο τάξεις. Ἡ φεουδαρχικὴ τάξη ἔχει γιὰ σημαία τῆς τὴν ἀρχαία ἢ τὴν ἀρχαίζουσα. Οἱ ἀστοὶ τὴ νεοελληνικὴ ἢ τὴν ἀπλή. Ἡ πάλη αὐτὴ δὲν εἶναι μόνο γλωσσολογικὴ, στὸ βάθος εἴταν κοινωνικὴ»⁶⁹.

Δὲν ἐνδιαφέρει νὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ οὔτε τοὺς γόνιμους δρόμους ποὺ ἀνοίξαν μὲ τὴ νέα προβληματικὴ, οὔτε τίς βαθύτατες ἀλλοιώσεις τῆς ἱστορικῆς προοπτικῆς στὶς ὁποῖες ὠδήγησαν οἱ σχηματοποιήσεις ποὺ κυριάρχησαν καὶ ὅταν περιγράφεται ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία καὶ ὅταν ἐξιστοροῦνται τὰ καθέκαστα τῶν πνευματικῶν κινήματων καὶ τῶν ἰδεολογικῶν ἀναμετρήσεων. Θὰ σημειώσω μόνο, γιὰ τὰ θέματα ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν, ὅτι ἡ μορφή καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ παρουσιάζονται μὲ τρόπο ποὺ ἀποδίδει, σὲ γενικὲς γραμμές, τίς ἱστορικὲς τους διαστάσεις: οἱ σχηματοποιήσεις καὶ οἱ ἀπλουστεύσεις δὲν λείπουν καὶ ἐδῶ, ἀλλὰ ἡ σύνδεση τοῦ Κοραῆ μὲ ὅ,τι θεωρεῖται πῶς συνιστᾷ τὴν ὀρμητικὴ ἐξόρμηση τοῦ ἐλληνικοῦ ἀστισμοῦ, ὠδήγησε στὴν ἀναζήτηση τῶν δυναμικῶν στοιχείων ποὺ συγκροτοῦν τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς κοραϊκῆς θεωρίας.⁷⁰

Πρὸς τελείως ἀντίθετη κατεύθυνση θὰ κινηθοῦν οἱ νέες μαρξιστικὲς θεωρήσεις γιὰ τὸν Κοραῆ καὶ τὸν κοραϊσμό ποὺ ἐμφανίζονται ἀπὸ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας: ὁ «ἐπαναστάτης» Κοραῆς μετατρέπεται σὲ συμβιβασμένο καὶ συμβιβαστὴ εκπρόσωπο μιᾶς συμβιβαστικῆς καὶ συμβιβασμένης κοινωνικῆς τάξης. Σημειώσαμε, ἤδη, ὅτι στὴν ἀφετηρία τῆς ἀπότομης αὐτῆς ἀλλαγῆς δὲν βρίσκεται μιὰ νέα ἀνάγνωση τῆς κο-

68. I. K. Κορδάτος, *Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1924, σ. 163-164.

69. I. K. Κορδάτος, *Δημοτικισμὸς καὶ Λογιωτατισμὸς*, σ. 37, 55 καὶ 40.

70. Ὁ Γιάννης Κορδάτος συνόψισε τίς ἀπόψεις αὐτὲς γιὰ τὸν Κοραῆ στὸ ἄρθρο του «Ὁ πραγματικὸς Κοραῆς» ποὺ σημειώθηκε πρὸ πάνω. Εἶναι ἀναλυτικότερος στὸ ἔργο του *Δημοτικισμὸς καὶ Λογιωτατισμὸς* (1927).

ραϊκῆς θεωρίας, ἀλλὰ μιὰ ριζικὴ ἀναθεώρηση τῶν μαρξιστικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης. Στὸ προγενέστερο σχῆμα γινόταν ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ ἀστικὴ τάξη ἀντιπροσώπευε, στὴν πρώτη περίοδο τῆς παρουσίας της, καὶ πάντως στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῆς ἐπανάστασης, μιὰ δύναμη «προοδευτικὴ», ἐθνικὴ καὶ ἀντιφεουδαρχικὴ, πού ἀναδείχθηκε σὲ φορέα σημαντικῶν ἀλλαγῶν στὸ σῶμα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Οἱ νέες ἀντιλήψεις πού εἰσάγονταν, ἀποκλείουν αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία: ὑποστηρίζεται, τώρα, ὅτι οἱ ἰδιότυπες οἰκονομικὲς λειτουργίες της καὶ οἱ ὅροι τῆς ἀνάπτυξής της κατασταίνουν τὴν ἀστικὴ τάξη, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού πρωτοεμφανίζεται, ἕνα σῶμα κοινωνικὰ συντηρητικὸ, μὲ πρώιμες ροπὲς πρὸς τὴν ἀντίδραση. Ἔτσι, ὄχι μόνο δὲν στάθηκε ἱκανὴ νὰ λύσει τὰ νεοελληνικὰ προβλήματα πού θεωρεῖται ὅτι τῆς ἀναλογοῦσαν· ἀλλὰ, ἐπιπλέον, ἐξαιτίας καὶ τῆς ἰσχύότητάς της καὶ τοῦ φόβου της ἐμπρὸς στὰ «λαϊκοαγροτικά» κινήματα, ὀδηγήθηκε στὸ συμβιβασμὸ μὲ τὰ φεουδαρχικὰ στρώματα πού προσδιόρισε τὶς μεταγενέστερες ἐξελίξεις: ἀπὸ τὸν συμβιβασμὸ αὐτὸ θὰ προκύψει ὁ «ἀστοτσιφλικάδικος» κοινωνικοπολιτικὸς σχηματισμὸς ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὅτι κυριάρχησε στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία ἕως καὶ τὸν εἰκοστὸ αἰώνα. Συμμετρικὰ ἐξαρτημένοι θὰ εἶναι, φυσικά, καὶ οἱ συμβιβασμοὶ πού θεωρήθηκε ὅτι πραγματοποιήθηκαν καὶ στὸ «ἰδεολογικὸ ἐποικοδόμημα».

Ἔχω προσπαθήσει νὰ δείξω, σὲ παλιότερο δημοσίευσμά μου⁷¹, ὅτι οἱ ἀλλαγὲς πού σημειώνονται στὴν ἑλληνικὴ μαρξιστικὴ ἱστοριογραφία στὴν δεκαετία τοῦ 1930, ἀπορρέουν, κυρίως, ἀπὸ τὶς νέες ἐκτιμήσεις τῶν ἐλλήνων κομμουνιστῶν γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης πού οἱ ἴδιοι ὀραματίζονται καὶ ὀργανώνουν. Θεωρήθηκε, τότε, ὅτι ἡ ἔκταση τῶν ἀστοκοδημοκρατικῶν προβλημάτων πού εἶχαν παραμείνει ἄλυτα, ἐξαιτίας τοῦ συμβιβαστικοῦ χαρακτήρα τῆς ἀστικῆς τάξης, ἐπώμιζε, σὲ ἕνα πρῶτο στάδιο, τὸ ἑλληνικὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ τοὺς συμμαχούς του μὲ τὴν εὐθύνη τῆς διεξαγωγῆς τῆς ἀστοδημοκρατικῆς ἐπανάστασης τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες ἀστοὶ δὲν μποροῦσαν καὶ δὲν ἤθελαν νὰ ὀλοκληρώσουν. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ νέα ὀπτική⁷², ἡ μαρξιστικὴ ἱστο-

71. Ἡ ἰδεολογικὴ χρῆση τῆς ἱστορίας, ὁ.π.

72. Στὴν ἀμέσως προηγούμενη περίοδο ἐπικρατοῦσε ἡ ἀποψη ὅτι ὁ ἀστοκοδημοκρατικὸς μετασχηματισμὸς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας εἶχε σὲ μεγάλο βαθμὸ πραγματοποιηθεῖ, καὶ ἔτσι ἀνοίγε ὁ δρόμος γιὰ τὴ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση. Τὸ ἱστορικὸ σχῆμα πού διατυπώνεται στὰ ἔργα τοῦ Γιάννη Κορδάτου ἀναποκρίνεται σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη καὶ τὴν ἐξυπηρετεῖ. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες

ριογραφία κλήθηκε να αποδείξει, με τὸ ἱστορικὸ σχῆμα στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε, τὸν μόνιμα ἀρνητικὸ ρόλο τῆς ἐλληνικῆς ἀστικῆς τάξης στὴ διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας: τὸ ἔκαμε συστηματικά, καὶ μὲ τρόπους ποὺ φανέρωναν ὅτι ἐνδιαφέρονταν πολὺ περισσότερο νὰ ἐνισχύσει, μὲ τὰ διδάγματα καὶ τοὺς νόμους τῆς ἱστορίας, τοὺς σύγχρονους τῆς κοινωνικὸς καὶ πολιτικὸς ἀγῶνες, παρὰ νὰ ἀναζητηθεῖ, μὲ τὰ πρόσφορα μέσα, τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν κοινωνικῶν μηχανισμῶν. Ἡ κοινωνικὴ ἐμβέλεια τοῦ ἐγχειρήματος ὑπῆρξε μεγάλη, ἔστω κι ἂν ἡ ἀκρίβεια τῶν συμπερασμάτων ἦταν ὑπονομευμένη ἐξ ὑπαρχῆς.

Ἡ Κοραῖς εἰσέπραξε κι αὐτὸς τὸ μεγάλο μερίδιο τῶν εὐθυνῶν του. Ὁ ἴδιος θὰ χαρακτηριστεῖ ἐκπρόσωπος τῶν συμφερόντων τοῦ (μεγάλου) ἐμποροτραπεζικοῦ κεφαλαίου καὶ ἡ δράση του θὰ τοποθετηθεῖ σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου «ὄλο τὸ ἐλληνικὸ κοινωνικὸ πρόβλημα φανερόνεται κυρίως σὰ γλωσσικὸ πρόβλημα μὲ τὴ μορφή τῆς γλώσσας». Εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ «τὴ μεσοβέζικη λύση τῆς καθαρεύουσας» καὶ στὸ μέτρο ποὺ «τὸ περίφημο γλωσσικὸ ζήτημα συμπυκνώνει καὶ ἐκφράζει ἀνάγλυφα ὄλο τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα», «ἡ γραμμὴ τοῦ Κοραῖ φανερῶνει ἀνάγλυφα τὴ συβιβαστικὴ πρὸς τὸ βυζαντινισμὸ καὶ κοτσαμπασισμὸ πολιτικὴ τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου». Ἡ περίπτωσις τοῦ Κοραῖ δὲν ἀποτελεῖ ἐξάιρεσις: «Ἡ ἀστικὴ τάξις ἀπ' τὰ πρῶτα τῆς φανερώματα κι ὅλας δὲν παρουσιάζει κανένα ἔχνος δημοκρατισμοῦ. Ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ τῆς δημιουργία τὸ ἴδιο, δὲν περικλείνει δημιουργικὰ στοιχεῖα νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦτο γιὰ τὴν ἡ ἀνάπτυξή τῆς σφιχτοδένεται μὲ τὸ βυζαντινὸ συντηρητισμὸ ποὺ φορέας του εἶναι τὸ πανίσχυρο πατριαρχεῖο». Μέσα σ' αὐτὴ τὴ λογικὴ «τὰ μοναδικὰ γόνιμα στοιχεῖα τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ» ἐπισημαίνονται στὴ λαϊκὴ δημιουργία, ἡ ὁποία περιορίζεται, οὐσιαστικά, στὸ δημοτικὸ τραγούδι.

Διάχυτες καὶ ἐπαναλαμβανόμενες ἐπὶ μιὰ δεκαετία⁷³, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ

ἐκδηλώσεις τῶν νέων προσανατολισμῶν στάθηκαν τὰ ἄρθρα τοῦ Γιάννη Ζεύγου στὴν *Κομμουνιστικὴ Ἐπιθεώρηση* τοῦ 1933 ποὺ ἀποκρούουν μὲ βιαιότητα τίς θέσεις τοῦ Γιάννη Κορδάτου· ἔχουν τοὺς χαρακτηριστικὸς τίτλους: «Ὁ “μαρξιστῆς” Γ. Κορδάτος ἱστορικὸς τῆς μπουρζουαζίας»· «Ὁ Γ. Κορδάτος σὰν ἱστορικὸς τῆς ἐπανάστασις τοῦ 1821»· «Ὁ Γ. Κορδάτος σὰν οἰκονομολόγος στὴς πρῶτες γραμμὲς τῆς ἀντεπανάστασις» (ἕνα τμῆμα ἀπὸ τὴν πολεμικὴ Κορδάτου - Ζεύγου ἔχω παρουσιάσει στὸ π. *Ἀντί*, τχ. 43, 44 καὶ 46 τοῦ 1976).

73. Κείμενο τοῦ 1935: «οἱ Ἕλληνες ἀστοί, ὁ κληρὸς κ' οἱ κοτζαμπάσῃδες, πλουτίζοντας καὶ μοιράζοντας τὴν ἐξουσία μὲ τοὺς Τούρκους, φοβόνταν τὴν ἐπαναστατικὴ πάλῃ καὶ οἱ πιὸ τρανοὶ τοὺς ἰδεολογικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἐκπρόσωποι, ὅπως ὁ

τῆς πολεμικῆς πού ἀσκήθηκε ἐναντίον τῶν ἔργων τοῦ Γιάννη Κορδάτου, οἱ «θέσεις» αὐτὲς κωδικοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν κομμουνιστὴ ἡγέτη Γιάννη Ζέβγο, σὲ ἔργο γραμμμένο στὶς φυλακὲς τῆς Ἀκροναυπλίας τὸ 1942⁷⁴: ἐκφράζουν τὴν ἐπίσημη ἀποψη τῶν ἐλλήνων κομμουνιστῶν πού, μὲ κάποιες σημαντικὲς ἐξαιρέσεις⁷⁵, κυριαρχεῖ στὶς μαρξιστικὲς ἀντιλήψεις ἐπὶ τρεῖς δεκαετίες⁷⁶.

Α. Κοραῆς, ὁ Ἄλ. Μαυροκορδάτος, ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος, ὁ Καποδίστριας καὶ ἄλλοι εἶταν ἐνάντια σὲ κάθε ἐπαναστατικὴ πάλη καὶ κήρυχαν πὼς ὁ μοναδικὸς δρόμος τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ ἔθνους εἶταν ὁ δρόμος τῆς ἀνάπτυξης τῆς παιδείας, ὁ δρόμος τῆς μόρφωσης· Γ. Ζεῦγος, «Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ὁ χαρακτήρας, οἱ κινητήριες δυνάμεις καὶ τὰ προβλήματα τῆς», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, χρ. Δ', τχ. 3, Μάρτης 1935, σ. 84. Στὸ ἴδιο περιοδικό, τὸν ἐπόμενον χρόνο, ὁ Νίκος Καρβούνης, χωρὶς νὰ ἀπορρίπτει τὴ γενικὴ θέση, θὰ ἀντιδράσει προσεκτικά: «Ἡ ἐπίδρασή του, ὡστόσο [τοῦ Κοραῆ], στὸ ζετύλιγμα τῆς νεοελληνικῆς διανόησης, θάταν ἀδικο νὰ ὑποτιμηθεῖ» Ν. Καρβούνης, «Ἡ ἐλληνικὴ διανόηση ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, χρ. Ε', τχ. 3, Μάρτης 1936, σ. 83.

74. Γιάννης Ζέβγος, *Σύντομη μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας* κυκλοφόρησε εὐρύτατα σὲ χειρόγραφη μορφή· ἡ πρώτη ἐκδοσις ἐγένετο τὸ 1944 σὲ ἐλεύθερη περιοχὴ τῆς Θεσσαλίας, στὸ τυπογραφεῖο τῆς «Κόκκινης Σημαίας». Χρησιμοποιοῦ τὴ δευτέρη ἐκδοσις (Ἀθήνα 1945) ὅπου τὰ ἀποσπάσματα πού παρέθεσα στὴν προηγούμενη παράγραφο βρίσκονται στὸν τ. Α', σ. 47, 43, 44, 29, 30. Γιὰ τὴν διττογραφία τοῦ ψευδωνύμου Ζεῦγος - Ζέβγος πβ. Καίτη Ζεύγου, *Μὲ τὸν Γιάννη Ζέβγο στὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα*, Ἀθήνα 1980, σ. 117.

75. Ἐπισημαίνεται ἰδιαίτερα στὶς θετικὲς ἐκτιμήσεις τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ στὴν εἰσαγωγὴ του «γιὰ τὴ σημερινὴ θέση τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα» πού προτάχθηκε στὴ μετάφραση τοῦ *Σοφιστῆ* τοῦ Πλάτωνα (1940· ὁ Γληνὸς ὑπογράφει μὲ τὸ ψευδώνυμο Δ. Ἀλεξάνδρου). Σὲ βιβλιοκρισίαν του γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Γληνοῦ, ὁ Βασ. Λαοῦρδας, στὴ γραμμὴ πάντα τοῦ Ἰωάννη Συκουτρῆ (πβ. Th. Zieliński, *Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι*, Ἀθήνα 1928, στὰ «Ἐπιλεγόμενα» τοῦ Συκουτρῆ), θὰ ἀντιδράσει στὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Γληνοῦ γιὰ τὸν Κοραῆ: «Εἶναι καιρὸς πρῶτα νὰ σταματήσῃ ἡ ὑμνολογία τοῦ Κοραῆ ὡς νεοανθρωπιστῆ φιλόλογου. Ὁ Κοραῆς ὡς φιλόλογος δὲν ὑπῆρξε τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἀπαράμιλλος κριτικὸς κειμένων — κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι περίεργη καὶ ἀσφαλῶς ὄχι ἀξιολογίμητη σύνθεσις βυζαντινοῦ φιλόλογου καὶ διανοουμένου τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ. Οὔτε ποίηση καταλάβαινε οὔτε φιλοσοφία. Ἄν δὲν εἶχε τὸ θερμὸ πατριωτικὸ παλμὸ καὶ τὴν πρακτικὴν ἀποστολὴν στὴ διδασκαλίαν τῆς γλώσσας, δὲ θὰ τὸν θυμόμαστε παρὰ σὰν ἕνα ἄριστον γνῶστη τῆς ἀρχαίας γλώσσας καὶ καλὸν ἠθικολόγον» (π. *Νέα Ἔστιά*, τ. ΑΒ', 1942, σ. 830).

76. Σὲ ἔργο τοῦ 1951 μπορούμε νὰ διαβάσουμε ὅτι «ὁ Κοραῆς εἶναι ὁ τυπικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ πολιτισμοῦ πού διαμόρφωσε ἡ νέα ἐλληνικὴ ἀστικὴ τάξις, ἡ σωστότερα οἱ κορυφές τῆς, στὴν περίοδο τοῦ ἐθνικοῦ σηκωμοῦ. Μὲ τὸ ἔργο του καὶ τίς ἀντιλήψεις του, μὲ τὴ γλώσσα πού χρησιμοποίησε καὶ διαμόρφωσε στάθηκε ὁ ἐκφραστὴς τοῦ ἰδιότυπου συντηρητισμοῦ καὶ ἀντιδραστικότητάς τῆς, πού στὸ βάθος

Διευκολύνθηκε, έτσι, η μετάβαση πρὸς τὸν ἰδιότυπο μαρξιστογενή λαϊκισμό πού, μὲ πολλές ἐσωτερικὲς παραλλαγές, βρίσκει πρόσφορο ἔδαφος γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ σὲ ἐποχὲς ἑξαρσης ἢ κατατρεγμοῦ τῶν λαϊκῶν κινήματων, ἰδιαίτερα στὴν περίοδο τῆς Κατοχῆς καὶ τῆς Ἀντίστασης καὶ στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια⁷⁷. Πηγὴ κοινωνικοῦ φρονηματισμοῦ στοὺς σύγχρονους ἀγῶνες καὶ φορέας ὄλων τῶν παραδειγματικῶν ἀξιών ἀναδείχεται, πάλι, ἓνας κοινωνικὰ ἀπροσδιόριστος, κυριαρχούμενος καὶ μονίμως προδομένος Λαός, σὲ πλήρη διάσταση μὲ τίς κυριαρχοῦσες τάξεις καὶ τὴν ἐξ ὀρισμοῦ στείρα πνευματικὴ παραγωγή τους. Οἱ ἱστορικὲς κατηγορίες πού χρησιμοποιήθηκαν, γιὰ νὰ στοιχειοθετοῦν τὰ ἐπιθυμητὰ συμπεράσματα, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνταποκρίνονται στὴν προβληματικὴ τοῦ Κάρλου Μάρξ γιὰ τὰ ἀντίστοιχα θέματα· στηρίζονται, ὅμως, στὸ θεωρητικὸ πλαίσιο πού εἶχαν διαμορφώσει οἱ πιὸ ἐπίσημοι ἐκφραστὲς τῶν μαρξιστικῶν ἀντιλήψεων στὴν Ἑλλάδα: «Οἱ νεοελληνικὲς ἐθνικὲς παραδόσεις, τραγούδια, διηγήσεις, χοροί, πανηγύρια, προλήψεις, ἤθη, ἔθιμα, στὸ βασικὸ καὶ ἀποφασιστικὸ τους μέρος ἀνάγονται στὴν περίοδο τῆς ἐθνικῆς νεοελληνικῆς διαμόρφωσης» ... «Ἀπ' αὐτὴ βασικὰ τὴν ἐθνικὴ μας ἱστορία—πού παραμόρφωσε καὶ διαστρέβλωσε ἡ ἀστοσιφλικὰδικὴ μεγαλοϊδεάτικὴ ἰδεολογία—ἀντλοῦμε ἐμεῖς καὶ τὴν πίστη γιὰ τὴ δημιουργικότητα, τὴ ζωντάνια, τὸ μέλλον, τὴν ἀναγέννηση καὶ τὴν πρόοδο τοῦ ἔθνους μας». Τὸ παράθεμα εἶναι ἀπὸ κείμενο τοῦ Νίκου

ἔτρεφε τὴ “Μεγάλῃ Ἰδέᾳ”, ἀκόμα καὶ κεῖ πού ὀρισμένοι ἐκπρόσωποι τῆς δὲν τὴν υἱοθετοῦσαν φανερά· στὴ συνέχεια καὶ ἀφοῦ ἐπισημανθοῦν θετικὲς πλευρὲς στὸ ἔργο του, διαπιστώνεται, ὅτι ἂν καὶ ὁ Κοραῆς «βλέπει βασικὰ σωστὰ γιὰ τότε πολλὲς πλευρὲς τῆς τοτινῆς κατάστασης τοῦ ἔθνους, ὥστόσο στὰ συμπεράσματα καὶ τίς πραχτικὲς λύσεις φανερώνει ἀσυνέπεια καὶ συντηρητισμὸ, πού ἀνατρέπει ὄλο του τὸ ἔργο» ... «Ἡ γλώσσα τοῦ Κοραῆ ὑπῆρέτησε ὄλα τὰ συντηρητικὰ μυαλὰ τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821 καὶ ἀποτελεῖ μέρος συστατικὸ στὴ μεσοβέζικη, συμβιβαστικὴ καὶ ἀντιδημοκρατικὴ λύση τῶν προβλημάτων τῆς, πού στὸ τέλος βοήθησε τοὺς κοτζαμπάσηδες καὶ πλουσιοαστοὺς νὰ στρεβλώσουν τίς λαϊκὲς ἐπιδιώξεις καὶ νὰ ἐγκαινιάσουν τὴ μεγαλοϊδεάτικὴ πολιτιστικὴ ἀθλιότητα τοῦ ἐλληνισμοῦ στὸ 19ο αἰῶνα ὡς τίς μέρες μας»· Πέτρος Ροῦσος, *Ἡ διδασκαλία τοῦ σ. Στάλιν καὶ ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα*, χ.τ.έ., Ἐκδοτικὸ «Νέα Ἑλλάδα», 1951, σ. 46, 47, 49. Σὲ ἄλλο σημεῖο, ἡ ἀπάντηση τοῦ Κοραῆ στὸ «ποιά θᾶνε ἡ νέα φιλοσοφικὴ ἐθνικὴ γλώσσα τῶν Γραικῶν» θεωρεῖται ὅτι παρουσιάζει «ὄλη τὴν ἀντιφατικότητα, τὸ μεσοβέζικισμὸ, τὴν ἀντιδραστικότητα τῆς σκέψης τῶν περισσότερων ἐλλήνων ἀστῶν, τὴν ἔχθρα καὶ τὸ φόβο τους γιὰ μιὰ συνεπῆ ὡς τὸ τέλος διαφώτιση καὶ ἀνέβασμα τῶν λαϊκῶν μαζῶν» (σ. 47).

77. Πβ. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Ἡ ἰδεολογικὴ χρῆση*, ὁ.π., σ. 14-16· βλ. ἐπίσης Χρῦσα Προκοπάκη, «Τριτοκοσμικὸς νεορομαντισμὸς καὶ λαϊκισμὸς», ἐφ. *Ἡ Αὐγή*, 10 Αὐγούστου 1980, σ. 4.

Ζαχαριάδη στο όποιο επισημαίνονται οι στόχοι τής μαρξιστικής ιστορικής έρευνας στην Έλλάδα⁷⁸.

Ό μαρξιστογενής λαϊκισμός μπορεί να πάρει άνετα τή συνέχεια: τὰ περιγράμματα είναι έτοιμα, υπάρχουν έτοιμες και οι ύποδοχές. Δύο έργα του Γ. Βαλέτα, έκδομένα στα 1946 και 1947⁷⁹, εικονογραφούν παραστατικά, και για τὰ θέματα που μᾶς ενδιαφέρουν έδω, αυτούς τους προσανατολισμούς. Και τὰ δύο ξεκινούν από τις θεωρήσεις τών έλλήνων μαρξιστῶν για τόν άστοτσιφλικιάδικο συμβιβασμό και τήν αντίδραστική ύφή τών λογίων επιδόσεων· καθώς, όμως, οι μεθοδεύσεις για να τεκμηριωθεί μιᾶ ιστορική θέαση που στηρίζεται στην κάθετη αντίπαράθεση του «λαϊκού» πρὸς τὸ «άντिलाϊκό» οδηγούνται στις άκραίες τους συνέπειες, τὸ σχῆμα που προκύπτει αντιπροσωπεύει και μιᾶ από τις πιὸ χαρακτηριστικές επιτεύξεις του λαϊκιστικού ρεύματος στα θέματα τής νεοελληνικής πολιτισμικής ιστορίας⁸⁰.

Η θέση διατυπώνεται με σαφήνεια, έστω κι αν τὸ πολὺ πλούσιο υλικὸ που χρησιμοποιεῖται τήν άναιρεῖ σὲ οὐσιώδη σημεῖα της: «ὁ λογιωτατισμὸς ὡδήγησε τὸ Ἔθνος στὴ χειρότερη σκλαβιά, εὐνούχησε μετὰ φαντάσματά του τοὺς λαϊκοὺς πολιτικοὺς άγῶνες κι ἔμπόδισε κάθε άντανакλαστική άνορθωτική επίδραση άπ' τὸ ἐποικοδόμημα»⁸¹. Κορυφή του λογιωτατισμοῦ, ὁ Κοραΐς, βρίσκεται πάλι στὴ θέση του κατηγορουμένου, ὅσο κι αν του άναγνωρίζονται κάποιες πατριωτικές και δημοκρατικές άρετές: «Περπάτησε μετὰ τὸ δημοκρατικὸ λάβαρό του ἐναντία στοὺς λαὸ και τὴ λαϊκὴ άναγέννηση»· «στο ὄνομα τής άναγέννησης πρόδωσε τήν άναγέννηση»· είναι «ὁ πατέρας τής άρχαιομανίας, ἕνας πρόδρομος του μεγαλοϊδεατισμοῦ»⁸². Στὸ ἐπίκεντρο ὄλων αὐτῶν, ἡ «άντεπανάσταση

78. Νίκος Ζαχαριάδης, «Ό μαρξισμὸς-Λενινισμὸς στην Έλλάδα», π. *Κομμουνιστικὴ Ἐπιθεώρηση*, τχ. 1, Ἀθήνα, Γενάρης 1946, σ. 5.

79. Γ. Βαλέτας, *Τὸ προδομένο Εἰκοσιένα. Ἡ πνιγμένη άναγέννηση - ἡ επαναστατικὴ κληρονομιά*, Ἀθήνα 1946· Γ. Βαλέτας, *Ἀνθολογία τής Δημοτικῆς Πεζογραφίας*, τ. Α'-Γ', Ἀθήνα 1947.

80. Οι μαρξιστὲς θεώρησαν ὑποχρέωσή τους να διατυπώσουν τις ἐπιφυλάξεις τους για τὴ λαϊκιστικὴ ὑπερβολή· βλ. Πέτρος Ροῦσος, «Για τήν ιστορικὴ κληρονομιά μας. Ἀπ' άφορμὴ τὸ ἔργο του Γ. Βαλέτα "Τὸ προδομένο Εἰκοσιένα"», π. *Κομμουνιστικὴ Ἐπιθεώρηση*, τχ. 5, 1 Μάη 1946, σ. 223-226· Δημήτρης Χατζής, «Ἡ νεοελληνικὴ παράδοση και ἡ "Ἀνθολογία" του Γ. Βαλέτα», π. *Ἐλεύθερα Γράμματα*, τ. Γ', τχ. 60, 15 Φεβρουαρίου 1947, σ. 34.

81. *Τὸ προδομένο Εἰκοσιένα*, σ. 5.

82. *Τὸ προδομένο Εἰκοσιένα*, σ. 114, 113, 114.

του Κοραῆ»⁸³, ἡ γλωσσική, μὲ τὴν ὁποία «ὁ δασκαλισμὸς» ... «δυναμώνει καὶ συμβιβάζεται μὲ τὴ μέση λύση»⁸⁴. Κοινωνιολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου: ἡ καθαρεύουσα «παρουσιάζεται σὰν παραδρόμισμα καὶ νόθο ἐπιφαινόμενο μέσα στὸ ΙΗ' αἰ. μὲ τὸν Ἑλλάδιο καὶ τὸ Βούλγαρη, καὶ ἐπιβάλλεται μὲ τὸν Κοραῆ, σὰ γέφυρα συμβιβασμοῦ τῶν φοβισμένων ἀπ' τὴν ἀναγέννηση καὶ τὶς κατακτήσεις τῆς δημοτικῆς καλλιέργειας ἀστο-εμπορικῶν στοιχείων μὲ τὰ φεουδαρχικὰ καὶ τὰ πατριαρχικὰ»· «ἡ τάση Βούλγαρη - Κοραῆ ἐκφράζει τὸ φόβο τῆς φαναριώτικης πατριαρχικῆς ἀρχοντιᾶς μπροστὰ στὴ θύελλα τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης καὶ τὴ γραμμὴ συμβιβασμοῦ καὶ σύμπραξης ἀντιδιαφωτιστικῆς»⁸⁵. Ἀπέναντί τους καὶ σὲ διαρκὴ σύγκρουση μαζί τους βρίσκονται οἱ φορεῖς τῆς λαϊκῆς πνευματικῆς ἐπανάστασης, δηλαδὴ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν περιγραφή τους, οἱ φορεῖς τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπὸ αὐτοὺς καλοῦνται νὰ παραδειγματιστοῦν καὶ νὰ ἐμπνευστοῦν στοὺς νέους ἀγῶνες τους οἱ Ἕλληνες τοῦ 1946⁸⁶.

Ἀντιλήψεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶχαν μεγάλη ἀπήχηση στὴν ἐποχὴ τους: τροφοδότησαν μιὰ ἐκτεταμένη ἱστορικὴ καὶ παραϊστορικὴ φιλολογία μὲ τὴν ὁποία ἀναστράφηκαν βιωματικὰ οἱ ἑλληνικὲς κοινωνικὲς πρωτοπορίες τῶν χρόνων ἐκείνων. Δὲν εἶναι οἱ μόνες ποὺ προῆλθαν ἀπὸ αὐτὸν τὸν χῶρο· ὑπῆρξαν καὶ διατυπώθηκαν, ἀποσπασματικά, στοὺς ἴδιους καιροὺς, καὶ πῶς ἰσόρροπες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν κοραϊσμό, στηριγμέ-

83. *Τὸ προδομένο Εἰκοσιένα*, σ. 80. Στὴν *Ἀνθολογία τῆς Δημοτικῆς Πεζογραφίας* (τ. Α', σ. β') θὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ βυζαντινὸς οὐμανισμὸς «ἦταν στὴν οὐσία του μιὰ μορφὴ πνευματικῆς ἀντεπανάστασης τοῦ μεσαιωνισμοῦ, ὅπως στὸ Εἰκοσιένα ὁ κοραϊσμὸς καὶ στὰ τελευταῖα χρόνια ὁ λογιωτατισμὸς μέσης λύσης τοῦ Χατζιδάκη ἢ ὁ νεοδημοτικισμὸς τοῦ Τζάρτζανου κλπ.».

84. *Τὸ προδομένο Εἰκοσιένα*, σ. 80. Ἄλλοῦ θὰ γίνεαι λόγος γιὰ τὴν ἀπλοκαθαρεύουσα τοῦ Κοραῆ, γιὰ τὸν Κοραῆ ποὺ «στέκεται στὸ μεταίχμιο δημοτικῆς καὶ καθαρεύουσας, καὶ γιὰ τὴ «μιξοσλόικη καθαρεύουσα» ποὺ «ἐπιβάλλεται μὲ τοὺς Φαναριώτες καὶ ὁ Κοραῆς τὴν ἀκολουθεῖ καὶ τὴν ἀξιοποιεῖ κἀνοντάς τὴν σημαία του» (*Ἀνθολογία*, τ. Α', σ. ζ', ζ', ις').

85. *Ἀνθολογία τῆς Δημοτικῆς Πεζογραφίας*, τ. Α', σ. ζ' καὶ ιε'.

86. Στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια (1949: ἔκδοση τῆς *Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας* καὶ τῆς *Σχολαστικοκατάργησης*) καὶ ἀργότερα, μὲ τὴν ἔκδοση τῶν *Ἀπάντων* τοῦ Κοραῆ (1964-1965), ὁ συγγραφέας τοῦ *Προδομένου Εἰκοσιένα* ἀναθεωρεῖ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸν Κοραῆ, καὶ ἐλέγχει αὐστηρὰ τὸν λογιωτατισμὸ καὶ τὸν παπαδισμό ποὺ καταχώνιαζαν καὶ κατεδίωκαν τὰ κείμενά του: «πολλὰ ἔχασε τὸ ἔθνος ἀπ' τὴ σκέψη καὶ τὴ διδασχὴ τοῦ Κοραῆ, μὲ τὴν ἀποξένωση στὴν ὁποία τὸν καταδίκασε ὁ μωροφάνταχος λογιωτατισμὸς ἕναν αἰῶνα» (Κοραῆ, *Ἄπαντα τὰ πρωτότυπα ἔργα*, τ. Α1, 1964, σ. ε' καὶ ζ').

νες σέ πιό ιστορικές θεωρήσεις τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, καί σέ πιό προσεκτικές διερευνήσεις τῶν πηγῶν: δέν μπόρεσαν νά ἔχουν, τότε, οὔτε τήν ἐμβέλεια τῶν λαϊκιστικῶν προσεγγίσεων οὔτε τὸ κύρος τοῦ ἐπίσημου μαρξιστικοῦ λόγου, ὅπως αὐτὸς εἶχε στερεοποιηθεῖ. Ἴσως καί γιατί δέν ἀμφισβητοῦσαν, ἀκόμη, τὸ συνολικὸ ιστορικὸ σχῆμα πού εἶχε προταθεῖ, ἀλλὰ μόνο ἐπιμέρους στοιχεῖα του.

Ἔτσι, στὰ 1958, σέ ἔργο ἐπίσημο, γραμμένο γιὰ νά συμβάλει στήν ἀπαλλαγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ μαρξισμοῦ ἀπὸ τίς «δογματικὲς ὑπερβολές» πού εἶχαν κυριαρχήσει στήν προηγούμενη περίοδο, ὁ Πέτρος Ροῦσος, δίπλα σέ πιό μετρημένες ἐκτιμήσεις γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ, ἐξακολουθεῖ νά θεωρεῖ ὅτι «ἡ μεσοβέζικη λύση του» στὸ γλωσσικὸ ζήτημα, «πού ἦταν ἀπὸ τὰ βασικότερα προβλήματα τῆς ἀστικοδημοκρατικῆς ἐπανάστασης», «ἐξέφραζε τίς ἀσυνέπειες καί τήν παραχώρηση πού ἄρχισε νά κάνει ἡ μερίδα τοῦ μεγάλου ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στίς δυνάμεις τῆς μεσαιωνικῆς παράδοσης τοῦ φαναριωτοκοτζαμπασισμοῦ»⁸⁷.

Ἐντυπωσιάζει, βέβαια, σέ ὅλες αὐτὲς τίς θεωρήσεις ἡ ἀναντιστοιχία πού ἐμφανίζεται ἀνάμεσα στὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα πού προτείνεται μὲ τόση βεβαιότητα καί τὸ διαθέσιμο πραγματολογικὸ ὕλικό. Γιὰ ἓνα κίνημα πού ἐπιζητοῦσε, μὲ τόση ἐπιμονή, τὴ σύνδεσή του μὲ τὰ δημιουργικὰ στοιχεῖα μιᾶς δυναμικῆς ιστορικῆς παράδοσης, τὴν ὁποῖα θεωροῦσε ὅτι συνέχιζε γιὰ νά τὴν ὀδηγήσει στήν ὀλοκλήρωσή της, ὁ Κοραῆς θὰ μποροῦσε νά ἔχει θεωρηθεῖ, ὅπως ἔγινε μὲ τὴν περίπτωσή τοῦ Ρήγα, ἓνας ἔγκυρος πρόδρομος, ὁ ὁποῖος, πέρα ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα, θὰ μπορούσε νά προσφέρει καί τὴν ἰσχυρὴ μαρτυρία του γιὰ τίς δυνάμεις πού ἀντιδρούσαν καί γιὰ τοὺς συσχετισμούς τῶν δυνάμεων πού δέν ἐπέτρεπαν νά πραγματοποιηθεῖ ὅ,τι στήν μαρξιστικὴ ὀρολογία ἀποκλήθηκε ἀστικοδημοκρατικὸς μετασχηματισμὸς τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Ὅχι μόνον δὲν ἔγινε αὐτό, ἀλλά, ἀντίθετα, ὁ Κοραῆς θεωρήθηκε, ὅπως εἶδαμε, κύριος ἐκφραστής τῶν συμβιβασμῶν πού ἀνέκοψαν τὴν ὁμαλὴ «προοδευτικὴ πορεία» τῶν ἑλληνικῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων.

Πολὺ πιό κοντὰ στίς πραγματικότητες τοῦ κοραϊκοῦ στοχασμοῦ, οἱ σύγχρονοι τοῦ Κοραῆ εἶχαν συνδυάσει τὸ ἔργο του μὲ τίς πιό προωθημένες δημοκρατικὲς προτάσεις πού εἶχαν διατυπωθεῖ στήν ἑλληνικὴ κοι-

87. Πέτρος Ροῦσος, *Βοήθημα νέας ιστορίας τῆς Ἑλλάδας*, [Βουκουρέστι], Πολιτικὲς καί Λογοτεχνικὲς Ἐκδόσεις, 1958, σ. 204· γιὰ τίς «δογματικὲς ὑπερβολές» καί τὸν «ἐπίσημο» χαρακτῆρα τοῦ ἔργου βλ. στίς σ. 12-13.

ωνία κατά την πρώτη τριακονταετία του 19ου αιώνα. Καί, σύμπτωση ἴσως, ἀλλά, ὅπωςδῆποτε, σύμπτωση χαρακτηριστική, ἡ πρώτη ἐλληνική χρῆση τοῦ γνωρίζουμε τῆς ἐννοίας τοῦ κοινωνισμού, ὅπως πρωτοαποδόθηκε στὴ γλώσσα μας ὁ ὅρος σοσιαλισμός, ἔγινε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1833, ἀπὸ τὸν Φραγκίσκο Πυλαρινό, στὴν κηδεῖα τοῦ Κοραῆ στὸ Παρίσι⁸⁸. Στὸν ἐπικῆδειο τοῦ ἐκφώνησε τότε, ὁ νέος ἑπτανήσιος σαινισμοιστῆς θὰ πεῖ, ἀπευθυνόμενος στὸ νεκρό: «Σὺ κριτικὸς βαθὺς καὶ φιλόλογος πολυμαθής, ἐπροσπάθισες μ' ὅλα τὰ νέα φιλολογικὰ μέσα νὰ διασπείρῃς εἰς τοὺς κόλπους τῆς πατρίδος τὴν φιλοσοφικὴν ἀποστολὴν τοῦ ἰθ' αἰῶνος, τὴν ΕΛΕΥΘΕΡΙAN λέγων ἸΣΟΤΗΤΑ καὶ ΚΟΙΝΩΝΙΣΜΟΝ»⁸⁹. Ὁ

88. Στὴ *Συναγωγή* του, ὁ Σ. Α. Κουμανούδης, ποὺ δὲν συμπαθεῖ τὸν σοσιαλισμό, δίνει παλιότερη χρονολογία γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ὄρου *κοινωνισμός* = socialisme τὸ 1834, μὲ παραπομπὴ σὲ ἔργο τοῦ Γ. Θεοχαρόπουλου καὶ δευτέρη τὸ 1836, μὲ παραπομπὴ σὲ ἔργο τοῦ Α. Πολυζωίδη· γιὰ τὸν ὄρο *σοσιαλισμός* τὰ χρονολογικὰ ποὺ παρέχει εἶναι πιδ ἄσπφ: «σοσιαλισμός καὶ σοσιαλιστὰς (ἄρσ. π.) γράφουσιν τινὲς τῶν ἡμετέρων ἀπὸ τεσσάρων ἢ πέντε δεκαετηρίδων (οἶον ἐν Ἐφ. τοῦ λαοῦ 31 Μαῖου [18]52 καὶ ἐν Βύρωνι τῷ [18]75 ἐκ τῆς Φραγκίας μετὰγοντες τὰ ὄνοματα ταῦτα socialisme socialistε εἰς τὴν πατρίδα ἡμῶν, μετὰ τῶν ὀνομάτων δέ, ὡς μὴ ὄφελον καὶ τὰ πράγματα) (Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἀθῆνα 1900 [φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση μὲ προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, 1980], σ. 554 καὶ 916). Στὰ 1825 χρονολογεῖ τὴν «ἀφίξη» τοῦ σαινισμοισμοῦ στὴν Ἑλλάδα μιὰ ἀνυπόγραφη βιογραφία τοῦ Saint-Simon, δημοσιευμένη τὸ 1833, στὴν ἐφημερίδα Ἡλιος τοῦ Ναυπλίου: «τὸ ὄνομα τοῦ Σαινσίμωνος ἐφθασεν ἀπὸ τὰ 1825 εἰς τὴν Ἑλλάδα· αἱ νέαι ἰδέαι του μᾶς ἐξέπληττον»· στὸ ἴδιο ἄρθρο, στὸ ὁποῖο, ὡστόσο, δὲν ὑπάρχει ὁ ὅρος κοινωνισμός, σημειώνεται ὅτι «μαθηταὶ» τοῦ Σαινσίμωνος, «μὲ γενειάδας μακρὰς ὡς οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι διατρέχουν τὴν Ἑλλάδα καὶ ὑποκιοιοῦσιν ἔτι τὴν περιέργειαν τοῦ κοιοῦ» («Βίος τοῦ Σαινσίμωνος», ἐφ. Ἡλιος, 1833, σ. 111). Ουμίζω ὅτι κείμενα τοῦ Φραγκίσκου Πυλαρινοῦ ἔχουν φιλοξενηθεῖ στὸν Ἡλιο τὸν ἴδιο χρόνο.

89. Φραγκίσκος Πυλαρινός, *Λόγος ἐπιτάφιος*, δ.π., σ. 5. Μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Λόγο τοῦ Πυλαρινοῦ ἔχω παρουσιάσει στὸ Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἀμστερνταμ*, Ἀθῆνα 1976, σ. οβ'. Παραθέτω ἐδῶ, γιὰτὶ συνδέονται μὲ τὰ θέματα ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν προηγουμένως, ὅσα εἶπε ὁ Πυλαρινός γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ Κοραῆ· προέρχονται ἀπὸ ἑπτανήσιο ποὺ γνώριζε καλὰ τὸ Σολωμό: «Ἀπέδειξες λοιπὸν διὰ τῆς θεωρίας τὸ ἄτοπον καὶ ἀκοινώνητον τὸ νὰ ἐκφράξῃ τις ταῖς ἰδέαις του εἰς γλώσσαν ἀσυνήθιστον καὶ πεθαμένην. Καὶ ἂν κατὰ τὴν πράξιν δὲν εἶσαι πάντοτε σύμφωνος πρὸς τὴν θεωρίαν, τέλος πάντων πρῶτος φιλοσοφικῶς ἀπέδειξες τὴν χρεῖαν μιᾶς κοινῆς ἐθνικῆς γλώσσης, καὶ οὕτως ἐσύστησες τὸ δραστηριώτερον μέσον τῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλ' ἐὰν ἐστάθης εἰς ὅλα ἀπλοῦς, ὡς πρὸς τὴν ἔκφρασιν τῶν ἰδεῶν σου εἶσαι ἀπλοῦστατος· αὐταῖς ταῖς ὑψηλότεραις ἰδέαις τῆς ἠθικῆς, καὶ τῆς βιοτικῆς τέχνης ταῖς κατέστησες εὐκολονόηταις καὶ εἰς τοὺς ἀμαθεῖς, καὶ κατὰ τοῦτο ἐμμήθης τὸν Σωκράτην καὶ Φρανκλῖνον» (δ.π., σ. 7-8).

Πυλαρινὸς συνδέει, ἔτσι, τὴ διδασκαλία τοῦ Κοραῆ μετὰ τὰ νέα κοινωνικά κινήματα ποὺ ἔχουν ἀρχίσει νὰ φλογίζουσι τὴν προοδευτικὴν Εὐρώπην. Βέβαια, ὅσο γνωρίζουμε, κοινωνιστὴς ὁ Κοραῆς δὲν εἶχε ὑπάρξει⁹⁰ — κοινωνιστὴς εἶταν ὁ Πυλαρινός: ὁ ἄκρατος δημοκρατισμὸς τοῦ «γέροντος τῶν Παρισίων», καὶ ἡ ἐτοιμότητά του νὰ ἐνσωματώνει στὴ θεωρία του ὅλους τοὺς νεωτερισμούς, φαίνεται ὅτι νομιμοποιοῦσαν, στὴ συνείδηση τοῦ ὁμιλητῆ, τὴ σύνδεση ποὺ ὑποδεικνύει.

Ἄλλὰ καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19οῦ αἰῶνα, δίπλα στὶς παράλληλες διεργασίες γιὰ τὴν ἀνάσχεση τοῦ κοραϊσμοῦ καὶ τὴν ἐνσωμάτωσή του στὴν ἐπίσημη ἰδεολογία, δίπλα καὶ στὶς πιὸ λόγιες προσπάθειες τῶν ἐπιγόνων τοῦ Διαφωτισμοῦ νὰ διατηρηθεῖ ζωντανὴ ἡ κοραϊκὴ διδασκαλία, τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ συνδυάζεται μετὰ ἐπιμονή, στὴ συνείδηση εὐρύτερων ὁμάδων, μετὰ τὰ φιλελεύθερα κινήματα καὶ τὶς δημοκρατικὲς ἐκδηλώσεις: «Ἔπαρχει κουρεῖον τι ἐνταῦθα, ἐν μέσῳ τῆς ὁδοῦ Αἰόλου, “Ἐθνοφύλαξ” ἐπιγραφόμενον, ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ ὁποῖου ἐλευθεριάζουσαι καὶ δημοκρατικαὶ ἐπιγραφαὶ θεωροῦνται ἐκ διαλειμμάτων, οἷον πρό τινος “μόνος ἐπὶ τῆς γῆς κυρίαρχός ἐστιν ὁ λαός” ἀντὶ βεβαίως “μόνον ἐπὶ τῆς γῆς αἰωνόβιον βρέφος”. Εἰς τὸ κουρεῖον τοῦτο ἐξετέθησαν προχθὲς 25 Μαρτίου αἱ προτομαὶ τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Ρήγα Φερραίου, μετὰ ὁμοίας τινὰς ἐπιγραφάς, εἰλημμένας ἐκ τῶν συγγραμμάτων ἢ ἀποφθεγμάτων αὐτῶν· αἵτινες προσεῖλκον πλῆθος περιέργων πρό τοῦ κουρείου. Τὰς προτομάς ταύτας διὰ τὸν τελευταῖον τοῦτον λόγον ἰδίως, ἀφῆρσεν ἐκεῖθεν ἡ ἀστυνομία. Καὶ ἰδοὺ θόρυβος καὶ κραυγὴ ἐντεῦθεν, ὅτι ἡ κυβέρνησις σφαγιάζει τὰς ἐλευθερίας καὶ τὴν κυριαρχίαν τοῦ λαοῦ. Ὁ Θεὸς ἄς μᾶς θεραπεύσῃ». Αὐτὰ πληροφορεῖ καὶ σχολιάζει ἀθηναϊκὴ ἔφημερίς τοῦ 1874⁹¹: ἀνάλογα παραδείγματα θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφερθοῦν καὶ ἄλλα, σὲ προηγούμενα καὶ σὲ ἐπόμενα χρόνια. Ὅλα μαρτυροῦν γιὰ

90. Σημειῶνω, πάντως, ὅτι στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, ὁ Κοραῆς εἶχε παρακολουθήσει, ὅχι χωρὶς συμπάθεια, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀνέκδοτες σημειώσεις του τὶς ὁποῖες ἐλπίζω ὅτι θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρουσιάσω, τὶς κινήσεις καὶ τὶς διώξεις οὐτοπικῶν σοσιαλιστῶν στὴ Γαλλία. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουσι, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, καὶ οἱ πολιτικὲς σχέσεις τοῦ Κοραῆ, ἀπὸ τὸ 1830, μετὰ τὸ περιβάλλον τοῦ στρατηγοῦ Λαφαγέτ ὅπου κινοῦνται καὶ συναμοτοῦν δραστήρια οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Babeuf καὶ τοῦ Saint-Simon. Καὶ, φυσικὰ, ὑπάρχουν δίπλα του καὶ στὴ σκιά του οἱ νέοι Ἕλληνες σπουδαστὲς τοῦ Παρισιοῦ, αὐτοί, π.χ., ποὺ ἀνασυγκρότησαν στὰ 1830 τὴν πολὺ κοραϊκὴ Société Hellénique: πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς διασταυρώθηκαν μετὰ τὴν ἰδεολογία τῶν οὐτοπικῶν σοσιαλιστῶν καὶ μερικοὶ, ὅπως φαίνεται, καὶ μετὰ τὴν ὀργανωμένη τους δράση.

91. ἐφ. *Μέλλον*, χρ. ΙΑ', ἀρ. 1049, Ἀθήνα, 4 Αὐγούστου 1874, σ. 3γ.

μιὰ ισχυρή επιβίωση τῆς δημοκρατικῆς ἀκτινοβολίας τοῦ Κοραῆ πού δὲν περιορίζεται μόνο σὲ κύκλους διανοουμένων: στὰ 1877, τὴν «κηδεία τῶν λειψάνων» τοῦ Κοραῆ, τὴν «ἀνακομιδὴ τῶν ὀστέων» του, ὅπως ἀποκλήθηκε πιὸ ἐπίσημα, πού προσέλαβε καὶ ἀντιμοναρχικὸ χαρακτήρα, τὴν παρακολούθησε «μετὰ κατανύξεως καὶ σεβασμοῦ», γράφει ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς, «εἰς ἔνδειξιν τῆς τιμῆς αὐτοῦ πρὸς τὸν μέγαν Δημοκράτην φιλόσοφον», ὁ λαὸς Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς «πλὴν τῶν ἀσθενούντων καὶ τοῦ βασιλέως»⁹².

Τὰ θυμίζω ὅλα αὐτὰ γιὰ νὰ ἐπισημάνω, ξανά, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς μαρξισμὸς καὶ οἱ μαρξιστογενεῖς λαϊκιστικὲς θεωρήσεις θὰ νομιμοποιοῦνταν νὰ διεκδικήσουν, καὶ χωρὶς νὰ χρειαστεῖ νὰ ἀλλοιώσουν τίς γενικότερες ἐρμηνεῖες πού πρότειναν, αὐτὴ τουλάχιστον τὴν πλευρὰ τῆς κοραϊκῆς παράδοσης. Δὲν τὸ ἔκαναν. "Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσει παρόμοια στάση εἶναι αὐτὴ ἡ ἐντυπωσιακὴ ἔλλειψη συνέχειας καὶ διαχρονικῆς μνήμης πού χαρακτηρίζει τὰ νεωτερικά, ἰδίως, κινήματα. Γι' αὐτὰ ἡ ἱστορία ἀρχίζει, πάντα σχεδόν, ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους, καὶ τὰ δικαιοδικὰ παραδείγματα ἀντλοῦνται, κατὰ κανόνα, ἀπὸ ἕνα μακρινότερο παρελθόν: ἡ πρόσφατη παράδοση, ὅταν δὲν εἶναι ἄγνωστη, μοιάζει νὰ ἐνοχλεῖ καὶ νὰ μπερδεύει, ἴσως γιὰ τὴν λείπει ἢ ἐπιθυμητὴ σαφήνεια καὶ ἡ καθαρὴ τῶν γραμμῶν πού ἐπιζητεῖται σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις. "Ἐνας δεύτερος λόγος, στὸν ὅποιο, ἄλλωστε, ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ, εἶναι, ὅπωςδήποτε, ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ Κοραῆ στὶς ἀξίες τοῦ κυρίαρχου ἰδεολογικοῦ συστήματος, τὸ ὅποιο οἱ Ἕλληνες μαρξιστὲς θέλουν νὰ ἀνατρέψουν μαζί μὲ τὴν κοινωνία τὴν ὁποία ἐκφράζει: «νὰ καταλύσωμεν τὰ ὑπάρχοντα Εἴδωλα τῆς πατριδοκαπηλίας», εἶναι τὸ σύνθημα τοῦ Γιάννη Κορδάτου⁹³. Ἐπηρέασε, ἐπίσης, γιὰ τίς ἀρνητικὲς ἐκτιμήσεις τὸ παράδειγμα καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ μαχητικοῦ δημοτικισμοῦ.

"Ὅλα αὐτὰ ἔπαιξαν τὸ ρόλο τους· ἀλλά, καὶ πάλι, μόνά τους, δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἐξηγήσουν αὐτὴ τὴν στάση. Εἶδαμε, ἄλλωστε, ὅτι ἀντίστοιχα φαινόμενα παρουσιάζονται καὶ μὲ τὸν ψυχαραισμό, ὁ ὁποῖος ἐνῶ εἶχε καὶ αὐτὸς τὴ θεωρητικὴ δυνατότητα νὰ ἐντάξει τὸν Κοραῆ στὴ δική του

92. «Ἡ κηδεία τῶν λειψάνων τοῦ Α. Κοραῆ», ἐφ. *Πήγας*, Ἀθήνα 15 Ἀπριλίου 1877. Ἡ ἐφημερίδα σχολιάζει: «Τὸ ἔθιμον τῆς βασιλικῆς παρουσίας εἰσαχθὲν παρ' ἡμῖν ἀπὸ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ Δανου Φούγκ ἠθετήθη σήμερον ἐπὶ τῆς κηδείας τῶν λειψάνων τοῦ μεγάλου τῆς Ἑλλάδος πολίτου. Ἐρρήθη ὅτι ὁ Κοραῆς συμβουλευῶν τοῖς Ἑλλῆσι τὴν Δημοκρατίαν, καὶ τὴν ἀπόκρουσιν τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ ὡς ἀναρμόστου ταῖς ἔθνικαῖς παραδόσεσι κατέστη ἀλλότριος τοῖς βασιλεῦσι».

93. *Ἡ κοινωνικὴ σημασία*, ὁ.π., σ. 150.

προοπτική, ἀρνήθηκε και καταπολέμησε τὴν κοραϊκὴ διδασκαλία. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις μοιάζει νὰ λειτούργησε ὁ ἴδιος μηχανισμὸς ποὺ ὀδηγεῖ στὴ διαμόρφωση τῆς ἰδιαιτερότητας μέσα ἀπὸ οὐσιαστικὲς ἢ τεχνητές, ἀλλὰ πάντως συνολικὲς, ἢ θεωρούμενες συνολικὲς, ἀντιπαραθέσεις μὲ τὰ ὑπάρχοντα συστήματα.

Μέσα ἀπὸ τέτοιου εἴδους ἀντιπαραθέσεις, ὁ ἑλληνικὸς μαρξισμὸς τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε, διαμόρφωσε τὴν ἰδιαίτερη πολιτισμικὴ φυσιογνωμία τῶν κοινωνικῶν κινήματων ποὺ ἐξέφραζε, ἐνισχύοντας, ἔτσι, καὶ τὴν ἐσωτερικὴ συνοχὴ τους. Τοῦ χρειάζεσταν, ἄλλωστε, νὰ περιορίσει τὰ σημεῖα ἐπαφῆς ἀπ' ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ ξεκινήσουν οἱ ὁσμώσεις ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἐνσωμάτωση: οἱ ἀντίπαλοι θὰ φορτισθοῦν μὲ ὅλες τὶς ἀπαξίες γιὰ νὰ καταδειχτεῖ, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἡ ἀνάγκη τῆς ἀνατροπῆς τους. Ἡ προβολὴ στὸ παρελθὸν τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, προκειμένου νὰ ἀποκτήσουν οἱ σύγχρονοι ἀγῶνες τὴν ἀπαιτούμενη ἱστορικὴ πλαisiώση, ὀδηγοῦσε στὴν ἀπόρριψη ὄχι μόνον τοῦ σύγχρονου ἀστισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν μορφῶν ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν πρόδρομοί του· ὀδηγοῦσε, ἐπίσης, καὶ σὲ μιὰ μονότροπη ἀνάδειξη τῶν στοιχείων τῆς νεοελληνικῆς παράδοσης ποὺ θεωρήθηκαν λαϊκὰ ἢ ἀντιαστικά. Ὁ κοραϊσμὸς δὲν μπορούσε νὰ χωρέσει σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο: ἀνῆκε κατὰ συνέπεια στὸν ἀντίπαλο κόσμον. Γιὰ νὰ καταπολεμηθεῖ ἀποτελεσματικότερα, χρειάστηκε, πάντως, νὰ ἀλλοιωθοῦν προηγουμένως τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά του.

Ἀπὸ τελείως διαφορετικὸς ὀρίζοντες προέρχεται ἡ τρίτη περίπτωση ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει. Πρόκειται γιὰ τὶς θρησκευτικῆς προέλευσης ἀντιδράσεις στὸν κοραϊσμό, ποὺ ἐπανεμφανίζονται μὲ νέα ὄρμη στους καιροὺς μας, γιὰ νὰ ἀποτελέσουν, ὅπως καὶ στὸ παρελθόν, στοιχεῖο συστατικὸ καί, ὅπως φαίνεται, ἀναπότρεπτο, τῆς θεωρίας καὶ τῆς παραγωγάνδας, ποὺ χαρακτηρίζουν εὐρύτερα, καὶ ὄχι πάντα ὁμοιογενή, θρησκευτικὰ ρεύματα, τὰ ὁποῖα ἀναζητοῦν τὴν ὑπέρβαση τῶν ἀντιφάσεων τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ κόσμου στὴ στροφή πρὸς τὴν ὀρθόδοξη παράδοση καὶ τὶς συναφεῖς ρίζες. Τὰ ρεύματα αὐτὰ ἔχουν ἐκδηλωθεῖ σὲ προηγούμενες ἐποχὲς καὶ ἐκδηλώνονται καὶ τώρα, μὲ τὰ χαρακτηριστικά μιᾶς, μαχητικῆς καὶ μαχόμενης, θρησκευτικῆς ὀρθοδοξίας, ἡ ὁποία θέλει νὰ προβάλλει, καὶ νὰ ἐπιβάλλει, ὡς πολιτισμικὸ πρότυπο στὸ σύγχρονο ἑλληνισμό, παραδοσιακὲς μορφὲς μιᾶς θρησκευτικότητος, ἡ ὁποία λογίζεται γνήσια στὸ μέτρο ποὺ ἑναρμονίζεται πλήρως μὲ τὴν ὀρθόδοξη πνευματι-

κότητα, τή βίωσή της και τις αποκαλυμμένες αλήθειες τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας — και μόνο αὐτῆς: στό μέτρο, δηλαδή, πού ἀναπαράγει «γνήσιες» μορφές θρησκευτικοῦ βίου οἱ ὁποῖες θεωρεῖται ὅτι, μέ ἐπίκεντρο τὰ ἡσυχαστικῆς προέλευσης κινήματα, ἐπικρατοῦσαν σέ προγενέστερες ἐποχές και, πάντως, κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας.

Στή μακρά διαδρομή τους, οἱ τάσεις αὐτές ἐμφανίζονται νά ἔχουν πάγιο, φυσικό τους, πλαίσιο, ἀπό τὸ ὁποῖο ἀντλοῦν τὸ δυναμισμό τους, τίς κοινωνικές και πολιτισμικές κρίσεις πού προκαλοῦν οἱ ἀντιφατικές πραγματικότητες τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας και τήν ἀντίστοιχη ἀνθήση τῶν λαϊκιστικῶν τάσεων. Ἡ ἀναζωπύρωσή τους, ὡστόσο, στίς τελευταῖες δεκαετίες, ἐνισχύθηκε ἀπό παράλληλα, ἰσχυρά κινήματα προσαρμογῶν και ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς θεολογικῆς σκέψης⁹⁴ και εὐνοήθηκε ἀπό τήν κρίση ἀξιών πού γνωρίζουν οἱ κοινωνικές πρωτοπορίες ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1950.

Στίς πολλαπλές, και συχνά ἀντιφατικές ἐκφάνσεις τῶν θρησκευτικῶν ἰδεολογημάτων στά ὁποῖα ἀναφέρομαι, ὁ Κοραῆς και ὁ κοραϊσμός, «οἱ Γραικύλοι τοῦ Κοραῆ»⁹⁵, ἀντιμετωπίζονται, ἐνιαία, ὡς κυρίως ὑπεύθυνοι γιά τήν ὑπονόμευση, τήν ἀλλοίωση και τήν ἀποσύνθεση τῆς πολιτισμικῆς ταυτότητας τοῦ ὀρθόδοξου νεοελληνισμοῦ (ἢ, εὐρύτερα: μιᾶς νεφελώδους ἀπό τήν πλευρά τῶν ἱστορικῶν της διαστάσεων, τῆς γεωγραφίας της και τῆς ἱστορικότητάς της, «Ρωμηοσύνης»⁹⁶). Κατά τίς ἐκδοχές αὐτές, ὁ κοραϊσμός εὐθύνεται γιά τὸ καίριο και ἀποφασιστικό πλήγμα πού δέχτηκε ὁ λαϊκός και ὀρθόδοξος πολιτισμός τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, στήν καταληκτική φάση τῆς μακραίωνης σύγκρουσης ἀνάμεσα στήν ὀρθόδοξη, μυστική Ἀνατολή και τή λογικοκρατούμενη, ρωμαιοκαθολική στήν ἀρχή, προτεσταντική και «φιλόσοφη» στήν παράλληλη της συνέχεια, Δύση: μιᾶ κοινωνία και ἕνας πολιτισμός πού εἶχαν κατορθώσει νά ἐπιβιώσουν, σχεδὸν ἀλώβητοι, στοὺς δύσκολους αἰῶ-

94. Πβ. Χρήστος Γιανναράς, *Ὁρθοδοξία και Δύση. Ἡ Θεολογία στήν Ἑλλάδα σήμερα*, Ἀθήνα 1972. Βλ. τώρα και Παναγιώτης Κ. Χρήστου, «Ἡ νεοελληνική Θεολογία στό σταυροδρόμι», *Χαριστεῖον Σεραφεῖμ Τίκα Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν και πάσης Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 271-289.

95. Ὁ χαρακτηρισμός ἀνήκει στόν Ἰωάννη Ρωμανίδη, «Κωστής Παλαμᾶς και Ρωμηοσύνη», ἐφ. *Ὁρθόδοξος Τύπος*, ἀρ. 255, 25 Μαρτίου 1976, σ. 1γ (κυκλοφόρησε και σέ φυλλάδιο, Ἀθήνα 1976· οἱ «Γραικύλοι» στή σ. 15).

96. Πβ. Ἰωάννης Ρωμανίδης, *Ρωμηοσύνη Ρωμανία Ρούμελη*, Θεσσαλονίκη 21982 (πρώτη ἐκδοση τὸ 1975).

νες τῆς δουλείας, ἀναπτύσσοντας τὶς ὑπεροχικὲς οἰκουμενικὲς ἀξίες τους, τὴν ἀκτινοβολοῦσα αὐτάρκειά τους καί, ἐπίσης, τὶς ἀποτελεσματικὲς ἀντιστάσεις τους ἀπέναντι στὶς δυτικὲς ἐπιβουλές, ἀρχίζουν, στὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς τουρκοκρατίας, νὰ διαβρώνονται ἀπὸ τὴ «φραγκοσύνη» τοῦ Κοραῆ, γιὰ νὰ ἀποδιαρθρωθοῦν κατὰ τὴν περίοδο τῆς συγκρότησης τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο, γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθοῦν οἱ ἀνάγκες τῶν σχετικῶν συλλογισμῶν, ἐμφανίζεται νὰ ἔχει οἰκοδομηθεῖ μὲ ὑλικά προερχόμενα ἀπὸ τὴν κοραϊκὴ θεωρία.

Ἀντιπροσωπευτικὸ τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ ἀκόλουθο κείμενο: «Μέσα στὴ φτώχεια καὶ στὴν ἐξαθλίωση καὶ στὸ διωγμὸ» τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, «τί πολιτισμὸ γέννησε αὐτὸς ὁ λαός, τί τέχνη—ποίησι καὶ μουσικὴ καὶ εἰκονογραφία καὶ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ διακοσμητικὴ καὶ ὕφαντικὴ— καὶ τί πολιτικούς θεσμούς καὶ τί σοφὴ ὀργάνωσι τῆς ἀγορᾶς, καὶ τῆς οἰκονομίας καὶ τί σχολὲς παιδείας τοῦ γένους, σκόρπιες στὰ κουτσοχώρια, καὶ τί γλώσσα ζωντανὴ καὶ ἐκδόσεις γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ λαοῦ, καὶ τί ἦθος λαϊκὸ στὶς κοινότητες καὶ στὰ πανηγύρια»· αὐτὰ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν γίνοι «χωρὶς τὴ λαϊκὴ βᾶσι τῆς Ὁρθοδοξίας, χωρὶς τὸ ἦθος τῆς λατρείας τῆς καὶ τῆς γιορτῆς τῆς, χωρὶς τὴ θεολογικὴ τῆς ἀλήθεια, ἔνσαρκη στὸ λαϊκὸ βίωμα» ... «Αὐτὰ ὅλα τὰ τίναξαν στὸν ἀέρα οἱ Κοραῆδες, διαφωτιστὲς καὶ βαναροί, γιὰ νὰ κατασκευάσουν τὸ νόθο σχῆμα ἐνὸς ἐλλαδικοῦ κράτους “ἐφάμιλλου τῶν εὐρωπαϊκῶν”, μιᾶς Ἑλλάδας ποὺ ἀρνήθηκε τὸν Ἑλληνισμὸ καὶ τὴν πνευματικὴν παραδόσι καὶ τὴν πολιτιστικὴν ταυτότητα».

Τὰ παραθέματα εἶναι ἀπὸ δημοσίευμα τοῦ Χρήστου Γιανναρᾶ⁹⁷, ὁ ὁποῖος καὶ σὲ ἄλλα κείμενά του ἀποδίδει στὸν «μυωπικὸ ἀλλοιθωρισμὸ τοῦ Κοραῆ»⁹⁸ τὴν εὐθύνη γιὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα δεινὰ τῆς Ἑλλάδας. Ἀρκετὰ χρόνια νωρίτερα, ὁ Βασίλειος Λαοῦρδας, κηρύσσοντας τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἔθνους «στὶς πηγές του» καὶ «στὶς ρίζες του», ποὺ ταυτίζονται μὲ τὴ «θρησκευόμενὴ λαϊκὴ ψυχὴ τῆς Ἑλλάδας», ὑποστήριζε ὅτι «τὸ κήρυγμα τοῦ Κοραῆ πρῶτα καὶ ἔπειτα ὁ Εὐρωπαϊκὸς κλασικισμὸς τοῦ 19οῦ αἰῶνα μαζί μὲ τὸ δικὸ μας ἀττικισμὸ ἔκοψαν κάθε ὄραμα ζωῆς» τοῦ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ⁹⁹. Τὰ παραθέματα καὶ τὰ πα-

97. Χρήστος Γιανναρᾶς, «Λαϊκὸς Πολιτισμὸς», π. Ἀντί, τ. Δ', τχ. 42, Ἄθῆνα, 3 Ἀπριλίου 1976, σ. 36-37.

98. Βλ. ἐδῶ, σ. 151.

99. Βασίλειος Λαοῦρδας, *Θέματα παιδείας. Ἐνα σχόλιο στὸν «Παπουλάκι» τοῦ Κωστῆ Μπαστιᾶ*, Οὐάσιγκτων 1953, σ. 21. Στὸ ἴδιο κείμενο (σ. 35-36) σημειώνεται ὅτι «ἂν ὁ ἐκπαιδευτικὸς ὄμιλος εἶχε ρίζες καὶ δὲν ἦταν ἀνεμολογία θὰ

ρθεϊγμάτα θά μπορούσαν νά πολλαπλασιασθοῦν· ἡ ἀντίληψη ἐμφανίζεται ἐνιαία: «Ἐκεῖνος πού ἄρχισε τόν πόλεμον κατὰ τῆς Ρωμηοσύνης ἦτο ὁ Ἄδαμάντιος Κοραῆς» ... «αἱ Μεγάλαι Δυναμεις ἐπέβαλαν τήν γραικοφραγκικήν γραμμὴν τοῦ Κοραῆ καὶ ἔδωσαν τήν χαριστικήν βολήν εἰς τήν ρωμαϊκήν γραμμὴν τοῦ Ρήγα»¹⁰⁰. Σέ πιό χοντροκομμένη, καὶ πιό δημαγωγική, μορφή, οἱ ἀντιλήψεις αὐτές ἐμφανίζονται καὶ μετὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Ἡ μέχρι τοῦδε καταβληθεῖσα κρητὶς τοῦ Γένους ἡμῶν ὑπῆρξε δυστυχῶς ἀθλία μετὸν Κοραϊκὴν ἢ κατὰ Κοραῆν Παιδείαν καὶ τήν ὑποκριτικὴν πειραματικὴν καὶ κατ' οὐσίαν ἄθεον φιλοσοφίαν τήν ἐκ τῆς Δύσεως μετακενωθεῖσαν εἰς τήν Ἑλλάδα, διὰ νά φωτισθῶσιν ἡ ἀντιθέτως νά σκοτισθῶσιν ἡ ἀποκτηνωθῶσιν οἱ Ἕλληνες, μανθάνοντες, ὅτι οἱ ἄνθρωποι κατάγονται ἐξ οὐραγκουτάγκων (πιθήκων) ἢ ἴσως καὶ ἄλλων κτηνῶν, καὶ νά ἀγνοῶσι τήν ἀνθρωπίνην θεῖαν καταγωγὴν, κατόπιν τῆς ζωοποιήσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ὑπὸ τοῦ ζωοποιοῦ Θεοῦ Πνεύματος»¹⁰¹.

ἄρχιζε ὄχι ἀπὸ τὸν Ψυχάρη καὶ τὸ ἄνομο Ταξίδι του, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν κόσμο πού συμβολίζει ἡ προσωπικότητα τοῦ Παπουλάκου».

100. I. Ρωμανίδης, *Κωστής Παλαμᾶς καὶ Ρωμηοσύνη*, ἔ.π., σ. 1β, 18-2α. Στὸ κείμενο αὐτὸ μπορούμε νά διαβάσουμε, ἐπίσης, ὅτι σὲ ἀντίθεση μετὸν Παλαμᾶ, «ὁ [Γεώργιος] Σωτηριάδης καὶ ὁ [Νικόλαος] Πολίτης ἀκολουθοῦντες τὸν Κοραῆ, ἐκπροσωποῦν τήν ἀπὸ τὸν 9ον αἰῶνα ἐγκαινισθεῖσαν προπαγάνδαν τῆς Φραγκοσύνης κατὰ τῆς Ρωμηοσύνης» (στὴν ἐκδοσὴ σὲ φυλλάδιο τὰ παραθέματα βρίσκονται στίς σ. 12, 20 καὶ 18).

101. Ἐπαμεινώνδης Α. Τζουβέλης, *Περὶ γλώσσης καὶ παιδείας τοῦ ἔθνους καὶ περὶ ἀληθοῦς προόδου*, Ἀθήνα 1970, σ. 3 (πβ. καὶ σ. 98). Στὸ ἴδιο ἔργο, ὁ συγγραφέας, ὁ ὁποῖος κηρύσσει τὴν ἐπιστροφή στὸ «Νέον Ἐκπαιδευτικὸν Σύστημα» τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη, σημειώνει: «Εἰς τήν κατ' οὐσίαν ἀντιχριστιανικὴν καὶ ἀνθεθνικὴν κατὰ Κοραῆν Ψευτοπαιδείαν, ἀσχέτως πρὸς τὴν εὐφυΐαν του καὶ τὴν παρὰ τῷ λαῷ ἐπικρατοῦσαν γνώμην περὶ Κοραῆ ὡς πατριώτου» ... «ὀφείλεται ἡ παρατηρουμένη σήμερον παρ' ἡμῖν οἰκτρὰ ἠθικὴ κατάστασις μετὰ σπάνιν ἢ ἀνεπάρκειαν χαρακτηριστῶν εἰς ὅλα τὰ στρώματα τῆς Κοινωνίας ἡμῶν καὶ τὸ μέγα κενόν, ὅπερ παρατηρεῖται σήμερον ἐν τῇ πατρίδι ἡμῶν ἀπὸ ἀπόψεως παιδευτικῆς, πολιτικῆς, ἐκκλησιαστικῆς. Καὶ τὸ μέγα τοῦτο κενόν διὰ νά πληρωθῆ, ἀπαιτεῖται νά παραμείνῃ ἐν τῇ Ἐξουσίᾳ τὸ Ἐπαναστατικὸν πνεῦμα τῆς 21/4/67 τοῦλάχιστον ἐπὶ μίαν ἑκατονταετίαν ἢ ἴσως καὶ πλέον. *Τοσαύτη καὶ τηλικαύτη ἐστὶν ἡ φθορὰ ἣν ἡ Κοραϊκὴ ψευτοπαιδεία ἔχει ἐπενεργεῖ εἰς τὸ ἔθνος ἡμῶν*, μετὰ κάλληλα ὄργανα τοῦ Διαβόλου, τὸν *Δημοτικισμόν* καὶ τὸν *Μασωνισμόν*» ... «ὡς καὶ τὸν ἐπαίσχυντον *Κομματισμόν* ἢ *Φαυλοκρατίαν* καὶ ἐσχάτως τὸν *Ἀναρχισμόν* ἢ *Μαρξισμόν* (δηλ. τὸν Κομμουνισμόν) κ.ἄ. χωρὶς νά παραλείψωμεν ὡς πρῶτον κατὰ σειράν τὸν διεφθαρμένον καὶ αἰρετικὸν ἢ ἄπιστον καὶ ἰδιοτελεῖ *Τύπον*, (μετὰ ἐλάχιστας ἐξαίρεσεις), ἐξ ὧν προέκυψε

Ἡ δὺσπιστη καὶ ἐχθρική ἀντιμετώπιση τοῦ κοραϊσμοῦ ἀπὸ τὰ φιλορθόδοξα ρεύματα ἀναπτύσσεται, ἔτσι, πρὸς διαφορετικὴ κατεύθυνση ἀπὸ ἐκείνη πρὸς τὴν ὁποία εἴταν προσανατολισμένοι ὁ ψυχαρικός δημοτικισμὸς καὶ ὁ ἑλληνικὸς μαρξισμὸς τῆς πρώτης περιόδου. Γιὰ τὰ δύο αὐτὰ κινήματα, ἡ κοραϊκὴ θεωρία, ὅπως τουλάχιστον θέλησαν νὰ τὴν ἀντιληφθοῦν, εἶχε παρεμποδίσει, μὲ τὴ βλαπτικὴ τῆς παρέμβαση καὶ τὶς βλαπτικότερες παρενέργειές τῆς, τὴν προοδευτικὴ, δυναμικὴ, ἀνέλιξη τῶν νεοελληνικῶν πολιτισμικῶν μορφωμάτων καί, κατὰ προέκταση, τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στὸ σύνολό τῆς. Ἀντίθετα, γιὰ τὰ κινήματα τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας ἡ εὐθύνη τοῦ κοραϊσμοῦ ἐγκρίνεται, κυρίως, στὸ ὅτι διατάραξε καὶ ἀνέτρεψε, ἢ, σὲ πιὸ μετριοπαθεῖς διατυπώσεις, συντέλεσε νὰ ἀνατραπεῖ, μιὰ κατάσταση ἰδανικῶν ἰσοροπιῶν ποὺ εἶχε κατορθώσει νὰ διαμορφώσει ὁ ἑλληνικὸς παραδοσιακὸς κόσμος, στηριγμένος στὴν ἀποκάλυψη καὶ στὴ βίωση τῆς ὀρθόδοξίας. Οἱ διαφορὲς εἶναι, λοιπόν, μεγάλες καὶ προσδιοριστικὲς ἑτεροτήτων ποὺ ἐμφανίζονται ἀσυμβίβαστες. Ἔχουν, ὅμως, κοινὸ ὑπόστρωμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλοῦν καὶ τὸ ὁποῖο διευρύνουν, τὸν νεοελληνικὸ λαϊκισμὸ, ποὺ εἶναι πάντα σὲ θέση, μὲ τὶς ἀχρονικὲς καὶ κοινωνικὰ ἀπροσδιόριστες παραδειγματικὲς ἀξίες του, νὰ τροφοδοτεῖ ἀντιθετικὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα, τὰ ὁποῖα, στὴ συνέχεια, διασταυρῶνται καὶ ἀλληλοτροφοδοτοῦνται.

Ἐπισημάναμε ἤδη ὅτι, μέσα στὴ λογικὴ τῶν συστημάτων ποὺ διαμορφώνουν, ὁ μαχητικὸς δημοτικισμὸς καὶ ὁ ἑλληνικὸς μαρξισμὸς παγιδεύονται καὶ ἐξυπηρετοῦνται ἀπὸ τὴν ἀλλοιωμένη εἰκόνα τῆς κοραϊκῆς θεωρίας ποὺ εἶχε προκύψει ἀπὸ τὴν ἐνσωμάτωση τοῦ Κοραῖ στὶς ἀξίες τῆς ἐπίσημης ἑλληνικῆς ἰδεολογίας: δὲν ἐνδιαφέρονται νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ. Τὰ κινήματα τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας θὰ ἀπορρίψουν, καὶ αὐτὰ, τὴν ἐπίσημη ἐκδοχὴ ποὺ προσφέρεται, ὄχι βέβαια γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους. Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται τὶς καταστροφικὲς καταστάσεις στὶς ὁποῖες τὸν ὀδήγησαν οἱ συνέπειες τοῦ κοραϊσμοῦ, καὶ ἡ ἐλπίδα, ἢ ἡ βεβαιότητα, ὅτι οἱ καταστάσεις αὐτὲς εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνατραποῦν, δὲν τοὺς ἀφή-

τὸ σμῆνος τῶν ἀρνησιγλώσσων καὶ τῶν ἀρνητῶν τῶν ἠθικῶν ἀξιών», ὁ.π., σ. 7 (οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι, φυσικὰ, τοῦ συγγραφέα)· βλ. καὶ στὴ σ. 21 γιὰ τοὺς ἀνθρώπινους τύπους ποὺ δημιουργεῖ ἡ κοραϊκὴ παιδεία: «χλωμοὶ καὶ πελιδνοὶ θεσιθῆραι, ἢ ἐκμεταλλευταὶ - παρασίτα, ἢ ἑτεροκίνητα ἀνθρωπάκια = ἐτώσια ἄχθη ἀρούρης (ἄχρηστα βάρη τῆς γῆς), ἢ καὶ ἀναρχικοί· καὶ τοιοῦτους δημιουργεῖ ἡ Κοραϊκὴ Παιδεία».

νει περιθώρια να αποδεχτούν την κυρίαρχη και έξουδετερωτική αντίληψη που εμφανίζει τον Κοραή ως «γνήσιον και εύσεβες τέκνον τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας»¹⁰²: θὰ ἀμφισβητήσουν τὸ καθησυχαστικὸ πρότυπο, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ ἀμφισβητήσουν, ταυτόχρονα, ἰσχυρὰ ρεύματα τῆς ἑλληνικῆς θεολογικῆς σκέψης καὶ τῆς ἑλλαδικῆς, ἰδίως, ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας· τὰ τελευταῖα αὐτά, μέσα ἀπὸ τὶς δικές τους σκοπιμότητες, καὶ ἀποβλέποντας στὴν ἐφικτὴ ἀποτελεσματικότητά, πού θὰ διασφάλιζε κοινωνικὲς προνομίες στὴν ἐκκλησία καὶ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ ἰδεολογήματος ὡς κυρίαρχου στοιχείου τῆς ἐπίσημης ἑλληνικῆς ἰδεολογίας, εἶχαν συμβάλλει στὴ διαμόρφωση τῶν ἰδεολογικῶν συγκερασμῶν καὶ εἶχαν ἀποδεχτεῖ, ἔστω καὶ μὲ ἐπιφυλάξεις, τὴν ἐνσωμάτωση ἐνὸς ἐξωραϊσμένου Κοραῆ στὶς ἀξίες τὶς ὁποῖες μπορούσε νὰ δεξιωθεῖ καὶ νὰ ἀπορροφήσει ἡ ἑλλαδικὴ ὀρθοδοξία¹⁰³.

102. Ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος, ὑπογράμμισε, στὰ 1935, «πόσον ἐπιβλαβὴ θὰ ἦδύνατο νὰ ἐξασκήσῃ ἐπίδρασιν ἡ ἰδέα ὅτι ὁ ἀνὴρ, τὸν ὁποῖον δικαίως τὸ φιλόχριστον ἔθνος θεωρεῖ ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν διδάσκαλόν του, δέκεται οὐχὶ συμπαιθῶς ἢ καὶ ἐχθρικῶς πρὸς τὴν δι' ἀρρήκτων δεσμῶν μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένην σεπτὴν ἐκκλησίαν» (βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς περὶ Ἐκκλησίας καὶ Κλήρου», *Ἡ Ἐκατονταετηρίδα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, Ἀθήνα 1935, σ. 87). *Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος στάθηκε ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ἑλληνες θεολόγους πού ἐπιχείρησαν νὰ ἐνσωματώσουν τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Κοραῆ στὴ θεωρία καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Σήμερα θεωρεῖται, ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς ἡσυχαστικῆς παράδοσης, «κύριος ἐκπρόσωπος τῆς ξηρᾶς νοησιαρχικῆς θεολογίας» (βλ. Π. Κ. Χρήστου, *δ.π.*, σ. 288).

103. Μιὰ «σύντομη διαγραμματικὴ παρουσίαση τῆς κριτικῆς θεωρήσεως τοῦ Κοραῆ ἀπὸ τὴν θεολογικὴ ἐπιστῆμὴ τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ», ἔντονα χρωματισμένη ἀπὸ τὶς θέσεις τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητος (: «ὅσο περισσότερο ὀρθόδοξα εἶναι τὰ θεμέλια, τόσο εὐκρινέστερα διακρίνει κανεὶς τὴν ἀλλοτρίωση, τὴν ὁποία ἐπέφερε ἡ γραμμὴ τοῦ Κοραῆ στὴν ἐκκλησιαστικὴ μας παράδοση καὶ στὰ θεολογικὰ κριτήριά μας καὶ πού ὀδήγησε στὴν πνευματικὴ ἐκείνη ἀλλοτρίωση, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπεγνωσμένα σήμερα προσπαθοῦμε νὰ ἀπελευθερωθοῦμε»), ἔγινε ἀπὸ τὸν π. Γεώργιο Δ. Μεταλληνὸ στὸ συνέδριο Κοραῆ τῆς Χίου (βλ. Γ. Δ. Μεταλληνός, «Ὁ Ἀδ. Κοραῆς καὶ ἡ Ὀρθοδοξία», ἐφ. Ὁρθόδοξος Τύπος, ἀρ. 576-579, Ἀθήνα 14, 21, 28 Ὀκτωβρίου καὶ 4 Νοεμβρίου 1983)· πβ. καὶ Ε. Θ. Παναγιώτου-Ἰωαννίδη, «Ἡ θρησκευτικὴ ἐκείνη ἀναμόρφωση τοῦ Κοραῆ καὶ οἱ ἰδέες του γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τῆς Ἐκκλησίας», π. *Νέα Ἔστια*, τ. ΡΙΔ', τχ. 1355, Χριστούγεννα 1983, σ. 162-171 (κείμενο ἄμεσα ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Γ. Δ. Μεταλληνοῦ). Τὴν ἀντίθετη, ἀκριβῶς, θεολογικὴ ἀντίληψη ἐξέφρασε, στὸ ἴδιο συνέδριο τῆς Χίου, ὁ Κωνστ. Γ. Μπόνης: «δυνάμει νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν “περίνοιαν” τοῦ σοφοῦ ἀνδρός», τοῦ Κοραῆ, «ἐμπνευσμένην πράγματι ὑπὸ τῆς Ἀνωθεν Σοφίας, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται ὁ διδόμενος χαρακτηρισμὸς τούτου ὡς “ὑποφήτου” ἤτοι προφήτου καὶ διερμηνέως ἀρχῶν καὶ

Ὁ Κοραῆς καὶ ὁ κοραϊσμός ἀποτελοῦν, ἔτσι, ἀντιπάλους πού χρειάζεται νὰ καταπολεμηθοῦν. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἐπιβίωση καί, κυρίως, τὴν ἀναβίωση μιᾶς ἰσχυρῆς καὶ μακραίωνης θρησκευτικῆς παράδοσης ἢ ὁποία, σὲ ἓνα σημαντικό σταθμὸ τῆς ἱστορικῆς τῆς διαδρομῆς, στὰ σύντομα χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ, διασταυρώθηκε καὶ ἀντιπαράταχθηκε μὲ τὶς θεωρίες τοῦ Κοραῆ: ὅσο ζοῦσε ὁ χιώτης σοφὸς καὶ στὶς πρῶτες δεκαετίες πού ἀκολούθησαν τὸ θάνατό του. Ἀναφέρομαι, βέβαια, στὴ διπλὴ καὶ παράλληλη ἀντίδραση πού ἐκδηλώθηκε ἐναντίον τοῦ κοραϊσμοῦ σὲ δύο, διάφορα, ἐπίπεδα, μὲ σκεπτικὰ πού καὶ ὅταν δὲν ταυτίζονται ἀλληλοσυμπληρώνονται καὶ ἀλληλοεξυτηροῦνται. Ἀντίδραση τῆς ἐπίσημης, ἱεραρχημένης ἐκκλησίας, πρῶτα, ἢ ὁποία ἀπὸ πεποίθηση καὶ ἀπὸ ἰδιοτέλεια ἀποκρούει, μὲ ὅλα τὰ μέσα πού θεωρεῖ κάθε φορὰ χρήσιμο νὰ μεταχειριστεῖ¹⁰⁴, τὰ νεωτερικὰ κινήματα καὶ τὶς ἰδεολογικὰς τους ἐκλογικεύσεις· ἀντίδραση τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου, ὕστερα, ὁ ὁποῖος, σὲ διάσταση, συχνά, μὲ τὶς ἐπίσημες ἐκκλησιαστικὰς ἱεραρχίες, βιώνει τὶς κανονικότητες τῶν ρυθμῶν μιᾶς ἀέναα ἐπαναλαμβανόμενης ζωῆς, περιχαρακωμένος στοὺς φόβους του γιὰ ὅ,τι εἶναι ξένο καὶ διάφορο πρὸς τὰ ἀγαθὰ καὶ τὶς ἀξίες στὶς ὁποῖες εἶναι ἐθισμένος: εἶναι ἓνας κόσμος κατὰ κανόνα ἀδιάφορος καὶ ἀπρόσιτος στὰ νεωτερικὰ κινήματα, ἀλλὰ καὶ πρόθυμος, πάντα, νὰ ἀντιδράσει σ' αὐτὰ ὅταν, σὲ ἐποχὲς κοινωνικῶν ἐντάσεων, ἢ λαϊκὴ εὐαισθησία, κατάλληλα διεγερμένη, βρίσκεται ἔτοιμη νὰ ἐκφράσει τὶς κοινὲς δυσφορίες, ἀποδίδοντας στὰ ὄργανα τοῦ σατανᾶ τὶς δυσκολίες πού ἀντιμετωπίζει ἢ παραδοσιακὴ κοινωνία¹⁰⁵.

ἀξιῶν περὶ «Θρησκείας καὶ Ἐκκλησίας»· ὁ Κοραῆς ὑπῆρξε «ἀφωσιωμένος λάτρης τῆς Ἀρχαιοελληνικῆς σοφίας καὶ τῆς Ἑλληνορθοδόξου Εὐαγγελικῆς καὶ Πατερικῆς Θεολογίας. Δικαίως λοιπὸν καὶ τὸ Πανελλήνιον διατηρεῖ καὶ θὰ διατηρῆ, ὡς πιστεύω, ἄσβεστον τὴν φλόγαν τῆς πρὸς τὸν Κοραῆν εὐγνωμοσύνης, τὸν ὑποδειγματικὸν πατριδολάτρην, τὸν ὁμολογητὴν τῆς χριστιανικῆς βιοθεωρίας καὶ τέλος τὸν μάρτυρα τῆς Ἑλληνορθοδόξου βιοπραξίας» (βλ. Κωνστ. Γ. Μπόνης, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς περὶ Θρησκείας καὶ Ἐκκλησίας», ἐφ. Ἑστία, 6-14 Ἰουνίου 1983).

104. Πβ. Φίλιππος Ἡλιού, «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός: νεωτερικὲς προκλήσεις καὶ παραδοσιακὲς ἀντιστάσεις», *Δελτίο τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας*, τ. 2, Ἀθήνα 1978, σ. 110-112.

105. Σχολιάζοντας τὸ «ἀνάθεμα στὸν Κοραῆ» πού φαίνεται ὅτι ἀκούστηκε στὴ Σμύρνη, ἀπὸ λαϊκοὺς ἀνθρώπους, στὰ χρόνια τῆς νέας ἐξόρμησης τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἐναντίον τῶν «φράγκικων» ἰδεῶν καὶ τῶν μισοαναρχικῶν (1833 κ.ἑξ.), ὁ Κυριακὸς Λαμπρόλος σημειώνει: «τὸ ἀνάθεμα τοῦτο ἤκουσα ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ἐργατικοῦ λαοῦ, ὅστις δὲν εὐκαιρεῖ νὰ μωροθεολογῆ, καὶ ὅστις ἀκούων καθημερινῶς

Ἄς σημειώσουμε πάντως, ὅτι, στὰ χρόνια τοῦ Κοραῆ, τὰ θρησκευτικὰ κινήματα πού, ὅπως οἱ κολλυβάδες, ἔχουν ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση (τὴν ὁποία ἐμπλουτίζουν καὶ μὲ ἀφθονα στοιχεῖα ἀντλημένα ἀπὸ τὴ θεωρία καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας), ἐνῶ βρίσκονται σὲ ρήξη μὲ τὴν ἱεραρχημένη ἐκκλησία καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ ἄλλα, οὐσιώδη, θέματα¹⁰⁶, στὴν ἄμεση ἀντιμετώπιση τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ κρατήσουν τὴν ἴδια στάση μὲ τοὺς ἀντιπάλους τους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους, ὡστόσο, ἔχουν καὶ ἐπίσημα ἀποδοκιμαστεῖ μὲ ἀφορισμούς καὶ καταδίκες. Μὲ ἀφετηρία τὶς θεωρίες γιὰ τὸ «ἀμετάβλητον» τοῦ κόσμου τούτου, ἡ ἔμφαση θὰ δοθεῖ ὄχι τόσο στὴν προβολὴ τῶν ἀξιῶν τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας, ὅπως αὐτὸ θὰ συμβεῖ σὲ μεταγενέστερες ἐποχές, ὅσο στὴν ὑπεράσπιση τῶν καταστημένων κοινωνικῶν ἱεραρχιῶν (στὶς ὁποῖες περιλαμβάνεται καὶ ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία), πού θεωροῦνται δοσμένες ἀπὸ τὸν Θεό, πράγμα πού καθιστᾷ ἀνεπίτρεπτη καὶ μάταιη κάθε ἀπόπειρα μεταβολῆς τους. Ἡ ἐνιαία αὐτὴ στάση ἀπέναντι στὸν κοινὸ ἀντίπαλο θὰ ὀδηγήσει, ἄλλωστε, τὰ ἀνταγωνιστικὰ θρησκευτικὰ ρεύματα στὶς δύσπιστες ἀλλὰ ἀποτελεσματικὲς συγκλίσεις πού θὰ καρποφορήσουν στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα: ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους στόχους τους θὰ εἶναι ὁ Κοραῆς καὶ ὁ κοραϊσμός, «τὸ κοραϊκὸν κόμμα», ὅπως θὰ ἀποκαλέσει, κάποια στιγμή, τὴν κοραϊκὴ συσπείρωση ὁ Ἰλαρίων ὁ σιναίτης¹⁰⁷.

Δὲν πρόκειται, φυσικά, νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ τὸ ἱστορικὸ τῶν ἀντιπαραθέσεων τοῦ Κοραῆ μὲ τὰ παραδοσιακὰ θρησκευτικὰ ρεύματα καὶ τὴν ἐπίσημη ἐκκλησία τῆς ἐποχῆς του. Θὰ θυμίσω, μόνον, ὅτι ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἐπιχειρήσε συστηματικὰ, ἄλλοτε μὲ σοφὰ ὑπολογισμένους ἐλιγμούς, κάποτε καὶ μὲ πιὸ βίαιες ἐνέργειες, νὰ ὑπονομεύσει καὶ

τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ ὡς τῶν Αἰρετικῶν προπύργιον, κατηρᾶτο τὴν σεβασμίαν μνήμην του» βλ. Κυριακὸς Λαμπρῦλος Χ: Νικολάου, *Ὁ Μισσηναρισμὸς καὶ ὁ Προτεσταντισμὸς εἰς τὰς Ἀνατολάς*, Σμύρνη 1836, σ. 27. Γιὰ ἀνάλογα φαινόμενα στὴ Σμύρνη τοῦ 1819, βλ. Ph. Iliou, «Luttes sociales et mouvement des Lumières à Smyrne en 1819», στὸν τόμο *Structure sociale et développement des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe-XVIIIe siècles*, Βουκουρέστι 1975, σ. 295-315 (= Φίλιππος Ἡλιού, *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες καὶ Διαφωτισμὸς. Ἡ περίπτωση τῆς Σμύρνης*, μετάφραση Ἰωάννας Πετροπούλου Πολίτη, Ἀθήνα 1981).

106. Πβ. X. Ζ. Τζώγας, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὁρει κατὰ τὸν 19ῆ αἰώνα*, Θεσσαλονίκη 1969, ὅπου, ὅμως, ἡ θεολογικὴ προοπτικὴ δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐνοηθοῦν οἱ ἱστορικὲς διαστάσεις τῶν σχετικῶν φαινομένων.

107. Βλ. Ν. Βάμβας, *Ἀντεπίκρισις εἰς τὴν ὑπό τοῦ --- Κωνσταντίνου Οἰκονόμου ἐπίκρισιν*, Ἀθήνα 1839, σ. 38 (γράμμα τοῦ Ἰλαρίωνα, τοῦ 1823).

νά εξουδετερώσει την επίδραση που θα μπορούσε να έχει ή κοραϊκή διδασκαλία στις περιοχές που έλέγχονται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο¹⁰⁸. "Αν το μεγάλο κύρος του Έλληνα σοφού δυσκόλευε και εμπόδιζε την επίσημη, επώνυμη, εκκλησιαστική καταδίκη του, υπήρχαν άλλοι τρόποι, που αποδείχτηκαν επίσης αποτελεσματικοί, για να επιτευχθεί το ζητούμενο¹⁰⁹.

108. Για μερικές «στιγμές» των αντιδράσεων αυτών βλ. Ευγενία Χατζηδάκη, *Δυο επεισόδια από τις διαμάχες των φιλοσόφων*, 'Αθήνα 1958 [ανάτυπο από τον "Ερανον εις 'Αδαμάντιον Κοραΐν"] Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Τό χρονικό και τὰ παρακόλουθα του θανάτου του 'Αδαμ. Κοραΐ (1833)*, 'Αθήνα [ανάτυπο από τον συλλογικό τόμο *Σταθμοί προς τή Νέα 'Ελληνική Κοινωνία*] 1965, σ. 184 κ.έξ.· Λ. Βρανούσης, *"Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια, δ.π.· Φίλιππος 'Ηλιού, «Τύφλωσον Κύριε τὸν Λαόν Σου»*. *Οί προεπαναστατικές κρίσεις και ὁ Ν. Σ. Πίγκολος*, 'Αθήνα 1980 [ανάτ. από τὸ π. "Ὁ 'Ερασιστής, τ. ΙΑ] και *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες και Διαφωτισμός. 'Η περίπτωση τῆς Σμύρνης (1819)*, 'Αθήνα 1981. Βλ. επίσης τις δύο μεγάλες συναγωγές του Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 'Αθήνα 1983 και *'Ελληνικός Ρωμαντισμός*, 'Αθήνα 1982, πολλ.

109. Μιά απόπειρα αφορισμού του Κοραΐ, στὰ 1831, ματαιώθηκε από τὸν οἰκουμενικό πατριάρχη «μήποτε δοθῆ ἐπιβλαβεστέρα ἐπισημότης εις τὰς κενοφωνίας» (βλ. Θ. Μ. 'Αριστοκλέους, *Κωνσταντίου Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου - - - Βιογραφία και Συγγραφαί αἱ ἐλάσσονες*, Κωνσταντινούπολη 1866, σ. 13. Δυὸ χρόνια ἀργότερα ἀπαγορεύτηκε ἡ τέλεση θρησκευτικοῦ μνημοσύνου τοῦ Κοραΐ στὴν Κωνσταντινούπολη (πβ. Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, δ.π.). "Ὅταν, στὰ 1836, ἡ «'Εκκλησιαστικὴ Πνευματικὴ Κεντρικὴ 'Επιτροπὴ» που εἶχε συσταθεῖ ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ νὰ ἐλέγχει τὴν ὀρθοδοξία τῶν σχολείων και τῶν βιβλίων, ἐξέφρασε τὴ δυσανεκτικότητά της πρὸς τὴν «Τοπικὴ 'Επιτροπὴ» τῆς Σμύρνης γιὰτὶ σὲ βιβλίο, που εἶχε ἐκδοθεῖ στὴν πρωτεύουσα τῆς 'Ιωνίας, ἀναφέρονταν μὲ εὐμένεια τὰ ὀνόματα τοῦ Κοραΐ και τοῦ Γκίλφορντ, ἔλαβε ἀπὸ τοὺς συμρναίους ἐπιτρόπους τὴν ἀκόλουθη ἀπάντηση: «και ἡμεῖς μὲ τὰς ὀλίγας μας γνώσεις γνωρίζομεν τὰ ὅσα ἐφθασε νὰ εἴπη και ὁ ἕνας και ὁ ἄλλος. Πλὴν» ... «ἐδῶ εἰς τὴν Σμύρνην, ἐὰν ζητήσωμεν νὰ τὰ ἀνιχνεύσωμεν, και ἀπ' εὐθείας νὰ λέγωμεν κατ' αὐτοῦ τοῦ Κοραΐ και νὰ τὸν κηρύττομεν ὡς ἄθρησκον και ἐχθρὸν τῆς 'Εκκλησίας, ὄχι μόνον δὲν θέλομεν ὠφελῆσει, ἀλλὰ φοβούμεθα νὰ μὴ προξενήσωμεν και σχίσματα. 'Εδῶ ἄλλοι εἶναι συγγενεῖς του, ἄλλοι πατριῶται του, ἄλλοι τρέφουσι μίαν κούφην και ἀνόητον ὑπόληψιν εἰς αὐτόν, και ἄλλοι ἀδιακρίτοτεροι συμνύνονται ὅτι εἶναι τῶν μαθητῶν του. Καὶ διὰ τοῦτο ἡμεῖς πάντοτε μὲ πολλὰ εὐσχημον τρόπον προσπαθοῦμεν νὰ δεῖξωμεν αὐτὸν τὸν ἄνδρα ὅποιος ἦτον» (βλ. Κυριακὴ Μαμώνη, «'Αγῶνες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τῶν Μισσιοναρίων», π. *Μνημοσύνη*, τ. Η', 1980-1981, σ. 186). Τὴν Σαρακοστὴ τοῦ ἴδιου χρόνου, 1836, στὶς ἐκκλησίες τῆς Κωνσταντινούπολης γίνονταν κηρύγματα ἐναντίον τῶν βιβλίων τοῦ Κοραΐ (βλ. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς 'Αγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν κατὰ τὸν ἰθ' αἰ.*, 'Αθήνα 1977, σ. 350). Τέσσερα χρόνια νωρίτερα, στὰ 1832, ἕνας κληρικὸς βεβαίωσε, στὴν 'Αθήνα, ὅτι τὸ

Ὁ θάνατος τοῦ Κοραΐ δὲν βοήθησε νὰ μετριασθεῖ ἡ πολεμική: οἱ θρησκευτικῆς προέλευσης ἀντιδράσεις ἐναντίον τοῦ ἔργου του καὶ τῶν ὀπαδῶν του συνεχίστηκαν καὶ στὰ μεταγενέστερα χρόνια. Ἀπόκτησαν νέα ἔκταση καὶ νέα ὀξύτητα, ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1830, στὸ μέτρο πού διαμορφώνεται ἡ νέα, ἐπίσημη, ἰδεολογία τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξοβελίζονται, προοδευτικά, τὰ φιλελεύθερα καὶ νεωτεριστικὰ στοιχεῖα πού ἔφερναν οἱ θεωρίες τοῦ Διαφωτισμοῦ· στὸ μέτρο, ἐπίσης, πού τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο σκληραίνει, ἀκόμα περισσότερο, τὴ στάση του ἀπέναντι στὰ ρεύματα πού θεωρεῖ ὅτι ὑπονομεύουν τὶς παραδοσιακὲς ἰσορροπίες καὶ ἀμφισβητοῦν τὸν ἡγεμονικὸ του ρόλο. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὰ προβλήματα πού προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνακήρυξη τῆς αὐτοκέφαλῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας μοιάζει νὰ λειτουργοῦν σὰν καταλύτης.

Τὰ μεγάλα θέματα γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐνορχηστρώνεται ἡ ἀντίδραση στὸν κοραϊσμό εἶναι γνωστὰ. Μὲ γενικὸ πλαίσιο τὴν ἀπόκρουση κάθε νεωτερισμοῦ πού θὰ μπορούσε νὰ διαταράξει τὴν καταστημένη τάξη κατὰ τὶς ἀξίες της, τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ εἰδικότερα ἡ κοραϊκὴ του πτέρυγα, ἐλέγχονται, συστηματικά, γιὰ τὶς νέες ἀντιλήψεις πού προβάλλουν καὶ γιὰ τὶς ἀνατρεπτικὲς ἰδέες πού προωθοῦν. Ἡ στροφὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, τὸν ὀρθολογισμό της καὶ τὶς δημοκρατικὲς της ἀξίες· ἡ στροφὴ πρὸς τὶς ἐπιστῆμες πού κλονίζει τὴν προνομιακὴ θέση τῆς θεολογίας· ἡ στροφὴ πρὸς τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης· ἡ διεκδίκηση μιᾶς θρησκείας ἀπαλλαγμένης ἀπὸ προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες καὶ μιᾶς ἐκκλησίας χωρὶς προνόμια καὶ καταχρήσεις· τὸ ἰδανικὸ μιᾶς δημοκρατικῆς πολιτείας ἰσονόμων πολιτῶν καὶ ἡ ἀναζήτηση καὶ τῆς ἐπίγειας εὐδαιμονίας τῶν ἀνθρώπων — ὅλα αὐτά, συστατικὰ στοιχεῖα τῆς θεωρίας τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, θὰ ἀποκρουσθοῦν ἕνα πρὸς ἕνα: καὶ γιὰ τὸ καθένα χωριστὰ ἀντιστρατεύεται καὶ ὑπονομεύει ριζικὰ ἀντίθετες, παγιοποιημένες, ἀντιλήψεις πού διαφεντεύει ἡ ἐκκλησία καὶ ἡ παραδοσιακὴ παιδεία γιὰ τὰ ἀντίστοιχα θέματα· ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸ, ὡς ἐνιαῖο σύστημα, προϋποθέτουν ἕναν ἄλλο τύπο κοινωνίας, μὲ διαφορετικὴ κατανομὴ τοῦ πλοῦτου καὶ τῶν ἐξουσιῶν, καὶ μὲ διαφορετικὴ ἀντίληψη

Πατριαρχεῖο εἶχε ἀπαγορεύσει τὴν ἀνάγνωση ἔργων τοῦ σοφοῦ χιῶτη (πβ. Φίλ. Ἡλιοῦ, «*Τύφλωσον Κύριε τὸν Λαόν Σου*», ὁ.π., σ. 621). Τὰ παραδείγματα αὐτὰ δὲν εἶναι τὰ μόνα πού γνωρίζουμε: ὅταν ὑπάρχει τέτοιο κλίμα ἡ ἐπίσημη καταδίκη δὲν μοιάζει νὰ εἶναι ἀναγκαία.

για τὰ δικαιώματα πού ἔχει ὁ ἐλεύθερος πολίτης νὰ μετέχει στὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς καὶ τῆς παιδείας.

Ἡ ἐκκλησία θὰ ἐπιμείνει μὲ ἔμφαση στὸ ὅ,τι, πέρα ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα, οἱ νέες ιδέες πού προβάλλει ὁ Κοραῆς προσκρούουν «εἰς πολλὰ καὶ οὐσιώδη τῆς ἱεραῶς ἡμῶν θρησκείας διδάγματα καὶ εἰς ἀρχαῖα καὶ θεοτύπωτα τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ἔθιμα»¹¹⁰. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ὁ Κοραῆς θὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἀντίδραση στὴ διάδοση τῶν νέων ιδεῶν ὀφείλεται στὸ ὅτι αὐτὲς «φωτίζουσαι τὸν νοῦν τοῦ λαοῦ, τὸν ἐλευθερώνουν ἀπὸ τὰς δεισιδαιμονίας καὶ ἀκολούθως ἀπὸ τὸν ζυγὸν ἐκείνων εἰς ὅσους αἱ δεισιδαιμονίαι ἐγίναν ἀργυρίου καὶ χρυσίου μεταλλεῖα ἀνεξάντλητα»¹¹¹. Δύο διαφορετικοὶ καὶ συμπληρωματικοὶ κόσμοι, πού ἀναδύονται ἀπὸ τὶς ἀντιθετικὲς πραγματικότητες τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, συγκρούονται γιὰ τὴν ἡγεμόνευσή της. Ἡ σύγκρουση, μὲ τὴ μορφή αὐτή, τῆς ἄμενης καὶ βίαιης ἀντιπαράθεσης, διαρκεῖ ὡς τὴν ἕκτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα. Ὅστερα θὰ καταλαγιάσει, καὶ γιὰ τὸν οἱ ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ Κοραῆ ἔχουν πιά περιθωριοποιηθεῖ καὶ δὲν ἀποτελοῦν ἄμεσο κίνδυνο· καὶ γιὰ τὸν νέα προβλήματα ἔχουν προκύψει πού ἀναζητοῦν ἄλλου εἴδους ἀπαντήσεις. Πάντως, ἔστω καὶ σὲ λανθάνουσα μορφή, ἡ δυσπιστία τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὸν κοραϊσμὸ διατηρεῖται. Θὰ ἐκδηλώνεται καὶ δημόσια, κατὰ καιροὺς, ὅταν προσφέρονται οἱ σχετικὲς εὐκαιρίες. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρω τὶς περὶ τεχνες ἐκκλησιαστικὲς ἀντιδράσεις ὅταν σχεδιάστηκε ἡ μετακομιδὴ τῶν ὀστέων τοῦ Κοραῆ στὴν Ἀθήνα (1877). Στὰ ἴδια χρόνια σημειώνεται καὶ ἡ τελευταία μεγάλη ἀντικοραϊκὴ ἐκρηξὴ τοῦ 19ου αἰώνα, μὲ τὰ κηρύγματα καὶ τὶς θεωρίες τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη: «Ὁ Κοραῆς ἐπρυτάνευσεν τοῦ σκοτισμοῦ καὶ τῆς ἀποπλανήσεως τοῦ ἔθνους ἀπὸ ὁδοῦ ἀληθείας, γενόμενος μαστροπὸς τῆς νεωτέρας ψευδοφιλοσοφίας εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἥτις διέφθειρεν καὶ τὰς φρένας καὶ τὸ ἦθος τῆς φιλομαθοῦς νεολαίας τοῦ ἔθνους καὶ ἔφερεν ὅλο τὸ ἔθνος εἰς τὴν παροῦσαν ἀθλίαν καὶ ἐπονείδιστον κατάστασιν»¹¹².

110. Ἡ διατύπωση εἶναι τοῦ Η. Τανταλίδη, ὅταν σχολιάζει τὴν *Ἀντίρρησην εἰς τὸν Ἱερατικὸν Συνέδικτον τοῦ Κοραῆ*, ἔργο ἀνέκδοτο τοῦ Στεφάνου Καραθεοδωρῆ· βλ. Η. Τανταλίδης, *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρῆ ἱατροῦ*, Κωνσταντινούπολη 1868, σ. 58.

111. *Συμβουλὴ τριῶν Ἐπισκόπων*, Λονδίνο [= Παρίσι] 1820, σ. XI.

112. Ἀπ. Μακράκης, «Παραλογισμὸς, σοφίσματα καὶ πλάνη Α. Κοραῆ», ἐφ. *Εἰρήνη*, ἀρ. 169, τοῦ 1876· ἀντὶ τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν Δ. Σ. Μπαλάνο, *Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης (1831-1905)*, Θεσσαλονίκη 1920, σ. 24.

Στή συνέχεια όλα αυτά μοιάζει να άτονούν, χωρίς και να εξαφανίζονται. Στά 1935 ακόμη, ο Δ. Σ. Μπαλάνος θα σημειώσει ότι «παρά μένει παρά τισιν έτι ή άόριστος άπήχθισις» ... «τής πολεμικής δι' ής έζητείτο να παρασταθής ούτος», ο Κοραής, «ώς υπόπτων θρησκευτικών φρονημάτων»¹¹³. Άλλά όπως σδήποτε, ο Κοραής δέν βρίσκει πια στο έπίκεντρο τών ιδεολογικών συγκρούσεων, όσων έχουν την άφετηρία τους στα θρησκευτικά προβλήματα που εξακολουθούν να άπασχολούν τον έλληνοισμό. Καί, αν δέν λαθεύω, δέν πρέπει να υπάρχει χαρακτηριστική άναφορά ή, έστω, άναφορές με ένδεικτική πυκνότητα, στο όνομά του, ως ύπαιτίου καταστροφικών αλλοιώσεων τής «παράδοσης», ούτε στα έλληνοκεντρικά, ούτε στα χριστιανορθόδοξα κινήματα τών πρώτων δεκαετιών του είκοστου αιώνα. Οί σχετικές άνάγκες μπορούσαν να ικανοποιηθούν και χωρίς τον Κοραή.

Η επανεμφάνιση του μαχητικού θρησκευτικού αντίκοραϊσμού θα σημειωθεί, πολύ χαρακτηριστικά, από την δεκαετία του 1950, στην κρίσιμη έποχή τών συνολικών ιδεολογικών επανατοποθετήσεων που άκολούθησαν τις άμεσες και βίαιες κοινωνικές άναμετρήσεις τής άμέσως προηγούμενης περιόδου. Το έλληνοχριστιανικό ιδεολόγημα, που θα κατοχυρωθεί και συνταγματικά στα 1952¹¹⁴, έμφανίζεται να άντιπροσωπεύει και τότε την άποτελεσματικότερη ιδεολογική άμυνα άπέναντι στις επαναστατικές αλλά και τις έκσυγχρονιστικές τάσεις που κυφορεί ή έλληνική κοινωνία. Όπως είταν έπόμενο, ή στροφή προς τις θεωρούμενες ρίζες τών έλληνοχριστιανικών παραδόσεων, με τα άναγκαία άντιξενικά-άντιδυτικά και κυρίως άντιμαρξιστικά συμπληρώματά της, δημιουργούσε την άνάγκη να άναζητηθούν οι ιστορικές καταβολές τών σχετικών φαινομένων να έπισημανθούν, έπίσης, οι άνθρώπινοι φορείς τών ρευμάτων που προκάλεσαν ό,τι θεωρήθηκε πώς άντιπροσώπευε τις καταστροφικές αλλοιώσεις, όσες όδήγησαν στη διάβρωση του όρθόδοξου παραδοσιακού πολιτισμού, ο όποιος ταυτίστηκε και με τις έθνικές πα-

113. Δ. Σ. Μπαλάνος, *Ο Άδαμάντιος Κοραής περι Έκκλησίας και Κλήρου*, ό.π., σ. 86-87.

114. «Είς πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους έκπαιδεύσεως ή διδασκαλία άποσκοπεί την ήθικην και πνευματικην άγωγήν και την άνάπτυξιν τής έθνικής συνειδήσεως τών νέων έπί τή βάσει τών ιδεολογικών κατευθύνσεων του Έλληνοχριστιανικού πολιτισμού» (Σύνταγμα του 1952, άρθρο 16). Την πρωτοβουλία για την είσαγωγή τής συνταγματικής αυτής διάταξης είχε ο Κ. Δ. Γεωργούλης, ύστερα από παρασκηνιακές ένέργειες θεολογικών κύκλων· βλ. σχετικά Π. Ι. Μπρατσιώτης, «Ο Κ. Γεωργούλης ως Χριστιανός έπιστήμων», π. *Πλάτων*, τ. Κ', 1968, σ. 334-335.

ραδύσεις. πού για μιὰ ἀκόμα φορά θεωρεῖται πὼς κινδυνεύουν. Ὁ Κοραῖς καὶ ὁ κοραϊσμός ξαναβρέθηκαν, ἔτσι, σχεδὸν φυσιολογικά, στὸ ἐπίκεντρο τῶν προβληματισμῶν καὶ τῶν ἀντιπαράθεσεων. Ὁ θρησκευτικῆς προέλευσης ἀντικοραϊσμός πού ἔδειχνε νὰ ἔχει ὑποχωρήσει, ἀναβιώνεται, μαζί μὲ τὰ ἐπιχειρήματά του πού δὲν μοιάζει νὰ ἔχουν ἀνανεωθεῖ. Ἐπαναμφανίζεται, ἔτσι, μιὰ νέα, πολυδιάστατη, ἀμφισβήτηση τῆς κοραϊκῆς θεωρίας στὴν ὁποία θὰ ἀποδοθοῦν καίριες εὐθύνες γιὰ τὴν ἀποσύνθεση τῶν ἀξιῶν στὶς ὁποῖες ὁ νέος ἑλληνισμός ὄφειλε νὰ στηρίζει τὴ συνοχή του¹¹⁵. Γιὰ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικότερη ἢ συνολικὴ ἀντίκρουση, χρειάζόταν νὰ ἀμφισβητηθοῦν καὶ τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς κοραϊκῆς θεωρίας: ἔγινε καὶ αὐτό, τὶς περισσότερες φορές μὲ συνοπτικούς ἀφορισμούς καὶ ρητορικὰ σχήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπουσιάζει, κανονικά, ἡ ἱστορικὴ τεκμηρίωση.

Ἔτσι ὁ Κοραῖς, «εἰσαγωγέας, τῶν ἰδεῶν τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης στὴ φιλολογικὴ ἔρμηνεῖα τῶν ἑλληνικῶν κειμένων» θὰ ἐλεγεῖ γιατί «μὲ τὸ ἀνάβαθο, ἀντιφιλοσοφικὸ του πνεῦμα καὶ τὴν ἠθικολογία του τὴ βασισιμένη στὴν ἰδεολογία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης», κλόνησε, πρῶτος αὐτός, τὴ σύνθεση πού εἶχε ἐπιτευχθεῖ καὶ «πού ὑπῆρχε καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν Τουρκοκρατία», ἀνάμεσα στὸν κλασικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν ὀρθόδοξη γραμματεία: «Ὁ Κοραῖς οὔτε γιὰ φιλοσοφία, οὔτε γιὰ ποίηση, οὔτε γιὰ ὀρθοδοξία νοιάστηκε ὡς μελετητῆς τῆς Ἑλληνικῆς γραμματείας. Στὴ Γαλλία τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα οἱ παραδόσεις πού ἔφερε μαζί του ξαναμιστήκανε σὲ ρηχὸ φιλελευθερισμὸ καὶ σὲ ἠθικολογήματα πού οὔτε κάρπισαν, οὔτε καὶ ἦταν νὰ καρπίσουν μιὰ καὶ δὲν θεμελιώνονταν σὲ θρησκευτικὴ ἐμπειρία»· παραμερίζοντας «τὸν ἰσχυρότατο ἕως τότε κλάδο τῆς χριστιανικῆς γραμματείας», «ζήτησε νὰ θεμελιώσει τὴν παιδεία τοῦ ἔθνους μόνο στοὺς κλασικούς» καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ στέρησε τὸν ἑλληνισμὸ «ἀπὸ κάθε ὄραση ζωῆς»¹¹⁶. Στὰ

115. Ἡ θεωρητικὴ πλαισίωση τῶν σχετικῶν ἐπιχειρημάτων ὀφείλει πολλὰ σὲ ἐργασίες δυτικῶν ἱστορικῶν καὶ θεολόγων· πβ. ἐνδεικτικά, M.-J. Le Guillou, «La renaissance spirituelle du XVIIIe siècle», καὶ «Eglise et État [en Grèce] au XIXe et au XXe siècle», π. *Istina*, τ. VII, Παρίσι 1960, σ. 95-128 καὶ 133-152· Philippe Sherrard, *The Greek East and the Latin West* καὶ τοῦ ἴδιου, σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση: *Δοκίμια γιὰ τὸν νέο Ἑλληνισμό*, Ἀθήνα, σειρὰ «Σύνορο», 1971· Ph. Sherrard καὶ J. Campell, «Ἡ ἱστορικὴ ἀνάδυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους», μετάφρ. Ντ. Κουρούκλη, π. *Σύνορο*, τχ. 40, Δεκ. 1966-Φεβρ. 1967, σ. 250-267.

116. Βασίλειος Λαοῦρδας, *Θέματα παιδείας*, ὅ.π., σ. 20, 21, 22· στὴ σ. 21

1982, ή στροφή πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία, πού προσγράφεται στὸν Κοραῆ, σχολιάζεται, ἀπὸ πανεπιστημιακὸ διδάσκαλο, μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «πρωταίτιοι τῆς πολιτιστικῆς αὐτῆς ἁμαρτίας τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, τοῦ προπατορικοῦ αὐτοῦ ἁμαρτήματος, Ἀδὰμ καὶ Εὐὰ σ' αὐτὴν τὴν πτώση, εἶναι ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ὁ κύκλος του» ... «ὁ Κοραϊσμός καὶ ἡ ἀρχαιοπληξία ὠρισμένων λογίων κολόβωσαν τὴν ἱστορικὴ οἰκουμενικότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸν ὁποῖο ἔτσι κατήνησαν συγκεχυμένο, διχασμένο, σχιζοφρενικό, ἀνίκανο νὰ ἔχη οἰκουμενικὴ ἀκτινοβολία. Τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας ὑπέστη θανάσιμο πλήγμα πού τὸ ἐπλήρωσε ἀκριβὰ ἡ νεοελληνικὴ παιδεία καὶ ὁ νεοελληνικὸς πολιτισμός».

Αὐτὰ εἰπώθησαν σὲ ἐπίσημη τελετῇ, ἀπὸ ἐπίσημο, πανεπιστημιακό, βῆμα¹¹⁷. Ἐκεῖ, καὶ χωρὶς καμιά προσπάθεια νὰ ἐνοηθοῦν οἱ πραγματικές, ἱστορικές, διαστάσεις τοῦ προβλήματος πού θίγεται, ὁ Κοραῆς, «ὁ νέος αὐτὸς Ἰουλιανός, ὁ νέος Πλήθων», θὰ κατηγορηθεῖ καὶ ὡς δη-

---

διατυπώνεται καὶ ἡ ἐκτίμηση ὅτι ὁ Κοραῆς στηρίχτηκε «σὲ κείμενα καὶ συγγραφεῖς πού δὲν ἦταν πάντοτε ὀ,τι καλύτερο εἶχε νὰ προσφέρει ἡ ἀρχαία γραμματεία» ἀκολουθεῖ ἡ συγκριτικὴ ἐκτίμηση τῆς παιδευτικῆς ἀξίας ἀρχαίων καὶ χριστιανῶν συγγραφέων (Πλούταρχος - Βίοι Ἁγίων· Λυσίας, Δημοσθένης - Μέγας Βασίλειος, Ἰωάννης Χρυσόστομος) ἀπὸ τὴν ὁποία συγκρατῶ τὰ ἀκόλουθα: «ἡ ἀγάπη γιὰ τὰ τραγούδια τοῦ Θεόκριτου εἶναι ζήτημα προσωπικῆς εὐαισθησίας, εἶναι ὅμως ζήτημα ζωῆς καὶ θανάτου νὰ ἀγαπᾷ κανεὶς ἢ νὰ περιφρονῇ τοὺς ὕμνωδους τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας». Τὸ δημοσίευμα αὐτὸ τοῦ Β. Λαούρδα εἶναι τοῦ 1953. Σὲ λίγο μεταγενέστερο κείμενό του (1956), τὸ ὁποῖο ὅμως δημοσιεύτηκε μετὰ τὸ θάνατό του, ἐμφανίζεται μὲ πολὺ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις: ὁ Κοραῆς εἶναι, τώρα, «ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ὅσον ὀλίγοι ἄλλοι κατὰ τὴν ἐποχὴν του ἐπόνεσε καὶ ἐσκέφθη τὸν ἐλληνισμόν» ἢ διδασκαλία του θεωρεῖται «συντεθειμένη ἀπὸ τὰ καλύτερα πνευματικὰ ἀγαθὰ, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιον καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν φιλελευθέρων λαῶν τῆς ἐποχῆς του» καὶ «ὅσα ἔγραψε διὰ τὸν νεοελληνισμόν καὶ μάλιστα διὰ τὴν ὑπὸ ἴδρυσιν νεοελληνικὴν πολιτείαν» κρίνονται «ἔως τώρα χρήσιμα καὶ δὲν ὑπάρχει πιθανότης νὰ ἀντικατασταθοῦν εἰς τὸ ἄμεσον μέλλον» βλ. Βασίλειος Λαούρδας, «Ἡ Νεοελληνικὴ Πολιτεία κατὰ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ», π. *Κριτικὰ Φύλλα*, τ. Β', 1973, σ. 302-306· τ. Γ', 1974, σ. 359-364 (τὰ παραθέματα εἶναι ἀπὸ τὴ σ. 303 καὶ 363).

117. Θ. Ζήσης, *Ἡ πνευματικὴ πορεία τοῦ Γένους. Πανεπιστημιακὸς Λόγος, ἐκφωνηθεὶς εἰς τὴν αἴθουσαν τελετῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Θεσσαλονίκη 1982. Χρησιμοποιοῦ τὴν ἀνατύπωση στὸν συλλογικὸ τόμο *Ἡ ἰδιοπροσωπία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Α', Ἀθήνα, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, 1983, σ. 269-289· τὰ παραθέματα ἀπὸ τὴ σ. 284 καὶ 288-289.

μιουργός «έθνοπροδοτικής» θεωρίας: «σπουδασμένος στη Γαλλία, στο Παρίσι», ο Κοραΐς «έμαθε εκεί για την άξια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ ἐξεπλάγη. Ποῦ καὶ πῶς νὰ ἀκούση τότε στὴν ἐποχὴ τοῦ φουντωμένου Διαφωτισμοῦ, τῆς στροφῆς ἐναντίον τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ δυτικοῦ μεσαίωνα, γιὰ Ὁρθοδοξία καὶ γιὰ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας; Διεμόρφωσε λοιπὸν καὶ διετύπωσε τὴν ἐθνοπροδοτικὴ, ἀπίστευτη θεωρία, ποὺ μέχρι σήμερα δημιουργεῖ σύγχυση, ὅτι ὁ μακεδονικὸς Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Βυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς δὲν εἶναι τμήματα τῆς ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ ἐποχὲς σκλαβιάς καὶ δουλείας» ... «Μὲ βάση αὐτὴ τὴ θέση ἀρχίζει μετὰ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια»... «τὸ ξήλωμα καὶ τὸ γκρέμισμα τοῦ θεσμοῦ καὶ τοῦ πνεύματος τῆς Ὁρθοδοξίας»¹¹⁸. Ἀπὸ τὸ ἴδιο κλίμα προέρχονται καὶ οἱ διατυπώσεις ὅτι ὁ Κοραΐς δὲν ἀπαίτησε μόνο τὴν «ἀποστασία τοῦ ἑλλαδικοῦ κλήρου ἀπὸ τοῦ πατριαρχείου», ἀλλὰ καὶ «ἐπροχώρησε πολὺ περισσότερο εἰς μίαν ἐθνικὴν ἀποστασίαν», ἀφοῦ θεωροῦσε τὸν Μακεδόνα Φίλιππο κατακτητὴ τῆς Ἑλλάδας¹¹⁹.

Στὸ μέτρο ποὺ ὁ Κοραΐς ἀναδεικνύεται σὲ σύμβολο τῶν ἀπαξιῶν ποὺ ταλανίζουν τὸ νέο ἑλληνισμό, καμιά πλευρὰ τῶν ἐνεργειῶν του καὶ τῆς θεωρίας του δὲν θὰ μείνει ἀπρόσβλητη. Ἔτσι καὶ οἱ γλωσσικὲς του ἀντιλήψεις θὰ ἐλεγχθοῦν μέσα ἀπὸ ἓνα σχῆμα ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὴ συλλογιστικὴ ὅτι ἡ δυτικὴ διάβρωση ὀδηγεῖ στὴ νόθευση τοῦ λαϊκοῦ ἥθους, καὶ στὴν ὑπονόμευση τῆς νεοελληνικῆς ταυτότητας¹²⁰. Ἀπὸ τὸν Κοραΐ ὡς τὸν Ψυχάρη καὶ τὸν Καζαντζάκη, ὁ βιασμὸς ποὺ ἐπιχειρήθηκε στὴ γλώσσα ἦταν ἓνα συνεπέστατο σύμπτωμα τῶν ἀρχῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ¹²¹. Ἡ καθαρεύουσα εἶναι ψεύτικη γλώσσα, «γιατὶ τὴν κατασκεύασε ὁ Κοραΐς ἀπὸ τὸ γραφεῖο του στὸ Παρίσι, γιὰ νὰ

118. ὁ.π., σ. 284-285.

119. Χριστίνα Μπουλάκη Ζήση, *Ἰλαρίων σιναΐτης, μητροπολίτης Τυρνόβου, Θεσσαλονίκη 1983*, σ. 43, στηριγμένη σὲ σχετικὴ διατύπωση ἀπὸ τοὺς *Στοχασμοὺς τοῦ Κρίτωνος*, τοὺς ὁποίους θεωρεῖ ἔργο τοῦ Κοραΐ: «τὸ κείμενον τοῦτο εἶναι φοβερόν, ἐφόσον ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Φίλιππος “ἐπάτησε” τὴν πατρίδα, δηλαδὴ τὴν κατέκτησεν καὶ τῆς ἐπέβαλεν κατοχὴν. Ἔχομεν λοιπὸν ἐδῶ ἓν σύμπτωμα τῆς πάλης μεταξύ τοῦ μωωπικοῦ ἑλλαδισμοῦ καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ».

120. Βλ. Χρῆστος Γιανναρᾶς, «Τὸ ἄλυτο γλωσσικὸ πρόβλημα», ἐφ. *Τὸ Βῆμα*, 19 Μαρτίου 1977 (= Χρ. Γιανναρᾶς, *Ἡ νεοελληνικὴ ταυτότητα*, Ἀθήνα 1978, σ. 147-156· βλ. ἰδιαιτέρα στὴ σ. 151).

121. Χρῆστος Γιανναρᾶς, «Ἡ Φύση, ὁ Λόγος καὶ ὁ Ἔρω», ἐφ. *Τὸ Βῆμα*, 27 Νοεμβρίου 1971 (= Χρ. Γιανναρᾶς, *Τὸ προνόμιο τῆς ἀπελπισίας*, Ἀθήνα 1973 (ἔ1983), σ. 20-21).

ἐπιβάλλει στανικά στο λαό τῆς Ἑλλάδας μιὰ γλωσσικὴ ἔκφραση ποῦ θὰ τὸν ἀνάδειχνε ἀπευθείας ἀπόγονο τῶν ἀρχαίων του προγόνων»¹²².

Ἄντιστοιχα, ἡ ἀποψη τοῦ Κοραΐ, ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἔπρεπε νὰ γίνεαι τριάντα χρόνια ἀργότερα, ἀποδίδεται στοῦ ὅτι «ἦταν δουλωμένος σταῖ ἐξωτερικά τεκμήρια τῆς ὀριμότητας, ὅπως ἦταν ἡ παιδεία, ποῦ ὕψωνε σὲ θεότητα ὁ οὐμανισμός», ἀγνοώντας «ὀλότελα τὴν ἐσωτερικὴ ὀριμότητα τοῦ λυτρωμένου ἀνθρώπου ποῦ καλλιέργησε ἡ μορφὴ καὶ ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ»¹²³.

Ἄλλά, ὅπως εἶναι φυσικό, ὁ πυρήνας τῆς σχετικῆς ἐπιχειρηματολογίας, γύρω ἀπὸ τὴν ὀποία ἀρθρώνονται οἱ ἐπιμέρους παρατηρήσεις, βρίσκεται στὴ διαπίστωση, ποῦ θεωρεῖται αὐτονόητη, ὅτι οἱ ἐξελίξεις ποῦ σημειώθηκαν στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὡς τὶς ἡμέρες μας, ἀντιπροσωπεύουν ἕνα εἶδος ἀποστασίας ἀπὸ τὴ μία καὶ μόνη ὀρθὴ παράδοση ποῦ ἐπέτρεψε στὸν ἑλληνισμό νὰ διαμορφώσει τὴν ἰδιαιτερότητά του καὶ, ταυτόχρονα, νὰ ἐπιδειξοῖ τὴν ὕπεροχὴ του ἀπέναντι σὲ ὅ,τι στὸν κόσμο ἐμφανίζοταν ἄλλο καὶ διάφορο¹²⁴. Αὐτὴ ἡ ὀρθόδοξη ἀλήθεια «τῆς ἐκκλησιαστικῆς καθολικότητας», θεωρεῖται, ἄλλωστε, ὅτι συγκροτεῖ, καὶ στὴν ἐποχὴ μας, «τὴ μόνη ἀπάντηση ποῦ μπορεῖ νὰ ἐνοποιήσει τὴν κατακεραμιτισμένη ζωὴ τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου»¹²⁵.

Ἄφετηρία καὶ πηγὴ τῶν ἀλλοιώσεων αὐτῆς τῆς παράδοσης λογίζεται ἡ στροφή, τὸ ἀνοιγμα, πρὸς τὸν δυτικὸ κόσμο καὶ ἡ μετακένωση¹²⁶

122. Χρῆστος Γιανναρᾶς, *Τὸ ἄλυτο γλωσσικὸ πρόβλημα*, δ.π. (=Ἡ Νεοελληνικὴ ταυτότητα, σ. 150)· ἀλλοῦ γίνεται λόγος γιὰ «τὰ πλαστά καὶ νόθα γλωσσικὰ κατασκευάσματα τοῦ Κοραΐ καὶ τοῦ Ψυχάρη»· Χρ. Γιανναρᾶς, «Ἡ νεοελληνικὴ γλώσσα καὶ τὰ ἀρχαῖα κείμενα», ἐφ. *Τὸ Βῆμα*, 13 Μαρτίου 1976 (=Ἡ νεοελληνικὴ ταυτότητα, σ. 161-162).

123. Κωστής Μπασιτᾶς, *Ὁ Παπουλάκος*, Νέα Ὑόρκη 1951, σ. 152.

124. «Ὁ χιλιόχρονος βυζαντινὸς πολιτισμὸς» ἀντιπροσωπεύει τὴν «ὕψηλότερη ἔκφραση ποιότητας τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Καὶ ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς ἐπέζησε στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα»· Χρ. Γιανναρᾶς, «Τὸ ἑλληνικὸ πρόσωπο καὶ τὸ καταναλωτικὸ προσωπεῖο», ἐφ. *Τὸ Βῆμα*, 6 Αὐγούστου 1977 (=Ἡ Νεοελληνικὴ ταυτότητα, σ. 103).

125. Χρῆστος Γιανναρᾶς, «Ὁ διάλογος μὲ τὴ Ρώμη», ἐφ. *Τὸ Βῆμα*, 17 Ἰανουαρίου 1976 (=Ἡ Νεοελληνικὴ ταυτότητα, σ. 63).

126. Γιὰ τὴ «μετακένωση», ἰδωμένη ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας βλ. Α. Papaderos, *Metakenosis. Das Kulturelle Zentralproblem des neuen Griechenland bei Korais und Oikonomos*, Mainz 1962 (νέα ἐπεξεργασμένη ἔκδοση: *Metakenosis. Griechenlands Kulturelle herausforderung durch die Aufklärung in der sicht des Korai und Oikonomos*, Meisenheim am Glan, 1970).

τῶν ἀξιώων του, τὴν ὁποία προκαλεῖ ἡ «καλλιεργημένη ὑστερία τῶν 'διαφωτισμένων' γραικῶν γιὰ τὰ 'φῶτα' τῆς Εὐρώπης»¹²⁷. 'Ο ἐπεκτατικὸς ἡγεμονισμὸς τῶν δυτικῶν δυνάμεων θὰ βρεῖ πρόθυμα ὄργανά του — συνειδητοὺς πράκτορες ἢ ἀφελεῖς μιμητὲς ποὺ πιθηκίζουν ἐμπρὸς σὲ ἓνα πολιτισμὸ ποὺ τοὺς ἔχει θαμπώσει— τὸν Κοραῖ καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του: «τὸ δουλοπρεπὲς εἰς τὴν Φραγκιὰν καὶ ἀφελέστατον νεογραικικὸν πνεῦμα φαίνεται σαφῶς εἰς τὸ παράδειγμα τοῦ Κοραῖ»¹²⁸. «Ἡ θεωρία τοῦ Κοραῖ ἐξυπηρέτησε ἄριστα τὴν ἀρχαιοπληξία τῶν Δυτικῶν καὶ τὰ ἐκκλησιαστικά τους συμφέροντα»¹²⁹. ὁ Κοραῖς ἐκπροσωπεῖ «τὴν ἀπὸ τὸν 9ον αἰῶνα ἐγκαινισθεῖσαν προπαγάνδαν τῆς Φραγκοσύνης κατὰ τῆς Ρωμηοσύνης»¹³⁰. «Τὸ πνεῦμα τοῦ Κοραῖ καὶ τῶν ὁμοίων του θὰ ἀνοίξει διάπλατα τὶς πόρτες γιὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἐξάρτιση τοῦ νεογέννητου ἐλλαδικοῦ κράτους ἀπὸ τῆ Δύση»¹³¹. καί, φυσικά, «ἡ 'μετακένωσις' ἐξετράπη εἰς ἀσυγκράτητον ξενομανίαν καὶ ἀλόγιστον μίμησιν, διὰ νὰ καταστήσει τελικῶς τὴν χώραν μας δορυφόρον τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ»¹³². Μὲ ὅλα αὐτά, καὶ χάρη στὸν Κοραῖ, «ὁ ἄρριζος ἐξευρωπαϊσμὸς μᾶς ἀπόκοψε ἀπὸ τὸ ζωντανὸ χυμὸ τῆς πνευματικῆς παράδοσης καὶ ἡ ζωὴ τοῦ τόπου γέμισε σκέλεθρα»¹³³.

Τὸ συμπέρασμα ἔρχεται, ἔτσι, ἀβίαστα καὶ εἶναι ἐνιαῖο: «Δὲν ἡμπορεῖ βεβαίως νὰ ἀρνηθῆ κανεὶς τοὺς ἀγῶνας, τοὺς κόπους καὶ τὰς θυσίας», τοῦ Κοραῖ, «διὰ νὰ μορφώσῃ καὶ ὑψώσῃ τὸ δοῦλον γένος, οὔτε τὴν ἀγνότητα τῶν προθέσεων του μολονότι εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἐκινεῖτο ἐξ ἐμπαθείας. Ἐὰν ὅμως συγκρίνει κανεὶς τὸ προβαλλόμενον ὑπὸ πολλῶν "διδασκαλικόν" καὶ "φωτιστικόν" του ἔργον πρὸς κατεδάφισιν καὶ ἐκρίζωσιν τοῦ πνεύματος τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς, δὲν θὰ δυσκολευθῆ νὰ δικαιώσῃ τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτοῦ, ὡς νέου ἀποστάτου καὶ παραβάτου»¹³⁴.

127. Χρῆστος Γιανναρᾶς, «Ἡ revanche τῆς Εὐρώπης», ἐφ. *Τὸ Βῆμα*, 29 Ἰανουαρίου 1977 (= *Ἡ Νεοελληνικὴ ταυτότητα*, σ. 70).

128. Ἰωάννης Σ. Ρωμανίδης, *Ρωμηοσύνη*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 47.

129. Θ. Ζήσης, *Ἡ πνευματικὴ πορεία τοῦ Γένους*, ὅ.π., σ. 287.

130. Ἰωάννης Σ. Ρωμανίδης, *Κωστής Παλαμᾶς καὶ Ρωμηοσύνη* (βλ. στή σημ. 100).

131. Χρῆστος Γιανναρᾶς, *Ἡ revanche τῆς Εὐρώπης*, ὅ.π. (= *Ἡ Νεοελληνικὴ ταυτότητα*, σ. 71).

132. Ἀλέξ. Κ. Παπαδερὸς, *Ἀδαμάντιος Κοραῖς*, Ἀθήνα 1965 [ἀνάτυπο ἀπὸ τῆ Ἐρησκευτικῆ καὶ Ἠθικῆ Ἐγκυκλοπαιδεία, τ. Ζ'], σ. 16.

133. Χρῆστος Γιανναρᾶς, *Τίμοι μὲ τὴν Ὁρθοδοξία*, Ἀθήνα 1968, σ. 38.

134. Θ. Ζήσης, *Ἡ πνευματικὴ πορεία τοῦ Γένους*, ὅ.π., σ. 285 σημ.

Καί, βέβαια, όταν ο ίδιος ο Κοραΐς εμφανίζεται να προσανατολίζει το έθνος σε κατευθύνσεις που οδηγούν στην καταστροφή του, τότε είναι πολύ φυσικό και οι σημερινοί ανατροπείς των παραδομένων, «οί επιδιώκοντες την αποκοπήν του έθνους από τας ρίζας του και την απογύμνωσίν του εκ τής πνευματικῆς του πανοπλίας», να αναζητοῦν στήριξη και προστασία στην αυθεντία του μακαρίτη: «Είναι χαρακτηριστική ἐν προκειμένῳ», θά πει ὁ πρόεδρος τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων Θεολόγων, «ὅταν, στὰ 1975, ἀγωνιζόταν νὰ ἀνανεωθεῖ ἡ συνταγματικὴ κατοχύρωση «τῆς ἐλληνορθόδοξου παραδόσεως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν πεμπτουσίαν τῆς ἐθνικῆς μας κληρονομίας», εἶναι χαρακτηριστικὴ, λοιπόν, «ἡ ἐπίκλησις ὑπὸ τῶν ἀρνητῶν τῆς ἐθνικῆς μας κληρονομίας τῶν ἀπόψεων τοῦ Κοραΐ, ὁ ὁποῖος ἂν καὶ διακεκριμένος διανοητῆς καὶ πιστὸς χριστιανός, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν τότε κρατουσῶν ἐν τῇ Δύσει πνευματικῶν κινήσεων εὐρισκόμενος, ὑπεστήριζεν ἐντελῶς ἀφελεῖς καὶ πεπλανημένας ἀπόψεις περὶ τῆς θρησκείας»¹³⁵.

Ἄπο ὅλον αὐτὸ τὸν καταγίγισμὸ τῶν χαρακτηρισμῶν καὶ τῶν ἀξιολογικῶν ἀποτιμήσεων, πού κατὰ κανόνα ἐμφανίζονται μὲ τὴ μορφή ἀγανακτισμένων καταγγελιῶν καὶ ἀφοριστικῶν διατυπώσεων, προκύπτει, σχεδὸν ἀβίαστα, ἡ εἰκόνα μιᾶς σατανικῆς καὶ δόλιας μορφῆς πού ἀπεργάζονταν τὴν καταστροφὴ τῆς Ἑλλάδας. Μένει κανεὶς μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι, σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια, τὸ ὄνομα τοῦ Κοραΐ χρειάζεται νὰ ἐκφέρεται συνεχῶς, ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ὅπου τίποτε δὲ δικαιολογεῖ τὴν ὑπόμνησή του, προκειμένου νὰ ἐντυπωθεῖ στὴ συνείδηση κάποιου κοινού, ὡς σύμβολο ἀπαξιῶν ἀπὸ τις ὁποῖες ὁ νέος ἐλληνισμός, ἂν θέλει νὰ σωθεῖ, χρειάζεται νὰ ἀποστρέψει τὸ πρόσωπό του. Φαίνεται ὁμως ὅτι, γιὰ νὰ κλείσει ἐρμητικὰ ὁ κύκλος καὶ νὰ μὴν ἀπομείνει κανένα περιθώριο ἀπαλλαγῆς, καὶ κανένα ἐλαφρυντικὸ, χρειάζόταν νὰ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἡ εἰρωνικὴ ὑπεροπτικὴ συγκατάβαση καὶ ὁ χλευασμὸς πού ἐξουθενώνει τὸν «ἀντίπαλο», γελοιοποιώντας ἐκ τῶν προτέρων τὰ ἐπιχειρήματά του· χρειάζόταν δηλαδὴ, νὰ ἔχει εἰπωθεῖ ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ δεινὰ προῆλθαν ἀπὸ ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι, καλοὶ καὶ καλοπροαίρετοι, ἐνδεχομένως, κατὰ τὰ ἄλλα, δὲν ἤξεραν, ὡστόσο, τί τοὺς γίνεται γιὰ τὰ οὐσιώδη, ἀφοῦ τοὺς διέκρινε ἔλλειψη πνευματικῆς ὀριμότητος καὶ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ πνευματικὴ νηπιότητα. Γράφτηκε καὶ αὐτὸ καὶ ἔτσι συμπληρώθηκε ἡ εἰκόνα: «Πρόθεση κακὴ δὲν πρέπει νὰ εἶχαν οἱ διαφωτιστὲς τοῦ 19ου αἰῶνα

135. Κωνσταντῖνος Δωρ. Μουράτης, *Ἐκκλησία - Πολιτεία - Σύνταγμα*, Ἀθήνα 1975, σ. 7-8.

(ὅπως δὲν ἔχουν ὡς σήμερα καὶ οἱ θαυμαστὲς καὶ οἱ συνεχιστές τους)· τὴν προκοπὴν τοῦ τόπου ἐπιδιδώκανε καὶ πίστευαν εἰλικρινὰ στὴν ἀνάγκη ἐξευρωπαϊσμοῦ του. Ἄν οἱ ἀπόψεις τους ἦταν ἄρριζες καὶ μυωπικὲς, καὶ ἂν ἡ κριτικὴ τοὺς ἄφησε ἀδιάβροχους, πῶς νὰ τοὺς κατηγορήσης γι' αὐτό, πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ κατηγορήσης σὲ πρόσωπα τὴν ἔλλειψη πνευματικῆς ὀριμότητας, ποὺ δὲν ἀποκτιέται μὲ τὸ νοῦ μονάχα καὶ τὴ θέληση — πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ κατηγορήσης ἓνα πνευματικὰ καθυστερημένο παιδί. Ἄλλὰ καὶ πῶς νὰ τελεσφορήση ἡ κριτικὴ λειτουργία τῆς ἀλήθειας, ὅταν προσκρούει σὲ τέτοια πνευματικὴ νηπιότητα. Ποιὸς κριτικὸς λόγος, ποιά προσωπικὴ μαρτυρία ἐσωτερικῆς γνησιότητος μπορεῖ νὰ υποψιάσῃ τοὺς ἀνυποψίαστους»¹³⁶.

Οἱ ἀντικοραϊκὲς ἐξάρσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου βρίσκονται, ἀκόμη, σὲ πλήρη ἐξέλιξη καὶ πυκνώνουν, χρόνο τὸ χρόνο, στὸ μέτρο ποὺ τὰ θρησκευτικὰ ρεύματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπορρέουν, ἐπωφελοῦμενα καὶ ἀπὸ τὴν εὐνοϊκὴ συγκυρία ποὺ διαμορφώνει ἡ παράλληλη ἀνθιση τῶν κοσμικῶν (καὶ συχνὰ ἄθρησκων) λαϊκισμῶν, διευρύνουν τὴν ἀκτινοβολία τους καὶ ἐντείνουν τὶς κοινωνικὲς πιέσεις ποὺ εἶναι σὲ θέση νὰ προκαλοῦν. Τὸ εὐρύτατο φάσμα ποὺ καλύπτεται ἀπὸ τὰ ρεύματα αὐτὰ περικλείει, βέβαια, ἀντιθετικὲς/ἀνταγωνιστικὲς τάσεις, οἱ ὁποῖες ἐκφράζουν ἀντί-

136. Χρῆστος Γιανναρᾶς, «Πρόβλημα δικοποῦ», ἐφ. *Τὸ Βῆμα*, 17 Φεβρουαρίου 1973 (= Χρ. Γιανναρᾶς, *Τὸ προνόμιο τῆς ἀπελπισίας*, Ἀθήνα 1973 (ἔ1983), σ. 162). Σὲ κείμενο τοῦ 1982, ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ 1984, ὁ Παναγιώτης Κ. Χρήστου θὰ προσφύγει στὴν ψυχάνάλυση γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Κοραῖ γιὰ τὴ «μετακένωση» καὶ τὴ «σοφὴ Εὐρώπη»: ὁ Κοραῖς, «εἶχε ἀρχίσει τὴ σταδιοδρομία του βασανιζόμενος ἀπὸ ἓνα σύμπλεγμα προσωπικῆς καὶ ἐθνικῆς καταωτερότητος», τὸ ὁποῖο ἂν καὶ κατόρθωσε νὰ τὸ ὑπερνήσει «ἄφησε σκοτεινὰ σημάδια καὶ στὴ δική του φυσιογνωμία καὶ στὴ νεοελληνικὴ ἱστορία. Στὴν ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης πρὸς τὸν ἑαυτό του ὀφείλεται ἡ ἀποτυχία του σ' ὅλες τὶς προσπάθειές του, ἐπαγγελματικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς, κατὰ τὸ πρῶτο στάδιο τῆς ζωῆς του· καὶ στὴν ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στὸ γένος του ὀφείλονται ὅλες οἱ ἰδέες του περὶ τῆς "σοφῆς Εὐρώπης", ποὺ πρέπει νὰ εἶναι τὸ Ἴνδαγμα, τὸ πρότυπο καὶ ἡ πηγὴ γιὰ τὴν ἀναγέννησι τῆς Ἑλλάδος» ἢ νοοτροπία του «εἶναι ἡ νοοτροπία τοῦ πτωχοῦ μετανάστη σὲ μιὰ μεγάλη, πλουσία καὶ ἀνεπτυγμένη χώρα». Στὸ ἴδιο κείμενο διαβάζουμε ὅτι «ὁ Κοραῖς, ὁ Φαρμακίδης καὶ οἱ ὁμόφρονές των καταπολέμησαν μὲ πείσμα τὴν ἐλπιδοφόρο καὶ φωτισμένη κυβέρνησι τοῦ Καποδίστρια, ἐνὸς Ἑλλήνου ἐπὶ τέλους καὶ ὀρθοδόξου, διότι ἦταν πάρα πολὺ ἑλληνικὴ, καὶ ὑπεστήριξαν τὴν κυβέρνησι τῶν Βαυαρῶν, διότι ἦταν εὐρωπαϊκὴ καὶ ἐκρήμιζε τὴν ἑλληνικὴ παράδοσι»· βλ. Π. Κ. Χρήστου, *Ἡ νεοελληνικὴ Θεολογία στὸ σταυροδρόμι*, δ.π., σ. 276, 279.

στοιχες αντίρροπες καταστάσεις που έκδηλώνονται και στους κόλπους τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ἐκκλησίας και στο ἐπίπεδο τῆς θρησκευτικῆς ἢ τῆς θρησκευόμενης ιδεολογίας. Ὑπάρχει, ὅμως, κοινὸ χαρακτηριστικό που τρέφει τὸν θρησκευτικὸ ἀντικοραϊσμό, και τρέφεται ἀπὸ αὐτόν, ἢ ἐνιαία ἀπόρριψη τῶν ἐπίσαικτων, ὅπως θεωροῦνται, στοιχείων τὰ ὁποῖα, προερχόμενα ἀπὸ τὴ σατανικὴ Δύση, ἁλώνουν τις ψυχές και ὑπονομεύουν τις πατρίδες. Ὁ Κοραῆς ἀποτέλεσε ἕνα καλὸ πρόσημα για νὰ ἐνορχηστρωθεῖ ἡ σχετικὴ πολεμικὴ, που ἔχει δεῦτερο ἀνθρώπινο στόχο τὸν Θεόκλητο Φαρμακίδη τοῦ ὁποῖου ἡ δράση για τὴν αὐτοκεφαλία τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας συνδυάζεται, μόνιμα, με τὸ ἐπιβαρυντικὸ στοιχεῖο ὅτι ὑπῆρξε μαθητῆς, συνεχιστῆς και «ἐν κακοδοξίᾳ» διάδοχος τοῦ σοφοῦ χιώτη.

Ἡ θεολογικὴ συλλογιστικὴ που πρυτανεύει στις ἀντικοραϊκὲς ἀποτιμήσεις δὲν ἀφίνει πολλὰ περιθώρια συζήτησης στους ἱστορικούς, οἱ ὁποῖοι ἔχουν συνηθίσει νὰ προσεγγίζουν τις ἱστορικὲς πραγματικότητες με ἄλλου τύπου ἐργαλεῖα και ἐπιχειροῦν με ἄλλης ποιότητας ἀπαιτήσεις τὴν κατανόηση τοῦ γνωστικοῦ τους ἀντικειμένου. Ἐδῶ, ἕνας ιδεολογικός, ἀξιωματικός, λόγος ὑποκαθιστᾷ τὴν ἱστορικὴ ἀνάλυση και τις πιὸ στοιχειώδεις, ἐνιαία πλέον ἀποδεκτές, προϋποθέσεις τῆς ἱστοριογραφικῆς πρακτικῆς: οἱ ἱστορικὲς πραγματικότητες δὲν ἐνδιαφέρουν· ἐνδιαφέρει ἢ προβολὴ παραδειγματικῶν ἀξιών που δὲν χρησιμεύουν για νὰ νοηθεῖ και νὰ ἐνοηθεῖ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ για νὰ διαμορφωθεῖ ἕνα πλέγμα κανονιστικῶν προτύπων που θὰ δόσουν τὸ ἐπιθυμητὸ πρόσωπο στὴν αὐριανὴ ἑλληνικὴ κοινωνία. Ὑπὸ τους ὄρους αὐτούς ἡ ἱστορία ἐκλαμβάνεται ὡς πεδίο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλοῦνται, ἐπιλεκτικά, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐρχονται νὰ τεκμηριώσουν ἕνα ἐκ τῶν προτέρων δεδομένο συμπέρασμα: ὁ χαμένος παράδεισος μπορεῖ νὰ μὴν ὑπῆρξε ποτέ· ἔχει ὅμως, πάντα, ὅλα τὰ χαρακτηριστικά τῆς κοινωνίας που ὀραματίζονται ὅσοι κάθε φορὰ τὸν ἐπικαλοῦνται.

Για νὰ ὀδηγηθοῦν, ὅμως, τὰ πράγματα στο ζητούμενο ἀποτέλεσμα, χρειάστηκε νὰ ἔχουν γίνει, προηγουμένως, κάποιες βάνουες, διαδοχικές, μερικεύσεις, που ἐπέτρεψαν νὰ μετατραπεῖ ὁ ἀποκαλυμμένος θεὸς σὲ εἶδος ἑλληνικὸ και ὀρθόδοξο. Πραγματικά, για νὰ μπορέσει νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τους σχετικούς συλλογισμούς, πρέπει ὄχι μόνο νὰ ἀδιαφορήσει για τις πραγματικές, ἱστορικές, διαστάσεις τῶν φαινομένων· πρέπει, ἐπιπλέον, νὰ ἔχει ἀποδεχτεῖ ὡς αὐταπόδεικτες ἀλήθειες, ἀποφάνσεις οἱ ὁποῖες κάθε ἄλλο παρὰ προφανεῖς μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν. Χρειάζεται ἔτσι, πρώτη μερίκευση, ἢ ἀποδοχὴ τῆς ὑπαρξῆς θεοῦ· χρειά-

ζεται ύστερα, δεύτερη μερίκευση, ή αποδοχή ότι ο θεός αυτός αντιπροσωπεύεται από τη μία και μόνη αποκεκαλυμμένη αλήθεια που εκφράζεται μέσα από τη χριστιανική θρησκεία, αυτήν και όχι κάποια άλλη· χρειάζεται, περαιτέρω, ή αποδοχή ότι ή αυθεντική έκδοχή του χριστιανισμού αντιπροσωπεύεται από τη θεωρία και την παράδοση τής ὀρθόδοξης ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, και μόνον αὐτῆς· και χρειάζεται, τέλος, ή αποδοχή ότι τὴν γνησιότητα τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδοξίας τὴν ἐκφράζει μία μόνο ἀπὸ τὶς ἐντόπιες παραδόσεις — κατὰ προτίμηση, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικά, ή ἡσυχαστική. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, μιὰ θεωρία πὺ ἀναζητᾶ και διεκδικεῖ τὴν οἰκουμενικότητα τοῦ γνήσιου χριστιανικοῦ μηνύματος, ἐκτρέπεται και μέσα ἀπὸ τὶς διαδοχικὲς αὐτὲς μερικεύσεις¹³⁷, σὲ ἔκφραση μιᾶς περιορισμένης ἐθνικῆς-ἐθνικιστικῆς ἀντίληψης, τὴν ὁποία, κατὰ τὰ ἄλλα, θεωρεῖ ὅτι ἀποκρούει.

Ἄναπαλαιώνεται, ἔτσι, ἓνας ἰδιότυπος ἑλληνορθόδοξος ἰδεολογικὸς ρατσισμὸς, ὁ ὁποῖος διακηρύσσει τὴν ὑπεροχικὴ του διάσταση ὄχι μόνον ἀπέναντι στὰ ἄθρησκα ρεύματα και τὶς μὴ χριστιανικὲς θρησκείες, ἀλλὰ, κυρίως, ἀπέναντι στὶς ἄλλες ἐκδοχὲς τοῦ χριστιανισμοῦ τὶς ὁποῖες ἐμφανίζει και θεωρεῖ ὡς ἐξ ὀρισμοῦ ὑποδεέστερες και μολυσμένες ἀπὸ τὴν ἁμαρτία. Κατὰ προέκταση ἐνισχύεται και καλλιεργεῖται μιὰ διαιρετικὴ ἀντίληψη, πὺ ἔχει εὐρύτερες καταβολές, και ή ὁποία ὀδηγεῖ στὶς ἀξιολογικὲς ταξινομήσεις τῶν ἑλληνικῶν ἰδιοτήτων τῶν πολιτῶν: σὲ πιστοὺς τηρητὲς τῶν πατρίων και σὲ ἀφελεῖς ἢ ὑποπτους, ἀλλὰ σὲ κάθε περίπτωση ἐπικίνδυνους, ἀνατροπεῖς τους.

Ἄλα αὐτὰ εἶναι ἐνδεχομένως πιθανά: «εἰς τὰ ἐξ ἀποκαλύψεως δὲν ζητεῖται ἀπόδειξις ἀλλὰ πίστις», θύμιζε ὁ Ἄθανάσιος Πάριος σὲ ἔργο γραμμένο γιὰ νὰ ἀντικρούσει και τὶς θεωρίες τοῦ Κοραῖ¹³⁸. Δὲν ἀφοροῦν ὅμως τὸν ἱστορικὸ, στὸ μέτρο πὺ δὲν συγκροτοῦν ἐπαληθεύσιμες προτάσεις γιὰ τὴν ἀποκτυπρογράφηση τῶν μηχανισμῶν πὺ διέπουν τὴ λειτουργία τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν. Στὸ ἐπίπεδο αὐτό, ὁ ἱστορικὸς δὲν ἔχει παρὰ νὰ θυμηθεῖ τὸ μάθημα τοῦ Θεόδωρου Μανούση, πρώτου καθηγητῆ τῆς ἱστορίας στὸ ἑλληνικὸ Πανεπιστήμιο, ὁ ὁποῖος, ἔχοντας νὰ ἀντιμετωπίσει συνεχεῖς ἀντιδράσεις τῶν φιλορθόδοξων, δίδασκε, τὸ σημαδιακὸ ἔτος 1848, ὅτι «τὸ ἔργον ἡμῶν εἶναι ἔργον καθαρῶς ἱστο-

137. Γιὰ ἄλλου τύπου, παράλληλες, μερικεύσεις πὺ ὀδηγοῦν στὴν ταύτιση τῆς παράδοσης μὲ τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ, πβ. Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Ἡ ἰδεολογικὴ χρῆση τῆς παράδοσης», π. Ἄντι, τχ. 133, 31 Αὐγούστου 1979, σ. 30-31.

138. Χριστιανικὴ Ἄπολογία, Λειψία ³1805, σ. 103-104.

ρικών, ότι θεολογίαν δογματικὴν δὲν διδάσκομεν, ὅτι ἐπομένως δὲν δυνάμεθα νὰ ἔμβωμεν μῆτε εἰς συζητήσεις καὶ ἀνασκευάς, μῆτε εἰς βεβαιώσεις καὶ ἀποδείξεις θεολογικῶν καὶ δογματικῶν ζητημάτων»¹³⁹.

Ἄν ὅμως ἡ θρησκευτικὴ καὶ θεολογικὴ διάσταση τῆς ιδεολογικῆς χρήσης τῆς ἱστορίας δὲν προσφέρει, οὔτε αὐτὴ, ἐπαρκὴ ἐργαλεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἱστορικῶν φαινομένων στὰ ὁποῖα θέλει νὰ στηρίζει τὴν ἐξαγγελία ἀληθειῶν ποὺ θεωροῦνται οἰκουμενικὲς καὶ αὐταπόδεικτες, τὰ ιδεολογήματα ποὺ παράγει ἀποτελοῦν, καθεαυτά, τεκμήρια πολῦτιμα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία ἐκδηλώνονται: τεκμήρια γιὰ μιὰ χρονολογημένη ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν ιδεολογικῶν ρευμάτων τοῦ αἰῶνα μας, στὴν ὁποία ἀποτυπώνονται οἱ κοινωνικοὶ προσανατολισμοὶ καὶ τὰ ὄραματα ἑνὸς τμήματος τῆς σύγχρονῆς μας ἑλληνικῆς κοινωνίας, ποὺ ἀναζητᾷ τὴν ὑπέρβαση τῶν συγκλονισμῶν τοῦ σύγχρονου κόσμου στὴν ἀπομονωτικὴ αὐτάρκεια τῶν παραδοσιακῶν ἀναδιπλώσεων.

Οἱ τρεῖς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἀναφερθήκαμε ἀντιπροσωπεύουν τίς πιὸ χαρακτηριστικὲς ἐκδηλώσεις μὲ τίς ὁποῖες ἐμφανίστηκαν οἱ ιδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα. Καὶ ἐντυπωσιάζει, ὅπωςδὴποτε, τὸ γεγονός ὅτι ἕνας στοχαστὴς ποὺ ἔζησε ἀπὸ τὸ 1748 ὠς τὸ 1833, ἐξακολουθεῖ νὰ ἀντιμετωπίζεται, ἑκατὸν πενήντα χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του, ὄχι ὡς ἀντικείμενο ἱστορικῆς ἀνάλυσης, ἀλλὰ ὡς ζῶσα παρουσία καὶ ἐπάνυμος ἀντίπαλος σὲ σύγχρονες μας ιδεολογικὲς ἀντιπαραθέσεις. Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ σημαίνει, βέβαια, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται ἀντιμέτωπη μὲ προβλήματα ποὺ εἶχαν ἤδη τεθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα, μὲ τὴν πρῶτη ἐξαγγελία τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης, καὶ τὰ ὁποῖα δὲν εἶταν σὲ θέση νὰ ἐπιλύσει. Πρέπει νὰ σημαίνει, ἐπίσης, ὅτι ἡ ἐλευθερωτικὴ δυναμικὴ στὴν ὁποία ζήτησαν νὰ στηριχθοῦν τὰ κινήματα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ νὰ ἐκφράσουν καί, πολὺ περισσότερο, νὰ προκαλέσουν τὸν μετασχηματισμὸ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ὀδηγοῦσε πρὸς μιὰ κατεύθυνση ἢ ὁποῖα ἐξακολουθεῖ νὰ ἀνησυχεῖ, νὰ φοβίζεται ἢ νὰ ἐμπνέει. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια, ἡ θεωρία τοῦ ἡγέτη τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ διατηρεῖ τὴν ἐπικαιρότητά της. Ἄν, ὅμως, ἀπὸ

139. ἐφ. Ἐθνη, ἀρ. 1474, Ἀθήνα, 1 Φεβρουαρίου 1848.

τις καταστάσεις αὐτὲς προκύπτει μιὰ ἀκόμη ἀπόδειξη γιὰ τὴν πολυδυναμία τοῦ ἔργου τοῦ Κοραΐ, προκύπτουν ἐπίσης ἰσχυρότατα τεκμήρια ποὺ μαρτυροῦν γιὰ τὶς ἀρχαϊκότητες μιᾶς κοινωνίας ἣ ὁποία σχεδιάζει τοὺς δρόμους τοῦ μέλλοντος μὲ τὰ μάτια στραμμένα στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα.

JACQUES BOMPAIRE
CORAY CITOYEN DE PARIS

Je suis très honoré et très heureux de participer à ces Journées Adamance Coray. Au nom de l'Université de Paris-Sorbonne qui est associée à l'organisation du Colloque, j'adresse à la Fondation Nationale Hellénique de la Recherche Scientifique un fraternel salut, et en mon nom personnel j'exprime aux autorités et aux collègues grecs mes vifs remerciements.

C'est pour moi et pour ma femme qui avons vécu —il y a plus de trente ans— sur les pentes du Lycabette, où d'ailleurs naquit notre fille aînée, vraie Athénienne, un bonheur toujours renouvelé de retrouver la Grèce, et les splendeurs de l'Avril hellène.

Qu'il me soit permis de dire combien j'apprécie d'être venu ici en compagnie du Directeur de l'Institut Néohellénique de la Sorbonne, Madame Catherine Koumarianou, qui se dépense sans compter pour faire mieux connaître et aimer la belle culture de la Grèce moderne et contemporaine. Le nombre des étudiants qui suivent, à Paris, les cours de l'Institut, le niveau de leurs recherches et la qualité de leurs thèses, sont des signes manifestes de la vitalité des études néohelléniques à Paris. En cette année universitaire qui a vu le soixante-dixième anniversaire de la création de la chaire de Grec moderne de la Sorbonne pour Hubert

---

* Nous utilisons et nous citons:

- *Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette...*, Paris 1877, par le Marquis de Queux de Saint-Hilaire.
- *Recueil des lettres de Coray au prôtosaltès de Smyrne, Dimitrios Lotos*, trad. française par le Marquis de Queux de Saint-Hilaire, Paris 1880.

Pernot (célébrée cet hiver par une belle exposition organisée par l'Institut), en présence de M. Constantin Dimaras qui a marqué du sceau de la distinction et de la plus haute culture son enseignement à Paris, je tiens à affirmer l'importance que notre Université attache aux études néohelléniques qui se sont fait une place de choix à côté des études grecques classiques et des études byzantines. A chaque rentrée, je redis aux étudiants le caractère *unique* d'une culture qui commence à rayonner dès le deuxième millénaire avant notre ère et qui continue d'éclairer et d'exalter les hommes jusqu'à nos jours.

Votre compatriote Coray, qui fut enterré au cimetière Montparnasse, à faible distance de la Sorbonne, était très conscient de cette valeur irremplaçable de la tradition hellénique, et c'est pourquoi il a consacré sa vie — en grande partie passée en France — à l'édition et à la traduction en Grec moderne de *grands textes* de l'antiquité, porteurs de pensées et riches d'exemples propres à hâter la libération des Grecs.

C'est ce qu'a bien vu Ambroise Firmin-Didot qui écrit à Coray en 1826: "Pendant les années que j'ai passées auprès de vous dans l'espoir d'acquérir une connaissance plus approfondie de la langue grecque, je fus témoin, chaque jour, de cet amour ardent qui remplissait votre âme pour le bonheur de votre infortunée patrie, à la régénération de laquelle vos écrits ont si puissamment contribué. Afin d'atteindre plus sûrement un si noble but, vous avez quitté les rivages enchanteurs de Smyrne et de Chios, vous exilant volontairement sur une terre étrangère, afin de vous livrer librement à vos généreuses pensées, et de pouvoir les transmettre dans la Grèce. Elles ont éclairé vos compatriotes sur la nécessité de s'instruire pour parvenir un jour à briser le joug de la tyrannie: aussi en accélérant par vos exhortations la renaissance de la Grèce, vous avez mérité de partager avec vos héroïques compatriotes, qui viennent d'étonner l'univers par leurs exploits, les couronnes qu'autrefois la reconnaissance décernait à ses dieux sauveurs".

Coray, au coeur des tempêtes révolutionnaires, s'inquiète pour ses chers livres, pour ses travaux, moins par amour-propre d'auteur que par souci d'accomplir sa mission: cette mission qui est d'aider ses compatriotes des deux côtés de la mer Egée. Jamais, d'ailleurs, chez lui l'érudition n'étouffe la sensibilité ni la poésie. Il écrit

(en Avril 1798) au conservateur des manuscrits de la Bibliothèque Nationale: "Oserais-je, citoyen, vous offrir une très petite portion des raisins sans pépins qu'on vient de m'apporter? Ils arrivent de ces lieux-mêmes qui ont vu naître Homère, Thalès, Pythagore, Bion, et tant d'illustres personnages. Veuillez les accepter par amour pour *vos* anciens Grecs qui s'en régalaient autrefois, et par amitié pour un Grec d'aujourd'hui, qui n'a d'autre mérite que celui d'admirer les écrits de ses ancêtres aussi bien que ceux qui se donnent la peine de les mettre à la portée de tout le monde".

Je voudrais insister sur un aspect de Coray qui touche particulièrement les Français: son rôle de témoin de notre histoire, la grande et la petite, à partir de 1789 jusqu'à sa mort. Il y a beaucoup de vivacité, d'humour, de sincérité dans ses lettres adressées à son ami de Smyrne, le prôtopsalte Dimitrios Lotos, à son maître le pasteur hollandais Keun ou à ses nombreux correspondants français, Chardon de la Rochette, Barbié du Bocage, les Didot, P. L. Courier etc... Je ne connais rien d'aussi savoureux que cette description des "manières de thèse" telles qu'elles se pratiquent à Montpellier, à l'époque où Coray soutient devant la Faculté de Médecine ses deux thèses en Juillet 1786, *Sur les divers types de fièvres* et *Sur les devoirs du médecin, d'après Hippocrate*: "Il est d'usage que, le jour de la soutenance, après dîner, l'élève aille faire visite à tous ses professeurs personnellement chez eux pour les remercier de la peine qu'ils ont prise à la soutenance. C'est la cérémonie française. Depuis donc que je vous ai écrit l'épître ci-dessus, j'ai fait venir mon perruquier, pour mettre un peu d'ordre dans le désordre extérieur de ma tête, parce que, pour la soutenance, il faut se présenter les cheveux séparés, et pérorer, les cheveux épars, comme le fou Manoli. Je me suis habillé, j'ai pris une prise de tabac, ensuite ma canne et j'ai été à la maison de chacun. Il y en a quelques-uns que je n'ai pas trouvés et je leur ai laissé ma carte; pour ceux que j'ai rencontrés, il est impossible de vous décrire la bonne réception qu'ils m'ont faite; les éloges qu'ils m'ont donnés, les remerciements qu'ils m'ont faits de ce que je les avais honorés, eux et leur académie. L'un d'eux, le plus âgé de tous, m'a dit que c'était un devoir pour moi de donner au public une traduction d'Hippocrate.— Mais vous en avez, lui ai-je dit.— Oui, m'a-t-il répondu, mais je voudrais qu'Hippocrate fût

traduit par un Grec, car je crains que nos traductions ne soient pas exactes.— Un autre a loué le style de ma thèse, un autre a lu, en ma présence la dédicace. En un mot, ils m'ont dit tant et de si belles choses qu'ils m'ont fait croire, même malgré moi, que ma thèse est bonne”.

Coray arrive à Paris, “la nouvelle Athènes”, en Mai 1788, il a quarante ans. Le Paris d'alors est assez différent du nôtre, puisqu'il cherche bientôt une résidence calme du côté des Champs-Élysées “à l'extrémité de la ville et au commencement de la campagne” (Septembre 1793). Mais quelques traits paraissent permanents et sont bien observés: “Depuis le 24 Mai, je me trouve donc dans cette très illustre ville de Paris, dans ce séjour de tous les arts et de toutes les sciences, dans la nouvelle Athènes en un mot. Représentez-vous à l'esprit une ville plus grande que Constantinople, renfermant 800.000 habitants, une multitude d'académies diverses, une foule de bibliothèques publiques, toutes les sciences et tous les arts dans la perfection, une foule d'hommes savants répandus par toute la ville, sur les places publiques, dans les marchés, dans les cafés où l'on trouve toutes les nouvelles politiques et littéraires, des journaux en allemand, en anglais, en un mot en toutes les langues. Figurez-vous, dis-je, la plupart des places et des rues de la ville, aussi peuplées que le carrefour de Smyrne, le dimanche matin, à la sortie simultanée des deux églises; ajoutez à cette foule de piétons une autre foule portée dans des voitures et courant de tous côtés avec tant de rapidité qu'à peine a-t-on le temps d'éviter le danger d'être écrasé. Telle est la ville de Paris”. En vrai citoyen de Paris, Coray assiste à nombre de scènes historiques. “Parlons un peu maintenant des événements extraordinaires qui se passent ici”, écrit-il à l'automne 1789. Dès le début, avec une grande perspicacité, il a compris qu'il s'agissait de faits “qui arrivent à peine une fois tous les mille ans” (Août 1792). Il est dans la rue, dans la foule, mêlé à ce qu'il appelle ailleurs “la badauderie parisienne” (Septembre 1793), le jour de la prise de la Bastille et sa lettre est un document remarquable. “Il était six heures et je sortais, selon mon habitude, pour aller au café lire les journaux anglais, car, au milieu de tous ces troubles et de ces émeutes, ne croyez pas que je gardais la maison; au contraire, je sortais chaque jour pour voir de mes yeux toutes

ces choses terribles qui étaient nouvelles pour moi comme pour tous les autres. En allant donc au café, je rencontrai les vainqueurs de la Bastille, suivis de trois ou quatre cent mille gens du peuple qui promenaient dans toutes les rues de la ville, sur de longues piques (spectacle horrible) des têtes sanglantes”. “Je suis un spectateur curieux de voir la fin de cette extraordinaire péripétie”, ajoute-t-il en Avril 1792; ou encore en Juillet 1790: “(je fais) le métier de journaliste”. Il voit de ses yeux l’arrivée de Louis XVI à Paris (le 17 Juillet 1789), “tout pâle dans son carrosse, entouré de huit ou neuf cent mille hommes, sans garde du corps” (l’exagération de Coray est constante quand il évalue le nombre de gens qui composent la foule). Il voit encore l’enterrement de Mirabeau, “le Démosthène français”, transporté en Avril 1791 à Ste Geneviève, devenu le Panthéon trois jours après. “Je me suis trouvé moi-même spectateur de cette magnifique cérémonie funèbre. Au milieu de cette foule... on m’a volé mon mouchoir”! Ce ton d’extrême simplicité est un des charmes de la correspondance de Coray.

Il n’hésite pas à rapporter les menus désagréments de la vie parisienne dans les années terribles: la difficulté de trouver linge, nourriture, la rigueur du froid. Ses réflexions débouchent à l’occasion sur des vues d’économie politique: (Juillet 1795) “dans mon voyage (entre Paris et Nemours) j’ai eu l’occasion d’observer partout l’extrême misère à côté de la plus grande abondance. La récolte est partout de la plus grande richesse, et l’on meurt pourtant de faim... Le discrédit du papier (la monnaie d’assignats) est partout considérable”. Il revient souvent sur ce talon d’Achille de la Révolution, dès Juin 1792 ou en Octobre 1795: “Tout se vend depuis soixante jusqu’à cent fois plus cher qu’il ne vaut effectivement”. “Tout le poids de cette calamité porte sur les rentiers et sur les gens de lettres”.

Le ton se hausse à propos du transfert des ossements de Voltaire au Panthéon, Novembre 1791: “J’ai vu tout cela de ma fenêtre avec beaucoup d’autres savants français et anglais qui étaient venus exprès chez moi, ce jour-là. Ce n’est pas, mon cher ami, la magnificence de l’enterrement qui m’a frappé; ce n’est pas non plus l’or et l’argent qui étincelait de tous côtés, qui a ébloui mes yeux; mais, lorsque j’ai vu ses livres portés en triomphe et

entourés par une foule d'académiciens, c'est alors que j'aurais voulu vous avoir auprès de moi, témoin et de mon indignation et de mes larmes; oui, de mes larmes, mon ami, des larmes véritables, des larmes amères, que m'a fait répandre le souvenir qu'ainsi autrefois nos ancêtres, les inimitables Grecs, savaient honorer la sagesse. Et quels autres, si ce n'est eux, ont donné les modèles et les exemples de tout ce que l'on voit de beau aujourd'hui, chez les Européens?"

Le 10 Août 1792, à l'occasion de la chute de la monarchie et du sac des Tuileries, il note des "scènes de rues pathétiques". "Le soir du 13, je me trouvais, par hasard, sur le chemin par lequel le roi passa, en se rendant à la Tour (du Temple). Il est impossible de vous décrire cette scène. Ils étaient là, lui, la reine, son fils, sa fille et sa soeur, dans une voiture accompagnée de plusieurs milliers de soldats à pied et à cheval... Le roi avait un visage impassible, soit par courage, soit peut-être aussi par insensibilité. La reine était sombre, ...l'infortuné dauphin, encore tout enfant, tournait ses yeux de tous côtés pour voir le peuple innombrable". Il ne dit pas s'il était sur l'actuelle place de la Concorde, le 21 Janvier 1793, mais son récit de l'exécution de Louis XVI, qui apparaît dans plusieurs lettres, est remarquable de sobriété et de grandeur. C'est une page d'anthologie.

Son évolution politique est nette d'ailleurs. Très enthousiaste au début pour la révolution, à laquelle il participe pleinement, écrivant toujours *nous* pour parler du peuple français face à l'Europe coalisée, il désapprouve à partir de fin 1792 les excès et ce qu'il appelle "le zèle aveugle des protecteurs de la liberté". Homme des lumières, admirateur de Rousseau, de Voltaire, de Frédéric de Prusse, "l'illustre héros", il écrit: "Je suis amoureux fou de la liberté, mais j'aime aussi la justice. La liberté sans la justice est un pur brigandage" (Juin 1792); ou encore: "La liberté ainsi que la religion a ses hypocrites et ses fanatiques".

Il essaie malgré tout de conférer à la révolution française une allure hellénique. Le courage des femmes françaises est comparé à celui des Lacédémoniennes. "On n'entend plus aujourd'hui d'autres noms que Marathon, Salamine, Artémision, Leuctres, Platée, et tous les noms des lieux et des villes où nos ancêtres ont terrassé l'orgueil de leurs ennemis". La guerre contre l'Europe est

naturellement celle des Grecs contre les Perses: "Ce sont les Grecs seuls qui ont montré au monde un tel courage, et ce sont les Français seuls qui les imitent aujourd'hui", écrit-il vers Septembre 1792, à l'époque même de Valmy. Il essaie de se persuader que la Convention, abolissant le pouvoir royal, "a proclamé une démocratie pure, comme étaient les anciennes républiques de notre Grèce, ou comme le sont de notre temps celles des Suisses et des Américains". Et au comble de l'exaltation il écrit, toujours en 1792, "On a vu, mon ami, des choses *vraiment grecques*".

Son regard est souvent aigu et va au fond des choses, nous l'avons constaté. Il faudrait citer les longs passages qu'il consacre aux questions ecclésiastiques, aux changements constitutionnels. Il réfléchit à l'abolition des privilèges, dans une lettre du 10 Juillet 1790, et il ajoute joliment: "L'Assemblée a aboli complètement le nom de la noblesse et proclamé l'égalité devant la loi entre tous les hommes, comme frères et enfants d'un seul et même père, et d'une seule et même mère, de M. Adam et Mme Eve... Il n'y a d'exception que pour les prôtopsaltes, auxquels on a permis de s'appeler comme ci-devant *μουσικολογιώτατοι*". Il juge en philosophe encore la tyrannie de Robespierre (lettre d'Octobre 1795). Il observe les moeurs, l'épidémie de suicides en même temps que la flambée des bals et des spectacles, à l'aube du Directoire (1796), et parle, en clinicien, d'"état convulsif" à propos de ce même Directoire (Avril 1797).

Il réagit aussi en homme de lettres, scandalisé de devoir vendre sa bibliothèque, fin 1795, pour subsister, ou plus simplement de ne pouvoir emprunter un livre à la Bibliothèque nationale (Août 1796). Il condamne sans appel ce "sommeil profond dans lequel ont été plongés les sciences et les arts par le vandalisme qui a pesé pendant dix-huit mois sur nos têtes" (Décembre 1796). Aussi, dès que les jours seront plus tranquilles, il reviendra pleinement, totalement à ses chers travaux, fréquentant de plus en plus le milieu académique qui l'a séduit dès le début. Une lettre de Juillet 1783, il y a juste deux cents ans, montre sa satisfaction au prôtopsalte: "si vous saviez le français je vous enverrais la lettre que j'ai reçue d'un Académicien de Paris cette semaine, et vous verriez de quelle manière les hommes sont honorés ici". Il sera sur le point d'être élu au Collège de France, en 1814. Sa fécondité scienti-

fique sera extraordinaire. Il est frappant que les événements politiques, sous l'Empire, le laissent à peu près indifférent. Apparemment il n'aime pas Bonaparte, "le despote des despotes", qui d'ailleurs le traite fort bien. A la veille de Waterloo, il n'est question, dans une lettre à Barbié du Bocage, que de Strabon et de géographie antique ! Il faudra attendre les prodromes de la Guerre d'indépendance pour que ce "citoyen du monde", comme il s'intitule (1793), se lance vigoureusement dans la lutte, à distance certes, et un peu comme un Père spirituel du mouvement. Son "Appel aux Grecs" est de 1821, année où paraît son édition de la *Politique* d'Aristote. Il ne m'appartient pas désormais de parler aux Grecs de leur propre histoire.

Et je ne peux, après avoir évoqué ce rôle de témoin, lucide et humain, qu'a joué Coray dans la France de la Révolution, que rappeler pour terminer deux choses qui nous rapprochent infiniment. D'une part l'attachement de Coray à la France, patrie de la liberté: "Une grande nation, conduite par les lumières et marchant sur les pas de nos ancêtres, vient de briser vos fers (il s'agit des îles Ioniennes, arrachées à Venise en 1799). Elle vous offre la liberté". D'autre part l'attachement qu'il a senti en France pour sa patrie. "L'illustre M. de Grimaud —professeur de médecine à Montpellier— avait raison de dire à l'occasion d'Hippocrate, que les Grecs sont les véritables maîtres du monde, parce qu'ils en seront toujours les instituteurs. . . . Je lui ai entendu dire ces paroles plus d'une fois, et je me rappellerai toujours avec attendrissement les regards pleins d'amitié qu'il jetait sur moi, toutes les fois qu'il les prononçait".

Permettez moi de finir sur cette image de dialogue d'amitié franco-hellénique entre le maître et le disciple, sans que l'on sache précisément quel est le maître et quel est le disciple.

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΦΥΛΛΑΔΙΑ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ

Οί έπετειακοί έορτασμοί, με την περιοδική τους επανάληψη μέσα στον χρόνο, δίνουν την άφορμή, τὸ έναυσμα, για ένα νέο πλησίασμα, για άπολογισμούς και για καινούργιους προγραμματισμούς. Έτσι ή πύκνωση του ενδιαφέροντος που δημιουργεΐται και, παράλληλα, οί νέες προσεγγίσεις, έκφραση τής ιστοριογραφικής όπτικῆς κάθε έποχῆς, φυσικό είναι να φέρουν και νέα γνώση, να φωτίσουν και από άλλη όψη τὸ άτομο ἢ τὸ γεγονός στο όποιο είναι αφιερωμένη ή επέτειος.

Φέτος, χρονιά που έορτάζονται τὰ 150 χρόνια από τὸ θάνατο του 'Αδ. Κοραῆ, τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Έρευνῶν του Ε.Ι.Ε., παράλληλα με άλλες έκδηλώσεις, θεώρησε σκόπιμο να κυκλοφορήσει σε φωτοτυπική ανατύπωση τὰ πολιτικά φυλλάδια του Κοραῆ, προσφέροντας έτσι, πέραν από τὸν περιορισμένο κύκλο τῶν μελετητῶν, σε όλους τους ενδιαφερομένους τὰ σπάνια αὐτὰ φυλλάδια που φυλάγονται σήμερα ζηλότυπα σε όρισμένες δημόσιες και ιδιωτικές βιβλιοθήκες.

Και είναι επακόλουθο να είναι σπάνια· γιατί τὸ φυλλάδιο και από τή φύση του — λιγοςέλιδο και συχνά άπροστάτευτο, χωρίς έξώφυλλο, δὲν διαθέτει τίς προϋποθέσεις για ν' άντέξει στο χρόνο — και από τὸ περιεχόμενό του, δὲν άποβλέπει συνήθως στη μακροζωία. Μεταφέροντας, τίς πιὸ πολλές φορές, μηνύματα με άμεσο χαρακτηριστικό τὸ στοιχεΐο τής επικαιρότητας, χάνει γρήγορα τὸ ενδιαφέρον που προκάλεσε και συχνά υπόκειται στη φθορά είτε από τίς αντίπαλες ομάδες που επιδιώκουν τήν

---

* Εισαγωγικό κείμενο στη σειρά τῶν φωτοανατυπώσεων τῶν «Πολιτικῶν Φυλλαδίων» που έγιναν από τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Έρευνῶν Ε.Ι.Ε. με τήν εύκαιρία τῶν 150 χρόνων από τὸν θάνατο του 'Αδ. Κοραῆ. 'Αναδημοσιεύεται έδῶ με ύποσημειώσεις.

ἐξαφάνισή του, εἴτε ἀκόμα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν δημιουργό του πού, ἀπὸ κάποια στιγμή καὶ πέρα, ἐπιζητεῖ νὰ λησμονήσῃ περασμένα πάθη καὶ ἐπιδιώξεις¹. Βέβαια ἡ φύση τοῦ φυλλάδιου ἀποτελεῖ καὶ τὸ πλεονέκτημά του: περιορισμένο σὲ ὄγκο εἶναι εὐέλικτο καὶ δὲν παρουσιάζει τίς δυσκολίες στὴν κυκλοφορία ὅσες ἐπιβαρύνουν ἕναν τρισδιάστατο τόμο. Ἐξάλλου, γρήγορο στὴν ἐκτύπωση, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τίς φροντίδες πού χρειάζεται ἕνα βιβλίο, κατέχει τὴ θέση του ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ τὸν περιοδικὸ ἢ ἡμερήσιο τύπο, τοῦ ὁποίου μάλιστα στάθηκε κάποτε, στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς τυπογραφίας, ὁ πρόδρομος στὴν προσπάθεια γιὰ ἐνημέρωση· ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἀλλεπάλληλα φυλλάδια πού κυκλοφόρησαν στὴ Δύση, στὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ στὸν 16ο αἰ., μὲ ἀντικείμενο νὰ πληροφοροῦσιν τὸν τρομαγμένο δυτικὸ κόσμο γιὰ τὴν προέλαση τῶν Ὀθωμανῶν².

Ἄλλὰ ὁ ρόλος του δὲν περιορίστηκε ἐκεῖ· τὸ φυλλάδιο παίρνει τεράστια ἀνάπτυξη, ἰδιαιτέρα σὲ περιόδους ἰσχυρῶν ἀνταγωνισμῶν στὸ ἰδεολογικὸ καὶ πνευματικὸ πεδίο. Λόγω, ἀκριβῶς, τῆς εὐελιξίας του, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἕναν πρόσθετο σημαντικὸ λόγο, τὴ δυνατότητα νὰ εἰσχωρεῖ ἄνετα σὲ εὐρύτατα στρώματα τῆς κοινωνίας, ἀφοῦμποροῦσε νὰ διαφεύγει εὐκολὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ νόμου, τὸ φυλλάδιο γίνεται τὸ ζωντανὸ ὄργανο τῆς πολεμικῆς καὶ ὁ ἐκφραστὴς τῶν ἀντιθέσεων. Ἄλλοτε ὑποκινεῖ, ἄλλοτε παρακινεῖ καί, ἄλλοτε, μὲ τὴ ρεαλιστικὴ του γλώσσα ἐπιδιώκει νὰ περάσῃ τὰ μηνύματα τῶν ποικίλων πνευματικῶν φορέων κάθε ἐποχῆς.

Ἐπώνυμο, ψευδώνυμο ἢ ἀνώνυμο τὸ φυλλάδιο, ὅπως βέβαια καὶ τὸ βιβλίο, ἀπὸ τὴ στιγμή πού δημοσιεύεται, πού ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸν δημιουργό του, αὐτονομεῖται, παίρνει τὸ δρόμο του, ἀκολουθεῖ τὴν μοίρα του γιὰ νὰ καταλάβῃ τέλος τὴ θέση του, τὴν ὅποια θέση του στὴν ἱστορία.

1. Στὰ φυλλάδια καὶ τὴν τύχη τους ἀναφέρεται ἡ Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, «Ὁ "Μισοπόνθηρος"», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Ἔρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν*, Ἀθήνα 1955, σσ. 194 καὶ 205, σημ. 1 καὶ 2. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς συχνὰ στίς κουβέντες του καὶ στὰ γραπτὰ του κείμενα μᾶς ἔχει μιλήσει γιὰ τὸ προσφιλές του θέμα, τὸ φυλλάδιο, τὴ μορφολογία του, τὴ χρῆση του. Πβ. τώρα τὴν πρόσφατη προσέγγισή του στὸ θέμα, στὸ προλογικὸ του κείμενο γιὰ τὴν φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση τῶν προεπαναστατικῶν περιοδικῶν: *Μέλισσα ἢ Ἐφημερίς Ἑλληνική*. «Τὰ Προεπαναστατικὰ περιοδικὰ»: Κ. Θ. Δημαρᾶς. «Εἰσαγωγικὰ στὴν "Μέλισσα"»: Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα 1984, σ. ζ'-θ'. (Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, Προεπαναστατικὰ Περιοδικά, 1).

2. Βλ. τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία τοῦ Carl Göllner, *Turcica: die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, 2 τ., Βουκουρέστι - Λιψία - Μπάδεν-Μπάδεν, 1961-1968.

Habent sua fata libelli³. "Όμως ή θέση του αὐτῆ δὲν εἶναι πάντοτε μία, οὔτε ὁ ρόλος μόνο ὁ ἀρχικός. Οἱ ἐπανεκδόσεις, οἱ ἀνατυπώσεις, καὶ μάλιστα στίς περιπτώσεις ὅπου μεσολαβοῦν δεκαετηρίδες ἢ καὶ αἰῶνες, ἀποτελοῦν ἐπιλογές πού ἀπηχοῦν κάθε φορά ποικίλες ἀνάγκες, ποικίλα κίνητρα.

Στὰ χρόνια πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, ἡ χρησιμοποίηση τοῦ φυλλάδιου ὡς μέσου γιὰ τὴ διακίνηση καὶ μάλιστα τὴν ἐπιβολὴ τῶν ἰδεῶν βρίσκεται σὲ ἰδιαίτερη ἔξαρση, τόσο στὸν δυτικοευρωπαϊκὸ χῶρο ὅσο καὶ στὸν ἑλληνικό. Οἱ «μπροσοῦρες» πού κυκλοφόρησαν στὴ διάρκεια τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ στὴν περίοδο πού τὴν προετοίμασε εἶναι πολυάριθμες⁴, ὅπως πολυάριθμες εἶναι ὅσες ὀφείλονται στὴν γραφίδα τοῦ Βολταίρου καὶ διακρίνονται γιὰ τὶς προωθημένες θέσεις τους καὶ τὴν ὀρμητικότητα τοῦ λόγου⁵.

Εὐαίσθητος δέκτης ὄλων τῶν πνευματικῶν κινήματων καὶ πολιτικῶν μεταβολῶν πού συντελοῦνται τότε καί, μάλιστα, αὐτόπτης μάρτυρας τῶν γεγονότων, ὁ Κοραῆς θὰ ἀκολουθήσει καὶ αὐτὸς τὸν συρμὸ τῆς ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε εἶχε ἤδη γίνει ἔντονη ἑλληνικὴ πρακτικὴ. Ὡστόσο, πρέπει εὐθύς νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ φυλλάδια πού ἀνατυπώνονται σ' αὐτὴ ἐδῶ τὴν σειρά μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ «πολιτικά» ἢ καὶ «πατριωτικά», ὅπως ἔχει ἐπικρατήσει ν' ἀποκαλοῦνται συνήθως, δὲν ἀποτελοῦν

3. Terentianus Maurus, *De syllabis*, GL VI 363, ὅπου ὁ στίχος «Pro captu lectoris habent sua fata libelli». Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν κ. Ἰω. Ταϊφάκο, συντάκτη τοῦ Κέντρου Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν πού προθυμοποιήθηκε νὰ μὲ πληροφορήσει ἀπὸ ποῖο κείμενο προέρχεται ἡ γνωστὴ καὶ συχνὰ χρησιμοποιημένη αὐτὴ λατινικὴ φράση.

4. Ὁ R. Galliani, σὲ διαδοχικὲς ἐργασίες του γιὰ τὴν παρουσία —θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ— τοῦ Βολταίρου στὰ φυλλάδια τῆς ἐποχῆς, ἀναφέρει ὅτι μελέτησε πολλὰς χιλιάδες «μπροσοῦρες»: ἀπὸ 1500 ὠς 2000, ἀντίστοιχα, τὸν κάθε χρόνο γιὰ τὴν περίοδο 1789-1793, [βλ. «Voltaire cité par les brochures de 1789», *Studies on Voltaire*, CXXXII (1975) 17-54, «La Présence de Voltaire dans les brochures de 1790», ὁ.π., CLXIX (1977) 69-114 καὶ «Voltaire et les autres philosophes dans la Révolution: les brochures de 1791, 1792, 1793», ὁ.π., CLXXIV (1978) 69-111].

5. Κρυμμένος πίσω ἀπὸ τὴν ἀνωνομία ὁ Βολταίρος διεξάγει μὲ πάθος τὴν πολεμικὴ του, συντάσσοντας ἀλλεπάλληλα φυλλάδια, περισσότερα ἀπὸ διακόσια. «... dans une bonne partie des pamphlets, le jeu est vraiment éblouissant», σημειώνει ὁ Daniel Mornet, «et c'est surtout par là que Voltaire a été roi, le roi de l'opinion», (*Les origines intellectuelles de la Révolution Française*, Παρίσι 1934, σ. 99).

ξεχωριστό τμήμα τοῦ κοραϊκοῦ ἔργου. Ἄνήκουν στή συνόλη δημιουργία του, τὴν ὁποία διατρέχει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, ἐκφρασμένη ἐπανειλημμένα καὶ μὲ πολλαπλὲς προσεγγίσεις, ἡ ἴδια κεντρικὴ ἰδέα· ἰδέα ὅπου ἔννοιες ὅπως «ἐλευθερία», «δικαιοσύνη», «ἀρετὴ», «ἰσονομία» κατέχουν τὸ οὐσιαστικὸ νόημα τῆς διδασκαλίας του, ὅπου ἡ καλλιέργεια τῆς παιδείας θεωρεῖται τὸ μοναδικὸ καὶ ἀπαραίτητο μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτῶν τῶν σκοπῶν. Κοινὴ λοιπὸν σύνδεση τῶν κειμένων αὐτῶν ἡ ἐξωτερικὴ τους μορφή, ἀλλὰ καὶ ἔντονα διατυπωμένος ὁ κοινὸς τους στόχος, ὁ πολιτικὸς καὶ πατριωτικὸς: ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ Γένους, ἡ ὀργάνωση κράτους δικαίου. Χωρὶς τοῦτο ν' ἀποκλείει τὸν χαρακτηρισμὸ «πολιτικά» καὶ γιὰ τὰ ἄλλα φυλλάδια ὅσα κυκλοφόρησε ὁ Κοραΐς στὴ διάρκεια τῆς «μάχης τῶν φυλλαδίων», στὰ χρόνια 1810-1820. Γιατί, καὶ τὸ γλωσσικὸ θέμα, καὶ οἱ φιλοσοφικοθησκευτικὲς θεωρήσεις ἔχουν στὸν Κοραΐ σαφὴ πολιτικὴ τοποθέτηση.

Γιὰ πολλὰ χρόνια, καὶ ὡς τὶς μέρες μας ἀκόμα, ὅλα τὰ φυλλάδια τοῦ Κοραΐ ἀπασχόλησαν πολλαπλὰ τὴ φιλολογικὴ ἔρευνα. Ἄνωμα ἢ ψευδῶμα σχεδὸν στὸ σύνολό τους, μὲ πλασματικὴ, τὶς πιὸ πολλές φορές, τὴ δῆλωση τοῦ τόπου ὅπου ἐκδόθησαν, ἔγιναν ἀντικείμενο πολλῶν συζητήσεων, ἀμφισβητήσεων καὶ διερευνήσεων ἀπὸ βιβλιογραφικὴ, φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἄποψη. Σήμερα, πιά, μὲ ὀδηγὸ τὴν προσεκτικὴ ἐργασία τοῦ Δημ. Γκίνη καὶ ὀρισμένες μεταγενέστερες μελέτες⁶, εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀναφερόμαστε σ' αὐτὰ μὲ βεβαιότητα ὡς πρὸς τὴν πατρότητά τους καὶ τὸν τόπο τῆς ἐκδόσεώς τους. Πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἐξέταση ὀρισμένων θεμάτων — ἀνωμμία, εἶδος κ.ἄ.— καὶ στὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας στὶς ἀδρές τους γραμμές, εἶναι σκόπιμο νὰ προτάξουμε ἐδῶ μιὰ γενικὴ παρουσίαση τῶν φυλλαδίων ποὺ περιλάβαμε στὴν φωτοανατυπικὴ μας σειρὰ καὶ νὰ τὰ συσχετίσουμε μεταξύ τους μὲ κριτήρια θεματικά, ἔτσι ὅπως μᾶς καθοδηγεῖ τὸ περιεχόμενό τους⁷. Ὁ χωρισμὸς τους

6. Δημήτριος Σ. Γκίνης, *Τὰ ἀνώυμα ἔργα τοῦ Κοραΐ. Βιβλιογραφικὸ δοκίμιο*. Ἀθήνα 1948, 55. Ἀπὸ τὶς πιὸ πρόσφατες μελέτες ἀναφέρω τὴν ἐργασία τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ στὴν παρουσίαση τοῦ φυλλαδίου *Ἄσμα Πολεμιστῆριον*, Ἀθήνα 1982 (*Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο*, σειρὰ: Μελέτη-Ἐρευνα, 12) καὶ ὅσα σημειώνει ὁ ἴδιος, *Προσθήκες στὴν ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Α' Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ Ἐ. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973, σ. 268-270 γιὰ τὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία*.

7. Βλ. ἐδῶ, στὸ τέλος, τὸν κατάλογο τῶν φυλλαδίων ὅπου ἀναγράφονται μὲ τὸν πλήρη τίτλο τους. Γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τους βλ. Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1965.

σὲ ομάδες γίνεται οὐσιαστικά μὲ τομὲς στὴν χρονολογικὴ τάξη τῆς ἐμφανισεῶς τους, ἀφοῦ τὰ διαδοχικὰ θέματα ποὺ ἀπασχόλησαν τὸν συγγραφέα ἀκολουθοῦν καὶ αὐτὰ τὴ ροὴ τοῦ χρόνου.

Στὴν πρώτη ομάδα μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν ὄσα φυλλάδια, ἀντιρρητικὰ ἐναντίον τῆς «δουλικῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς κρατοῦντας», πατριωτικὰ μὲ ἐπαναστατικὲς ἰδέες καὶ φιλελεύθερο φρόνημα, ἀποβλέπουν νὰ παρακινήσουν τοὺς Ἕλληνες ν' ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ συμπράττοντας μὲ τοὺς δημοκρατικούς Γάλλους. Τὰ στρατεύματα τοῦ Βοναπάρτη, μὲ τὴν παρουσία τους, ἤδη ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 18ου αἰώνα, στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, εἶχαν ἀναζωπυρώσει τὶς προσδοκίαις τῶν «Γραικῶν» γιὰ ἐλευθερία. Ἡ Ἀδελφικὴ Διδασκαλία (1798), κείμενο γραμμένο γιὰ ν' ἀντικρούσει τὴν Πατρικὴ Διδασκαλία, ἔκδοση τῆς ἴδιας χρονιᾶς ποὺ διέσπειρε κηρύγματα ἐθελοδοουλείας⁸, τὸ Ἄσμα Πολεμιστῆριον (1800), σύνθεση σὲ στίχους, τὸ πεζὸ Σάλπισμα Πολεμιστῆριον (1801) κι ἀκόμα, τὸ φυλλάδιο σὲ διαλογικὴ μορφή μὲ τὸν τίτλο: *Τί πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ κατὰ τὰς παρούσας περιστάσεις. Διάλογος δύο Γραικῶν, ὅταν ἤκουσαν τὰς λαμπρὰς νίκας τοῦ αὐτοκράτορος Ναπολέοντος* (1805), τὸ καθένα μὲ τὴν διαφορετικὴ του προσέγγιση, μὲ τὴν ξεχωριστὴ του ἐπιχειρηματολογία, συχνὰ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, σχολιάζει τὴ συμπεριφορὰ τῶν Ρώσων, ἐκθειάζει τὰ ἐπιτεύγματα τῶν Γάλλων, καὶ τέλος, προβάλλει ὅτι «συμφέρει εἰς τοὺς Γραικοὺς νὰ φιλιωθῶσι μὲ τοὺς πλέον σοφοὺς καὶ τὸ πλέον ἤμερον ἔθνος τῆς Εὐρώπης»⁹, τὴ φωτισμένη Γαλλία. Θυμίζω ὡστόσο ὅτι ὁ ἄκρατος ἐνθουσιασμὸς τοῦ Κοραῆ, ὕστερα ἀπὸ τὴ μεταστροφή τῆς ἀνατολικῆς πολιτικῆς τοῦ Βοναπάρτη, σιγὰ σιγὰ θὰ ἀτονῆσει. Στὴν ἴδια ομάδα μπορεῖ ἀκόμα νὰ περιληφθεῖ καὶ τὸ περίφημο Ἔργομα τοῦ 1803. Ἀπευθυνόμενος μ' αὐτὸ σὲ ξένο ἄκρατῆριο, στὴν Ἐταιρεία τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν τοῦ Παρισιοῦ, ὁ Κοραῆς μὲ τὸ *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, κείμενο ποὺ ἔγινε μὲ ἐνθουσιασμὸ δεκτό, προσπάθησε καὶ τὸ ἐπέτυχε, νὰ παρουσιάσει γλαφυρὰ κι ἀνάγλυφα τὴν πρόοδο τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ στοιχεῖα ποὺ φανέρω-

8. *Διδασκαλία Πατρικὴ συνθεθεῖσα παρὰ τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ κτλ Ἀνθίμου εἰς ὠφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν νῦν πρῶτον τυπωθεῖσα δι' ἰδίας δαπάνης τοῦ Παναγίου Τάφου.* Ἐν Κωνσταντινουπόλει, Παρὰ τῷ Τυπογράφῳ Πογῶς Ἰωάννου ἐξ Ἀρμενίων, αψ47, 27 σ. πβ. Φιλ. Ἡλίου, *Προσθήκες...*, σ. 271-275 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

9. Τὸ παράθεμα εἶναι ἀπὸ τὸν *Διάλογο δύο Γραικῶν*, Βενετία 1805, σ. 47.

ναν τὰ σημάδια τῆς ἐθνικῆς του ἀφυπνίσεως. Ἀντικρούοντας ἀντίθετες ἀπόψεις, ὅσες εἶχαν διατυπωθεῖ καὶ τὸν εἶχαν βαθιὰ πληγώσει, ὁ Κοραΐς κατέληγε ὅτι ἡ ἀλλαγὴ ποῦ εἶχε ἐπέλθει, εἶχε ἐπιτευχθεῖ χωρὶς ἐξωτερικὴ βοήθεια, μὲ μόνη τὴ θέληση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

«Αὐτουργοὶ τῆς ἐλευθερίας» τοὺς κήρυσσε ὁ Κοραΐς ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι οἱ Ἕλληνες. Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ στρέφεται δλόψυχα στὰ θέματα τῆς παιδείας, στὴν προσπάθεια νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα γλωσσικὸ ὄργανο κατάλληλο νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν ἔκφραση ἑνὸς ἀναπτυσσόμενου λαοῦ, πρόσφορο ν' ἀνταποκριθεῖ στὶς πνευματικὰς ἀνάγκας μιᾶς ἀνώτερης πολιτισμικῆς βαθμίδας. Ἡ δευτέρα δεκαετία τοῦ 19ου αἰ. χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς ἔντονους γλωσσικοὺς ἀγῶνες τοῦ Κοραΐ νὰ προωθήσῃ τὴ δημοκρατικὴ του θεωρία γιὰ τὴ «μέση ὁδὸ». «Ὅταν ξέσπασε ὁ Ἀγώνας, ἀφήνοντας κατὰ μέρος ὅσες ἐπιφυλάξεις εἶχε γιὰ τὸ ἄκαιρο μιᾶς τέτοιας ἐξεγέρσεως, θὰ θελήσῃ νὰ ἐνισχύσῃ τὸ φρόνημα τῶν ἀγωνιστῶν τυπώνοντας πάλι τὴν ἐπαναστατικὴν του προκήρυξη, τὸ *Σάλπισμα Πολεμιστῆριον*. Προσβλέποντας τώρα στὰ ἀποτελέσματα τοῦ Μεγάλου Ἑσσηκωμοῦ σπεύδει νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴ τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων σὲ δύο κυρίως σημεῖα: τὴ διατήρησιν τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἰσονομίας. «Ἡ ἐλευθερία», σημειώνει στὸ ἐπιλογικὸ κείμενο ποῦ πρόσθεσε στὸ *Σάλπισμα*, «εἶναι πτερωτὴ· εὐκόλα ἀναπετᾶ καὶ φεύγει τὰ ἔθνη, ὅταν τὰ ἔθνη δὲν φροντίσουν νὰ τὴν δέσωσι μὲ τὰς ἀλύσεις τῆς ἱερᾶς εὐνομίας». Κι ἀκόμα: «Μόνη ἡ ἰσονομία εἶναι ἡ ἀσφαλέστατη φυλακὴ τῆς ἐλευθερίας».

Στὰ δύο ἐπόμενα, κατὰ χρονολογικὴ τάξιν, φυλλάδια περιέχονται οἱ διάλογοι ποῦ ἐπιγράφονται *Περὶ τῶν Ἑλληνικῶν συμφερόντων*. Προταγμένοι ἀρχικὰ σὲ κείμενα τῶν *Παρέργων* καὶ τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης*, στὰ Πολιτικά τοῦ Πλουτάρχου, ὁ ἓνας, καὶ στὸ Λόγο τοῦ Λυκούργου κατὰ Λεωκράτους, ὁ δεύτερος, κυκλοφόρησαν ἀντίστοιχα στὰ 1825 καὶ τὰ 1827 σὲ ξεχωριστὰ τομῆδια. Ὡστόσο δὲν ἀποτελοῦν ἀνεξάρτητη ἐνότητα· ἀνήκουν οὐσιαστικὰ στὴ σειρὰ τῶν Προλεγομένων ὅπου ὁ Κοραΐς ἀναπτύσσει διεξοδικὰ τὶς πολιτικὰς του ἀρχάς, τὶς βασισμένους στὴ σύζευξιν τῆς Ἡθικῆς μὲ τὴν Πολιτικὴν. Θέματα ὅπως ἡ διαχείρισις τοῦ κοινοῦ, τὰ προσόντα ποῦ πρέπει νὰ ἔχουν οἱ ἀρχηγοί, τὸ πολίτευμα ποῦ ταιριάζει σ' ἓνα νεοϊδρυμένον κράτος, ἡ ἀνάγκη τῆς ἰσονομίας, ἡ καταπολέμησις τῆς διχόνοιας, ἀλλὰ καὶ ἡ παιδεία, ἡ γλώσσα, ἡ τυπογραφία, ὅλα τέλος πάντων τὰ ζητήματα τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἀτόμου καὶ ὡς μέλους τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἀπασχόλησαν σ' ὅλη τὴ διάρκειαν τοῦ Ἀγῶνα τὸν χιῶτη σοφὸ. Οἱ παραινέσεις του, συνεχεῖς καὶ ἀδιάκοπες, ἀπορρέουν

ἀπὸ ὅλα του τὰ γραπτὰ τῆς ἐποχῆς: τὴν ἀλληλογραφία του, τὰ προλεγόμενα, τὰ κλασικὰ κείμενα ποὺ ἐπιλέγει γιὰ φιλολογικὴ ἐπανεκδόση. Ὁμῶς, κοντὰ σ' ὅλα τοῦτα κι ἡ ἀνησυχία, ὁ φόβος μὴν τυχὸν δὲν τεθοῦν οἱ σωστὲς βάσεις, μήπως οἱ ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις καὶ οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιρροὲς ἀποπροσανατολίσουν τὴν πορεία τοῦ ἔθνους.

Ἄν, στὴν ἀρχή, ὁ Κοραῆς εἶχε ἐπικροτήσει τὴν ἐκλογή τοῦ Καποδίστρια ἀπὸ τὴν Γ' Ἐθνοσυνέλευση τῆς Τροιζήνας, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1827, —τὸν εἶχε γνωρίσει προσωπικὰ σὲ παλαιότερα χρόνια καὶ ἀναγνώριζε τὰ «ὄντως ἑλληνικὰ φρονήματά»¹⁰ του, διατηρώντας ἴσως κάποια μικρὴ δυσπιστία λόγω τῶν σχέσεων τοῦ Καποδίστρια με τὸν Κοδρικὰ—, ἔβλεπε τώρα ὅτι ἡ σκληρὴ πραγματικότητα, οἱ ὀλοένα αὐξανόμενες ἐσωτερικὲς συγκρούσεις παρεμπόδιζαν τὴ χρηστὴ καὶ φιλελεύθερη διοίκηση. Ἀνησυχώντας ὑπέρμετρα γιὰ τὴν τύχη τοῦ νέου κράτους, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς ὀξύτατες ἐπικρίσεις ποὺ προκαλοῦσε ἡ καποδιστριακὴ διακυβέρνηση θὰ ἀναλάβει στὰ ὀγδονταδύο του χρόνια ἕναν στρατευμένο ἀγῶνα με τὸν ὁποῖο, καθὼς πίστευε, θὰ μπορούσε νὰ φανεῖ καὶ πάλι χρήσιμος στοὺς συμπατριῶτες του. Με τὸ πνεῦμα αὐτὸ συντάσσει καὶ κυκλοφορεῖ ψευδώνυμα, στὰ 1830 καὶ 1831 ἀντίστοιχα, δύο νέους διαλόγους με τίτλο: *Τί συμφέρει εἰς τὴν ἐλευθερωμένην ἀπὸ Τούρκους Ἑλλάδα νὰ πράξῃ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις, διὰ νὰ μὴ δουλωθῇ εἰς χριστιανούς τουρκίζοντας*. Ὑπογράφει Γ. Πανταζίδης. Ἡ δολοφονία τοῦ Κυβερνήτη πρὶν ἀκόμα τελειώσει ὁ δεῦτερος διάλογος δὲν ματαίωσε τὴν ἀπόφαση τοῦ Κοραῆ νὰ τὸν κυκλοφορήσει, προσθέτοντάς του μάλιστα ἕναν πρόλογο καὶ ἕναν ἐπίλογο διασαφητικὸ. «Διὰ τὸν ἀνόσιον τοῦτον φόνον, ἤθελα συνθάψην με τὸν φονευθέντα καὶ τὸν Διάλογον, ἐὰν δὲν ἐπεριεῖχε πολλὰ ἀναγκαῖα νὰ γνωρισθῶσιν εἰς τοὺς ὁμογενεῖς μου, καὶ σωτήρια ἴσως εἰς τὴν παροῦσαν τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων κατάστασιν. Τὸν ἐκδίδω λοιπὸν ἀπαράλλακτον, ὡς ἔμελλε νὰ ἐκδοθῇ καὶ πρὶν φονευθῇ ὁ Καποδίστριας»¹¹. Τὰ συνταρακτικὰ γεγονότα δὲν ἔκαμψαν τὴν δραστηριότητα

10. Σ' ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Παντολέοντα Βλαστό, 22 Σεπτ. 1818, ὅπου σημειώνει: «Ἐδῶ κλεισμένην βλέπεις τὴν ὁποίαν μ' ἐζήτησες πρὸς τὸν Carlo d'Istria ἐπιστολήν. Μὴ νομίσης κολακείαν τὸ ὁποῖον τὸν δίδω ἐπίθετον "Καύχημα τῆς Ἑλλάδος". Ἡ ὀλιγοχρόνιος μ' αὐτὸν συναναστροφή με τὸν ἔδειξε τοιοῦτον» καὶ δὲν πιστεύω ὅτι με ἠπάτησεν... Αὐτὸς ἐζήτησε νὰ με γνωρίσῃ, καὶ μ' ἔδειξε φρονήματα ὄντως ἑλληνικά. Εἶθε ἀπὸ τοιαῦτα φρονήματα γεμισθῶσιν ὄλων τῶν νῦν Γραικῶν αἱ κεφαλαί! ἀπ' αὐτὰ μόνον ἐλπίζεται ἡ σωτηρία τῆς Ἑλλάδος», Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, ἔκδ. ΟΜΕΔ, τ. Δ', Ἀθήνα 1982, σ. 112.

11. *Τί συμφέρει εἰς τὴν ἐλευθερωμένην ἀπὸ Τούρκους Ἑλλάδα... Διάλογος δύο Γραικῶν δεύτερος...*, Παρίσι 1831, σ. 86.

τοῦ γέροντα τοῦ Παρισιοῦ στὸν τομέα αὐτό. Ἀντίθετα, μαρτυρεῖται ὅτι προετοιμάζε καὶ τρίτο διάλογο γιὰ φωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων. Τὴν πρόθεσή του αὐτὴ ἀνέστειλε ἡ εἴδηση ὅτι ἀποφασίστηκε νὰ σταλεῖ στὴν Ἑλλάδα «ὀκτωκαιδεκαετῆς βασιλίσκος»· ἔτσι τουλάχιστον σημειώνει ὁ βιογράφος τοῦ Δ. Θερειανός¹².

Ἀπὸ τὰ δέκα φυλλάδια γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχει γίνει λόγος ἐδῶ, τὰ πέντε εἶναι διάλογοι. Τοῦτο δὲν εἶναι τυχαῖο. Ὁ διάλογος στάθηκε ἓνα λογοτεχνικὸ εἶδος ποῦ χρησιμοποιήθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸν Κοραῆ, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἀπὸ ἄλλους σύγχρονους τοῦ λογίου. Δεκατέσσερις κοραϊκούς διαλόγους ἀπαριθμεῖ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς συνδέοντας τὸ εἶδος αὐτὸ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ, τὸν διάλογο δηλαδὴ «ὅπως τὸν διेमόρφωσε ἡ ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν, ὅπως τὸν παρέλαβε ὕστερα ἡ Ἀναγέννηση, ὅπως τὸν καλλιέργησε ὁ Διαφωτισμός»¹³. Μὲ χαρακτῆρα διδακτικὸ, μὲ διάθεση νὰ πείθει, ἄλλοτε σὲ τόνους ἠπιούς καὶ ἄλλοτε μαχητικούς, ὁ διάλογος ἐκφράζει τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ φυσικά, τοῦ κύριου ἐκπροσώπου του στὸ χῶρο τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, τοῦ Κοραῆ. Πρόσθετο πλεονέκτημα ἢ φαινομενικὰ ἔμμεση συμμετοχὴ τοῦ συγγραφέα, ἀφοῦ ἡ διαδοχικὴ ἐπιχειρηματολογία προβάλλεται ἀπὸ δύο πρόσωπα. Ἔτσι ἡ ἐπιδίωξη νὰ φτάνει κανεὶς ἀντικειμενικὰ στὴ συνισταμένη τῶν ἀπόψεων, στὴ λογικὴ, μοιάζει νὰ πραγματοποιεῖται μὲ τρόπο πιὸ ἀποτελεσματικὸ¹⁴. Καὶ τοῦτο τὸ στοιχεῖο προσιδιάζει ἀπόλυτα στὴν ψυχρὴ σύνθεση τοῦ Κοραῆ. Μόνο σὲ μιὰ περίπτωσι ὁ γέροντας ξεφεύγει ἀπὸ τὴν συνηθισμένη του τακτικὴ. Στὸν Β' ἀντικαποδιστριακὸ τοῦ διάλογο δὲν ἐπιδιώκει πιὰ τὴν ἀπόσταση ποῦ τοῦ ἐξασφαλίζει τὸ εἶδος· θ' ἀναλάβει ὁ ἴδιος τὴν πολεμικὴ κατὰ τοῦ Καποδίστρια ἐμφανιζόμενος σχεδὸν ἐπὶ ὄνομα σὰν δεῦτερο πρόσωπο τοῦ διαλόγου. Γιατὶ τὸ ψευδώνυμο Γ. Πανταζίδης μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε ὑπογράψει τὸν προηγούμενο διάλογο, τοῦ 1830, εἶχε πιὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ πρόσωπό του καὶ αὐτὸ τὸ ἐγνώριζε ὁ Κοραῆς.

Ἀναφορικὰ μὲ τὴν ψευδωνυμία καὶ τὴν ἀνωνυμία, τὸ θέμα στὸν Κοραῆ, σὲ συστοιχία βέβαια μὲ τὴν κρατοῦσα νοοτροπία τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς, ἐκφράζει ἀκόμα πολλαπλὲς ἐκφάνσεις τοῦ χαρακτῆρα του. Βούληση καὶ ἀναστολές, προδίδουν συχνὰ ἀτολμία καὶ συστολή, φόβο γιὰ τὴν

12. Δ. Θερειανός, Ἰαδαμάντιος Κοραῆς, τ. Γ', Τεργέστη 1890, σ. 97. Πβ. ἐπίσης Κ. Ἀμαντος, «Κοραῆς καὶ Καποδίστριας», Ἑλληνικά, 8 (1935) 296-297 ὅπου φωτογραφίες τῶν δύο σελίδων τοῦ κοραϊκοῦ αὐτογράφου ποῦ ἐπιγράφεται «Διάλογος τρίτος».

13. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἰαδαμαντίου Κοραῆ, Τρεῖς Διάλογοι, Ἀθήνα 1960, σ. ι'.

14. Ὁ.π., σ. ιε'.

άσφάλεια τῶν συγγενῶν πού ζοῦν κάτω ἀπό τόν τουρκικό ζυγό, προσπάθεια γιά ἀποφυγή ἐνοχλήσεων ἀλλά καί διάθεση μαχητική, ὅπου τὸ στοιχεῖο τοῦ μυστηρίου, δίνοντας τῇ δυνατότητα νὰ ἐκφρασθεῖ ἐλεύθερα ὁ λογισμός, προορίζεται γιά νὰ παίξει ρόλο δυναμικό¹⁵. «Κατ' οὐδένα τρόπον δὲν ἀγαπῶ νὰ ὁμολογήσεις εἰς κανένα ἢ διὰ ζώσης ἢ διὰ γραμμένης φωνῆς ὅτι εἶμαι ἐκδότης... Ἄς τὸ ὑπονοοῦν, ἀλλ' ἄς μὴ τὸ ἀκούσῃ κανεὶς μῆτε ἀπὸ σέ μῆτε ἀπὸ ἐμέ ὁμολογούμενον»¹⁶. Παρόμοιες ἢ παρεμφερεῖς διατυπώσεις βρίσκουμε διάσπαρτες σ' ὅλην τὴν ἀλληλογραφία του, σὲ διάφορες ἐποχές, γιά ποικίλα κείμενα. Πραγματικὴ ἢ συμβατικὴ ἢ ἀνωθυμία, φορτίζεται ἀπὸ τὸν Κοραῆ μὲ ἰδιαίτερη σημασία.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καί μὲ τὴν πλασματικὴ ἔνδειξη τοῦ τόπου τῶν ἐκδόσεων. Συνήθεια τῆς ἐποχῆς ἢ προσπάθεια νὰ παραπλανηθοῦν οἱ ὁποῖες ἐλέγχουσες ἀρχές σὲ περιπτώσεις ὅπου τὰ κείμενα ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ προκαλέσουν ἀντιδράσεις, ἢ ἐπιλογή τῶν πλαστῶν τοπωνυμίων δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τυχαία, ἰδιαίτερα ὅταν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὸν Κοραῆ. Πέρα ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τοῦ συμβολισμοῦ πού περιέχεται σὲ κατασκευάσματα τῆς φαντασίας — λόγου χάρι Κοσμοῦπολις, Ἐλευθεροῦπολις — οἱ ἐπιλογές τοῦ Κοραῆ, ὅταν ἀναγράφει ὑπαρκτὰ τοπωνύμια, θὰ λέγαμε ὅτι ἀποτελοῦν οὐσιαστικὴ συνισταμένη τῆς ὅλης του προσπάθειας. Ἔτσι τουλάχιστον μᾶς παρουσιάζεται στὸ Ἔσση καὶ στὸ Σάλπισμα, στὴν πρώτη του ἔκδοση, ὅπου ἡ προέλευση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ θέατρο τῶν γεγονότων, τὴν Αἴγυπτο, τὴν Ἀλεξάνδρεια, χρησιμοποιοῦται ὡς πρόσθετο στοιχεῖο στὴν ἐπιδίωξη νὰ παρουσιαστεῖ τὸ περιεχόμενο ὡς γνήσια καὶ αὐθόρμητη ἔκφραση τῶν προσδοκιῶν τῶν μαχομένων Ἑλλήνων. Τὸ ἴδιο πνεῦμα ἀσφαλῶς ἐκφράζον καὶ οἱ ἄλλες πλασματικὲς ἀναγραφές τῶν τόπων: τῆς Πελοποννήσου στὴ δευτέρη ἔκδοση τοῦ Σάλπισματος, τῆς Ὑδρας στὸ διάλογο Περὶ τῶν ἐλληνικῶν συμφερόντων τοῦ 1825. Ἀνατρέχοντας στὸ ἐκδοτικὸ ἱστορικὸ τοῦ διαλόγου αὐτοῦ εὐκόλα παρακολουθοῦμε ἐδῶ μὲ πόση ἐπινοητικότητα ἐνήργησε ὁ Κοραῆς γιά νὰ παρουσιάσει πλαστὰ ὅτι ὁ διάλογος αὐτὸς τυπώθηκε στὴν Ὑδρα, διευθυντικὸ κέντρο τότε τοῦ ἀγωνιζόμενου ἐλληνισμοῦ τὸ ὁποῖο διέθετε καὶ τυπογραφεῖο. «Ἐτυπώθη τώρα χωριστὸς εἰς ὄνομα τῆς αὐτοῦ τυπογραφίας, διὰ νὰ πωλῆται καὶ χωριστὰ», γράφει στὸν φίλο του Ν. Παγκαλάκη στὴν Ὑδρα (21 Ἰουλίου 1825). «Διὰ νὰ πιθανολογηθῇ ὁμως

15. Γιά τὸ θέμα τῆς ἀνωθυμίας βλ. κυρίως Δ. Σ. Γκίνης, *δ.π.*, σ. 3-11· Κ. Θ. Δημαρᾶς, *δ.π.*, σ. ιη'-ιβ'.

16. Ἐλληλογραφία, τ. Γ', Ἀθήνα 1979, σ. 197.

τοῦτο τὸ ἀθῶον ψεῦσμα, ἀνάγκη εἶναι, ὅταν τὰ λάβῃς νὰ κόψῃς καὶ νὰ χωρίσῃς τὸ τελευταῖον φύλλον, ὅπου εὐρίσκεται τὸ νόμα τοῦ ἐδῶ τυπογράφου. Αὐτὸ ἐτυπώθη δι' αἰτίας τινὰς ἀπαραιτήτους νομικάς, καὶ διὰ τὰς αὐτὰς αἰτίας δὲν ἐσυγχωρήθη νὰ κοπῆ καὶ νὰ χωρισθῆ, πρὶν ἐκβῆ τὰ ὄρια τῆς 'Επικρατείας»¹⁷. Οἱ Ὑδραῖοι θ' ἀνταποκριθοῦν στὴν ἐπιθυμία τοῦ Κοραῆ, τυπώνοντας ἀπὸ μόνοι τους στὴν Ὑδρα τὸ δεῦτερο διάλογο *Περὶ τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων* στὰ 1827.

Τὰ κίνητρα γιὰ τὶς ἀνατυπώσεις δὲν εἶναι σαφῆ. Ἡ «μεγαλητέρα κοινοποιήσεις» τῶν κειμένων του ἀποτελέσει, πάντως, συνεχῆ καὶ ἐπίμονη μέριμνα τοῦ Κοραῆ. Ἄν, ὡστόσο, τὰ γραπτὰ του, ὅσα κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν σὲ μορφή φυλλαδίου, δὲν παρουσίασαν σοβαρὰ προβλήματα εὐρύτερης κυκλοφορίας, δὲν συνέβη τὸ ἴδιο μὲ τὶς ἐκδόσεις τῶν κλασικῶν κειμένων. Δυσκολίες ὀφειλόμενες σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἔλλειψη παιδευτικῆς προετοιμασίας καὶ ὑποδομῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἡ γλωσσικὴ ἀνεπάρκεια γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, προκαλοῦσαν ἀναστολὰς τέτοιες, ὥστε ἐξαιτίας τους οἱ ἐκδόσεις τοῦ Κοραῆ νὰ μὴ βρίσκουν τὴν ὑποδοχὴ ποὺ περιμένε ὁ ἐκδότης τους καὶ κατὰ συνέπεια τὸ εὐρύτερο κοινὸ νὰ μὴν ἔρχεται, ὅσο ἦταν ἐπιθυμητό, σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὰ μακρὰ, σοφὰ, διδακτικὰ προλεγόμενα ποὺ συνείθιζε νὰ προτάσσει ὁ Κοραῆς στὰ βιβλία του.

Συνειδητοποιώντας τὶς συνέπειες αὐτῶν τῶν ἀναστολῶν ὁ Κοραῆς μὲ τὴν βοήθεια τῶν φίλων του θὰ προσπαθῆσει νὰ ξεπεράσει τὰ ἐμπόδια μὲ ξεχωριστὰ ἀνατυπώσεις προλεγόμενων, «χάριν τῶν ὁμογενῶν, ὅσοι, διὰ τὴν ἄγνοιαν τῆς παλαιᾶς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης, δὲν ἐφρόντισαν ν' ἀποκτήσωσι τὸν Πλούταρχον. . .», ὅπως ἀναφέρει στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ Διαλόγου (1825) καὶ ἀκόμα μὲ τὴ συλλογικὴ ἐπανεκδόση τῶν «Προλεγόμενων» σ' ἓνα μόνο τόμο. Εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἐκδόσις τοῦ 1815. Παρόμοιες προσπάθειες θὰ γίνουν καὶ στὰ μεταγενέστερα χρόνια μὲ ἀπώτερο στόχο νὰ ξανακυκλοφορήσουν ὅλα τὰ κοραϊκὰ Προλεγόμενα. Στὰ 1833 ἐπανεκδίδεται ὁ τόμος τῶν Προλεγόμενων τοῦ 1815 μὲ κάποιες παραλλαγές, χωρὶς τὰ Προλεγόμενα στὴν ἐκδόσις τοῦ Βεκκαρία, ἀλλὰ ἐμπλουτισμένος μὲ τὴν ἀνέκδοτη αὐτοβιογραφία τοῦ Κοραῆ¹⁸, ὁ

17. Ἐπιτομὴ, τ. Ε', Ἀθήνα 1983, σ. 245.

18. Ὁ «Βίος Ἀδαμαντίου Κοραῆ συγγραφὴς παρὰ τοῦ ἰδίου» τυπώθηκε στὸ Παρίσι, «ἐκ τῆς τυπογραφίας Κ. Ἐβεράρτου», στὰ 1833. Μὲ τὴν ἴδια ἐνδειξὴ κυκλοφόρησε καὶ ἄλλη ἐκδόσις, ποὺ δὲν ἀποτελεῖ ἀνάτυπωση «καθ' ὅλα» ὅμοια, ὅπως σημειώνεται στὴ βιβλιογραφία Γκίνης - Μέξας, ἀρ. *2258. Καὶ στὴ σελίδα τοῦ τί-

ὁποῖος εἶχε προφτάσει νὰ «ἐπιθεωρήσει» καὶ νὰ ὑπογράψει δεκατέσσερα μόνο ἀπὸ τὰ τυπογραφικὰ φύλλα τοῦ τόμου. Ὁ θάνατος τοῦ γέροντα καὶ τὰ προβλήματα, ὅσα ἐπακολούθησαν γύρω ἀπὸ τὰ κληρονομικά του, θὰ ματαιώσουν τὴν ἔκδοση τοῦ β' τόμου πού εἶχε προγραμματιστεῖ¹⁹.

Ἄλλὰ ἄς γυρίσουμε στὰ φυλλάδια γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχει γίνει κίβλας λόγος· τὸ καθένα ἀκολούθησε δικιά του τροχιά, εἶχε δική του τύχη, ἀνάλογα μὲ τὴν ὑποδοχὴ ἢ τὴν ἀντίδραση πού συνάντησε.

Ἡ Ἀδελφικὴ Διδασκαλία πρὸς τοὺς εὐρισκομένους κατὰ πᾶσαν τὴν ὠθωμανικὴν ἐπικράτειαν Γραικοὺς, εἰς ἀντίρρησην κατὰ τῆς ψευδωνύμως ἐν ὀνόματι τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἐκδοθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατρικῆς Διδασκαλίας πού φέρει τὴν πλασματικὴ ἔνδειξη τόπου, Ρώμη, καὶ τὴν χρονολογία «Α' ἔτος τῆς Ἐλευθερίας» — ὑπονοεῖται ἐδῶ ἡ «ἀπελευθέρωση» τῆς Ρώμης ἀπὸ τὰ γαλλικὰ στρατεύματα—, τυπώθηκε στὸ Παρίσι στὰ 1798, χρονιὰ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρήγγα καὶ τῶν συντρόφων του²⁰. Ἄν, ὅμως, ἡ ἀντίδραση τοῦ Κοραῆ στὶς θέσεις τῆς ἐθελοδοουλείας καὶ τὶς ἀντιγαλλικὲς ἐκδηλώσεις τῶν κύκλων τοῦ Πατριαρχείου στάθηκε ἄμεση καὶ μαχητικὴ, τὸ «ἐξωλέστατο βιβλίδιο» αὐτό, σύμφωνα μὲ ἔκφραση τῶν πατριαρχικῶν ἐγκυκλιῶν²¹, φυσικὸ ἦταν νὰ κυκλοφορήσει μὲ δυσκολία στὸ χῶρο τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας,

τλου ὑπάρχουν διαφορὲς (διαφορετικὸ κόσμημα, λείπει ἡ διεύθυνση τοῦ τυπογράφου) καί, ἀπὸ κάποιο σημεῖο καὶ πέρα, στὴ διάταξη τοῦ κειμένου. Χειρόγραφες σημειώσεις (τοῦ Γ. Λαδᾶ;) στὰ ἀντίστοιχα ἀντίτυπα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν χαρακτηρίζουν τὸ ἓνα (μὲ τὴ διεύθυνση τοῦ τυπογράφου) ὡς «γνήσιον» καὶ τὸ ἄλλο ὡς: «νόθος ἐκδοσις Ἀθηνῶν 1836». Τὸ 1836 κυκλοφορεῖ Β' ἐκδοση ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο Γ. Μελισταγοῦς στὴν Ἐρμούπολη (Γκίνης - Μέξας, ἀρ. *2608). Πβ. καὶ Γεώργιος Γ. Λαδᾶς, *Βιβλιογραφικαὶ ἔρευναι ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, Ἀθήνα 1934, σ. 43, ἀρ. 71. Ἀνάμεσα στὸ χειρόγραφο κείμενο τῆς Αὐτοβιογραφίας καὶ τοῦ ἐντύπου «Βίου» ὑπάρχουν διαφορὲς πού ἐντοπίστηκαν πρῶτα ἀπὸ τὸν Δ. Σ. Γκίνη, «Τὸ χειρόγραφο τῆς αὐτοβιογραφίας τοῦ Κοραῆ», *Ἑλληνικά*, τ. 12 (1952) 146-7. Πρόσθετες διαφορὲς πού παρουσιάζουν τὰ κείμενα αὐτὰ δημοσιεύει ὁ Φίλ. Ἡλιοῦ, «Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ», στὸν τόμο *Ἐρνος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆ*, Ἀθήνα 1965, σσ. 77-78, 114.

19. Πβ. Ἄ. Μάμουκας, *Ἀδ. Κοραῆ, Τὰ μετὰ θάνατον εὐρεθέντα*, τ. Α' (1881), σ. ρλ'- ρλα' καὶ ρμζ', ἐπιστολὴ Φ. Φουρναράκη πρὸς Ἰακ. Ρώτα 11 Ἀπρ. 1833. Τὸν β' τόμο τῶν *Προλεγόμενων* προετοιμάζει τώρα γιὰ ἔκδοση ὁ Ἐμμ. Φραγκίσκος. Ὁ τόμος θὰ ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπετείου τῶν 150 χρόνων ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κοραῆ.

20. Βλ. παραπάνω σημ. 6.

21. Πβ. Π. Ζερλέντης, «Πατριαρχῶν γράμματα διατακτικὰ πρὸς τοὺς νησιώτας περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς κρατοῦντας», *ΔΙΕΕΕ*, 9 (1926) 111-112.

μὲ συνέπεια νὰ βρεῖ μὲ καθυστέρηση τὴν ἀνταπάντησή του. Μόλις στὰ 1806 πληροφορεῖται ὁ Κοραῆς γιὰ τὸ ἀντιρρητικὸ κείμενο ποὺ δίνεται τότε γιὰ δημοσίευση²². Ὡστόσο, ὁ *Νέος Ραψάκης* ἦτοι *Ἐλεγχος καὶ στηλίτευσις, ἐν εἴδει ἀπολογίας γινομένη, πρὸς τὰς παρά τινος τῶν λιμπερτίνων, ἀντιθέτους βλασφημίας γενομένης κατὰ τῆς εὐσεβῶς καὶ λίαν λυσιτελῶς, ὑπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς προνοίας, πρὸς πάντας τοὺς χριστιανούς, προεκδοθείσης πατρικῆς παραινέσεως τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου* θὰ παραμείνει τελικὰ ἀνέκδοτος ὡς τὰ πρόσφατα χρόνια²³. Ὁ Κοραῆς, ἀπὸ τῆ μεριά του, μὴ θέλοντας νὰ προκαλεῖ δυσμενεῖς σχολιασμοὺς ἀπὸ τοὺς ξένους, θ' ἀποφύγει νὰ δώσει συνέχεια στὴν ἀντιδικία. Γιὰ τὴν «κοινοποίηση», μεγάλη ἢ περιορισμένη, τῆς *Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας* δὲ διαθέτουμε σχετικὲς μαρτυρίες, οὔτε καὶ εἶναι γνωστὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων ποὺ εἶχε τυπώσει ὁ συγγραφέας της. Μόνη σίγουρη πληροφορία εἶναι ὅτι στὰ 1809 ὁ Κοραῆς εἶχε ἀκόμα ἀντίτυπα τοῦ φυλλαδίου αὐτοῦ στὴν κατοχὴ του· τὸ ἀναφέρει στὸ κείμενο τῆς διαθέκης του ποὺ ἔστειλε στὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου²⁴.

Στὰ 1852 ἡ *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* ξανατυπώνεται στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο «Κάδμος»²⁵. Ὁ νέος ἐκδότης της στὴν («Ἐἰδησιν τῆς παρούσης μετατυπώσεως») ποὺ προσθέτει στὸ τέλος τοῦ κειμένου σημειώνει ὅτι ἂν καὶ πρὸ πολλοῦ ἐγνώριζε τὸ φυλλάδιον αὐτό, ἀγνοοῦσε τὸν συγγραφέα του. Τὴν πληροφορία γιὰ τὸν Κοραῆ τὴν ἀντλήσε ἀπὸ τὸν «Ἱστορικὸν Κατάλογον τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως» τοῦ Ζαχαρία Μαθᾶ²⁶, πληροφορία ποὺ πιστεύει ὅτι ἔδωσε ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων στὸν Μαθᾶ. Χρήσιμη καὶ ἐπιβεβαιωτικὴ ἡ μαρτυρία γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα, πιστοποιεῖ ἀκόμα ὅτι οἱ σύγχρονοι τοῦ Κοραῆ τὸν ἀνεγνώριζαν ὡς συντάκτη τοῦ μαχητικοῦ αὐτοῦ φυλλαδίου. Ἡ ἐπανεκδόσή του στὰ 1852 δὲν θὰ λέγαμε ὅτι εἶναι συμπτωματικὴ. Ἀντίθετα μάλιστα πρέπει νὰ συνδυασθεῖ, ὅπως καὶ ἡ ἐλληνικὴ

22. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, «Ὁ “Νέος Ραψάκης”», *Ὁ Ἐρανιστής*, 6 (1968)5.

23. Λ. Ι. Βρανούσης, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. ΙΒ', σ. 125 κ.έ.· πβ. ὅσα γράφει σχετικὰ ἡ Αἰκ. Κουμαριανοῦ, ὁ.π., σ. 13-14, σημ. 2.

24. *Ἐπιστολαὶ Ἀδ. Κοραῆ*, ἐπιμ. Ν. Δαμαλά, Ἀθήνα 1885, σ. 26.

25. Δ. Γκίνης - Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, 1800-1863*, τ. Β', ἀρ. *5617.

26. Βλ. *Κατάλογος ἱστορικῶς τῶν πρώτων Ἐπισκόπων, καὶ τῶν ἐφεξῆς Πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας* ὑπὸ τοῦ Ἀρχιδιακόνου Ζαχαρία Μαθᾶ Ἀνδρίου. Ἐν Ναυπλίῳ... 1837, σ. 267.

μετάφραση τοῦ *Mémoire* ἀπὸ τὸν Ἄν. Κωνσταντινίδη, τὸν ἐπόμενο χρό-
νο 1853²⁷, μὲ τὴ στροφή τοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὰ κοραϊκὰ κείμενα,
στροφή πού ἐκδηλώνεται δυναμικὰ μὲ τὸν Λόγο πού ἐκφώνησε στὴν
ἐπέτειο ἐορτῆ τοῦ Πανεπιστημίου, ὁ Π. Ἀργυρόπουλος, καθηγητὴς τότε
τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου, παλαιὸς γνώριμος καὶ μαθητὴς τοῦ Κοραῆ.
Στὸ Λόγο του αὐτὸ ὁ Ἀργυρόπουλος «εὐχεταὶ ἡ πρώτη αὕτη καὶ ἀκρο-
θιγῆς ἐξέτασις τῶν ἔργων τοῦ Α. Κοραῆ, γενομένη ἐν ἀκαδημαϊκῇ τε-
λετῇ πληθούσῃ λαοῦ, καθ' ἣν ὁ λόγος καταμετρεῖται ἀπὸ κλεψύδραν πε-
ριορίζουσιν αὐτὸν εἰς μιᾶς καὶ ἡμισείας ὥρας τὸ πλεῖστον διάρκειαν, νὰ
γίνῃ ἀφορμὴ ἐκτενεστέρας ἐρεύνης, ὁποῖαν ἀπαιτεῖ τὸ ποικίλον καὶ τὸ
πολυπληθὲς τῶν ἔργων τοῦ ἀνδρός, κατὰ πρῶτον ἐπισημῶς μνημονευ-
θέντος ἐν ἑλληνικῇ τελετῇ τὴν 20 Μαΐου 1850»²⁸. Ἄς προσθεθῆ ἔδῳ
ὅτι στὰ 1949, γιὰ μιὰ ἄλλη ἐπέτειο τοῦ Κοραῆ, τὰ διακόσια χρόνια ἀπὸ
τὴ γέννησή του, τὸ φυλλάδιο μὲ τὴν Ἀδελφικὴ καὶ τὴν Πατρικὴ Διδα-
σκαλία θὰ τυπωθεῖ πάλι ἀπὸ τὸν Γ. Βαλέτα.

Γνωρίζοντας τὴ δύναμη τοῦ ἔμμετρου καὶ μεγαλοποιημένου λόγου
ὁ Κοραῆς θὰ συνθέσει καὶ αὐτὸς ἓνα ἐθνεγεργικὸ στιχουργήμα. Ἀκολου-
θώντας τὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς, χρησιμοποιοῖ ὡς πρότυπο ἓνα ἄλλο τρα-
γουδάκι, ἀπὸ τὰ γνωστὰ φαναριώτικα πού τόση διάδοση εἶχαν στὰ χρό-
νια αὐτά. Τὸ Ἕσσμα Πολεμιστήριον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ περὶ ἐλευθερίας
μαχομένων Γραικῶν θὰ περάσει γρήγορα στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, παίρνον-
τας τὴ θέση του δίπλα στοὺς θούριους τοῦ Ρήγα καὶ στὰ ἄλλα ἐπαναστα-
τικὰ καὶ πατριωτικὰ τραγούδια πού ἔθρεψαν καὶ διερμήνευσαν τὰ ὀρά-
ματα καὶ τίς προσδοκίαις τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν προεπαναστατικὴ περίοδο²⁹.
Τυπωμένο στὸ Παρίσι τὸ 1800, σὲ 3000 ἀντίτυπα, μὲ ἔξοδα τοῦ Κοραῆ,
τοῦ Ἀλέξανδρου Βασιλείου καὶ δύο ἀκόμα φίλων, τὸ Ἕσσμα θὰ ἀκολου-

27. Γκίνης - Μέξας, ἀρ. *6146.

28. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 20 Μαΐου 1850 κατὰ τὴν ἐπέτειον ἐορτῆν τοῦ Πα-
νεπιστημίου παρὰ τοῦ Κ. Π. Ἀργυροπούλου, καθηγητοῦ τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου,
κατ' ἐντολήν τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συνκλήτου. Ἐν Ἀθήναις 1850, σ. [2].

29. Κοντὰ στίς δικές του συνθέσεις ὁ Κοραῆς ἐπιλέγει καὶ μεταφράζει ἀργό-
τερα, χάρις τοῦ ἴδιου στόχου, τὴν παρακίνηση στὴν ἐλευθερία, τὸ «Ἐλεγείον» τοῦ
Τυρταίου. Ἄν καὶ δὲν συμφωνεῖ νὰ μεταχειρίζεται κανεὶς τὴν ποίηση γιὰ «νὰ πα-
ροξύνῃ τοὺς ἀνθρώπους εἰς ἀδίκους φόνους», θεωρεῖ ὅτι ὁ δίκαιος σκοπὸς — ἡ κα-
ταπολέμησις τῆς ἄδικης τυραννίας — μετουσιώνει τὸ πολεμιστήριον ἄσμα σὲ «ῥυμνον
ἐλευθερίας ἱερὸν καὶ ἅγιον», βλ. Ὀνησάνδρου Στρατηγικὸς καὶ Τυρταίου τὸ πρῶτον
ἐλεγείον, Παρίσι 1822, σ. ις' - κ'. Γιὰ τὸ Ἕσσμα Πολεμιστήριον, τὴ μεγάλη του
ἐξάπλωσις καὶ τὴν τύχη του στὰ κατοπινὰ χρόνια, διαθέτομε σήμερα τὴν βαθιὰ
τεκμηριωμένη παρουσίαση ἀπὸ τὸν Φίλιππο Ἡλιοῦ, βλ. σημ. 6.

θήσει, σχεδὸν ἀμέσως, αὐτόνομη πορεία, ἀνεξαρτοποιημένο πιά ἀπὸ τὸν δημιουργό του. Ἄν δὲ γνωρίζουμε ἀκριβῶς πῶς κυκλοφόρησαν καὶ ποῦ κατευθύνθηκαν τὰ τόσα ἀντίτυπα τῆς πρώτης ἐκδόσεως, ἡ ἀπήχηση ποῦ εἶχε τὸ στιχοῦργημα μαρτυρεῖται πολλαπλά. Αὐτούσιο ἢ μὲ παραλλαγές τὸ Ἔσμη ἐνσωματώνεται σὲ ἄλλες ἐκδόσεις καὶ συλλογές, μεταφράζεται σὲ ξένες γλῶσσες καὶ, ἀκόμα, στίχοι του ἐντάσσονται ὡς παραλλαγές σὲ ἄλλα τραγούδια. Ἡ διάδοσή του ὑπῆρξε εὐρύτατη, ἡ ἐπιτυχία του σημαντική. Ἀξίζει νὰ τονιστεῖ ὅτι τὸ κοραϊκὸ αὐτὸ τραγούδι συνδέθηκε μὲ πολλές ἱστορικές στιγμές τοῦ ἐπαναστατημένου ἑλληνισμοῦ, χωρὶς κἀν ὁ δημιουργός του νὰ εἶναι ἐνσυνείδητα γνωστός: στὸ Φωξάνι τὸ ψάλλουν οἱ ἱερολοχίτες τὴν ἡμέρα τῆς ὀρκωμοσίας τους: στὴν Ὑδρα, ἀπὸ τὴν ὥρα ποῦ φθάνει ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης «μόνος ἀντὶ παντός ἄσματος συνήθους ἠκούετο μετὰ μέθης πατριωτικῆς ὁ θούριος τῆς ἐπαναστάσεως . . . Φίλοι μου συμπατριῶται. . .» Ἄλλὰ ἡ ἱστορία του δὲ σταματᾷ ἐκεῖ. Γιὰ πολλές δεκαετίες ἀκόμα θὰ συνεχίσει τὴ ζωντανὴ πορεία του μέσα στὶς χειρόγραφες συλλογές πατριωτικῶν τραγουδιῶν γιὰ νὰ περάσει τελικὰ, ἀπὸ τὸ 1835 καὶ πέρα, στὶς ἐντυπες λαϊκὲς ἀνθολογίες. Ἔτσι, ὅπως διαπιστώνει ὁ Φίλ. Ἡλιού, ἀπὸ λόγιο ἐπαναστατικὸ ἔργο, τὸ Ἔσμη Πολεμιστήριον γίνεται μὲ τὸν καιρὸ ἓνα λαϊκὸ ἐθνικὸ τραγούδι.

Ἀνάλογη θερμὴ ὑποδοχή, φυσικὰ σὲ ἄλλα ἐπίπεδα, θὰ ἔχει τὸ Ὑπόμνημα ποῦ διάβασε ὁ Κοραΐς στὴν Ἐταιρεία τῶν Ἀνθρωποθηρητῶν. Τὸ σημειώνει ὁ ἴδιος σ' ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου (13 Ἰαν. 1803): «Ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴν τῶν Ἀνθρωποθηρητῶν ἐσυμπέρανα ὅτι ἦταν ἀναγκαῖον νὰ γίνῃ τὸ Ὑπόμνημα τοῦτο, ὡς μιὰ διαμαρτυρία (protestation) διὰ τὸ μέλλον. . .»³⁰. Ἔτσι ζητάει τὴν ἄδεια νὰ τὸ δημοσιεύσει· ἡ ἀπάντησις ἂν καὶ θετικὴ, περιορίζει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων σὲ λίγα μόνο, προορισμένα νὰ σταλοῦν στὴν Ἑλλάδα. Τοῦ ζητοῦσαν νὰ μὴν τὰ μοιράσει στὸ Παρίσι προφανῶς γιὰ νὰ μὴν ἐπηρεαστεῖ ἡ κυκλοφορία τῆς συλλογῆς τῶν Ὑπομνημάτων ποῦ, σύμφωνα μὲ τὸ Καταστατικὸ τῆς, θὰ ἐτύπωνε μὲ δαπάνες τῆς ἢ Ἐταιρείας τῶν Ἀνθρωποθηρητῶν³¹. Ὁ Κοραΐς φροντίζει ἀμέσως γιὰ τὸ τύπωμα τοῦ κειμένου του,

30. Ἀλληλογραφία, τ. Β', Ἀθήνα 1966, σ. 64.

31. Στὸ ἄρθρο XVIII τοῦ Καταστατικοῦ ὀρίζονται τὰ ἀκόλουθα: «La Société fait imprimer le recueil de ses mémoires, soit en totalité, soit par extraits, suivant la décision de son comité; elle en affecte le produit à ses dépenses». Βλ. περ. Μέλισσα, 1820, σ. 197. Πβ. τώρα ὅσα σημειώνει ἡ Αἰκ. Κουμαριανοῦ στὰ «Εἰσαγωγικὰ» στὴν Μέλισσα, ὁ.π., σσ. κη'-κθ' καὶ λζ' σημ. 32 καὶ 33, γιὰ τὸν ἐπίλογο τοῦ κοραϊκοῦ Ὑπομνήματος καὶ γιὰ τὸ Καταστατικὸ καὶ τὰ ἄλλα κείμενα

άπευθυνόμενος για τὰ ἀναγκαῖα ἔξοδα στοὺς ἐμπόρους τοῦ Λιβόρνου Μιχαήλ Ζωσιμᾶ καὶ Θωμᾶ Σπανιολάκη. Λίγους μῆνες ἀργότερα στέλνει ἀντίτυπα στὸν Βασιλεῖο μετὴν παράκληση νὰ τὰ μοιράσει σὲ διάφορους γνωστούς του. Ὁλόκληρα χωρία ἀπὸ τὸ Ὑπόμνημα δημοσιεύονται παράλληλα σὲ γερμανικὲς καὶ γαλλικὲς ἐφημερίδες στὰ 1803 κι ἀργότερα, χωρὶς ν' ἀναφέρεται πάντοτε ἡ προέλευσή τους. Ἡ ὅλη ἱστορία ἔχει ἄμεση σχέση μετὴν τὶς κατηγορίες τοῦ Pauw καὶ τὶς ἐπικρίσεις τοῦ Bartholdy ἀναφορικὰ μετὴν ἠθικὴ κατάπτωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τὴν προσπάθεια τοῦ Κοραῆ ν' ἀποδείξει ὅτι εἶχε ἀλλάξει ἡ κατάσταση τοῦ γένους χωρὶς ἔξωτερικὴ βοήθειαν³².

Ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου θὰ ἐπιχειρήσει νὰ μεταφράσει τὸ Ὑπόμνημα στὰ ἑλληνικά. Ὅμως, οἱ δυσκολίες ὄσες συναντάει σὲ θέματα ἀκριβολογίας τῆς γλώσσας τὸν ἀποτρέπουν τελικὰ νὰ ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο αὐτό³³. Ἡ ζήτησις τοῦ Mémoire ἐξακολουθεῖ καὶ στὰ κατοπινα ἔτη. Στὰ 1818 ὁ Κοραῆς δὲν διαθέτει πιά παρά 3 ἢ 4 ἀντίτυπα. Ἀποφασίζει τότε νὰ τὸ μετατυπώσει κρυφὰ σὲ 300 ἀντίτυπα, βάζοντας ὅμως τὴν παλαιὰ χρονολογία, 1803. Προβλήματα, ὅπως εἶναι οἱ δαπάνες γιὰ τὴν ἐκδοσι, τὰ ἔξοδα μεταφορᾶς καὶ ἡ ἀσφάλεια ὀλοένα ἀπασχολοῦν τὸν στρατευμένο πρεσβύτερο ποὺ ἐπιζητεῖ νὰ προωθήσει τὰ ἀντίτυπα πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Παρ' ὅλη τὴν προσπάθεια γιὰ πανομοιότυπη ἐπανέκδοσι, ὀρισμένες διαφορὲς στὰ στοιχεῖα καὶ στὴ στίξι, ὅπως καὶ μερικὲς γραμματικὲς καὶ συντακτικὲς διορθώσεις δίνουν τὴ δυνατότητα στοὺν προσεκτικὸ ἀναγνώστη νὰ ξεχωρίσει τὶς δύο ἐκτυπώσεις. Ἔτσι, ἔχει ἐντοπιστεῖ³⁴ ὅτι ἡ γερμανικὴ μετάφρασις τοῦ K. Iken στὸ *Hellenion* (Λιψία 1822), ὅπως καὶ ἡ ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ Ἀν. Κωνσταντινίδη (1853) ἔχουν γίνῃ μετὰ τὴν ἐκδοσι τοῦ 1818. Ἀντίθετα τὸ κείμενο ποὺ ἀνα-

τὰ σχετικὰ μετὴ τὴ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀνθρωποθηρητῶν τὰ ὁποῖα θεώρησε σκόπιμο ὁ Κων. Νικολόπουλος νὰ ἀναδημοσιεύσει στὸ περιοδικὸ γιὰ ν' ἀντικρούσει τοὺς «σοκοφάντες» τοῦ Κοραῆ. Γιὰ τὴ δράσι τοῦ Κοραῆ ὡς μέλους τῆς Ἑταιρείας αὐτῆς βλ. ἐδῶ τὴν ἀνακοίνωσι τῆς Αἰκ. Κουμαριανοῦ.

32. Πβ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Δύο “κατηγοροὶ τοῦ γένους”»: C. de Pauw (1788) καὶ J. S. Bartholdy» (1805), *Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, ἐπιλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1968, σ. 49-66, καὶ τὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Πασχάλη Κιτρομηλίδη, «Κριτικὴ καὶ πολιτικὴ: ἡ ἰδεολογικὴ σημασία τῆς ἐπικρίσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸν J. S. Bartholdy», *ΔΙΕΕΕ*, 24 (1981) 377-410.

33. Δ. Θερεϊανός, *δ.π.*, τ. Α', σ. 381.

34. Ἀθ. Χατζηδῆμος, «Τὸ “Ὑπόμνημα περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι” τοῦ Ἀ. Κοραῆ καὶ οἱ δύο πρῶτες ἐκδόσεις του», *Ὁ Ἐρασιστής*, 3 (1961) 93-94.

τυπώνεται στὸ βιβλίο *Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette* (Παρίσι, Didot, 1877), καθὼς καὶ ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Δ. Θερειανοῦ³⁵ βασίζονται στὴν ἔκδοση τοῦ 1803. Ἀνεξάρτητα, ὅμως, ἀπὸ τὶς λεπτομέρειες αὐτές, πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κοραΐ, ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐμφάνιση, καὶ ὡς σήμερα ἀκόμα, θεωρεῖται κείμενο σημαντικό, τὸ πρῶτο ποῦ παρουσίασε τόσο γλαφυρὰ τὰ ἔθνικα δίκαια τῶν Ἑλλήνων στὸν διεθνή χῶρο.

Ὅσο γιὰ τὰ ἄλλα δύο φυλλάδια τῆς περιόδου αὐτῆς, δὲν διαθέτουμε πολλὰ στοιχεῖα ἀναφορικὰ μὲ τὴ διάδοσή τους. Ἄν καὶ τὸ *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* τοῦ 1801 μεταφράστηκε στὰ ρωσικὰ ἀπὸ τὸν Σπ. Δεστούνη (Πετρούπολη 1807)³⁶, οὔτε αὐτό, οὔτε κι ὁ διάλογος τοῦ 1805, *Τί πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοί*. . ., ἦταν δυνατὸ νὰ φέρουν συγκεκριμένα ἀποτελέσματα. Ἡ ὑποχώρηση τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῶν γαλλοτουρκικῶν σχέσεων περιόρισαν τὸν ἐνθουσιασμὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ διέψευσαν κατὰ πολὺ τὶς ἐλπίδες τοῦ Κοραΐ ποῦ, ὡστόσο, ἀκόμα στὰ 1805, ἐπιμένει νὰ προσβλέπει στὴ βοήθεια τῶν Γάλλων καὶ στὴ συμβολὴ τῶν δημοκρατικῶν τους ἀρχῶν.

Τὸ *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* ἐπανεμφανίζεται στὸ προσκήνιο τῶν ἑλληνικῶν πολιτικῶν πραγμάτων στὰ 1821 ὅταν χρησιμοποιεῖται πάλι, τὴν φορὰ αὐτὴ μὲ στόχο διττό: παρακινήτικὸ γιὰ ἐπανάσταση καὶ φιλελληνικό. Μεταφρασμένο στὰ γαλλικὰ ἀπὸ τὸν Α. Ρ.- Fr. Guerrier de Dumast³⁷ τὸ *Σάλπισμα* παίρνει τὴ θέση του καὶ τὸν ἐνεργητικὸ του ρόλο ἀνάμεσα στὰ φιλελληνικὰ φυλλάδια ποῦ κυκλοφόρησαν στὴ Γαλλία κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος τοῦ Ἀγώνα. Καὶ ὁ Κοραΐς θὰ κρίνει σκόπιμο νὰ δημοσιεύσει δευτέρα ἔκδοση «διωρθωμένη καὶ ηὔξημένη μὲ προσθήκην εἰς τὸ τέλος». Μαζί μὲ τὸ πρόσθετο, ἐπίκαιρο κειμενάκι του θὰ συμπεριλάβει, σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση, τὰ Προλεγόμενα τοῦ γάλλου μεταφραστῆ. Συμφέρει, καθὼς πιστεύει, νὰ γνωρίσουν οἱ Ἕλληνες πῶς ἀντιμετώπιζαν τὸν ἀγὼνα τους οἱ ξένοι. Καὶ πάλι ἡ μέριμνα τοῦ Κοραΐ νὰ διαδοθεῖ τὸ φυλλάδιο φανερόνεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του. Τούτῃ ὅμως τὴ φορὰ καὶ γιὰ ἓναν πρόσθετο λόγο: τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν πώληση τοῦ *Σαλπίσματος*

35. Δ. Θερειανός, ὁ.π., τ. Γ', Παράρτημα τέταρτον, σ. μζ'-πβ'.

36. Γεώργιος Γ. Λαδᾶς, ὁ.π., σ. 16.

37. *Σάλπισμα Πολεμιστήριον. Appel aux Grecs. Traduit du Grec moderne d'Atromète, natif de Marathon, avec la Proclamation d'Ypsilanti aux Français. Paris, Juillet 1821.*

τά έχει παραχωρήσει στο νέο βοηθό του τον Φίλιππο Φουρναράκη. «Τὰ 120 τοῦ Φιλ. Φουρν. εἶναι ἀληθῶς ἰδικὰ του. Ὁ Ἀτρόμητος τοῦ ἀφῆκε τὴν ἔκδοσιν ὅλην διότι αὐτὸς βοηθεῖ τὸν Ἀτρόμητον εἰς γραψίματα καὶ ἄλλα. Ὅθεν παρακαλῶ σε, φρόντισε νὰ τοῦ τὰ σκορπίσης». Ἡ παράκληση ἀπευθύνεται στὸν Ἀλέξανδρο Κοντόσταυλο στὴ Μάλτα³⁸. Ἡ προδιάθεση τοῦ Κοραῆ γιὰ ἀνωνυμία εἶναι πάλι κι ἐδῶ φανερὴ, παρόλο πὺ τὸν συνδέει στενὴ φιλία μὲ τὸν Κοντόσταυλο.

Ὡστόσο τὸ Σάλπισμα, ὅπως καὶ ἄλλα παρόμοια πατριωτικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς, εἶχε κιόλας ἀκολουθήσει δικιά του, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν δημιουργό της, πορεία. Ὁ Κοραῆς τὸ ἀγνοεῖ· δὲν ἔχει ἐνημερωθεῖ γιὰ τὴν ἔκδοσή του στὸ Ἰάσι τὴν ἴδια ἀκριβῶς χρονιὰ πὺ ἀποφασίζει νὰ τὸ ξανατυπώσει στὸ Παρίσι. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸν φιλικὸ Μανουὴλ Βερνάρδο· δημοσιεύοντάς το στὴ συλλογὴ «Ἄσματα καὶ Πονημάτια διαφόρων», τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1821, δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζει τὴν προέλευσή του οὔτε καὶ τὸν συγγραφέα του. Θέλοντας νὰ ἐξυπηρετήσει τοὺς ἐθνεγερτικούς του σκοποὺς τὸ συμπεριλαμβάνει στὴ συλλογὴ του, ἀφοῦ πρῶτα ἀφαιρέσει τὶς ἀναφορὲς στοὺς Γάλλους γιὰ νὰ τὸ προσαρμόσει στὶς νέες ἱστορικὲς ἀνάγκες τοῦ ἑλληνισμοῦ³⁹. Εἶναι φανερὸ ὅτι χρησιμοποιεῖ τὴν πρώτη ἔκδοσή τοῦ 1801. Ἀξίζει ἀκόμα νὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ ὅσα ἐπισημαίνει ὁ Νέστωρ Καμαριανός: ὅτι τὸ πόνημα αὐτὸ τοῦ Κοραῆ θὰ βρεῖ μεγάλη ἀπτήχηση στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Πολλοὶ θὰ τὸ διαβάσουν καὶ μάλιστα οἱ ρουμάνοι ποιητὲς θὰ τὸ μιμηθοῦν καὶ συνακόλουθα θὰ τὸ προσαρμόσουν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴ ρουμανικὴ ὑπόθεσιν⁴⁰.

Γιὰ τὶς φροντίδες τοῦ Κοραῆ νὰ κυκλοφορήσουν ὅσο τὸ δυνατὸ εὐρύτερα οἱ διάλογοί του *Περὶ τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων* ἔχει κιόλας γίνῃ λόγος παραπάνω. Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ θὰ τὸν συνδράμουν οἱ Ὑδραῖοι καὶ εἰδικότερα οἱ ὑπεύθυνοι τῆς ἐφημερίδας *Ὁ Φίλος τοῦ Νόμου*. «Ἐτυπώθη», σημειώνεται στὸ φύλλο τῆς 11 Δεκ. 1825 (ἀρ. 167), αἰεὶ χωριστὸν τομίδιον ὁ γνωστὸς μεταξὺ Φιλάρχου καὶ Φυξάρχου διάλογος περὶ τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων ὡς εὐρίσκεται ἐν τῇ κεφαλῇ τῶν εἰς τὰ Παρίσια ἐκδοθέντων *Πολιτικῶν* τοῦ Πλουτάρχου. Πωλεῖται δὲ παρὰ τῷ ἐν Ὑδρα κ. Νικολάφ Παγκαλάκη». Καὶ πάλι τὸν ἐπόμενο

38. Ἀλληλογραφία, τ. Δ', σ. 340, ἐπιστολὴ τῆς 8 Μαρτίου 1822.

39. Nestor Camariano, Ἄσματα καὶ Πονημάτια διαφόρων. *Chansons et Opuscules de l'Hétairie publiés à Jassy en 1821*, Βουκουρέστι 1966, σ. 25-26.

40. Ὁ.π., σ. 27.

χρόνο στὸ φύλλο ἀρ. 242 τῆς 10 Σεπτ. 1826 ἀναγγέλλεται ὅτι ὁ ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας σκοπεύει νὰ ἐκδώσει «κατὰ μίμησιν τοῦ ὕδραίου Κριτώλα», εἶναι τὸ ψευδώνυμο ποῦ εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Κοραῆς, «καὶ δαπάνη τινῶν φιλομούσων» τὸν Β' διάλογο τοῦ Κοραῆ *Περὶ τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων*, «χωριστὰ τυπωμένον, διὰ νὰ διαδίδηται καὶ εὐκολώτερον».

Τὰ πράγματα ἐδῶ βαίνουν ὀμαλά. Οἱ δυσκολίες καὶ τὰ ἐμπόδια ἐμφανίζονται ἀργότερα ὅταν τὰ ὀξυμένα πνεύματα, ἐξαιτίας τῶν πολιτικῶν συγκρούσεων καὶ ἀντιθέσεων ὅσες προκαλεῖ ἀπὸ κάποιον σημεῖο καὶ πέρα ἢ καποδιστριακὴ διακυβέρνηση, ἀντιμετωπίζουν, ἄλλοτε μὲ δυσφορία καὶ ἄλλοτε μὲ ἐνθουσιασμό, τοὺς *Διαλόγους* τοῦ Γ. Παναζίδη⁴¹. Οἱ ἐπικρίσεις γιὰ τὸ ἀνελεύθερο καὶ τυραννικὸ καθεστῶς στὴν Ἑλλάδα, οἱ παρορμήσεις γιὰ ἐγκαθίδρυση φιλελεύθερου καὶ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ γενικὰ ἢ κριτικὴ ἐναντίον τοῦ καποδιστριακοῦ κράτους ἐξάπτουν ὄλο καὶ περισσότερο τοὺς ἀνταγωνισμοὺς ποῦ ὑποθάλπονται φυσικὰ ἀπὸ πολλὰς μεριές. Ζωηρὴ εἶναι ἡ ἐπιθυμία τοῦ Κοραῆ νὰ διαβαστοῦν τὰ κείμενά του στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ διασπορά. Οἱ ἐνέργειές του γιὰ νὰ διανεμηθοῦν τὰ φυλλάδια γρήγορα καὶ πλατιά εἶναι ἀλλεπάλληλες καὶ συστηματικῆς. Ὅμως ἡ ἄμυνα τῶν καποδιστριακῶν κύκλων δὲν ἀδρανεῖ. Ὅπως ἦταν φυσικὸ θὰ γίνεῖ προσπάθεια νὰ κατακρατηθοῦν τὰ φυλλάδια, ν' ἀνασταλεῖ ἡ διάδοσή τους. Οἱ πληροφορίες εἶναι ἀντιφατικῆς, ἀφοῦ προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὰ στρατόπεδα. Γιὰ κατάσχεση τοῦ πρώτου διαλόγου βεβαιώνει ὁ Ἀναστάσιος Πολυζωίδης στὴν ἐφημερίδα *Ἀπόλλων* τῆς Ὑδρας (φυλ. 4), ἐνῶ ὁ Νικόλαος Πρασσακάκης στὸ ἐπίσημο ὄργανο τῆς κυβερνήσεως, τὴ *Γενικὴ Ἐφημερίδα*, θὰ ἐπιχειρήσει νὰ διαψεύσει τὶς φήμες, ἐπωμιζόμενος τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν παρεμπόδιση νὰ μοιραστοῦν τὰ φυλλάδια «οἴκοθεν κινούμενος διὰ νὰ προφυλάξω», καθὼς σημειώνει, «τὸ ἔθνος μου ἀπὸ ὅσα ἀπ' αὐτὸ ἐπαπειλεῖτο»⁴². Τὰ λεγόμενα τοῦ Πρασσακάκη πιστοποιεῖ καὶ ὁ Νικόλαος Σπηλιάδης

41. Γιὰ τὶς ἀντιθέσεις καὶ τὶς συνέπειές τους βλ. Ἄ. Μάμουκας, *ὁ.π.*, σ. με', ρλζ'-ρμβ', Ἀπ. Δασκαλάκης, *Κοραῆς καὶ Καποδίστριας. Οἱ κατὰ τοῦ Κυβερνήτου Ἰβελλοι*, Ἀθήνα 1958, *passim* καὶ εἰδικότερα σ. 84-91, καὶ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Τὸ Χρονικὸ καὶ τὰ παρακόλουθα τοῦ θανάτου τοῦ Ἀδαμ. Κοραῆ (1833)». Ἀγνωστα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα», *Σταθμοὶ πρὸς τὴ νέα ἑλληνικὴ κοινωμία*, Ἀθήνα 1965, σ. 161-191.

42. *Γενικὴ Ἐφημερίς*, 1831, σ. 188. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πρασσακάκη δημοσιεύθηκε καὶ στὴ γαλλόφωνη κυβερνητικὴ ἐφημερίδα τῆς Αἴγινας, *Courrier de la Grèce*, φύλ. 37, πβ. Δασκαλάκης, *ὁ.π.*, σ. 68.

στ' Ἀπομνημονεύματά του⁴³, ἐνῶ ὁ Νικόλαος Παγκαλάκης στήν «ἐπικριτική» του ἐπιστολή πρὸς τὸν Κοραῆ τῆς 20 Σεπτ. 1832 ὄχι μόνον ἀρνεῖται τὴ δήμευση τοῦ φυλλαδίου ἀλλὰ προβάλλει ὡς μαρτυρία τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κ. Λεβίδης «κατὰ διαταγὴν τῆς Κυβερνήσεως... ἔλαβε καὶ διένειμε τὸν αὐτὸν διάλογον εἰς διαφόρους πολίτας»⁴⁴. Πάντως ἓνα εἶναι βέβαιο, ὅτι ὁ πρῶτος διάλογος, «τὸ χρησιμώτατον διὰ πάντας τοὺς Ἑλληνας»⁴⁵ φυλλάδιο, ξανατυπώθηκε τὴν ἴδια χρονιά ἀπὸ τὴν ἀντιπολιτευση στήν Ὑδρα. Ὁ Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετὸς μέμφεται τὸν Πολυζωΐδη γιὰτὶ, καθὼς ἰσχυρίζεται, εἶχε ἀφαιρέσει τὰ σημεῖα ὅπου ὁ Κοραῆς κατηγορεῖ τοὺς Φαναριῶτες, προφανῶς γιὰ νὰ μὴ θιγεῖ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολιτεύσεως ποὺ ἦταν φαναριώτης⁴⁶. Ὡστόσο ἡ κατηγορία φαίνεται νὰ εἶναι ἄδικη, ἀφοῦ ἡ παραβολὴ τοῦ κειμένου στὶς δύο ἐκδόσεις δὲν παρουσιάζει οὐσιαστικὲς διαφορές⁴⁷.

43. Νικ. Σπηλιάδης, Ἀπομνημονεύματα, τ. Δ'. Μέρος πρῶτον (1827-1831). Εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια Κων. Ἀθ. Διαμάντη, Ἀθήνα 1970, σ. 232.

44. Κ. Ἀμαντος, «Κοραῆς καὶ Καποδίστριας», ὁ.π., σ. 31. Ἀκριβέστερη πληροφόρηση γιὰ τὴν παρεμπόδιση τῆς κυκλοφορίας τοῦ φυλλαδίου μᾶς παρέχεται ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰω. Καποδίστρια, 27 Ἰαν./8 Φεβρ. 1831, πρὸς τὸν Μιχ. Σούτσο στὸ Παρίσι: «Le vieux Coray stylé par quelques Sciotes banqueroutiers a débuté par une brochure dans laquelle vous n'êtes pas épargné. Des centaines d'exemplaires ont été envoyés en toute hâte à Syra à Monsieur Prassakaky. Cet honnête homme m'en a fait part et il n'a pas cru devoir remplir la Commission dont il a été chargé sans se conformer à mes directions. Je l'ai engagé à garder en dépôt ce poison jusqu'à ce que le Gouvernement fasse rédiger un écrit lequel mis en circulation avec la brochure de Coray puisse en devenir l'antidote», Ἀρχεῖον Ἰωάννου Καποδίστρια, τ. Γ', (Πρόλογος - Μεταγραφή - Εὐρετήρια - Ἐπιμέλεια: Δημήτρα Πικραμένου-Βάρφη), Κέρκυρα 1983, σ. 132.

45. Σύμφωνα μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἀν. Πολυζωΐδη στήν ἐφ. Ἀπόλλων, φύλ. 4.

46. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος-Βρετὸς, *Mémoires biographiques - historiques sur le Président de la Grèce, le comte Jean Capodistrias*, τ. Β', Παρίσι 1838, σ. 184-185.

47. Ἀπὸ τὴν β' ἐκδοση ἔχει παραλειφθεῖ μόνον μία παραπομπὴ σὲ γαλλικὴ ἐφημερίδα (α' ἐκδ., σ. 28: Et l'ambassadeur qu'ils auront à Paris peut l'obtenir comme il peut le faire à sa patrie. Ἴδε τὴν Γαλλικὴν ἐφημερίδα ἐπιγραφομένην, *Le National*, 13 Septembre 1830). Ἄν καὶ ἀναφέρεται σὲ φαναριώτη, τὸν Μιχ. Σούτσο (βλ. καὶ σημ. 44), ἡ παράλειψή τῆς δὲν ἀλλοιώνει τὸ νόημα τοῦ κειμένου στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅπου σχολιάζονται εἰρωνικὰ οἱ φαναριῶτες. Ἡ ἀξιοπιστία λοιπὸν τοῦ Παπαδόπουλου-Βρετοῦ ἐλέγχεται ἐδῶ· ἴσως ὁ ἴδιος νὰ μὴν εἶδε ἀντίτυπο τῆς β' ἐκδ., ἀλλὰ νὰ μετέφερε ὅσα ἐνδεχομένως εἶχαν κυκλοφορήσει τότε προφορικά, μέσα στὸ ὄξιμένο κλίμα τῆς ἐποχῆς.— Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν καθηγητὴ Κ. Θ. Δημαρᾶ ποὺ μοῦ

Τὸ δεύτερο ἀντικαποδιστριακὸ φυλλάδιο ἀντιμετώπισε, καθὼς φαίνεται, πρὸ σκληρῆ μοίρα: «... ἔκαυσαν τὸν δεύτερον Διάλογον τοῦ Π.[ανταζίδη] ἀναθεματίζαντες τὸ ὄνομά του! Καὶ τὸ ἀνοσιούργημα τοῦτο δὲν τὸ ἔπραξεν ἡ Κυβέρνησις, ἥτις ἐδήμειυσε τὸν πρῶτον Διάλογον, τὸ ἔπραξαν οἱ διάδοχοί της οἱ λεγόμενοι πληρεξούσιοι τοῦ ἔθνους, εἰς τὴν ἐν Ναυπλίῳ συγκροτηθεῖσαν συνέλευσίν των. . . Ὁ Παππαδόπουλος τὸ ἔκαιε καὶ αὐτοὶ ἐφώναζαν τὸ ἀνάθεμα μετὰ τῶν λοιπῶν ὄλων!»⁴⁸. Ὁ Ἀλέξανδρος Σουῦτσος θὰ περιγράψει ἀργότερα τὴ σκηνὴ αὐτή, ἀναφερόμενος καὶ στὸν κύριο συνεργό, τὸν Ἀνδρέα Παπαδόπουλο Βρετό.

*Κρίμα Παπαδόπωλέ μου, ἡ φωτιά σου ἡ μεγάλη,
ὅπου καὶ τὸν Κοραῆ σου νὰ ψηθῆ τὸν ἔχεις βάλει*

[Πανόραμα τῆς Ἑλλάδος, 1875, σ. 39]

Ἄλλὰ τὰ πράγματα δὲν σταματοῦν ἐδῶ. Μιὰ νέα ἀμάχη τῶν φυλλιδίων» ἀνάβει πρόσκαιρα στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια. Γιὰ τὸν Κοραῆ καὶ τὴν ξεκάθαρη καὶ μαχητικὴ, παρ' ὅλη τὴν προχωρημένη ἡλικία, θέση του ἀπέναντι στὰ γεγονότα, πρὶν ἀπὸ τὸ φόνο τοῦ Κυβερνήτη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὕστερη στάση του, τὴν ἀμφιταλάντευση, ἴσως τὴν ἀναθεώρηση, ἴσως τὴν ἐμμονὴ του στὴν ἴδια γραμμὴ, λεπτὴ ἀνάλυση μᾶς ἔχει δώσει παλαιότερα ὁ Ἐμμ. Φραγκίσκος⁴⁹.

Δύο χρόνια μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια φεύγει κι ὁ γέροντας τοῦ Παρισίου. Ὅμως ὁ πρῶτος διάλογός του θὰ χρησιμοποιηθεῖ σὲ νέους πολιτικούς ἀγῶνες, γιὰ νὰ στηρίξει πάλι συνταγματικὲς ἐλευθερίες: στὰ 1843 ξανατυπώνεται στὴν Πάτρα ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Γεωργιάδη⁵⁰.

δάνεισε πρόθυμα τὸ σπάνιο αὐτὸ φυλλάδιο γιὰ νὰ κάνω τὴν παραβολὴ τῶν δύο ἐκδόσεων. Ὁ Ἰω. Γεννάδιος στὸν παλαιὸ του Κατάλογο καὶ οἱ Γκίνης - Μέξας (ἀρ. *1989) σημειώνουν ὅτι ἡ ἀνατύπωση τοῦ φυλλαδίου θὰ πρέπει νὰ ἔγινε στὸ Ναύπλιο. Ὁ Ν. Σπηλιάδης, ὁ.π., στὴ διήγησή του γράφει ὅτι ἡ ἀνατύπωση ἔγινε στὴν Ὑδρα: «Καὶ μ' ὄλον τοῦτο αὐτοὶ ἐπιτυχόντες ἐν ἀντίτυπον, ἐτύπωσαν ὅσα ἤθελον εἰς τὴν Ὑδραν καὶ τὰ διένειμαν».

48. Ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴν Ὑδρα, 27 Μαρτίου 1832, δημοσιευμένη στὰ *Σύμμικτα Ἑλληνικά*. Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς κυβερνήσεως τοῦ Καποδίστρια καὶ ἐφεξῆς. Μέρους δεύτερον, 1831, σ. 7. Γιὰ τὴν ἐπιρροὴ πάνω στὸν Κοραῆ τῶν ἐπιστολῶν ποὺ ἔπαιρνε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πβ. τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Βασ. Σφυρόερα, «Δυὸ χιῶτες πληροφοριοδότες τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴν Καποδιστριακὴ περίοδο», στὰ *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου Κοραῆ*, Χίος 5-10 Μαΐου 1983, (τυπώνονται).

49. Βλ. παραπάνω σημ. 41.

50. Γιὰ τὸν Κύπριο Μιχ. Γεωργιάδη ποὺ ἐγκατέστησε τυπογραφεῖο στὴν Πάτρα, στὰ 1838, πληροφορίες μᾶς δίνει ὁ Κ. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν*

Στό μεταξύ ή ελληνική πολιτική σκηνή, με όλες τις αντιθέσεις της, έχει μπει σε νέα φάση, όχι βέβαια όπως την είχε οραματιστεί ο Κοραΐς. Άλλα προβλήματα έρχονται τώρα να επηρεάσουν τον ελληνικό όρίζοντα. Πολλοί φίλοι του Κοραΐ αρχίζουν να τον ξεχνούν, ν' απομακρύνονται σιγά-σιγά από τις διδαχές του. Οί προσωπικοί του αγώνες δέν συνεχίζονται από τους παλαιούς όπαδούς του. Άλλά αυτό είναι άλλη ιστορία, ανοίγει άλλο κεφάλαιο, όπου όμως, ή παρουσία φυλλαδίων είναι κι εδώ δυναμική. Έκφραση μιās κοινωνίας που διαμορφώνεται, φορείς των πολιτικοϊδεολογικών και πνευματικών ρευμάτων που ταράζουν τα χρόνια τής ελληνικής παλιγγενεσίας, αλλά και τής νέας ελληνικής πολιτείας, τα φυλλάδια, ελεύθερα κι ανεξάρτητα χάρη στην ιδιαιτερότητα των χαρακτηριστικών τους, βοηθούν αποτελεσματικά στην κατανόηση των καταστάσεων και των προσώπων τής εποχής. Στην περίπτωση του Κοραΐ, ή διαπίστωση αυτή ταιριάζει απόλυτα.

Πατρών, Πάτρα 31980, σσ. 78, 399. Πβ. και την πρόσφατη ανακοίνωση του Ν. Μπακουνάκη στο Β' Τοπικόν Άρχαϊκόν Συνέδριον, Καλάβρυτα 25-27 Ίουνίου 1983, με θέμα: «Πάτρα 1860 — Νοοτροπίες και πολιτιστικές επιλογές — πρώτη προσέγγιση». Ο Μιχ. Γεωργιάδης, προλογίζοντας την επανέκδοση του διαλόγου στα 1843 (Γκίνης - Μέζας, άρ. *3916), σημειώνει τα ακόλουθα: «Τί συμφέρει εις την ελευθερωμένην από Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τās παρούσας περιστάσεις, διά να μη δουλωθῆ εις Χριστιανούς Τουρκίζοντας» ούτως επέγραψεν ο φωστήρ τής Ελλάδος, ο αοίδιμος Κοραΐς, κατά τὸ 1830, τὸν παρόντα διάλογον δύο Γραικῶν γνωστῶν τοῖς πᾶσι διά πολλοὺς λόγους. Ἐάν ὁ μέγας Ἐκείνος ἀνὴρ ἤθελε ζῆ σήμερον, ἄλλον παρὰ τὸν παρόντα διάλογον ἤθελε βεβαίως ὡς μύθρον ἐκσφενδονίσει καὶ ἤθελεν ἀναμφιβόλως θέσει ἐπὶ αὐτοῦ τὴν ἐφεξῆς ἐπιγραφὴν "Τί συμφέρει εις τὴν ελευθερωμένην ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἑλλάδα νὰ πράξη εις τās παρούσας περιστάσεις διά νὰ μη δουλωθῆ εις Ἰουδαίους Βαυαρούς". Τοιοῦτον ἀγαπητὴ νεολαία, ἤθελεν εἶσθαι κατὰ τὸ παρῶντα ἔργον ἀπὸ τοῦ στόματος Ἐκείνου, ἤθελεν ἐξέλθει κατὰ τās παρούσας περιστάσεις καθ' ἃς τὸ ἔθνος ὄλον, κατὰ τῶν Βαυαρῶν μαχόμενον, ἀναζητῆ τās ελευθερίας του καὶ τὰ δικαιώματά του».

Τὸ χρονικὸ τοῦ διημέρου

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ «ΔΙΗΜΕΡΟΥ»

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 29 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1983

- 10.00 Παρουσίαση από τον καθηγητή κ. Γ. Βουδούρη, Πρόεδρο του 'Εθνικού 'Ιδρύματος 'Ερευνών.
- 10.05 'Ο ύφυπουργός 'Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων κ. Π. Μώραλης κηρύσσει την έναρξη των εργασιών του Διημέρου.
- 10.20 Προσφώνηση του καθηγητή κ. J. Bompaire, Προέδρου του Πανεπιστημίου Paris-Sorbonne, Paris IV.
- 10.35 Προσφώνηση της καθηγήτριας κ. Αικατερίνης Κουμαριανού, Διευθύντριας του Institut Néο-hellénique του Πανεπιστημίου Paris-Sorbonne, Paris IV.
- 10.40 Είσαγωγή από την κ. Λουκία Δρούλια, Διευθύντρια του Κέντρου Νεοελληνικών 'Ερευνών του Ε.Ι.Ε.
- 11.00 Διάλειμμα.
- 11.30 Κ. Θ. Δημαράς, 'Ο Κοραΐς και ή γλώσσα: ή θεωρία.
- 12.15 Λήξη της πρωινής συνεδρίας.

'Απογευματινή Συνεδρία

Πρόεδρος: Καθηγητής Κ. Θ. Δημαράς

Γραμματέας: Παναγιώτης Μιχαηλάρης

- 17.30 *Αλκίης 'Αγγέλου, 'Ο κοραϊκός λόγος: ύφος και ήθος.
- 18.00 Vincenzo Rotolo, 'Η γλωσσική θεωρία του Κοραΐ: ιδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα.
- 18.30 Διάλειμμα.
- 19.00 Ντίνος Γεωργούδης, Λεξικογραφικά στον Κοραΐ.
- 19.30 'Εμμ. Φραγκίσκος, 'Η γλώσσα και ή γραμματική της: Πρώιμα σχεδιάσματα του Κοραΐ και μιὰ γραμματική της «Γραϊκικής».
- 20.00 Συζήτηση.

ΣΑΒΒΑΤΟ 30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1983

Πρόεδρος: Καθηγητής J. Bompaire

Γραμματέας: Ρωξάνη 'Αργυροπούλου

- 9.30 R. Baladié, La place de Coray dans la philologie de son temps.
- 10.00 Ν. Νικολάου, 'Η ίπποκρατική φιλολογία και ό Κοραΐς.
- 10.30 Συζήτηση.
- 10.45 Διάλειμμα.
- 11.15 Π. Κιτρομηλίδης, Οί φάσεις της πολιτικής σκέψης του Κοραΐ — πρόταση έρμηνείας.
- 11.45 Συζήτηση.
- 12.00 Αικ. Κουμαριανού, 'Ο Κοραΐς και ή Société des Observateurs de l'Homme.
- 12.30 Φίλ. 'Ηλιού, 'Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον 20ό αιώνα.
- 13.00 Συζήτηση.
- 13.30 Λήξη του Διημέρου.

Τους συνέδρους υποδέχθηκε ο πρόεδρος του Ε.Ι.Ε., καθηγητής κ. Γ. Βουδούρης, με τὰ ακόλουθα λόγια:

Κύριε Ὑπουργέ,

Ἀγαπητοὶ Συνάδελφοι,

Σᾶς καλωσορίζω στοὺς χώρους τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν. Εἴμαστε δῶ γιὰ νὰ τιμήσουμε τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραΐ. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἰδρύματος μας καὶ τὸ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Πανεπιστημίου Παρίσι IV ὀργάνωσαν τοῦτο τὸ «Διήμερο». Εὐχαριστῶ τοὺς ὀργανωτὲς ποὺ μοῦ δίνουν τὴν εὐκαιρία νὰ πῶ κι ἐγὼ (ὁ ἀναρμόδιος, ἀλλὰ ὄχι ἀδιάφορος) λίγα λόγια στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἐκδήλωσης.

Στις φυσικὲς ἐπιστῆμες, ὅπου ἐργάζομαι, ἡ αὐστηρὰ ἀντικειμενικὴ καὶ μονοσήμαντη θεώρηση τῶν φαινομένων ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας. Κάτι τέτοιο βέβαια δὲ συμβαίνει στὶς ἱστορικὲς καὶ γενικότερα τὶς ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες. Ἔτσι, τὸ φαινόμενο «Κοραΐς», λόγου χάρι, ἀντιμετωπίστηκε, ὅπως γνωρίζετε καλότερα ἀπὸ μένα, μὲ δύο διαφορετικὲς προσεγγίσεις ποὺ ὀδήγησαν σὲ ἀντιφατικὰ ἀποτελέσματα.

Ἡ μία εἶναι ἐκείνη ποῦ, ὑπηρετώντας διάφορες σκοπιμότητες καὶ ἀλλοιώνοντας τὴν ἀuthenticότητα τῶν προθέσεων τοῦ μεγάλου Διαφωτιστῆ, τὸν προσάρμοσε στὰ μέτρα ἐνὸς Πάνθεου κατ' ὄνομα Ἐθνικοῦ, ἐνὸς Πάνθεου ποῦ ὡστόσο χρησιμοποιοῦντο γιὰ νὰ συγκαλύψει τὴν κακοποίηση καὶ τοῦ Κοραΐ καὶ τοῦ Ρήγα καὶ πολλῶν ἄλλων.

Ἡ ἄλλη προσέγγιση ἐγίνε ἀπὸ ἐπιστήμονες ποὺ τοὺς κατεῖχε τὸ πάθος τῆς ἀλήθειας, ποὺ δὲ δισταζαν ν' ἀποκαλύψουν εὐρήματα ποὺ πῆγαιναν ἀκόμα κι ἀντίθετα πρὸς τὶς ἐδραιωμένες πεποιθήσεις τους, ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀληθινούς ἐρευνητὲς στοὺς ὁποίους ὀφείλομε τὴν πραγματικὴ γνωριμιὰ μας μὲ τὸ μεγάλο Διδάσκαλο τοῦ Γένους. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀκόμα καὶ πρόσφατα, στὸ μεσοπόλεμο καὶ μετὰ, μέχρι καὶ σήμερα, ἡ ἐπιστημονικότερη θεώρηση, μὲ ἀπελευθερωμένες ἀντιλήψεις κι ἀντικειμενικότερη ἐπεξεργασία, ἀναδείχνει διαρκῶς καὶ νέες, ἄγνωστες μέχρι τώρα, διαστάσεις μιᾶς τόσο πολυσήμαντης προσωπικότητας. Τοῦτο πιστεύω θὰ ἐπαναληφθεῖ καὶ μ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ «Διήμερο».

Δὲν περιμένετε βέβαια ἀπὸ μένα νὰ μῶ στὴν οὐσία τοῦ θέματος. Πιστεύω ὅμως ὅτι μὲ τὶς ἐργασίες σας θὰ βοηθήσετε νὰ μάθουμε ἀκόμα καλύτερα τὸ φιλόλογο ποῦ πρὶν δύο αἰῶνες ἔλεγε: «Ἄλλη συμβουλὴ δὲν ἔχω νὰ δώσω στὸ ἔθνος παρὰ νὰ ὀμιλεῖ τῇ γλώσσᾳ τῆς μάνας του». Νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὸν ἀγωνιστὴ ποῦ δὲ διστασε νὰ τὰ βάλει μὲ τὸν Καποδίστρια καὶ τοὺς κοτσαμπάσηδες, τὸ φωτεινὸ μυαλὸ ποῦ ἤξερε νὰ ξεχωρίζει τὴ θρησκευτικὴ του πίστη ἀπὸ τὰ καμώματα τοῦ κλήρου, τὸν τολμηρὸ διανοητὴ ποῦ ἔζησε στὴ φωτιὰ καὶ τὴν καρδιά τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ μπόρεσε νὰ μετουσιώσει τὰ διδάγματά της.

Σ' αὐτὸ τὸ «Διήμερο», ποῦ τὴν ἐναρξὴ του θὰ κηρύξει τώρα σὲ λίγο ὁ Ὑφυ-

πουργός Παιδείας και μελετητής του Κοραή Πέτρος Μώραλης, θα μιλήσουν πολλοί
εξαιρέτοι επιστήμονες και γνωστοί κοραϊστές.

Πρώτ' απ' όλα θα 'χουμε την τιμή και την ευχαρίστηση ν' ακούσουμε τον δια-
πρεπή Καθηγητή κ. Bompraire, Πρόεδρο του Πανεπιστημίου Παρίσι IV. Στη συνέ-
χεια του πρωινού θα μιλήσουν, όπως ξέρετε, η Καθηγήτρια κ. Κουμαριανού, η Διευ-
θύντρια του Κ.Ν.Ε. κ. Δρούλια και, μετά το διάλειμμα, ο Καθηγητής κ. Δημαράς.

Τò απόγευμα είναι αφιερωμένο σε γλωσσικά και φιλολογικά ζητήματα, με όμι-
λητές τους κ.κ. 'Αγγέλου, Rotolo, Γεωργούδη και Φραγκίσκο.

Αύριο τò πρωί θα συμπληρωθεί η φιλολογική μελέτη και θα εξετασθούν όρισμένα
θέματα ιδεολογίας και πολιτικής. Θα μιλήσουν οι κ.κ. Baladié, Νικολάου, Κιτρομη-
λίδης, ή κ. Κουμαριανού και ό κ. 'Ηλιού.

Παρατηρώ ότι η γαλλική συμμετοχή στο Πρόγραμμα είναι σημαντική, πράγμα
πού τò σημειώνω με ιδιαίτερη ευχαρίστηση αφού τυχαίνει νά είμαι και Πρόεδρος
του 'Ελληνο-Γαλλικού επιστημονικού και τεχνικού Συνδέσμου (δπου περιλαμβά-
νονται και επιστήμονες τών ανθρωπιστικών επιστημών).

Τώρα ήρθε η στιγμή νά παρακαλέσω τόν 'Υπουργό κ. Πέτρο Μώραλη νά
κηρύξει την έναρξη τών εργασιών.

*'Ο ύφυπουργός 'Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων κ. Π. Μώραλης προσε-
φώνησε τούς συνέδρους και κήρυξε την έναρξη τών εργασιών του «Διήμερου».*

*Κατόπιν έλαβε τόν λόγο ό κ. Jacques Bompraire, πρόεδρος του Πανεπιστημίου
Paris-Sorbonne, Paris IV· τò κείμενο τής όμιλίας του δημοσιεύεται σε προηγου-
μενες σελίδες. 'Ακολούθησε ό χαιρετισμός τής κυρίας Αίκατερίνης Κουμαριανού,
Διευθύντριας του Institut Néo-hellénique του Πανεπιστημίου Paris-Sorbonne,
Paris IV:*

Κύριε ύπουργέ, M. le Président,

Κύριε Πρόεδρε του 'Εθνικού 'Ιδρύματος 'Ερευνών,

Κυρίες και κύριοι, αγαπητοί φίλοι,

Δέν θα μπορούσε νά υπάρξει περισσότερο πρόσφορη ευκαιρία για νά βρεθούμε
μαζί, σε κοινή επιστημονική εκδήλωση, τò Κέντρο Νεοελληνικών 'Ερευνών του
'Εθνικού 'Ιδρύματος 'Ερευνών και τò Institut Néo-hellénique του Πανεπιστημίου
τής Σορβόνης, από τò «Διήμερο Κοραή».

Και είναι πολύ φυσικό, αφού τόσο τὰ επιστημονικά ενδιαφέροντα και τò έρευ-
νητικό έργο του Κ.Ν.Ε. όσο και οι επιστημονικές διατριβές του Institut Néo-helléni-
que, τὰ θέματα γύρω από τὰ όποια οργανώνεται τò διδακτικό του έργο, έπιτελούνται
στον ίδιο επιστημονικό χώρο, αυτόν τόν όποιο ονομάζουμε «Νεοελληνικές Σπουδές».

Δέν είναι έντοúτοις αποκλειστικά και μόνο ό χώρος τών επιστημονικών άνα-
ζητήσεων και εργασιών πού φέρνει κοντά τὰ δύο αυτά Κέντρα μελέτης. 'Ακόμη
ούσιαστικότερο, ό τρόπος με τόν όποιο αντιμετώπιζεται τò αντικείμενο τών έρευνών
μας, οι κοινές μεθοδεύσεις και, τὰ πρόσθετα, τò ίδιο πάθος, τò κοινό μεράκι για
μιάν όσο γίνεται γονιμότερη προσέγγιση τών σχετικών θεμάτων. Με άπώτερο στόχο
νά έπιτυγχάνεται η γνώριμία και διερεύνηση τών φαινομένων τής παιδείας μας σε
κάθε έκφρασή τους, πνευματική, πολιτισμική, κοινωνική, οικονομική.

Ἡ βαθιὰ φιλία ἄλλωστε πού ἐνώνει τοὺς περισσοτέρους ἀπὸ μᾶς πολλὰ χρόνια ἤδη, βασισμένη σὲ κοινὲς ἐπιδιώξεις στὰ πράγματα τῆς παιδείας, δείχνει ὅτι οἱ δεσμοὶ πού δημιουργήθηκαν ὅταν νεώτεροι ἀποφασίσαμε νὰ ἐπιδοθοῦμε στὴ μελέτῃ τοῦ νέου ἑλληνικοῦ βίου, ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν ζωντανοὶ καὶ θερμοί.

Ἡ συγκέντρωση, σήμερα, νεοελληνιστῶν συναδέλφων, ξένων καὶ Ἑλλήνων, μαζί μὲ τὴν χαρὰ ἀποτελεῖ καὶ ἐπιβεβαίωση πὼς οἱ προσπάθειες πού ἀπὸ τὰ πολὺ νεανικά μας χρόνια εἶχαμε ἀρχίσει μαζί καὶ συνεχίζονται, ἄξιζαν τὸν κόπο καὶ τοὺς κόπους.

Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω, μὲ τὴ σειρά μου, θερμὰ τὸν Πρόεδρο τοῦ Ε.Ι.Ε. καθηγητῆ κ. Βουδούρη πού ἐνίσχυσε τὴν προσπάθειά μας. Τοὺς συνεργάτες τοῦ Κ.Ν.Ε., οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν κ. Λουκία Δρούλια ἐπικεφαλῆς, ὀργάνωσαν τὸ «Διήμερο Κοραῆ». Τὸν Πρόεδρο τοῦ Πανεπιστημίου Paris-Sorbonne (Paris IV) κ. J. Bompaire πού δέχθηκε νὰ τιμήσει μὲ τὴν παρουσία του αὐτὴ τὴν ἐκδήλωση. Τέλος, καὶ πάντως ὄχι τελευταῖο, τὸν κ. Ὑπουργὸ τῆς Παιδείας κ. Μώραλη γιὰ τὴν παρουσία του καὶ γιὰ τὴν στοργὴ μὲ τὴν ὁποία θέλησε νὰ περιβάλλει αὐτὴ τὴν ἑλληνο-γαλλικὴ ἐπιστημονικὴ συνάντηση.

Τέλος, ἡ κυρία Λουκία Δρούλια, Διευθύντρια τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ε.Ι.Ε. παρουσίασε τὸ θέμα τοῦ «Διήμερου»:

Ἐκατὸν πενήντα χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῆ ταιριάζει νὰ ξαναγυρίσουμε στὴ μνήμη του γι' ἄλλη μιὰ φορά, ν' ἀνανεώσουμε τὴν ἐπικοινωνία μαζί του καὶ νὰ τιμήσουμε ἀπὸ κοινοῦ τὸν ξεχωριστὸ ἄνθρωπο, τὸν σοφὸ, τὸν συνειδητὸ ἀγωνιστῆ. Αὐτό, ἄλλωστε, εἶναι κι ὁ στόχος, ἀλλὰ καὶ ἡ συμβολὴ τῶν ἐπετειακῶν ἑορτασμῶν. Μὲ τὴν περιοδικὴ τους ἐπανάληψη μέσα στὸν χρόνο, δίνουν τὴν ἀφορμὴ γιὰ νέες προσεγγίσεις, γιὰ ἀπολογισμοὺς καὶ γιὰ νέους προγραμματισμοὺς.

Ὅπως εἶναι φυσικό, σὲ μιὰ τέτοια πρόσκληση δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀπουσιάσει τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ε.Ι.Ε. Ἐχοντας γιὰ πολλὰ χρόνια ὡς ἐπίκεντρο τῶν ἐρευνῶν του τὴν περίοδο τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τοὺς ἐκπροσώπους του καὶ μάλιστα τὸν κύριο ἐκφραστῆ του, τὸν Κοραῆ, αἰσθάνθηκε ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη νὰ πάρει ἐνεργὸ μέρος στὸν ἑορτασμὸ τῆς μνήμης τοῦ μεγάλου δασκάλου. Σὲ συνεργασία μὲ τὸ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Παρισιοῦ, ὅπου ἡ παρουσία τοῦ Κοραῆ εἶναι ἐξίσου ζωντανή, τόσο στὸν τομέα τῶν ἐρευνῶν του, ὅσο καὶ χάρη στὸν χώρο, ὅπου ὁ χιώτης σοφὸς ἔζησε καὶ ἔδρασε γιὰ σαρανταπέντε ὀλόκληρα χρόνια, ὀργανώθηκε ἡ σημερινὴ ἐκδήλωση, τὸ «Διήμερο Κοραῆ». Παράλληλα τὸ Κέντρο μερίμνησε γιὰ τὴ νέα παρουσίαση ὀρισμένων κοραϊκῶν κειμένων.

Πρὶν ὅμως ἀναφερθῶ στὰ δημοσιεύματα αὐτά, θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες τοῦ Κέντρου μας πρὸς ὅλους ὅσοι συνέβαλαν στὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐκδηλώσεως αὐτῆς. Στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν πού διευκόλυνε μὲ κάθε τρόπο τὴν ὀργάνωσή της, στὸν Πρόεδρο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σορβόννης, Paris IV, καθηγητῆ κύριο Jacques Bompaire πού τὴν ἐτίμησε μὲ τὴν παρουσία του καὶ στοὺς εἰδικούς ἐπιστήμονες πού ἀνταποκρίθηκαν πρόθυμα στὴν πρόσκλησή μας. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστοῦμε τὸν δάσκαλο ὄλων μας, τὸν καθηγητῆ Κ. Θ. Δημαρᾶ, πού ἀποδέχθηκε, παρ' ὅλο τὸ ἐξαιρετικὰ ἐπιβαρυνόμενο συγγραφικὸ του πρόγραμμα τοῦ 1983, νὰ συμμετάσχει στὸν ἑορτασμὸ αὐτὸ παρουσιά-

ζοντας την κοραϊκή θεωρία για τὸ θέμα τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας. Τέλος, ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μας στὸν ὑφυπουργὸ Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Ὑψηλοῦ Κόλλεγιο Πέτρο Μώραλη πού τιμᾷ με τὴν παρουσία του τὸ «Διήμερο Κοραῆ», κηρύσσοντας τὴν ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν του.

Στὸν ἐνάμισι αἰῶνα πού μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κοραῆ ἡ μνήμη του ἔχει πολλαπλὲς φορὲς τιμηθεῖ καί, μάλιστα, με τρόπο πανηγυρικό. Μὲ ἀφορμὴ τακτὲς χρονικὲς στιγμὲς, τὰ πενήντᾶχρονα καὶ τὰ ἑκατοντᾶχρονα ἀπὸ τὴ θανάτου, τὰ διακόσια χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του κι ἀκόμα, με τὴν εὐκαιρία ἀποκαλύψων ἀνδριάντων, προτομῶν ἢ ἄλλων μνημείων, ἔχουν γίνεῖ κατὰ καιροὺς ποικίλες κοραϊκὲς ἐκδηλώσεις πού μαρτυροῦν γιὰ τὶς ἐπανεπιλημμένες προσπάθειες νὰ τουνιστεῖ ἡ σημαντικὴ συμβολὴ τοῦ χιωτῆ σοφοῦ στὸ χῶρο τῆς παιδείας καὶ στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς ιδεολογίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Δὲν κρίνω σκόπιμο νὰ ἀναφερθῶ τώρα ἀναλυτικὰ στὸ ἔργο καὶ τὴν πολὺπλευρὴ δράση τοῦ Κοραῆ· αὐτὸ ἄλλωστε ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τοῦ «Διημέρου» μας. Ἄρκοῦμαι μόνο νὰ διαβάσω ἐδῶ σὰν εἰσαγωγὴ δύο ἀποσπάσματα ἀπὸ κείμενα πού πιστεύω ὅτι καθρεφτίζουν με παραστατικὴ τὴν ἐκτίμηση καὶ ἀποδοχὴ τοῦ κοραϊκοῦ ἔργου, ἀπὸ Ἕλληνας καὶ ξένους. Ἀποδοχὴ, ὡστόσο, πού δὲν στάθηκε πάντοτε σταθερή. Ἀντίθετα μάλιστα ἐμφανίζει, καὶ στὸ διάστημα τῆς ζωῆς τοῦ Κοραῆ καὶ μετὰ τὸ θάνατό του, ἔντονος διακυμάνσεις: ἡ ἀναγνώριση συχνὰ βᾶδισε παράλληλα με τὴν ἐπίκριση καὶ ἀκολουθήθηκε κάποτε ἀπὸ τὴν παραγνώριση.

Ὡστόσο, πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι οἱ Ἕλληνας ἀγωνιστὲς τοῦ 1821 θεώρησαν τὸν Κοραῆ δάσκαλο καὶ ὀδηγητὴ τους καὶ τὸ ἐκδήλωσαν ὁμόφωνα στὴν Γ' Ἐθνοσυνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου.

Πρὸς τὸν σοφὸν ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΝ ΚΟΡΑΗΝ.

Ἡ Ἑλλάς Σὲ συγκαίρει, ἄριστε συμπολίτα, χαιρόντα διὰ τὴν ἀνάστασιν αὐτῆς. Εὐγνωμονεῖ, εὐεργετηθεῖσα εὐεργεσίαν ἀνεκτίμητον ἕνεκα τῶν ἀρίστων συγγραμμάτων Σου. Ὁ πρὸς τὴν παιδείαν ἔρως τῶν Ἑλλήνων ἐπήγαγεν ἀπὸ τὰ φῶτα ὅσα πρὸ τινων χρόνων ἐνέσπειραν εἰς τὰς καρδίας των τὰ Προλεγόμενά Σου, ἀπὸ τὰ βιβλία ὅσα ἐπρομήθευσεν εἰς τὴν Πατρίδα ὁ πατριωτισμὸς Σου, ἀπὸ τὰ σχολεῖα ὅσα ἤγειραν αἱ σοφαὶ συμβουλαὶ Σου. Τοιούτων ἀγαθοποιῶν αἰτιῶν ἀποτελέσματα εἶναι τὰ ἐκ τῆς ἐλευθερίας ἀγαθὰ, ὅσα οἱ συμπολίται Σου ἀπολαύουν τὴν σήμερον. Τοιαῦτ' ἀνεκτίμητ' ἀγαθὰ εἶναι ἄξια τῆς εὐγνωμοσύνης τῶν γενεῶν καὶ τῶν αἰώνων.

Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος, συνηγμένον εἰς Γ' ἔθνικὴν Συνέλευσιν διὰ τὰ μεγάλα του συμφέροντα, Σὲ προσφέρει τὸ σέβας καὶ τὴν ἐκ μέσης καρδίας ἀγάπην του. Ἀλλεῖ, αἰσθανόμενον ὅτι δὲν ἐμπορεῖ νὰ κατασπασθῇ τὴν ἱερὰν Σου κορυφήν· καταφιλεῖ ὁμως τὰ χρυσᾶ Σου λόγια, τὰ σοφὰ Σου παραγγέλματα· σνομιλεῖ μετὰ τὰ βιβλία Σου· καὶ φωτίζει τὸ πνεῦμα καὶ τὴν καρδίαν του, εὐχόμενον νὰ μὴ παύσης τοῦ νὰ κοινοποιῆς τ' ἀγαθὰ Σου φρονήματα εἰς τοὺς συμπολίτας Σου, συμβουλεύων τὰ κοινῇ συμφέροντα.

Εἶθε ζῆς ὑγαίωνων, σεβασμιώτατε Γέρον, τῆς ἐλευθερίας ὑπέρμαχε.

Ἐν Τροιζήνι, τῇ 9 Ἀπριλίου 1827.

“Όσο για τούς ξένους, πολύ αργότερα ο Alfred Bougeault, συνοψίζοντας στο έργο του *Histoire des Littératures Étrangères* (1867) όσα οι σύγχρονοι του Κοραή φιλόλογοι κατέγραψαν στα κείμενά τους σχετικά μ’ αυτόν, οικιαγραφεί με λίγα λόγια χαρακτηριστικά την κοραϊκή παρουσία στον διεθνή χώρο: «Coray est à lui seul toute une époque».

Έρχομαι τώρα στα δημοσιεύματα —εκδόσεις, επανεκδόσεις, φωτοτυπικές ανατυπώσεις— όσα προγραμματίισε το Κέντρο να κυκλοφορήσουν κατά το έπετειακό έτος 1983, πάντοτε μέσα στο πνεύμα να συμπληρωθεί ή γνώση μας πάνω στο κοραϊκό έργο και παράλληλα να δοθεί ή εύκαιρία για νέα προσπέλαση σε κείμενα σήμερα κάπως δυσπρόσιτα και, ίσως, έν μέρει ξεχασμένα.

Στό πλαίσιο αυτό εντάσσεται α’) ή σχολιασμένη έκδοση τών σημειώσεων του Κοραή στην προσπάθειά του να συνθέσει μιá γραμματική τής νεοελληνικής, «γραικιικής», γλώσσας. ‘Ο συνεργάτης του Κέντρου Έμμ. Φραγκίσκος θα παρουσιάσει τó ανέκδοτο χειρόγραφο του Κοραή που άπόκειται σήμερα στη Δημόσια Βιβλιοθήκη τής Χίου και που δέν έχει γίνει ως τώρα άντικείμενο φιλολογικής ή άλλης έπεξεργασίας· β’) ή επανέκδοση με νέο σχολιασμό τών «Σημειώσεων» του Κοραή στο Προσωρινό Πολίτευμα τής Ελλάδος του έτους 1822, άπό τόν συνεργάτη του Κέντρου Δημήτρη Άποστολόπουλο. Τis περιπέτειες του κειμένου αυτού έξιστορεί άναλυτικά στα προλεγόμενα τής έκδόσεώς του ó Θεμ. Βολίδης, ό όποιος, στα 1924, χρονιά που έγινε ή πολιτειακή μεταρρύθμιση, είχε κρίνει επίκαιρο να τó παρουσιάσει. ‘Η τελική δημοσίευση, όπως είναι γνωστό, πραγματοποιήθηκε στα 1933 με την άρωγή τής ‘Ακαδημίας ‘Αθηνών, επ’ εύκαιρία τών εορτών τής εκατονταετηρίδας του Κοραή. ‘Η νέα έκδοση άποβλέπει να μελετηθεί τó κείμενο όχι μόνο άπό τήν όπτική γωνία του συνταγματικού δικαίου, αλλά και τής πολιτικής έπιστήμης· γ’) ή μελέτη και φωτομηχανική επανέκδοση του «Καταλόγου τής Βιβλιοθήκης τών έν Χίω Σχολείων. Μέρος Πρώτον», που είχε συνταχθεί άπό τόν νεαρό τότε Νικόλαο Γ. Πολίτη. Πρόκειται για τήν πρώτη άπόπειρα καταρτισμού «συστηματικού» καταλόγου έλληνικής βιβλιοθήκης, ταξινομημένης με έπιστημονικά κριτήρια. ‘Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι ή έκτύπωσή του δέν ολοκληρώθηκε τότε, γεγονός που ματαίωσε και τήν κυκλοφορία του. Τά μόνα δύο γνωστά σήμερα αντίτυπα άπόκεινται στην Βιβλιοθήκη τής Χίου «Κοραής» και περιλαμβάνουν 4143 τίτλους (9400 τόμους) ταξινομημένους είδολογικά στις ακόλουθες ύποδιαιρέσεις: Έγκυκλοπαίδεια - Βιβλιογραφία - Φιλολογία. ‘Ο Κατάλογος αυτός άποτελεί άντικείμενο έπεξεργασίας άπό τόν συνεργάτη του Κέντρου ‘Αλέξη Πολίτη. Τέλος δ’) ή φωτοτυπική άνατύπωση μιās σειράς άπό δέκα «πολιτικά» ή «πατριωτικά», όπως έχει επικρατήσει να ονομάζονται, φυλλάδια του Κοραή. Σπάνια καθώς είναι άπό τή φύση τους, τά φυλλάδια αυτά φυλάγονται ζηλότυπα σε όρισμένες δημόσιες ή ιδιωτικές βιβλιοθήκες που δέχθηκαν πρόθυμα να έπιτρέψουν τήν φωτοανατύπωσή τους. ‘Εικφράζουμε και άπό τή θέση αυτή τις θερμές μας ευχαριστίες.

Σήμερα είμαστε εύτυχείς να προσφέρουμε στο εύρύτερο άναγνωστικό κοινό τά πολύτιμα αυτά κείμενα του Κοραή, πολύτιμα για τά διδάγματα που έμπεριέχουν, για τά μηνύματα που εκπέμπουν, για τά ύψηλά φρονήματα που άντιπροσωπεύουν. Συσχετίζοντας τά φυλλάδια μεταξύ τους με κριτήρια θεματικά, έτσι όπως μάς καθοδηγεί τó περιεχόμενό τους, είμαστε σε θέση να τά ξεχωρίσουμε σε ομάδες. ‘Ο χωρισμός τους γίνεται ούσιαστικά με τομές στην χρονολογική τάξη τής έμφανισσεώς

τους, αφού τὰ διαδοχικά θέματα πού ἀπασχόλησαν τὸν συγγραφέα ἀκολουθοῦν καὶ αὐτὰ τῆ ροῆ τοῦ χρόνου. Περισσότερα ὅμως στοιχεία γιὰ τὸ θέμα μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ στὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο πού συνοδεύει τὴν ἀνατύπωση.

Κλείνοντας, τέλος, τὸν ἀπολογισμὸ τῶν ἐκδοτικῶν προσπαθειῶν τοῦ Κέντρου μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἔτους Κοραῆ θὰ εἶχα νὰ διατυπώσω μιὰν εὐχή: ἡ φωτοτυπικὴ σειρὰ τῶν κοραϊκῶν φυλλαδίων νὰ ἀναπαραχθεῖ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ γιὰ νὰ γίνεῖ κτῆμα πολλῶν, ὅσο τὸ δυνατὸν περισσοτέρων νέων, νὰ γίνεῖ ἀνάγνωσμα καθημερινό, βίωμα τοῦ κάθε Ἑλληνα πολίτη ἀπὸ τῆ νεαρῆ του ἡλικία.

Τὴν ὅλη ἐκδήλωσή μας παισιώνει ἡ ἔκθεση κοραϊκοῦ καὶ περὶ Κοραῆ βιβλίου ἀπὸ τῆ συλλογῆ Δημαρᾶ καὶ εἰκονογραφικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο προσωπογραφίων τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν.

Χωρὶς νὰ εἶναι στὴν ἀρμοδιότητά μου, νομίζω ὅτι θὰ ἦταν χρήσιμο, γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ εἰκόνα τῶν ἐκδοτικῶν προσπαθειῶν πού γίνονται ἐφέτος πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, νὰ ἀναφέρω ἀκόμα ὀρισμένες ἐργασίες πού διεξάγονται ἀπὸ ἄλλον φορέα, τὸν Ὅμιλο Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ ὁποίου ὥστόσο εἰμαστέ ὅλοι μέλη καὶ συνεργάτες.

Ἀναφέρομαι πρῶτα-πρῶτα στὴν ἔκδοση τῆς Ἀλληλογραφίας τοῦ Κοραῆ τὴν ὁποία ἔχει ἀναλάβει ἀπὸ πολλὰ χρόνια, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὁ Ὅμιλος Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ εἰδικότερα οἱ συνεργάτες του Ἄλκης Ἀγγέλου, Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Φίλιππος Ἡλιοῦ καὶ Ἐμμ. Φραγκίσκος πού ἔχει ἐπωμιστεῖ στὰ τελευταῖα χρόνια τὸ μεγαλύτερο βάρος τοῦ ἔργου. Θυμίζω ἀκόμα ὅτι στὴν ἴδια ομάδα, ὅταν ξεκίνησε ἡ ἐπεξεργασία, ἀνῆκε ὁ Γ. Κουρνούτος καὶ ἡ ἀγαπητὴ σὲ ὅλους Εὐγενία Χατζηδάκη. Ἦδη μὲ τὴν γενναία ἐπιχορηγία τῶν χίων συμπατριωτῶν τοῦ Κοραῆ τὸ μεγαλεπήβολο αὐτὸ ἔργο συμπληρώνεται ὀλοκληρωτικά. Καὶ δὲν νομίζω ὅτι χρειάζεται νὰ τονιστεῖ πάλι πόσο σημαντικὴ εἶναι ἡ προσφορὰ αὐτὴ στὰ γράμματά μας. Ἀκόμα, μὲ τὴν ἐπιχορηγία τῶν ἰδίων φορέων, ἔγινε δυνατὸ νὰ ἔρθει στὸ φῶς ἡ μακροχρόνια ἐργασία τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ, ἡ ἐξαντλητικὴ δηλαδὴ βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸν Κοραῆ καὶ τὸ ἔργο του, πού ἀσφαλῶς θὰ δώσει ἄλλες διαστάσεις καὶ δυνατότητες στὴν ἔρευνα. Περιμένουμε μὲ ἀνυπομονησία νὰ κυκλοφορήσουν τελειωμένες καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀξιόλογες συμβολὲς στὶς κοραϊκὲς μελέτες.

Ἀκολούθησαν οἱ ὀμιλίες σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα (ἡ ὀμιλία τοῦ κ. R. Bala-dié δὲν πραγματοποιήθηκε). Τὶς ἐργασίες τοῦ «Διημέρου Κοραῆ» ἔκλεισε ἡ κυρία Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ:

Θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω, κυρίες καὶ κύριοι, ἀγαπητοὶ φίλοι, τὶς βαθιὲς εὐχαριστίες τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν καὶ τοῦ Institut Néo-hellénique τῆς Σορβόννης, σὲ ὅλους ὅσοι ἔλαβαν μέρος στὸ «Διήμερο Κοραῆ», μὲ μορφή ἀνακοινώσεων, μὲ μορφή παρεμβάσεων ἢ ἀπλὰ καὶ μόνο μὲ τὴν παρουσία τους. Καὶ παρὰ τὶς ἀπαισιόδοξες κάπως ἐκτιμήσεις τὶς ὁποῖες πολλοὶ ἀπὸ μᾶς ἐκφράσανε, στὴν χθεσινὴ συζήτηση, σχετικὰ μὲ τὴν ἀπουσία π.χ. τῆς διδασκαλίας τοῦ κοραϊκοῦ ἔργου, τῆς κοραϊκῆς σκέψης, τῆς προσωπικότητος τοῦ Κοραῆ στὰ ἀνώτατα ἐπιστημονικὰ καὶ ἀκαδημαϊκὰ μας ἰδρύματα —καὶ ἐδῶ ἐννοεῖται ἡ συστηματικὴ, ἐπίσημα καθιερωμένη διδασκαλία καὶ ὄχι ἐπὶ μέρους

ἐξαιρετικά πρόσφορες πρωτοβουλίες— ή προσέλευση τῆς δύο ἡμέρες αὐτῆς τοῦ συνεδρίου ἀποτελεῖ ἴσως ἐνδειξὴ ὅτι ὁ Κοραΐς καὶ τὸ ἔργο του δὲν ἀφήνουν ἐντελῶς ἀδιάφορους τοὺς μελετητῆς ἀλλὰ ἐπίσης καὶ εὐρύτερα περιβάλλοντα. Παρήγορο εἶναι πάντως τὸ γεγονός ὅτι ἀνάλογες σκέψεις καὶ διαπιστώσεις ἀκούσθηκαν καὶ ἀπὸ ἐπίσημους φορεῖς. Ἴσως ἡ στιγμή εἶναι ἡ πλέον πρόσφορη γιὰ νὰ γίνουν αἰτήματα εὐρύτερου ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ ὅσα ἔως σήμερα ἀπασχόλησαν κύκλους ἐρευνητῶν περιορισμένους. Οἱ συμμετοχῆς στὸ συνέδριο ἔδωσαν, πιστεύω, οὐσιαστικὴ καὶ ἀνάγλυφη εἰκόνα τοῦ κοραϊκοῦ ἔργου· χάρις στὸ ὑψηλὸ ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο τους, ἀποτελέσανε θετικὸ βῆμα στὴν προώθηση καὶ περαιτέρω ἐξέλιξη τῶν κοραϊκῶν μελετῶν, στὴν διερεύνηση τοῦ ἔργου, τῆς σκέψης, τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἑλλήνα σοφοῦ ὁ ὁποῖος κάλυψε σὲ μιὰ πολὺ μακριὰ διάρκεια μιὰν ἀπὸ τῆς πλέον σημαντικῆς περιόδου τῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι μόνον ἡ Ἀλληλογραφία του διαρκεῖ περισσότερο ἀπὸ πενήντα χρόνια καὶ ἔχει ἀποτυπώσει σὲ μιὰ κλίμακα θεματικῆς πολυδιάστατη τὴν ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1773 ἔως 1833, ἀδιάλειπτα.

Οἱ ἀνακινώσεις ποὺ ἀκούσθηκαν σ' αὐτὸ τὸ «Διήμερο», μὲ τὸν τρόπο ποὺ θεματικὰ διαρθρώθηκαν, ἔδωσαν τὴν δυνατότητα προσεγγίσεων σὲ διάφορες πτυχῆς τοῦ κοραϊκοῦ ἔργου καὶ τῆς κοραϊκῆς σκέψης, ἀπὸ διαφορετικῆς ὀπτικῆς γωνίας. Οἱ γλωσσικῆς θεωρίαι καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ Κοραΐ στὸν τομέα τῆς γλώσσας, ἐπέτρεψαν σὲ μιὰ ὁμάδα μελετητῶν νὰ παρουσιάσουν τοὺς προβληματισμούς, τὰ ἐρωτήματα, κάποτε καὶ συμπερασμούς τους ἀπὸ τὴν μακρόχρονη καὶ ἐπίμονη ἐνασχόλησή τους σὲ τοῦτο τὸν τομέα. Ἡ εἰσήγηση τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, οἱ τέσσερις ἀνακινώσεις μὲ ἐπίκεντρο τὴν γλώσσα ἔδωσαν ἐπίσης τὴν εὐκαιρία σὲ ἐνδιαφέρουσες καὶ γόνιμες ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων μεταξὺ ὁμιλητῶν καὶ συνέδρων.

Ἀνακινώσεις ἀφετέρου ποὺ ἀναφέρθηκαν στὸ ἔργο τοῦ Κοραΐ ὡς φιλολόγου, στὴ θέση τὴν ὁποία κατέλαβε στὴν δυτικὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη ἀπὸ πολὺ ἔνωρις, προσκομίσανε τὴν ἐπιστημονικὴ μαρτυρία γιὰ τὸ εὖρος καὶ τὴν ἐμβέλεια τῆς κοραϊκῆς συμβολῆς, σὲ ἕναν τομέα μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ πολλές, ἀκόμη, ἐγκρεμότητες.

Μιὰ ἄλλη ὁμάδα μελετητῶν ἔφεραν τῆς δικῆς τους ἐκτιμῆσεις, τοὺς δικούς τους προβληματισμούς γιὰ τὸν φιλοσοφικὸ, ἰδεολογικὸ, πολιτικὸ στοχασμὸ τοῦ Κοραΐ μὲ τὴν ἐπιδίωξη νὰ μελετηθεῖ, σὲ ὅλες τῆς διαστάσεις, ἔργο, σκέψη καὶ προσωπικότητα τοῦ Κοραΐ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ στὴν ἀνακίνωση τοῦ καθηγητῆ J. Bompaire ποὺ θέλησε νὰ δεῖ τὸν Κοραΐ, μέσα ἀπὸ τῆς γαλλικῆς, τῆς παρισινῆς τοῦ ἐμπειρίας καὶ ἀντιδράσεις, «citoyen» τῆς χώρας ποὺ τὸν δέχθηκε καὶ τὸν φιλοξένησε, σὲ μιὰ μακριὰ καὶ γόνιμη ζωὴ.

Εἶναι φανερὸ ἀπὸ ὅσα ἀκούσαμε, ἐτοῦτες τῆς δύο ἡμέρες, ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ καινούρια πραγματικὴ κατάσταση, σὲ μιὰ αἰσθητὴ ἀναθέρμανση τῶν κοραϊκῶν μελετῶν, ποιοτικὰ καὶ ποσοτικὰ. Ἄς εὐχηθοῦμε τὰ πράγματα νὰ εἶναι ἔτσι αἰσιόδοξα.

Θὰ ἤθελα τελειώνοντας νὰ ἀναφερθῶ σὲ τρεῖς πρωτοβουλίες τῆς ὁποῖες ἀνάλαβε τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, στὰ πλαίσια τοῦ «Διήμερου». Ἐννοῶ πρῶτα-πρῶτα τὴν ἐκδοσὴ τῶν πολιτικῶν φυλλαδίων τοῦ Κοραΐ. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ μᾶς γνωρίζουν καλὰ τὴ σημασία αὐτῆς τῆς ἰδιαίτερα εὐαίσθητης καὶ εὐπαθοῦς φιλολογίας, προορισμένης, καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της καὶ ἀπὸ τὴν ὕλική της παρουσία, σὲ

γλήγορο άφανισμό. Ἡ σκέψη και ἡ πραγματοποίηση τῆς επανέκδοσης αὐτῶν τῶν κειμένων, πολλά ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν δυσπρόσιτα στοὺς μελετητές, εἶναι οὐσιαστική και θετική προσφορά γιὰ τὴν κοραϊκὴ βιβλιογραφία.

Ἡ Ἐκθεση ἐπίσης βιβλίου μὲ τις κοραϊκὲς ἐκδόσεις ὅπου φανερὴ ὑπῆρξε ἡ ἐπιδίωξη νὰ παρουσιαθοῦν μὲ τὸν πληρέστερο τρόπο ἐπανεκδόσεις τῶν κοραϊκῶν ἔργων, ἀκόμη και μὲ φωτοτυπικὲς παρουσιάσεις ὅταν ἔλειπαν τὰ πρωτότυπα, ἔδωσαν τὴν δυνατότητα μιᾶς μεγαλύτερης προσοικειώσεως μὲ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ σὲ μιὰ συγκέντρωση ὕλικου μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀνετῆς ἐπαφῆς.

Ἡ Ἐκθεση τέλος τῶν προσωπογραφιῶν τοῦ Κοραῆ, τὴν ὁποία ἀνέλαβαν και διεκπεραίωσαν ὁ Ἀλέξης Πολίτης και ὁ Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης μὲ ὕλικό, ἀνατυπώσεις λιθογραφιῶν κλπ., πού πρόσφερε και ἡ Ἱστορική και Ἐθνολογική Ἐταιρεία, τὴν ὁποία θερμὰ εὐχαριστοῦμε και ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσουμε τὸν Κοραῆ ἀνιχνεύοντας ὄχι μόνον τὸ ἔργο του ἀλλὰ και τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ του. Ἀρχὴ παιδεύσεως — ὄχι μόνον ἡ τῶν ὀνομάτων, ἀλλὰ και ἡ τῶν εἰκόνων ἐπίσκεψις!

Κλείνοντας τις ἐργασίες τοῦ «Διήμερου Κοραῆ», μαζί μὲ τὴν πληροφορία ὅτι οἱ σύνεδροι μποροῦν νὰ λάβουν φεύγοντας τὴν ἐκδοση μὲ τὰ κοραϊκὰ φυλλάδια, ὅτι θὰ ἐπακολοθῆσει ἡ ἐκδοση τῶν Πρακτικῶν τῆς συνάντησης, θὰ ἤθελα νὰ ἀνακοινώσω τὴ σύγκληση τοῦ Διεθνοῦς Συνεδρίου μὲ θέμα ἐπίσης τὸν Κοραῆ, στὴν Χίο, ἀπὸ τὸ Ὁμήρειο Πνευματικὸ Κέντρο, συμμετοχὴ τῆς Χίου στὰ ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του. Καὶ νὰ εὐχηθοῦμε Καλὴ ἐπιτυχία!

Στὴ διάρκεια τοῦ «Διήμερου Κοραῆ» τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν ὀργάνωσε στὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα ἐκθεση κοραϊκοῦ βιβλίου ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ κ. Κ. Θ. Δημαρᾶ και εἰκονογραφικὸ ὕλικου (μὲ τὴ φροντίδα τῶν συνεργατῶν του Ἀλέξη Πολίτη και Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη). Ἐπίσης ἀνατύπωσε φωτομηχανικὰ και μοίρασε στοὺς συνέδρους ὡς ἀναμνηστικὸ ἀπὸ ἕνα σῶμα πού περιεῖχε τὰ ἀκόλουθα δέκα πολιτικὰ φυλλάδια τοῦ Ἀδ. Κοραῆ:

1. Ἀδελφική Διδασκαλία πρὸς τοὺς εὐρισκομένους κατὰ πᾶσαν τὴν ὠθωμανικὴν ἐπικράτειαν Γραικοὺς, εἰς ἀντίρρησην κατὰ τῆς ψευδωνύμως ἐν ὀνόματι τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἐκδοθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατρικῆς Διδασκαλίας. Ἐν Ρώμῃ, Ἐν ἔτει Α. τῆς Ἐλευθερίας (αψ'η.)
2. Ἄσμα Πολεμιστῆριον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ περὶ ἐλευθερίας μαχομένων Γραικῶν. Ἐν τῇ κατ' Αἰγύπτῳ Ἑλληνικῇ τυπογραφίᾳ. ΑΩ.
3. Σάλπισμα Πολεμιστῆριον. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας Ἀτρομήτου τοῦ Μαραθωνίου. ΧΠΗΗΗΙ.
4. Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, Lu à la Société des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803). Par Coray, Docteur en Médecine, et Membre de la dite Société.
5. Τί πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δύο Γραικῶν κατοικῶν τῆς Βενετίας, Ὅταν ἤκουσαν τὰς λαμπρὰς νίκας τοῦ Αὐτοκράτορος Ναπολέοντος. Εἰς τὴν Βενετίαν, Ἐκ τῆς τυπογραφίας Χρυσίππου τοῦ Κριτοβούλου. Μηνὸς Δεκεμβρίου ἔτους 1805.
6. Σάλπισμα Πολεμιστῆριον. Δευτέρα ἐκδοσις, διωρθωμένη, και ἠύξημένη μὲ

- προσθήκην εἰς τὸ τέλος. Ἐν Πελοποννήσῳ, Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας Ἀτρομήτου τοῦ Μαραθωνίου. 1821.
7. Περὶ τῶν Ἑλληνικῶν συμφερόντων διάλογος δύο Γραικῶν. Ἐκ τῆς ἐν Ὑδραῖ Ἑλληνικῆς τυπογραφίας. 1825.
  8. Ἀδαμαντίου Κοραῆ διάλογος δεύτερος περὶ τῶν Ἑλληνικῶν συμφερόντων. Ἐκδοσις δευτέρα. Ἐκ τῆς ἐν Ὑδραῖ Τυπογραφίας. 1827.
  9. Τί συμφέρει εἰς τὴν ἐλευθερωμένην ἀπὸ Τούρκους Ἑλλάδα νὰ πράξῃ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις, διὰ νὰ μὴ δουλωθῇ εἰς Χριστιανούς τουρκίζοντας. Διάλογος δύο Γραικῶν ἐκδομένος ἀπὸ τὸν Γ. Πανταζίδην. Ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Κ. Ἐβεράρτου, 1830.
  10. Τί συμφέρει εἰς τὴν ἐλευθερωμένην ἀπὸ Τούρκους Ἑλλάδα, νὰ πράξῃ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις, διὰ νὰ μὴ δουλωθῇ εἰς Χριστιανούς τουρκίζοντας. Διάλογος δύο Γραικῶν δεύτερος, ἐκδομένος ἀπὸ τὸν Γ. Πανταζίδην. Ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Κ. Ἐβεράρτου, 1831.

Εύρετήριο

Περιεχόμενα

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- ¹Αθανάσιος ὁ Πάριος, βλ. Πάριος
²Αθήναιος 77, 86
³Αλιμονάκης Χαράλ. 70, 71
«Ἀμάλθεια», ἔφημ. 158
⁴Ἀμαντος Κων. 147
⁵Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς 57
⁶Ἀργυρόπουλος Π. 228
⁷Ἀρίσταρχος 51
⁸Ἀριστοτέλης 32, 57, 110, 215
- Βάιγκελ, βλ. Weigel
Βαλέτας Γ. 146, 173, 179, 180, 228
Βασιλείου Ἀλεξ. 45, 72, 78, 79, 134, 135, 227-230
Βεικαρίας, βλ. Beccaria
Βεντότης Γ. 63
Βερνάρδος Μαν. 232
Βερναρδάκης Δημ. Ν. 25, 156, 159, 162
Βηλαρᾶς 164, 170
Βιλλουαζόν, βλ. Villoison
Βλαντῆς Σπυρ. 75, 80
Βλαστός Παντολ. 200
Βλαχογιάννης Γ. 147, 161
Βλάχος Γερ. 63
Βοκκάκιος, βλ. Boccacio
Βολνέ, βλ. Volney
Βολταῖρος, βλ. Voltaire
«Βοσπορομαχία» 76
Βούλγαρις Εὐγ. 180
«Βυζαντίς» 76
«Βύρων», περ. 182
- Γαζῆς Θ. 78
Γαληνός 89, 93, 94
Γεννάδιος Ἴω. 153, 154, 159
Γεωργιάδης Μιχ. 235, 236
Γεωργιλᾶς Ἐμμ. 164
Γεώργιος Α' 184
Γεωργούλης Κ. Δ. 196
- Γιανναρᾶς Χρ. 151, 186, 187, 199, 200, 201, 203
Γκίλφορντ, βλ. Guilford
Γκίνης Δ. Σ. 219
Γληνός Δημ. 155, 168, 169, 177
Γρηγόριος Ε' 152, 154, 177
- Δαμαλάς Ν. Δ. 70-72, 77, 79, 153, 154
Δάρβαρης Δημ. 80
Δελμούζος Ἄλ. 168
Δεστούνης Σπ. 231
Δημαρᾶς Κ. Θ. 46, 47, 147, 153, 187, 201
Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς 57
«Διόνυσος», περ. 168
Δουκάγγιος, βλ. Ducange
Δούκας Νεόφ. 15-17, 27, 50, 117, 162
Δωρόθεος ὁ Πρώιος, βλ. Πρώιος
- Ἑλλάδιος Ἀλεξ. 180
Ἐμπεδοκλῆς 93
Ἐρασμος, βλ. Erasmus
«Ἐρωτόκριτος» 75, 77, 80, βλ. καὶ Κορνάρος
«Ἐφημερίς τοῦ Λαοῦ», ἔφημ. 182
Ἐφταλιώτης Ἀργ. 161-163, 166
- Ζαχαριάδης Νίκος 179
Ζέβγος Γ. 172, 176, 177
Ζηνόδοτος 51
Ζήσης Θ. 198, 201
Ζωσιμᾶδες ἀδελφοί 41
Ζωσιμᾶς Ἀναστ. 78
Ζωσιμᾶς Μιχ. 230
- Ἡλιδωρος 86
«Ἡλιος», ἔφημ. 182
Ἡλιού Φίλιππος 17, 228, 229
Ἡρόδοτος 86
Ἡσύχιος 71

- Θαλής 210
 Θεάγης 94
 «Θέατρον πολιτικόν» 77
 Θεόφραστος 86, 124, 130, 131
 Θεοχαρόπουλος Γ. 182
 Θερειανός Δ. 96, 159, 223, 231
- *Ιγνάτιος Ούγγροβλαχίας 15, 41
 Ίλιων ὁ σιναΐτης 192
 Ίμπραήμ (Μπραζίμης) 144
 Ίπποκράτης 21, 73, 85-101, 122, 124, 130, 131, 210, 215
 Ίσοκράτης 24
- Καββάδας Στ. 72
 Καζαντζάκης Ν. 199
 Καίρης Θεόφ. 170
 Κάλβος Ἄνδρας 42
 Καμαριανός Νέστορ 232
 Καμπύσης Γιάννης 143, 162, 166, 168
 Καποδίστριας Ι. Α. 129, 152, 154, 177, 199, 203, 222, 223, 235
 Καραθεοδωρῆ Στεφ. 195
 Καρβούνης Νίκος 177
 Καταρτζής Δ. 23, 49
 Κεῦνος Βερν., βλ. Keun
 Κιουταχής 144
 Κλαέριος, βλ. Clavier
 Κλεοπάτρα 11
 Κοδρικᾶς Παν. 117, 149, 222
 Κομμητᾶς Στ. 117
 Κονδορκέτιος, βλ. Condorcet
 Κόντος Κωνστ. 156, 159, 161, 162
 Κοντόσταυλος Ἄλ. 232
 Κοραῆ Θωμαῆ 13
 Κοραῆ οἰκογ. 12, 13
 Κοραῆς Ἀντώνιος 12, 14
 Κορδάτος Γ. 151, 171-177, 184
 Κορνάρος Β. 80, βλ. καὶ «Ἐρωτόκριτος»
 Κορνῆλιος, βλ. Corneille
 Κουμανούδης Σ. Α. 59, 182
 Κουμαριανοῦ Αἰκ. 208
 Κρεατσούλης Καλλίνικος 70
 Κριτώλας (ψευδ. Κοραῆ) 233
 Κύπριος, Νικόλαος Γεωργίου (ψευδ. Κοραῆ) 26
- Κύριλλος, ἐκπαιδευτικὸς στὴ Σμύρνη 13
 Κωνσταντινίδης Ἄν. 228, 230
- Λαδᾶς Γ. Γ. 226
 Λαμπρόλος Κυριακὸς 191
 Λαούρδας Βασ. 177, 187, 198
 Λάσκαρης Κ. 78
 Λεβίδης Κ. 234
 Λιβαδᾶς Θεαγένης 159
 Λιτίνος Ἰω. 75, 77, 80, 81
 Λώκιος, βλ. Locke
 Λῶτος Δημ. 24, 74, 88, 104, 117, 118, 120, 210
- Μαβίλης Α. 168
 Μαθᾶς Ζαχ. 227
 Μακράκης Ἀπόστολος 188, 195
 Μάμουκας Ἄνδρας 70
 Μανούσης Θεόδωρος 205
 Μάρκος Αὐρήλιος 46
 Μάρξ, βλ. Marx
 Μαυροκορδάτος Ἄλ. 177
 Μαυροκορδάτος Νικ. 75, 80, βλ. καὶ «Θέατρον Πολιτικόν»
 «Μέλλον», ἐφημ. 183
 Μένανδρος 49, 50
 Μεταλληνός Γ. Δ. 190
 Μηνιάτης Ἡλίας 75, 80
 Μηνωίδης Μ. 50
 Μιστριώτης Γ. 155, 162
 Μουσιόδαξ Ἰώσηπος 41
 Μουράτης Κωνστ. Δωρ. 202
 Μπαλάνος Δ. Σ. 190, 196
 Μπόννης Κ. Γ. 190
 Μπουλάκη-Ζήση Χριστίνα 199
- Ναπολέων, βλ. Napoléon
 Νικολόπουλος Κωνστ. 230
 Ντεέκ, βλ. Dehèque
- Οἰκονόμος Κωνστ. 153, 227
 Ὅμηρος 80, 210
 Ὀράτιος, βλ. Horatius
 Οὐόλφις, βλ. Wolf Christ.

- Παγκαλάκης Ν. 224, 232, 234
 Παλαμᾶς Κ. 26, 30, 33, 38, 159, 167, 188
 Πάλλης ἼΑλ. 145, 166
 Παναγιώτου-Ἰωαννίδη Ε. Θ. 190
 Πανταζίδης Γ. (ψευδ. Κοραῆ) 222, 223, 235
 Παπαδερὸς ἼΑλεξ. Κ. 200, 201
 Παπαδόπουλος-Βρετὸς ἸΑνδρέας 234, 235
 Παπουλάκος 188
 Παππαδόπουλος Γεώργ. Γ. 152
 Παράσχος 162
 Πάριος ἸΑθανάσιος 149, 205, 227
 Παρορίτης Κ. 166
 Πασιάλ, βλ. Pascal
 «Πάτρια», ἔφημ. 158
 Πετροκόκκινος Δ. 165
 Πέτρου Σταμ. 115, 117, 166
 Πινέλ(-ης), βλ. Pinel
 Πλάτων 9, 23, 57, 93-95, 171, 177
 Πλούταρχος 39, 51, 61, 68, 221, 225
 Πολίτης Ν. Γ. 188
 Πολυζωίδης ἸΑναστ. 182, 233, 234
 Πόρκιος, Σ., βλ. Portius
 Πρασσακάκης Ν. 233
 Πρόδρομος Θεόδωρος 164
 Πρώιος Δωρόθεος 80
 Πρωτοψάλτης, βλ. Λῶτος Δ.
 Πυλαρινὸς Φραγκίσκος 149, 182, 183
 Πυθαγόρας 210
- Ραγκαβῆς 162
 Ρήγας Βελεστινλῆς 17, 106, 152, 181, 183, 188, 226, 228
 «Ρήγας», ἔφημ. 184
 Ροῖδης ἸΕμμ. 30, 32, 33, 157, 159
 Ροῦσσοσ Πέτροσ 146, 147, 178, 179, 181
 Ρουσσώ(ς), βλ. Rousseau
 Ρύσιοι, οἰκογ. 12
 Ρύσιος ἸΑδαμάντιος 13, 14
 Ρωμανίδης Ἰω. 167, 186, 188, 201
 Ρωμανὸς Νικηφόρος 76, 77
 Ρώτας ἸΑκῶβος 71, 226
- Σαινσίμων, βλ. Saint-Simon
 Σκαρίμπας Γιάννης 144
- Σκλαβενίτης Τ. Ε. 85
 Σκληρὸς Γ. 168, 170, 171
 Σολωμὸς Δ. 16, 48, 164, 168, 182
 Σόλων 51
 Σομαβέρας, βλ. Somavera
 Σοῦτσοσ ἸΑλεξ. 235
 Σοῦτσοσ Παναγ. 20, 156
 Σοφιανὸς Ν. 76
 Σπανιολάκης Θ. 230
 Σπηλιάδης Ν. 233
 Σταγειρίτης ἸΑθαν. 16
 Στράβων 119
 Συκουτρῆς Ἰω. 177
 Σωκράτης 182
 Σωτηριάδης Γ. 188
 Σωφρόνιος Βελιγραδίου 12, 13
- Ταῖν ἸΠπόλ., βλ. Tain
 Τανταλίδης ἸΗλίας 195
 «Τέχνη», περ. 168
 Τζάρτζανος ἸΑχ. 180
 Τζερμάνο, βλ. Germano
 Τζουβέλης ἸΕπαμ. Α. 188
 Τζώγας Χ. Ζ. 192
 Τριανταφυλλίδης Μαν. 160, 168
- ἸΥψηλάντης Δημ. 229
- Φαρμακίδης Θεόκλητοσ 203, 204
 Φίλιπποσ Α' ὁ Μακεδὼν 199
 Φιλίτας ὁ Κῶοσ 59
 «Φίλοσ τοῦ Νόμου», ἔφημ. 232
 Φούγκ 184
 Φουρναράκης Φιλ. 226, 232
 Φραγκίσκοσ ἸΕμμ. Ν. 85, 114, 154, 235
 Φραγκλῖνοσ Βεν., βλ. Franklin
 Φρόνιχοσ 52
- Χατζῆσ Δημ. 179
 Χατζιδάκισ Γ. Ν. 158, 162, 180
 Χρήστοσ Παναγ. Κ. 186, 190, 203
- Ψυχάρης 143, 151, 155-169, 199, 200

- Andrew 137
 Anse de Villoison, d', βλ. Villoison
 Arnaud 48
- Babeuf 183
 Bacon Fr. 95
 Barbié du Boccage 115, 128, 131, 210, 215
 Barthélémy abbé 18
 Barthez P.-Z. 94, 95, 97
 Bartholdy J. L. S. 230
 Baudelaire 13
 Baudin 134, 137
 Beauzée Nic. 53
 Beccaria C. 28, 78, 105, 106, 128, 225
 Bentham Jeremy 111
 Bernier 137
 Bichat Xavier 95
 Bissy 137
 Block W. M. 88
 Boccaccio 75
 Bojanus 137
 Bonaparte 105, 215, 220, βλ. καὶ Napoléon
 Bonnefoux 137
 Broca P. 140
 Brosses, Ch. de 49
 Broussonet 119
 Brown John 90, 94
 Bouchaud 137
 Bougainville 137
 Bouvoyer-Desmortiers 137
 Buffon 57, 95
- Cabanis 96, 97, 126-128, 137-139
 Chaptal 119
 Chardon de la Rochette, S. 71, 72, 88, 124, 129, 210
 Clavier Etienne 43, 124, 134
 Clérmont-Lodève 137
 Condillac 48
 Condorcet 104, 107, 108, 111, 132
 Constant Benj. 104, 105, 110, 111
 Corneille Pierre 9, 10
 Cornelle Th. 10
- Courier P.-L. 210
 Cuvier 134, 137
- Daunou Pierre-Claude-Francois 110
 Degérando 134, 136, 137
 Dehèque F. 63
 Dentand J.-F. 154
 Descartes 48, 97
 Destutt de Tracy 107, 137, 138
 Diderot 116
 Didot F. 210
 Didot, Ambroise Firmin 209, 210
 Ducange 63, 65, 76, 77
 Duménil 137
- Erasmus 42
- Falconet Noël 95
 Flaubert 145
 Foëssius A. 88-90
 Fourcroy 134
 Franklin Benj. 127, 182
 Frédéric de Prusse 213
- Garat 137
 Gérando, βλ. Degérando
 Germano 63
 Grimaud, J.-Ch. de 87, 97, 119, 215
 Grunner 99
 Guerrier du Dumast, A. P.-Fr. 231
 Guilford 193
 Guillon-Pastel 137
 Gundling Hieronymous 97
- Hallé 137
 Haller A. 97, 99, 137
 Hamelin 137
 Harvey W. 95
 Hecquet 97
 Helvetius Mme 127
 Hoffmann Fr. 97
 Holmes 122
 Horatius 22
 Hume D. 89, 98
- Iken K. 230
 Itard 137

Jauffret L. F. 134, 136, 137, 139
 Jauffret Gaspar [:] 137
 Jefferson 127
 Jussieu 137

Keun Bertr. 120, 154, 200

La Chaussée 137
 Lafayette 183
 Lamarck 138
 Lancelot 48
 Lang John M. 76, 77
 Lanson Gustave 9
 La Porte du Theil 119
 Larcher P. 116, 126, 137
 Laromiguière 137
 Lassus 137
 Lavoisier 95
 Leblond 137
 Le Clerk, Daniel 92
 Legout 137
 Leibnitz 56
 Lemoreau 137
 Lerminier 137
 Levailant 137
 Littré E. 98
 Locke 81
 Louis XVI 212, 213

Malesherbes 128
 Marcel 137
 Marx K. 178
 Massieu 137
 Mathieu-Montmorency 137
 Maugé 137
 Ménage 56
 Michaelis 54
 Michaux 137
 Millin 126, 137
 Mirabeau 190
 Montesquieu 98, 104, 106, 107, 111
 Moreau 137
 Moreau de la Sarthe 137
 Morellet, abbé André 128

Napoléon 31, 119, 138, 141, βλ. και
 Bonaparte
 Newton 95
 Nysten 137

Papaderos, βλ. Παπαδερός
 Papou 137
 Paracelsus 91
 Paris Gaston 11
 Pascal 11
 Pastoret 137
 Patin Ch. 95
 Pauw, Corn. de 230
 Pernot H. 209
 Pfeffel 137
 Pinel Ph. 97, 126, 136, 137, 139
 Portalis 137
 Portius Simon 63

Rabelais Fr. 87
 Rasori Giov. 94
 Ricard 137
 Riedlé 137
 Robespierre 214
 Rotolo V. 24
 Rousseau J.-J. 11, 53, 92, 106, 109-
 111, 213
 Rouvray de Sandricourt de Saint-
 Simon, de 118, 119

Sainte-Croix 137
 Saint-Simon 182, 183
 Selle 88
 Sicard 137
 Silvestre de Sacy 126, 137
 Somavera, Alessio da 63, 65, 76
 Sonnini 137
 Stahl George-Ernst 97
 Sue 137

Taine Hippolyte 32
 Thouret 137
 Thurot Fr. 126, 128, 139

Villoison 79, 86, 101, 114, 115, 118, 119,
 121, 122, 126, 131, 137

Virey 137
Volney 60, 132, 137
Voltaire 11, 23, 29, 37, 38, 127, 212,
213, 218

Walckenaer 137
Weigel Karl 63
Wolf Christ. 94
Wytttenbach 114

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἡ γλωσσική θεωρία

<i>Κ. Θ. Δημαρᾶς</i> , Ὁ Κοραΐς καὶ ἡ γλῶσσα. Ἡ θεωρία	9-28
<i>Ἄλκης Ἀγγέλου</i> , Ὑφος καὶ ἦθος στὸν Κοραΐ. Μία πρώτη προσπέλαση στὸ θέμα	29-44
<i>Vicenzo Rotolo</i> , Ἡ γλωσσική θεωρία τοῦ Κοραΐ. Ἴδεο- λογικὲς ρίζες καὶ ψυχολογικὰ κίνητρα	45-58
<i>Ντίνος Γεωργούδης</i> , Τὰ λεξικογραφικὰ τοῦ Κοραΐ. Ἀνά- λυση περιγραφικῆ τῆς «γλωσσογραφίας» του	59-69
<i>Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος</i> , Πρῶιμα σχεδιάσματα τοῦ Κοραΐ γιὰ μιὰ «Γραμματικὴ τῆς Γραικικῆς»	70-82

Ἡ σκέψη καὶ τὸ ἔργο του

<i>Νίκος Νικολάου</i> , Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραΐς	85-101
<i>Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης</i> , Οἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς σκέ- ψης τοῦ Α. Κοραΐ. Πρόταση ἐρμηνείας	102-112
<i>Αἰκ. Κουμαριανοῦ</i> , Ὁ Κοραΐς καὶ ἡ «Société des obser- vateurs de l'Homme»	113-142
<i>Φίλιππος Ἡλιού</i> , Ἴδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα	143-207
<i>Jacques Bompraire</i> , Coray citoyen de Paris	208-215
<i>Λουκία Δρούλια</i> , Τὰ πολιτικὰ φυλλάδια τοῦ Κοραΐ	216-236

Τὸ χρονικὸ τοῦ Διημέρου	237-248
-------------------------	---------

Εὐρετήριο	251-256
-----------	---------

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ Ε.Ι.Ε.

(Ἀρ. 1-31)

1. Βιβλιογραφία Ἑλληνικῶν Συμμείκτων. Ἐπιμέλεια: Π. Μουλλᾶς. Δευτέρα ἔκδοσις. 1969.
2. Πίνακες Ἀρχείου Α. Λουριώτη. Ἐπιμέλεια: Β. Π. Παναγιωτόπουλος. 1963. (Ἐξαντλήθηκε).
3. Σχεδίασμα Ἑπειρωτικῆς Βιβλιογραφίας. Ἀδοτελῆ δημοσιεύματα. Ἐπιμέλεια: Λ. Δρούλια. 1964. (Ἐξαντλήθηκε).
4. Βιβλιογραφία Μονοφύλλων ἀπὸ τὸ Ἀρχαιοφυλακεῖον Λευκάδος (1800-1863). Ἐπιμέλεια: Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς - Β. Π. Παναγιωτόπουλος. 1966. (Ἐξαντλήθηκε).
5. *Quinze ans de Bibliographie Historique en Grèce (1950-1964) avec une annexe pour 1965*. Deuxième tirage. 1966. (Ἐξαντλήθηκε).
6. Δ. Σ. Γκίνη, Κατάλογος ἑλληνικῶν Ἐφημερίδων καὶ Περιοδικῶν 1811-1863. Δευτέρα ἔκδοσις. 1967. (Ἐξαντλήθηκε).
7. Ἀλφαβητικὴ ἀναγραφὴ τῶν τίτλων τῆς Βιβλιογραφίας Γκίνη - Μέξα (1800-1863). Ἐπιμέλεια: Ἐμμ. Ι. Μοσχονᾶς. 1968. (Ἐξαντλήθηκε).
8. C. Th. Dimaras - C. Koumariou - L. Droulia, *Modern Greek Culture. A selected Bibliography. (In English - French - German - Italian)*. Third revised edition. 1970. Fourth revised edition. 1974.
9. *Cinq ans de Bibliographie Historique en Grèce (1965-1969) avec un supplément pour les années 1950-1965*. Deuxième tirage. 1970.
10. Βιβλιοθήκη Ι. Α. Σαργιάννη. Κατάλογος. 1970. (Ἐξαντλήθηκε).
11. Τὰ Ἑλληνικὰ Προεπαναστατικὰ Περιοδικά. Εἰρετήρια. Α'. Ἀθηνᾶ, Καλλιόπη, Μέλισσα, Τὸ Μουσεῖον. Ἐπιμέλεια: Ἀγγελικὴ Γαβαθᾶ-Παναγιωτοπούλου. 1971. (Ἐξαντλήθηκε).

12. Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Δ. Γκίνη - Β. Μέξα (1800-1863). Πίνακες ἐκδοτῶν καὶ τόπων ἐκδόσεως. Ἐπιμέλεια: Δήμητρα Σκ. Πικραμένου - Ἰωάννα Ζαμπάφτη. 1971.
13. Βιβλιοθήκη Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου. Κατάλογος. Ἐπιμέλεια: Δήμητρα Σκ. Πικραμένου. 1973. (Ἐξαντλήθηκε).
14. Τρυφ. Εὐαγγελίδου («Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας»). Εὐρετήριον. Ἐπιμέλεια: Κώστας Θ. Λάππας. 1973.
15. *Quatre ans de Bibliographie Historique en Grèce (1970-1973) avec un supplément pour les années 1965-1969. Deuxième tirage.* 1974.
16. Κατάλοιπα Κ. Σχινᾶ - Π. Ἀργυροπούλου. Κατάλογος. Ἐπιμέλεια: Δήμητρα Ἀνδριτσάκη. 1974.
17. Loukia Droulia, *Philhellenisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'Indépendance grecque (1821-1833). Répertoire bibliographique.* 1974.
18. J. A. Nicolopoulos, *Inventaire du fonds grec au Quai d'Orsay; Correspondance politique 1707-1833. Mémoires et documents 1821-1862.* 1975. (Ἐξαντλήθηκε).
19. Ἁγία Λαύρα Καλαβρύτων. Α'. Κείμενα ἀπὸ τὸν Κώδικα τῆς Μονῆς. Ἐπιμέλεια: Κώστας Λάππας, 1975.
20. Τὰ Ἑλληνικὰ Προεπαναστατικὰ Περιοδικά. Εὐρετήρια. Β'. («Ἐργμῆς ὁ Λόγιος») 1811-1821. Ἐπιμέλεια: Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος. 1976.
21. Βιβλιοθήκη Ἀλεξ. Θ. Μπενάκη. Κατάλογος. Ἐπιμέλεια: Γιάννης Καρᾶς. 1978.
22. Ἁγία Λαύρα Καλαβρύτων. Β'. Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς. 1. Κατάλογος ἐντύπων (1502-1943). Ἐπιμέλεια: Δήμητρα Πικραμένου-Βάρφη. 1978.
23. Roxane D. Argyropoulos - Iannis Caras, *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs. Contribution à l'histoire du texte d'Aristote; supplément.* Paris 1979.
24. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεῶν («Ἀποσημειώματα χρονογράφου»), «Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ», «Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες», «Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων». Εὐρετήρια. Ἐπιμέλεια: Δήμητρα Πικραμένου-Βάρφη - Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλακάκου. 1979.
25. Ἀλέξης Πολίτης, Κατάλοιπα Fauriel καὶ Brunet de Presle. Ἀναλυτικὸς Κατάλογος. 1980.
26. Κατερίνα Γαρδικα-Ἀλεξανδροπούλου, Ἀρχεῖο Ἀλεξανδρου Στ. Καραθεοδωρῆ. Κατάλογος καὶ Εὐρετήρια. 1981.

27. *Τὰ Ἑλληνικά Προεπαναστατικά Περιοδικά. Εύρετήρια. Γ'.* «Ειδήσεις διὰ τὰ Ἀνατολικά Μέρη» 1811, («Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» 1812-1836, «Φιλολογικὸς Τηλέγραφος» 1817-1821. Ἐπιμέλεια: Ρωξάνη Ἀργυροπούλου - Ἄννα Ταμπάκη. 1983.
28. «*Νέα Ἱστορία Ἀθέσθη Κυθηρέου*». Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια: Ἀλέξης Πολίτης. 1983.
29. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Εύρετήριο Δημοτικῶν Ἀρχείων Ναυπλίου 1828-1899*. 1984
30. Λουκία Δρούλια - Βούλα Κόντη, *Ἡπειρωτικὴ Βιβλιογραφία. Α'.* Ἀὐτοτελῆ δημοσιεύματα 1571-1980. 1984.
31. Ἀλέξης Πολίτης, *Ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Προϋποθέσεις, προσπάθειες καὶ ἡ δημιουργία τῆς πρώτης συλλογῆς*. 1984. (Ἐκτὸς Ἐμπορίου).

ΕΤΟΙΜΑΖΟΝΤΑΙ ΓΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

- Φίλιππος Ἡλιού. *Τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ: οἱ Συνδρομητές. (Προσωπογραφία καὶ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση).*
- Ἁγία Λαύρα Καλαβρύτων. *Βενετικὰ ἔγγραφα.*
- Ἁγία Λαύρα Καλαβρύτων. *Δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα.*
- Ἁγία Λαύρα Καλαβρύτων. *Τουρκικὰ ἔγγραφα.*
- Ἁγία Λαύρα Καλαβρύτων. *Β'.* Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς. 2. *Γιὰ τὴν ἱστορία της.*
- Γιάννης Καρᾶς, *Τὰ ἔντυπα τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Α'.* Τὰ ἔντυπα τοῦ Πρωτάτου.
- Γιάννης Καρᾶς, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1471-1799. Συνοπτικὴ ἀναγραφή τίτλων.*
- Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ὁ κῶδιξ συνοδικῶν πράξεων τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μισὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνα: τὰ μόνον γνωστὰ σπαράγματα.*
- Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος - Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ «Νομικὴ Συναγωγή» τοῦ 1680.*
- Γιάννης Καρᾶς, *Εύρετήριο ἔργων φυσικῶν-θετικῶν ἐπιστημῶν (1453-1821).*

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΩΝ

1. Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών. 1982.
2. Διήμερο Κοραή, 29 και 30 Ἀπριλίου 1983. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και τὸ ἔργο του. 1984.
3. Μεσογειακές οικονομίες: ἰσοροπίες και διασυνδέσεις 13ος-19ος αἰώνας. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών. (Τυπώνεται).

ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

1. Κατάλογος μικροταινιοθήκης. Φωτογραφήσεις ἑγγράφων, καταστάσεων, χειρογράφων, ἐντύπων και προσωπογραφιῶν, 1960-1980. Ἐπιμέλεια: Τ. Ε. Σκλαβενίτης. 1982.
2. Καταγραφή ἑγγράφων, χειρογράφων, ἐντύπων Ρόδου και Σύμης. Ἐπιμέλεια: Λουκία Δρούλια - Α. Πολίτης - Τ. Ε. Σκλαβενίτης. 1982.
3. Γιώργος Δ. Μπῶκος, Ἑλληνική Βιβλιογραφία. Ἄγνωστα ἑπτανησιακά μονόφυλλα (1798-1817). 1982.
4. Φίλιππος Ἡλιού, Ἑλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες-Συμπληρώσεις. 1983.
5. Γιάννης Κόκκωνας, Κατάλογος τῶν ἀρχετύπων τῆς ἔθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Μὲ ἔνταξη τῶν ἀντιτύπων τοῦ Μουσείου Μπενάκη. 1983.
6. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, Ἀρχεῖον Μιχαήλ Ἰατροῦ 1802-1893. Γιώργος Σμπιλίρης, Ἀρχεῖο Δημητρίου Καλλέργη 1824-1867. 1983.
7. Σεμιναριακά μαθήματα. Σ. Ἀσδραχᾶς - Κ. Θ. Δημαρᾶς - Π. Μουλλάς - Β. Παναγιωτόπουλος - Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié - Γ. Τσιώμης. 1984.

ΕΠΕΤΕΙΑΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν. Ἐκθεση Ἐικοσαετίας 1960-1980. 1980.
2. Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, Πολιτικά φυλλάδια (1798-1831) τοῦ Ἀδ. Κοραή. Ἀνατυπώσεις 150-τηρίδας. 1983.
3. Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, Ε.Ι.Ε. - Ἑλληνική Νομισματική Ἐταιρεία. Κατάλογος. Νομίσματα και Χάρτες στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο 1204-1900. Σεπτέμβριος - Ὀκτώβριος 1983, Μουσεῖο Μπενάκη. 1983.

*Τυπογραφείο ΜΑΝΟΥΤΙΟΣ του Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη
Ζηροδώρον 17, 104 42 Αθήνα, τηλ. 5133680 & 5130848*

